

304.868

18
Folia
FOLIA

ARCHAEOLOGICA

XVIII

304.868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XVIII

1966/67

MÚZEUMI ISMERETTERJESZTŐ KÖZPONT BUDAPEST

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIÁ
KÖNYVTÁRA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Főszerkesztő

FÜLEP FERENC

Szerkesztő bizottság

HUSZÁR LAJOS

L. KOVRIG ILONA

MIHALIK SÁNDOR

Szerkesztő

SÁRDY JUDIT

Fényképek

KARÁTH JÓZSEF

Rajzok

PATAY PÁLNÉ

© A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

Felelős kiadó Vízy Ottó

Műszaki szerkesztő Gellért Andor

Készült az MSZ 5601-59 szabvány szerint B/5 alakban, 25,75 A/5 ív terjedelemben
1020 példányban

67.7., 3146 Révai Nyomda, Budapest V., Vadász utca 16

TARTALOM—INHALT

TABLE DES MATIÈRES—CONTENTS

PATAY PÁL: Adatok Budapest környékének újkőkora-hoz és rézkorához	7
Angaben zum Neolithikum und zur Kupferzeit der Umgebung von Budapest	24
TIBOR KOVÁCS: Eastern Connections of North-Eastern Hungary in the Late Bronze Age	27
ZOLTÁN KÁDÁR: Quelques aspects de la détermination zoologique des cervidés scythiques, à propos de celui à Zöldhalompusztá	59
LÁSZLÓ BARKÓCZI: Die datierten Glasfunde aus dem II. Jahrhundert von Brigetio	67
CS. SÓS ÁGNES: A dunaszekcsői avar kori temető	91
Das awarenzeitliche Gräberfeld von Dunaszekcső	121
F. VATTAI ERZSÉBET: A margitszigeti korona és gyűrű	123
Die Krone und der Ring von der Margareteninsel	136
GEDAI ISTVÁN: A gyönki XIII. századi éremlelet	139
Der Münzfund von Gyönk aus dem XIII. Jahrhundert	149
KALMÁR JÁNOS: Hunyadi Mátyás bécsi hadseregének pajzsai	151
Die Pavesen der Wiener Besatzung König Matthias'	190
HUSZÁR LAJOS: A visegrádi pénzverde a középkorban	195
Die Münzen von Visegrád im Mittelalter	204
V. EMBER MÁRIA: Magyar viseletformák a XVI. és XVII. században	205
Formes de costumes hongrois aux XVI ^e et XVII ^e siècles	224
GIZELLA CENNER-WILHELMB: Der Augsburger Kupferstecher Dominicus Custos und Ungarn	227
GÁBRY GYÖRGY: A tárogató	251
Le tárogató	262

BÁNKUTI IMRE: A parasztság és nemesség adózása a Rákóczi szabadságharcban (1703—1711)	263
Die Steuerzahlung des Bauerntums und des Adels während des Rákóczi-Freiheitskrieges (1703—1711)	279
T. NÉMETH ANNAMÁRIA: Evőeszközkészlet a XVIII. századból	281
Eine Eßbesteckgarnitur aus dem XVIII. Jahrhundert	286
MIHALIK SÁNDOR: Adatok Mayer pápai és herendi gyárigazgató működéséhez	287
Angaben über die Tätigkeit des Pápaer und Herender Fabriksdirectors Mayer	294

RÖVIDÍTÉSEK — ABKÜRZUNGEN

AA	=	Archäologischer Anzeiger
Acta Arch. Hung.	=	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Hist. Art.	=	Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	=	Archaeologia Hungarica
AK	=	Archaeologiai Közlemények
ARá	=	Archivum Rákóczipum
Arch. Ért.	=	Archaeologiai Értesítő
BpR	=	Budapest Régiségei
BRGK	=	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
DissPann	=	Dissertationes Pannonicae
DJ	=	Jelentés Debrecen Múzeumának ... évi működéséről
Ethn.	=	Ethnographia
ÉTK	=	Értekezések a történettudományok köréből
ESA	=	Eurasia Septentrionalis Antiqua
FA	=	Folia Archaeologica
FuF	=	Forschungen und Fortschritte
HK	=	Hadtörténelmi Közlemények
HOMÉ	=	Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
IMÉ	=	Iparművészeti Múzeum Évkönyve
JAMÉ	=	Jósa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
KS(z)	=	Kratkie Szoobscsenija Insztituta Arheologii
KSIA	=	Kratkie Szoobscsenija Insztituta Arheologii Kiev
LK	=	Levéltári Közlemények
MAK	=	Materiali po Arheologii Kavkaza
Mat. Arch.	=	Materialy Archeologiczne
Mat. Star.	=	Materialy Starożytnie
MCC	=	Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale
MFME	=	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MIA	=	Materiali i Issledovanija po Arheologii SSSR
MIÖG	=	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung
MTKCs	=	Magyar Történelmi Képcsarnok
Művtört. Ért.	=	Művészettörténeti Értesítő
NK	=	Numizmatikai Közöny

NZ	= Numismatische Zeitschrift
OL	= Országos Levéltár
OP	= Obzor Prehistorický
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár
RF	= Régészeti Füzetek
SA	= Slovenská Archeológia
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
Sz	= Századok
TT	= Történelmi Tár
VHAD	= Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva
WPZ	= Wiener Prähistorische Zeitschrift

ADATOK BUDAPEST KÖRNYÉKÉNEK ÚJKŐKORÁHOZ ÉS RÉZKORÁHOZ

Két újabb keletű, valamint egy, a szakirodalomban már korábban említett, de részletesen még le nem írt lelet ismertetésével, illetve utóbbi újraértékelésével gyarapítani szeretném Budapest környékének újkőkora és rézkora vonatkozó ismereteinket. A három lelőhely — Mende, Szentendre, ill. a Szomor község határába tartozó Somodorpuszt — egy 30 km-es sugarú körön belül helyezkedik el a fővárostól keletre, északra és nyugatra, tehát legszorosabban a nagy fontosságú dunai átkelőhely körzetében.

M E N D E

A mendei vasútállomás nyugati végének északi oldalánál, a vasút és a köves-út között 1959 júliusában az út töltésének emelése végett nagyobb területen földet termeltek ki. E munkák során előkerülő leletek megmentése végett 1959. júl. 27.—aug. 7. közötti időben a Magyar Nemzeti Múzeum leletmentést hajtott itt végre. Előbb magam láttam el azt, majd Lengyel Irina, végül Csalog Zsolt. Későbronzkori (halomsíros kultúra) és szarmata kori sírok mellett újkőkori leletek kerültek elő.

A lelőhely a Tápió völgyét dél felől kísérő dombok lábánál terül el. A terep itt már alig emelkedik ki a völgy aljából, de azért vízjárástól mentes volt az. A földkitermelés következtében eredeti magasságából mintegy 1—2,5 m-t hordtak el s csak a kérdéses területen állott kereszt helyét hagyták érintetlenül.

Az újkőkori leletek részben éppen a kereszt körül meghagyott talajban, részben pedig a földkitermelés egyéb területén voltak foltokban találhatóak. Ezek a foltok az altalajba mélyedő gödrök lehettek eredetileg, amelyek széle azonban nem volt tisztán megfigyelhető.¹

A begyűjtött leletek az ásatási terület egyes pontjai, ill. objektumai szerint csoportosítva az alábbiak:

B, jelzésű helyről: Szövőszéknehezék. Átmetszete ovális. Felső részét az ásó megsértette. Ltsz.: 60. 46.1² (1. ábra 6).

C, jelzésű helyről: Bomba alakú, kottafejes díszítésű edény töredéke. Ltsz.: 6 (2. ábra 9).

D, jelzésű helyről: Egy finom, kottafejes díszű (2. ábra 3), valamint egy vastag falú edény fenéktöredéke. Ltsz.: 7—8.

E, gödör: Három díszítetlen és egy vonaldíszes bomba alakú edény töredéke. Ltsz.: 9—11 (2. ábra 4). Edénytöredék osztott bütyökkel. Ltsz.: 12 (2. ábra 7). Edénytöredék füllel, 2 db. Ltsz.:

¹ A részletesebb adatokra vonatkozóan lásd a leletmentés dokumentációját. MNM Adattár II/1960—75.

² A rövidség kedvéért, minthogy a leletek azonos tétel alatt lettek leltározva, a továbbiakban csak az alszámokat közlöm.

13. Közepes nagyságú bomba alakú edény töredéke ujjbenyomásos díszítéssel és gyűrű alakú bütyökkel. Ltsz.: 57 (3. ábra 3). Talpas tál töredéke. Ltsz.: 58 (4. ábra 2). Durva edény töredéke. Ltsz.: 59.

F, gödör: Kottafejes díszítésű edénytöredék, 2 db. Ltsz.: 60 (2. ábra 6, 8).

G, jelzésű helyről: Csöves talpú tál talprészének töredéke. A talprész felső része duzzadt volt s a tálrész felé átlukasztott. Ltsz.: 14. Durvább edény fenéktöredéke. Ltsz.: 15.

Q, gödör: Két csöves talpú tál töredéke. Ltsz.: 17—18 (4. ábra 1). Nyakas, bomba alakú, ill. gömbölyű hasú edények töredékei. Ltsz.: 19—21 (3. ábra 4). Bomba alakú kottafejes (1. ábra 3., 2. ábra 5), zselizi díszítésű (2. ábra 2) és díszítetlen edények töredékei, 5 db. Ltsz.: 22—23. Nagyméretű edény töredéke, osztott bütyökkel. Ltsz.: 24 (1. ábra 1, 4). Vastag falú edény töredéke. Ltsz.: 25. Kisebb silex magkő. Ltsz.: 26.

R, gödör: Nagyméretű, vastag falú, bomba alakú edény részlete, osztott bütyökkel. Ltsz.: 27. Egy másik hasonló nagyobb s egy kisebb ujjbenyomásokkal díszített edény töredéke. Ltsz.: 28—29.

T, gödör: Tál töredéke, bomba alakú edény töredéke ujjbenyomásos léccel, nyakas bomba alakú edény töredéke füllel. Ltsz.: 30—32.

V, gödör: Zselizi díszítésű bomba alakú edény töredékei (2 db). Ltsz.: 35—36 (1. ábra 2., 2. ábra 10). Durvább edénytöredékek bütyökkel, 2 db, ujjbenyomásos léccel vagy anélkül. Ltsz.: 36—38. Nagy fazékszerű edény részlete, függőlegesen átfúrt bütyökkel. Ltsz.: 55. Nagyméretű, durva edény fenékrészlete. Ltsz.: 56.

V/a, gödör: Vonaldíszes, zselizi, ill. kottafejes mintázatú edénytöredékek, 4 db. Ltsz.: 39—40 (1. ábra 5, 7). Körömcsipkedéssel díszített durvább edénytöredékek, 4 db. Ltsz.: 41, 48. Bomba vagy félgömb alakú durvább edények töredékei egyszerű, ill. tagolt bütyökkel, 8 db. Ltsz.: 42—45 (3. ábra 1, 5, 6). Ujjbenyomásos lécdíszítéssel ellátott edénytöredékek, 4 db. Ltsz.: 46—47 (3. ábra 2, 7). Rövid, de mély párhuzamos vonalakkal díszített edénytöredék. Ltsz.: 49 (2. ábra 1). Díszítetlen, durvább edénytöredék, 4 db. Ltsz.: 50.

Szórványos leletek: Edénytöredék osztott bütyökkel. Ltsz.: 70. Vonaldíszes és osztott bütyökkel ellátott edénytöredék. Ltsz.: 75. Durvább edény töredéke gyűrű alakú bütyökkel. Ltsz.: 87. Kissé nyomott, bomba alakú edény. Oldalát gyűrű alakú bütyök díszíti. M.: 11, pá: 11,5 cm. Ltsz.: 88 (4. ábra 3). Kisméretű, díszítetlen bomba alakú edény. M.: 5,2, pá: 5,3, fá: 3,5 cm. Ltsz.: 89

S Z E N T E N D R E

A város belterületén, a Dr. Nagy Lajos utcának a Római sánc utcával alkotott sarkán, 1963. okt. 3-án vízvezetékcsövek fektetése közben csontvázra találtak.

A sír, amelyet Soproni Sándor tárt fel,³ részben a Dr. Nagy Lajos utca járdája alatt, részben a Római sánc utca 18. sz. ház kertjében helyezkedett el, a jelenlegi járda szintjétől számított 135 cm mélységben. A sírgödör szélei nem rajzolódtak ki élesen a talajban, ezért méretei nem voltak megállapíthatók. A csontváz nyújtottan, a hátán feküdt, megközelítően K—Ny tájolásban (a koponya K felé). A sír megtalálásakor ugyan a koponyát — úgyszintén a mellette levő 2 edényt — a munkások kiemelték, bemondásuk szerint azonban az a jobb oldalán feküdt. A karok kissé behajlítva helyezkedtek el; a kezek a medencénél voltak.

³ A lelet feldolgozásának lehetőségéért hálás köszönetemet fejezem ki Soproni Sándornak. A sír leírását az ő ásatási naplója alapján adom.

1. ábra

A sírban a koponya jobb oldalán egy kisebb virágcserep alakú edény feküdt (bögre) az oldalára dőlve. A munkások bemondása szerint rajta keresztbe pedig, ugyancsak az oldalára dőlve, egy korsó. A két edény alatt és az első töredékei között jáspisból, tűzkőből és kovából készült 28 db kőeszköz és szilánk, valamint 1 db festékrög volt. A csontváz nyakánál, elől, 6 kagylógyöngyből álló füzér helyezkedett el. Végül a jobb combcsont feje mellett is volt egy kova kőeszköz.

A leletek részletesebb leírása az alábbi:

1. Virágcserep alakú edény (bögre). Szája kissé kifelé tart. Enyhén ívelt oldalának közepén 4 bütyök ül. Ezek nincsenek szimmetrikusan elrendezve; egyikük hosszúkás és kettős csúcsú. Az edény durván megmunkált. M: 9,5, pá: 11,3, fá: 6,5 cm (5. ábra 1).

2. Korsó. Teste kettősen kúpos, amelyen majdnem hengeres nyak ül. Hasának öblén 3 vízszintesen átfúrt, felcsúcsosodó bütyökfül ül. Egyikük csúcsa egészen hegyes, a másiké ellapult, a harmadiké ujjal benyomott s így kettős. M: 16,7, pá: 8, fá: 5 cm (5. ábra 2).

3. Az edények mellett lelt kőeszközök között van: gömbölyded magkő (6. ábra 2), penge-magkő (6. ábra 7), magkőgyalu (6. ábra 4), bifaciális élű véső (6. ábra 5), árvéső (6. ábra 6), atipikus árvéső (6. ábra 8), pengevakaró (6. ábra 28), ferde élű rövidvakaró (6. ábra 18), penge és szilánk (6. ábra 9—17, 19—20, 22—27, 29—30).

4. Hematit-limonit festékrög, amelynek 3 oldala lecsiszolt (6. ábra 1).

5. 6 db hengeres kagylógyöngy. Valószínűleg ostreából készültek. H: 1,8—2,8, átm.: 1,3 cm (6. ábra 21).

6. A jobb combcsont mellett magkőgyalu (6. ábra 3).⁴

S Z O M O R - S O M O D O R P U S Z T A

Még 1905 őszen Mahler Ede egy későrómai temető 76 sírját tárta fel a Komárom megyei Szomor községhez tartozó Somodorpusztán. Az ásatás során őskori leletek is kerültek napfényre. Sajnos, a feltárásról feljegyzések nem maradtak fenn, és Mahlernek a feliratos római emlékeket ismertető cikke⁵ az őskori leletekről meg sem emlékszik. Így azok közelebbi lelkörülményei ismeretlenek. A begyűjtött anyag jellege (egész edények, kagylógyöngy füzér) arra vall, hogy az őskori tárgyak nem telepről, hanem sírokból származhatnak.⁶ Valószínűleg az lehetett a helyzet, hogy a római kori temető területén őskori sírok is voltak, amelyeket vagy amelyek egy részét a IV. századi sírok többé vagy kevésbé feldúlták.

A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött leletekre Tompa Ferenc a hazai újkőkor kérdéseit tárgyaló tanulmányaiban többször is hivatkozott,⁷ anélkül azonban, hogy azokat teljes egészükben leírta volna. Ezt annál is inkább sajnálhatjuk, mivel időközben a háború alatt a leletek egy részéről a szükséggraktározási viszonyok folytán a leltári számok leoptak s így azok azonosíthatatlanná válva elkallódtak. Ugyanakkor a meglevő cserepek festett díszítése is majdnem felismerhetetlenné vált. Az alábbi részletes ismertetés során tehát az időközben elvesztett leleteket természetesen csak a leltári napló leírása alapján közölhetem.

⁴ A kőeszközöket Vértés László határozta meg. Segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

⁵ Mahler E., Arch. Ért. 27(1907) 231—232.

⁶ A leltári naplóban az őskori tárgyak sírszámmal ellátva szerepelnek. Lehetséges azonban, hogy ezek a számok (LII., LV., VLI.) csak azt a római sírt jelzik, amelynek feltárása során a kérdéses őskori tárgyak előjöttek. LII. sír jelzéssel ugyanis mind őskori, mind római leleteket naplóztak.

⁷ Tompa F., Arch. Ért. 41(1927) 45.; Ua., Die Bandkeramik in Ungarn. AH 5—6. (Bp. 1929) 58.

2. ábra

Somodorpusztáról az alábbi leletekről tudunk:
(A ma már meg nem levő tárgyakat * jellel jelöljük.)

LII. sír: 1. Tál.⁸ Lapos csonkakúp alakú, profilálatlan. Oldalán 4 félgömb alakú bütyök ül. A tál belsejét fehér festett mintázat díszíti. A közepe körül koncentrikus körök sorakoznak, majd a peremig terjedő gyűrűt fonatolt mintázatú mezők töltik ki, amelyek között spirálisok foglalnak helyet. Az eredetileg vastagon felrakott, pasztózus fehér festett vonalak szélesebbek a közöttük levő festetlen csíkoknál.⁹ Pá: 36—37,5 cm. Ltsz.: 2/1906—290¹⁰ (7. ábra, 8. ábra 1).

2. „Őskori agyagedény töredékei; peremének széle hullámvonalas, belső felülete fehér színű czik-czak-vonalas réteggel van mázolja. 2 db.”¹¹ * Ltsz.: 291¹² (8. ábra 2?).

3. „Őskori agyagedény pereme, külső felülete fehér színű geometriai ornamentikával van díszítve. 1 db.” * Ltsz.: 292.

4. „Őskori agyagedények töredékei, külső felületei fehér színű (kréta?) vonalakkal vannak díszítve. 5 db.” * Ltsz.: 293—297.

5. „Őskori talpcsöves agyagedény töredéke, melynek belső felülete fehér színű mázas díszítémmel van borítva. 1 db.” * Ltsz.: 298.

6. „Őskori talpcsöves agyagedény töredéke, alsó átmérője 5,3 cm; (felső átm.: 9,5 cm volt) mag. 8,5 cm. 1 db.” * Ltsz.: 299.

7. „Agyaglepény, sz. = 7,5, h. = 10 cm. 2 db.” * Ltsz.: 300—301.

LV. sír: „Őskori agyagedények töredékei. 10 db.” Ltsz.: 302—310. Közülük egyedül a 308. alszámú maradt meg. Ez nagyobb, eredetileg mintegy 25 cm magas, fazékszerű edény oldalának töredéke. Az edény pereme egyenes, oldala enyhén ívelt, hasa gömbölyded volt. Közvetlenül a perem alatt, valamint a hason, de nem egymás alatt, nagyobb félgömb alakú bütykök vannak (10. ábra 1).

LVI. sír: 1. Tál. Fordított csonkakúp alakú. Feneke kissé talpszerű. Oldalán a perem alatt, egymással szemben 1—1 kisebb, félgömb alakú, ezekre merőlegesen, de kissé mélyebben elhelyezve 1—1 felfelé ívelt, kissé hegyes bütyök van. M: 8,4, pá: 18,3, fá: 8,5 cm. Ltsz.: 311 (9. ábra 2).

2. „Őskori agyagcsésze, kis kerek talppal, amelyből a test alsó része tál alakúan kiszélesedik, felső része pedig hengeres alakú és kihajló peremmel bír. A talp átmérője = 3 cm, felső átm. = 11,7 cm, mag. = 7,5 cm.” * Ltsz.: 312.

3. „Őskori agyagcsésze, csónka. 1 db.” * Ltsz.: 313.

4. Csésze. Alja gömbölyded, amelyhez majdnem hengeres, felfelé kissé szűkülő oldal csatlakozik. Az oldalának alján 4 apró gömbölyű bütyök van. M: 6,7, pá: 10, fá: 3,5 cm. Ltsz.: 314 (9. ábra 1).

5. Csésze. Teste félgömbszerű, egyenes peremmel. Oldalán 2 síkban, de nem egymás alatt elhelyezett 4—4 kissé hosszúkás apró bütyök van. M: 5,3, pá: 9,7, fá: 3,2 cm. Ltsz.: 315 (9. ábra 3).

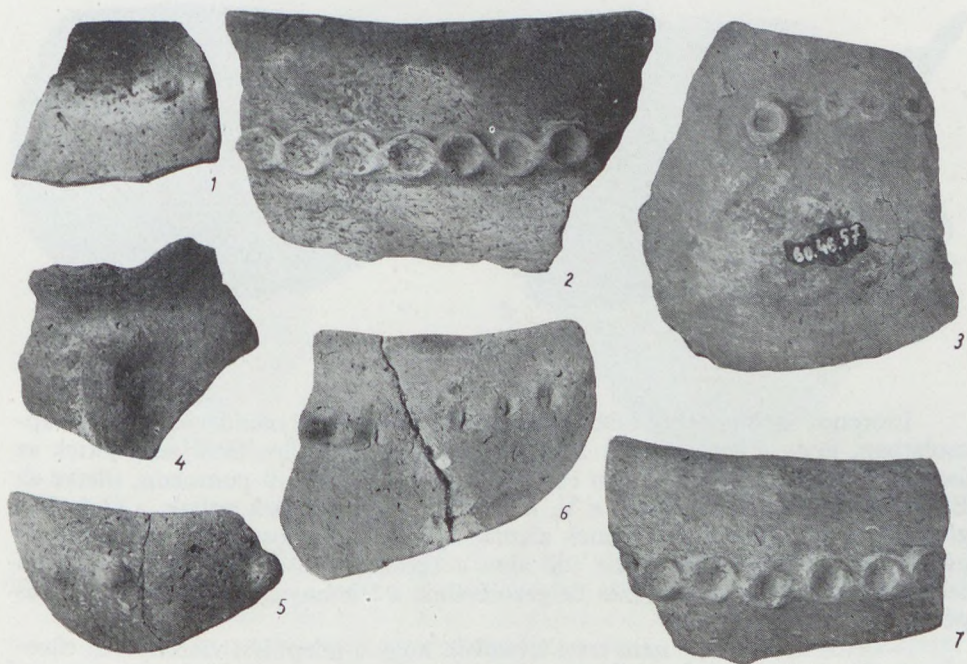
⁸ Tompa „csöveslábú”-nak említi (l. 7. j.) és ennek megfelelően restaurálták is. A talprészből azonban eredetileg sem volt meg semmi, s a leltári napló is csak egyszerűen „agyagtál”-at említ, bár a „talpcsöves” fogalmat más esetben alkalmazta, amint azt ugyanennek a sírnek egy másik — 298 alszámú — edényénél látjuk. Ismerve az andači tálat (l. 26. j.) hasonló alakúnak elképzelhetjük a mi edényünket is.

⁹ A háborús viszontagságok következtében a tál festett mintázatának legnagyobb része lekopott s ma csak nyomok láthatók belőle. Egykori állapotát a Tompa által közölt fénykép alapján ismerjük. — Tompa F., Arch. Ért. 1927. 20. kép.; Ua., Die Bandkeramik... XLV. t. I.

¹⁰ A restaurált tálba, azokon a töredékeken kívül, amelyek a Tompa által közölt fényképen láthatók, be van építve egy további töredék is, így lehetséges, hogy eredetileg egyes darabjait más szám alatt leltározták be.

¹¹ Feltehetőleg ezeket közli Tompa a fenti tál töredékei mellett. — Tompa F., Arch. Ért. 1927. 20. kép. jobbra alul.; Ua., Die Bandkeramik... XLV. t. 2.

¹² Lásd 2. j.

3. ábra

6. Kagylóból készült, korong alakú gyöngyök. 55 db (jelenleg 50 db van meg). „Találtattak a 315. sz. csészében.” Átm.: 0,9—1, v: 0,3—0,7 cm. Ltsz.: 316 (10. ábra 4).

Sír megjelölése nélkül: „Őskori agyagedények töredékei. 15 db”. Ltsz.: 317—331. Közülük a 321. alszámú, továbbá még két másik, alszám szerint nem azonosítható maradt meg. Ezek:

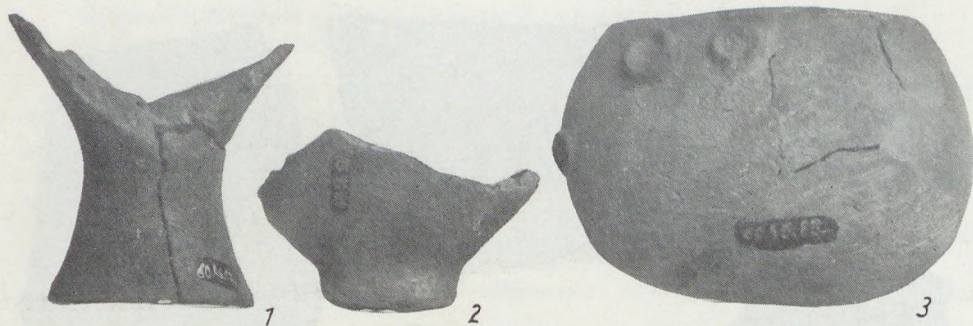
1. Vékony falú, csészeszerű edény töredéke. Hasa gömbölyű, kissé ívelő vállal, úgyhogy a pereme majdnem egyenes. Oldalán lapos, gömbszelvénytípusú bütyök van. Ltsz.: 321 (10. ábra 3).

2. Fazékszerű edény két összeillő töredéke. Az edény pereme enyhén kihajló volt, oldala enyhén ívelt. Oldalának közepén nagyobb felfelé hajló (felső részén egészen homorú) bütyök látható. Eredetileg kb. 20 cm magas lehetett az edény (10. ábra 2a-b).

★

A mendei leleteknek önmagukban nincs különösebb jelentőségük. A vonal-díszes kerámia jellegzetes darabjai azok. A bekarcolt díszítéssel ellátott töredékek egy része ún. kottafejes mintával van ellátva, más részük a zselizi kultúra modorában díszített. A kerámia nagy része viszont a korszakra ugyan jellemző, de egyébként általános házi kerámia.

Az edényformák között megtaláljuk a bomba alakú edényt, van azonban olyan töredék is (3. ábra 4), amely hengeres nyakú bombaedényre vall. De jelen van a csöves talpú tál is, mégpedig abban az alakban, amely a magyarországi vonal-díszes kerámia lelőhelyeiről jól ismert (4. ábra 1).

4. ábra

Időrendi szempontból talán azt jegyezhetjük meg a mendei leletekkel kapcsolatban, hogy a kottafejes és zselizi mintázatú edénytöredékek nem jöttek az ásatás minden pontján keverten elő. Így a C, és D, jelzésű pontokon, illetve az E gödörben csak kottafejesek, a V, jelzésűben csak zseliziek voltak, a Q és V/a gödrökben pedig keverten. Ennek alapján talán a telep hosszabb idejű lakottságára következtethetnénk, amely idő alatt a kottafejes díszítést a zselizi váltotta fel. Mindamellet a feltételezés beigazolásához a leletanyag túl kevés, a feltárás pedig túl kisméretű volt.

A sietős leletmentés nem tette lehetővé, hogy a települési viszonyokat tüzetesen lehessen kutatni. Így a lelőhely ebből a szempontból sem bír jelentőséggel.

Más a helyzet azonban, mihelyt azt nézzük, hol fekszik a lelőhely?

Mende Budapesttól keletre, a Dunától légvonalban 28 km-re fekszik, a Tápíó völgyében, a Gödöllő—ceglédi dombvidék közepén.

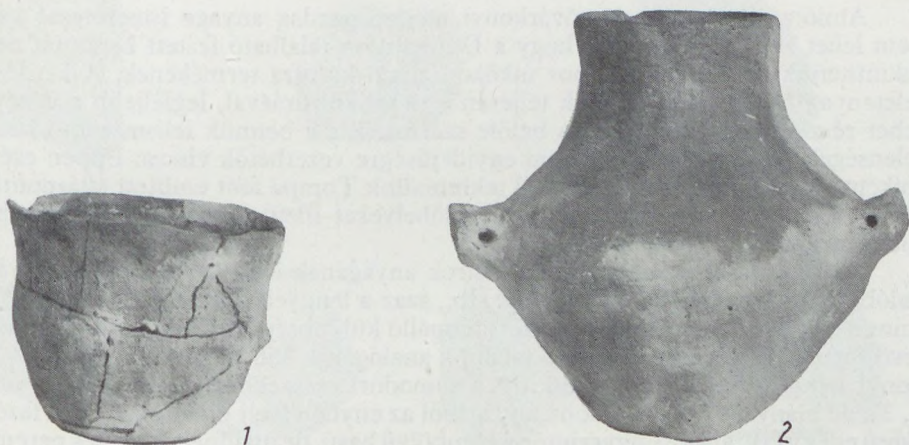
A Gödöllő—ceglédi dombvidékről eddig Pécelről ismertünk vonaldíszes kerámiát, mégpedig annak legfiatalabb szakaszából, a zselizi kultúrából származót.¹³ De erre a vidékre, a Dunától keletre esik Penc-Sügyipuszta is, ahonnan telepről származó kottafejes kerámiát volt alkalmam bemutatni.¹⁴ Most harmadiknak ezekhez csatlakozik Mende is. E leletek révén nyilvánvalóvá válik, hogy a vonaldíszes kerámia kultúrája, amelyről jól tudjuk, hogy nyugat felől elérte a Dunakönyök, illetve a budapesti dunai rév térségét (Szob, Békásmegyer), nem állt meg a Dunánál, hanem azt kelet felé átlépte és birtokba vette a Gödöllő—ceglédi dombokat is.¹⁵

Hiába terül el azonban ez a dombvidék a Dunától keletre, tájjelleg szempontjából az nem azonosítható az Alfölddel. Ezeket a váci Dunakönyöktől kiindulva délkeleti irányban húzódó dombokat lösz alkotja, felszínüket pedig egykor javarészt erdő borította. Nagy vonásokban tehát ugyanolyan földrajzi környezet fogadta itt is a vonaldíszes kerámia népét, mint amilyen környezetben a Dunántúlon megtelepedett, vagy szinte mindenütt Közép-Európában. A földművelésre alkal-

¹³ AK 5 (1865) 48., 3. ábra.

¹⁴ Patay P., Arch. Ért. 83 (1956) 186., XIX. t. 11—12.

¹⁵ Jelen sorok megírásával egy időben azonos megállapításra jutott Kalicz N. és Makkay J. is. Lásd „A vonaldíszes kerámia problémái az Alföldön” c. előadásukat a III. szegedi Régészeti Tudományos Ülésszakon (1965. XI. 17.).

5. ábra

mas löszvidék adva volt, érthető tehát, hogy ez a nép, amely az ilyen talajú területeket a Közép-Rajnáától a Közép-Dunáig mindenütt felkereste, ezt sem kerülte el.

A vonaldíszes kerámia népe a Penc—sügyipusztai és mendei leletek tanúsága szerint a virágzásának középső, azaz a kottafejes kerámia által jellemzett szakaszában már itt volt a Duna—Tiszaköz északi részén levő dombvidéken. De itt élt a legfiatalabb, a zselizi kultúra néven ismert szakasza idején is. Ez a terület azonban egyben összekötő híd gyanánt is szolgált a számára, amelyen át — elkerülve a délebbre fekvő s az újkőkorkorban letelepedésre valószínűleg nem kedvező homokvidéket — a Tisza mentén lakó népekkel érintkezett. Ismeretes ugyanis, hogy a vonaldíszes kerámia emlékei a Tisza mentén, annak tiszazugi és Csongrád megyei szakaszán nagyobb számban fellelhetők. De itt nem önállóan lépnek fel, hanem együtt fordulnak elő a tiszai kultúra leleteivel, annak telepein.¹⁶ A legismertebb ilyen lelőhely Tápé-Lebő.¹⁷

A somodorpusztai leleteket Tompa, amikor a magyarországi újkőkort (és korai rézkort) rendszerbe igyekezett foglalni, a tiszai kultúrába sorolta. Úgy gondolta, hogy a Dunántúlon található, festett kerámiát is szolgáltató lelőhelyek, mint pl. Lengyel, az Alföld felől ide behatoló tiszai kultúra települései, illetve temetői.¹⁸ Éppen ezért elvetette a korábban már szélkében elfogadott lengyeli kultúra fogalmát is.¹⁹

De bármennyire is integrálni óhajtotta a hazai neolitikumot, nem kerülhette el a figyelmét a somodori és lengyeli leletek közötti különbség sem. „Helyi elterét tüntet fel a somodori festett kerámia” (mármint a többi dél-dunántúlival szemben) írja, egyben hozzá is teszi, mintegy magyarázatként: „amely különben valamivel fiatalabbnak is látszik”.²⁰

¹⁶ Kalicz N., Tiszazug őskori települései. RF 8. (Bp. 1957) 94.

¹⁷ Korek J., Arch. Ért. 85 (1958) 151.; Trogmayer O., MFMÉ 1957. 48—50, 57.

¹⁸ Tompa F., Die Bandkeramik... 45.

¹⁹ Ua., 25. Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. BRGK 24/25 (1934—35) 54.

²⁰ Ua., Die Bandkeramik... 58.

Amióta azonban a zengővárkonyi temető gazdag anyaga ismeretessé vált, nem lehet kétséges előttünk, hogy a Dunántúlon található festett kerámiát nem tekinthetjük az Alföldön honos újkőkori tiszai kultúra termékének. A kérdéses leletanyag korban sem egyezik teljesen a tiszai kultúráéval, legfeljebb a végével lehet részben egyidős. Nem is belőle származik s a bennük felismerhető közös jelenségek inkább csak a részbeni egyidejűségekre vezethetők vissza. Éppen ezért, miként azt Dombay is tette, el kell tekintenünk Tompa fent említett álláspontjától és a lengyeli, zengővárkonyi stb. lelőhelyeket illetően vissza kell térnünk a „lengyeli kultúra” elnevezéshez.²¹

De ugyancsak a zengővárkonyi sírok anyagának ismeretében még nyilvánvalóbb lett a lengyeli, zengővárkonyi stb., azaz a lengyeli kultúrába tartozó, valamint a somodorpusztai leletek között fennálló különbség. Így a Somodoron meglevő formák közül alig néhányra találunk analógiát a 368 sírt számláló zengővárkonyi temetőben. Nem találunk ott a somodori csészékhez hasonlókat (9. ábra 1, 3), de hiányzik Zengővárkony anyagából az enyhén ívelt oldalú nagyobb fazékszerű edény (10. ábra 2), úgyszintén a gömbölyű hasú, de majdnem egyenes peremű, vékony falú csésze is (10. ábra 3). Egy másik ívelt oldalú, fazékszerű edényhez hasonlót (10. ábra 1), ha keveset is, de találunk már Zengővárkonyban, a tálak pedig kétségtelenül szinte azonosak. Különösen amennyiben a festett tál tényleg csöves talpú volt, mint ahogy azt Tompa feltételezte.

Viszont ismét csak eltérést jelent a Zengővárkonnyal jellemzett lengyeli kultúrától az is, hogy amíg Somodorpusztán nem fordul elő vörös festés, csak fehér, addig az előbbire, de úgyszintén a Tolna és Baranya megyei többi lelőhelyre is éppen a vörös festés a jellemző s csak elvétve találunk fehéret.

Ez az eltérés érthetővé válik, ha a lelőhelyet a valódi földrajzi elhelyezkedése alapján értékeljük.

Tompa ugyanis, annak az alapján, hogy Somodor nevű község létezik Somogy megyében, a lelőhelyet a Dunántúl déli felében levőnek vélte²² és elterjedési térképén²³ is ezt a községet tüntette fel. (Ugyancsak a Somogy megyei községet jelölte lelőhelyként még legújabbban Dombay is.²⁴) A valóság azonban az, hogy a lelőhely a Komárom megye keleti szélén (Budapesttől légvonalban 25 km-re Ny-ra) fekvő Szomor község határába tartozó Somodorpusztá. Ez kétségtelenül megállapítható mind Mahler említett cikkének bevezető soraiból,²⁵ mind a leltári naplóba a lelőhelyre vonatkozólag tett bejegyzésből: „Somodor-Pusztá (Komárom m)”.

A valódi lelőhely tehát messze esik attól a területtől, Tolnától és Baranyától, amelyen a Zengővárkonnyal is képviselt igazi „lengyeli kultúrát” megtaláljuk. Ugyanakkor viszont a somodorpusztai leleteket illetően más irányban kereshetünk és találunk is analógiákat. Mindenekelőtt is a Kisalföldön, amelyhez a kérdéses lelőhely egészen közel fekszik.

²¹ Dombay J., Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. AH 37. (Bp. 1960) 8 sk.

²² Tompa F., Arch. Ért. 1927. 45. — Később a községet, újabb tévedés alapján, Baranya megyébe tartozónak írta. Lásd Ua., Die Bandkeramik... 45, 58.

²³ Ua., Die Bandkeramik... LXI. t.

²⁴ Dombay J., i. m. 1. kép (elterjedési térkép).

²⁵ Mahler E., i. m. 231. A leleteket az egykori Metternich-féle birtok biai jószágfelügyelője jelentette be. Somodorpusztá pedig szintén Metternich birtok volt.

6. ábra

7. ábra

Lehetetlen például észre nem venni a somodori és egy andacsi tál között fennálló nagy hasonlatosságot, amire különben már Kraskovska is hivatkozott.²⁶ Az andacsi tálnak is pasztózus fehér színű mintázat borítja a belsejét. Ez, miként zömében a somodori tálé is, fonatolt mintát tüntet fel. Talán csak az az eltérés a két tál között, hogy az andacsi oldala kissé homorúan ívelt.

De nemcsak a somodorpusztai lelet az egyetlen a Dunántúl Buda környéki részén, amely a Kisalfölddel áll kapcsolatban. A szentendrei sírban talált kerámia analógiáit is, ha nem is tökéletesen azonos alakban, de ott találjuk meg. A nagyobbikhoz, a korsóhoz igen hasonlókat találunk a Novotny által Lužianky névvel jelölt korai rézkori csoport leletei között. Leginkább egyezik a szentendrei edénynyel ezek között egy, a Lužianky-i (Sarlóskajsa) 1. sírból származó nyakas korsó.²⁷ Nemkevéské a kisebbik szentendrei edényhez, a virágcserep alakúhoz hasonló formák ugyancsak ismeretesek a Lužianky csoport formaköréből.²⁸ Kétségtelen, hogy ezek az analógiák nem tökéletesek, a szentendrei és a kisalföldi Lužianky csoportbeli formák nem fedik egymást teljesen. Mégis, mostanáig nem ismerünk máshonnan a szentendreiekhez közelebb álló anyagot.

Bizonyos fokú kapcsolatot tapasztalhatunk azonban a szentendrei és bicskei sírok kerámiája között is. Utóbbiak közül elsősorban is egy meg nem jelölt sírból származó korsó említendő meg, amelyen különben vörös festés is van.²⁹ Ennek az edénynek a bütykei ugyan, bár a szentendreihez hasonlóan szintén hármasszimmetria szerint helyezkednek el, részben eltérnek attól. Kettő van belőlük egymás mellett s nincsenek átfúrva. Viszont a szentendrei korsó bütykeihez hasonlóak is szerepelnek a bicskei edényeken, így a 4. sírból származón látunk ilyeneket, szintén hármasszimmetria szerint csoportosítva.³⁰

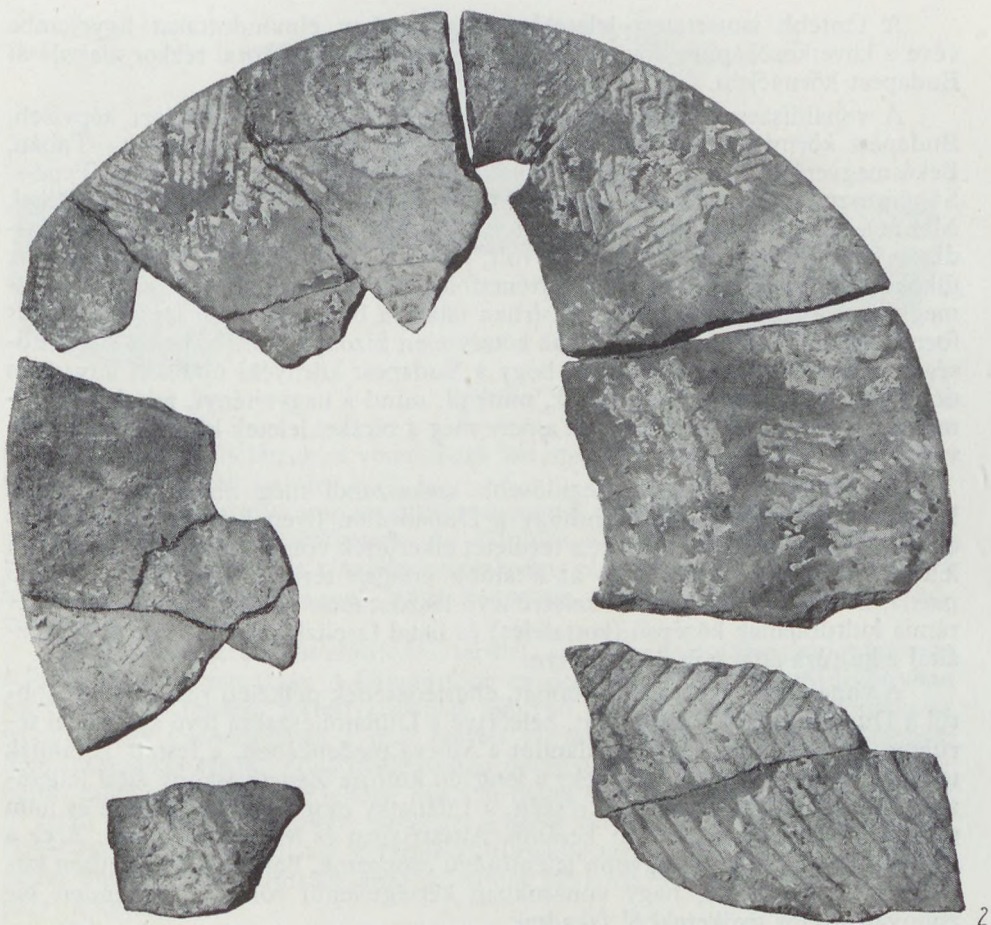
²⁶ Kraskovska, L., Nalezý hlinenej plastiky v Košolnej. SA 3 (1955) 103., I—II. t.

²⁷ Novotný, B., Lužianska skupina a počiatky malovanej keramiky na Slovensku. (Bratislava 1962) XXXII. t. 1.

²⁸ Uo. VIII. t. 4., IX. t. 4.

²⁹ F. Petres É., FA 6 (1954) IV. t. 7.

³⁰ Uo. IV. t. 4.

8. ábra

2

Ugyanakkor a bicskei 3. sír bögréjének alakja,³¹ ha eltekintünk az oldalt álló 2 erős fülétől, ugyancsak eléggé hasonlít a szentendrei kisebbik edényéhez.

Tompa, feltehetőleg Palliardi és Vildomec azon megállapítása alapján, hogy a festett morva kerámiában a fehér festés a fiatalabb szakaszra jellemző,³² a somodorusztai leleteket a lengyeliéknél valamivel fiatalabbnak vélte. Ezzel egyet tudunk érteni, annál is inkább, mivel a somodori félgömbös aljú csészék már szinte a javarészkori bodrogkeresztúri kultúra formakörének felelnek meg.³³

³¹ Uo. IV. t. 3.

³² Palliardi, J., Die relative Chronologie der jüngeren Steinzeit in Mähren. WPZ 1 (1914) 262.; Vildomec, F., O moravské neolitické keramice malované. OP 7—8 (1928—29) 42.

³³ Pl.: Patay P., A bodrogkeresztúri kultúra temetői. RF II:10. (Bp. 1961) I. t. 9., IV. t. 8.

A fentebb ismertetett leletekkel kapcsolatban elmondottakat figyelembe véve a következőképpen foglalhatjuk össze az újkőkor és korai rézkor alakulását Budapest környékén.

A vonaldíszes kerámia népe, amely a Dunántúlon az újkőkort képviseli, Budapest környékén nemcsak a jobb parton települt meg (Budapest—Tabán, Békásmegyer³⁴), hanem a Dunakönyöktől keletre fekvő dombvidéken (Penc—Sügyipusztá³⁵), sőt az onnan kiinduló Gödöllő—ceglédi dombokon is (Pécel, Mende). Az, hogy a budapesti dunai átkelőhelytől keletre eső vidék is a vonaldíszes kerámia népének birtokában volt, nem csökkenti az átkelőhelynek már az újkőkorban sem lebecsülendő történetföldrajzi jelentőségét, amire a békásmegyeri telepen és a nagytétényi sírban talált, a bükki és tiszai kultúra tipikus formáit jelentő leletek szolgáltatnak kétségtelen bizonyítékot.³⁶ De ezt a jelentőséget domborítja ki az a tény is, hogy a Budapest környéki újkőkori anyagban déli (Vinča) hatások is észlelhetők, mint pl. mind a nagytétényi, mind a békásmegyeri sír egyes edényeiben, de amely még a bicskei leletek között is megnyilvánul.³⁷

A vonaldíszes kerámia legidősebb szakaszából még nincsenek leleteink Budapest környékéről, de minthogy a Dunántúlon ilyenek ismeretesek, nincs okunk feltételezni azt, hogy ezt a területet elkerülték volna. Az viszont a tárgyalt leletek világában biztos, hogy az általunk vizsgált terület, mind a Duna jobb partja, mind pedig a Dunától keletre lévő löszdombok vidéke, a vonaldíszes kerámia kultúrájának középső (kottafejes) és fiatal (zselizi) időszakában éppen ezáltal a kultúra által volt benépesítve.

A vonaldíszes kerámia kultúráját, elterjedésének délkeleti részén, közelebb-ről a Dunántúlon, a Kisalföldön, beleértve a Dunától északra levő szlovákiai területet is, Alsó-Ausztriában, valamint a Morva medencében, a festett kerámiák több csoportja váltja fel. Ilyenek: a lengyeli kultúra Zengővárkony által jellemzett csoportja a Dunántúl déli részén, a Lužianky csoport Szlovákiában és nem utolsósorban a morva festett kerámia Ausztriában és Morvaországban. Ezek a részben helyi, részben nagyobb jelentőségű csoportok, bár több tekintetben különböznek egymástól, nagy vonásokban kétségtelenül rokonok s minden bizonnyal azonos gyökerekből fakadtak.

Nem vagyunk elsőek azt a véleményt illetően, hogy a fentebb említett területen található festett kerámiás kultúrcsoportok a vonaldíszes kerámiára nyúlnak vissza. Mégis, ezt a feltevést mi is megerősíteni szeretnők.

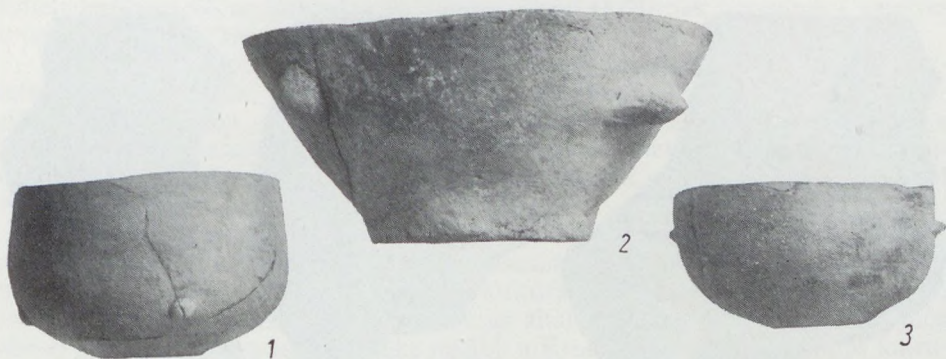
Mindenekelőtt is feltűnő az, hogy az említett festett kerámiájú, egymással rokon kultúrcsoportok csakis azon a területen találhatók, amelyeken korábban a vonaldíszes kerámia kultúrája élt. A Kárpát-medencében ugyan találunk az újkőkor végső szakaszában más kultúrcsoportokat is, amelyekre jellemző az edényfestés (tiszai, herpályi kultúra stb.), de ezek jól elválaszthatók az általunk tárgyaltaktól. A területi elhatárolódás még a Budapesttől keletre fekvő vidéken is beigazolható, amennyiben a Gödöllő—ceglédi dombvidéken, ahol, amint éppen

³⁴ Tompa F., Budapest története I/1. (Bp. 1942) 17 sk.

³⁵ Lásd 14. j.

³⁶ Gallus S., Arch. Ért. 49 (1936) 85.; Tompa F., Budapest tört. 18—21.

³⁷ Gallus S., i. m. 47. kép.; F. Petres É., i. m. 26—27., 4. ábra.; Banner J., BpR 15 (1950)

9. ábra

a mendei leletből is láttuk, a vonaldíszes kerámia volt jelen, s ugyancsak fellelhető az ún. lengyeli kultúra is.³⁸

A kérdéses festett kerámiás kultúracsoporthoz magát az edényfestést is a vonaldíszes kerámiától örökölhették. Az előbbiektől által birtokolt, Morvaországtól Baranyáig elterülő terület közepén helyezkedett el ugyanis a vonaldíszes kultúra legfiatalabb szakaszában annak zselizi csoportja, amely pedig köztudottan kedvelte az edényfestést.

De nemcsak az azonos elterjedési terület, az azonos települési mód is igazolja a fent említett származást. A Dunántúlon ez ideig ugyan csak Zengővárkonyban folyt nagyobb feltárás festett kerámiás lengyeli kultúrájú telepen. Azonban az itt tapasztalt jelenségeknek a más helyen végzett kisebb ásatások eredményei nem mondanak ellent. Zengővárkonyban pedig a település módja, a löszdombháton található, nagy kiterjedésű telep, a maga szétszórt voltában, akárcsak az itt talált oszlopvázás nagyház, ugyanazt a képet tünteti fel, mint amely bármely közép-európai, a vonaldíszes kerámia kultúrájába tartozó telepen észlelhető. Ez pedig merőben más mint az, amit az Alföld egykorú tellszerű telepei (pl. Herpály) nyújtanak.

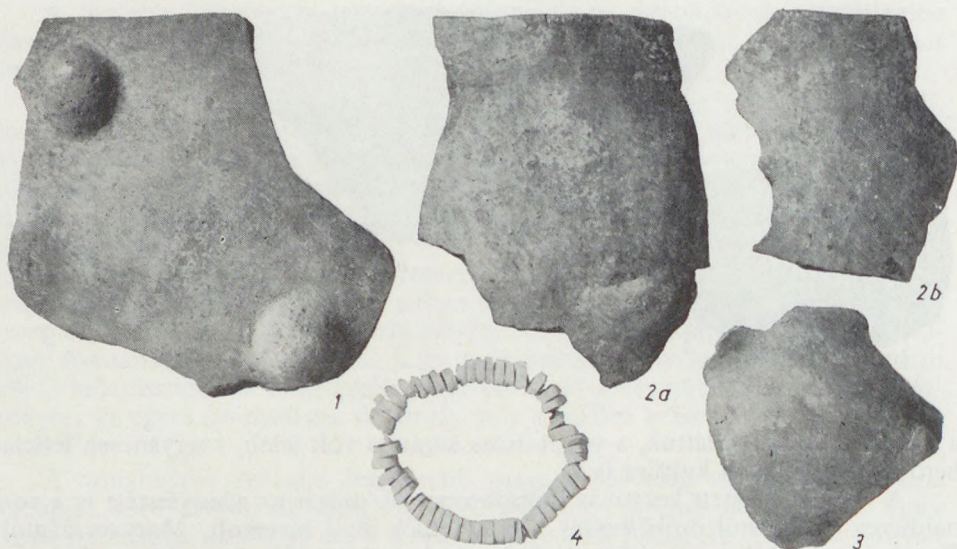
Valószínűleg a vonaldíszes kerámiára vezethető vissza a spirális fellépte is a festett kerámia díszítőelemei között.

A vonaldíszes és a festett kerámia egymáshoz való viszonyára vallanak a már említett bicskei leletek is. Bicskén, a Galagonyáson, a fentebb is hivatkozott sírok a vonaldíszes kerámia kultúrájának telepébe voltak beágyazva. Petres Éva nem vélte elválaszthatónak a sírokat a teleptől.³⁹ Ha ezt ilyen határozottan nem is tudjuk magunkévá tenni, hiszen a sírkerámián vonaldíszítést nem találunk, viszont a lengyeli kultúrához hasonlóan egyszerű, vörösen festett szalagokat igen, az biztos, hogy nagy különbség közöttük nem lehetett s a sírokban lelt edények még részben magukon viselik a vonaldíszes kerámia több jellegzetességét. Így a 4. sír nyakas edénye, miként azt Petres Éva is megállapította, még teljesen utóbbi formája.⁴⁰ Utóbbiból öröklődött át a felcsúcsosodó fül is, amely éppen

³⁸ Kalicz N. Aszódon végzett ásatása szolgáltatott a lengyeli kultúrához igen közel álló leleteket. Arch. Ért. 89 (1962) 258.

³⁹ F. Petres É., i. m. 24.

⁴⁰ Uo. 24.

10. ábra

a zselizi kultúrában gyakori. De nem utólsósorban a füleknek hármasszimmetria szerinti elrendezése is tipikusan a vonaldíszes kerámiára visszavezethető jelenség.

A Dunántúlon tehát az újkőkor végén a vonaldíszes kerámia kultúrájából kialakult a festett kerámiával jellemzett kultúra. Ez utóbbit régtől lengyeli kultúra névvel jelölték. De ezt a nevet alkalmazták a Dunántúlon kívüli területek rokon anyagára is. Utóbb azonban kitűnt, hogy a lengyeli kultúra név alatt összefoglalt leletek nem azonosíthatók minden téren azzal, amelyet Lengyel és Zengővárkony képvisel. Így a lengyeli kultúra nevet helyesebb lenne egyedül erre a csoportra korlátozni. Ugyanakkor indokolt lenne az eddig tágabb értelemben vett lengyeli kultúra fogalma alá vont, a Kárpát-medencében fellelhető rokon festett kerámiás csoportok összességét, amelyek, amint azt Novotný igen helyesen jegyezte meg, egy nagy, a Kárpát-medence egész nyugati felére kiterjedő kultúrkörnek elválaszthatatlan részei (pl. a Lužianky csoport, valamint a festett morva kerámia)⁴¹ más, esetleg „közép-dunai festett kerámiás kultúra” néven összefoglalni. Félős azonban, hogy a bevett „lengyeli kultúra” nevet a szakirodalom a korábbi értelemben fogja használni. Éppen ezért célszerű lenne a jövőben e név használatakor megjelölni, hogy azt szűkebb vagy tágabb értelemben alkalmazzuk. Az első esetben jogosan beszélhetünk a lengyeli kultúra zengővárkonyi csoportjáról is.

A Középső Dunaszakaszon virult festett kerámia kultúráját az Alföld leletanyagával párhuzamba állítva azt tapasztalhatjuk, hogy ez a tiszai kultúra legvégén (lebői telep legfiatalabb szakasza, Herpály stb.) lépett fel, de ennek

⁴¹ Novotný, B., i. m. 226.

kellett kitölteni azt az időszakot is, amelyet korai rézkornak nevezünk s amelyet a tiszapolgári kultúra jellemez.⁴²

Budapest vidékén a szűkebb értelemben vett lengyeli kultúra ugyan érezte a hatását, de azt mégsem tekinthetjük törzsterületének. Ez a vidék a Kisalföld egykorú helyi csoportjainak is befolyása alatt volt. Erre legjobb példa a szentendrei sír. De talán még a Dunától keletre is ez lehetett a helyzet, legalábbis erre látszik vallani néhány jelentéktelen lelet Nógrád megye déli széléről, mint Nógrádkövesdről⁴³ és Szirákról.⁴⁴

A somodorpusztai leletek arról is meggyőznek bennünket, hogy Budapest vidékét a korai rézkor előrehaladottabb szakaszában is a Kisalföldön megtelepült népek tartották birtokukban. Az Alföld kultúráinak hatása nagyobb mértékben csak a javarészkor idején vált érezhetővé az általunk vizsgált területen. De még ebben az időben is Budapest vidéke inkább a Kisalfölddel alkotott azonos kulturális egységet. Azt tapasztalhatjuk ugyanis, hogy bár a bodrogkeresztúri kultúra a Kisalföldre is kiterjeszkedett, Budapest vidékén az már nem abban a formájában jelentkezik, mint amely az egész Alföldön szinte teljesen egységes képet tüntet fel, hanem a kultúrának Ludanice csoport néven ismert perifériális változata.⁴⁵ Hogy a Ludanice csoport a Kisalföldnek a Dunától délre fekvő területére és annak környékére is kiterjedt, arról a csákvári Báracháza barlangban lelt, a pereménél 2 füllel ellátott bögre is tanúskodik.⁴⁶

Végeredményben tehát Budapest vidékének újkőkori és rézkori kultúrái, attól az időtől kezdve, ahogy ezen a területen a vonaldíszes kerámia népe megtelepült, szorosan csatlakozik a Dunántúl északi részének és a Kisalföldnek kultúráihoz.

PATAY PÁL

⁴² A lengyeli kultúrán belül eddig finomabb kronológiai tagolásra még nem került sor. A zengővárkonyi temető egyes jelenségei azonban reményt látszanak nyújtani ilyen lehetőségekre is. Így pl. a VIa sírcsoport (*Dombay J.*, i. m. 193—195.) leletei bizonyos mértékben a többbitől eltérő formákat tüntetnek fel.

⁴³ Patay P., *Arch. Ért.* 1956. 186., XVIII. t. 1—4.

⁴⁴ Szirákon, Alsóegrespusztán 1963-ban komlótelepítés során telepnyomok jöttek elő. A megismert csekély leletanyag a Kisalföld korai rézkorával látszik megegyezni. Az 1962. év régészeti kutatásai. RF 16. (Bp. 1963) 23—24.

⁴⁵ Patay P., *Bodrogkeresztúr Dudince-Ludanice. Musaica* 3 (1963) 11—21.

⁴⁶ Tompa F., 25 Jahre... XVIII. t. 9.; Vö. *Novotný, B.*, Slovensko v mladšej dobe kamennej. (Bratislava 1958) XXXIX. t. 1,6.

ANGABEN ZUM NEOLITHIKUM UND ZUR KUPFERZEIT DER UMGEBUNG VON BUDAPEST

Verfasser versucht, an Hand von zwei neuen bzw. eines in der Fachliteratur bereits erwähnten, doch eingehend nicht erörterten Funde die Kenntnisse bezüglich des Neolithikums und der Kupferzeit in der Umgebung von Budapest zu bereichern.

M e n d e. Neben der Bahnstation, im Tal der Tápió, kamen im Sommer 1959 bei Erdarbeiten (Straßenbau) neolithische, spätbronzezeitliche (Hügelgräberkultur) und sarmatische Funde zum Vorschein. Die im Laufe der Rettungsgrabung (ausgeführt von P. Patay, I. Lengyel und Zs. Csalog) aus Gruben zutage gekommene neolithische Funde gehören zur Linienbandkeramik. Es sind größtenteils Scherben von bombenförmigen Gefäßen, doch sind auch von einem Bombengefaß mit Hals bzw. von Fußschale. Die Verzierung besteht z. T. aus dem sog. Notenkopfmuster, z. T. aus für die Zselizer-Kultur kennzeichnenden Ornamenten. In großer Menge erschien für die Zeit kennzeichnende Hauskeramik (Abb. 1—4).

S z e n t e n d r e. Innerhalb der Stadt, Ecke Dr. Nagy Lajos Gasse und Római sánc Gasse stieß man am 3.10.1963 beim Legen von Wasserleitungsröhren auf ein Skelett, das von S. Soproni freigelegt wurde. Es lag ausgestreckt auf dem Rücken, nach O—W orientiert (den Schädel nach O gerichtet). Im Grab lag auf der rechten Seite des Schädels ein kleineres blumentopfförmiges Gefäß (Abb. 5/1), auf diesem ein Krug (Abb. 5/2). Unter den zwei Gefäßen und zwischen den Scherben des unteren waren 20 Silexwerkzeuge bzw. Absplisse und ein Stück Ockerfarbe. Beim Hals des Skelettes, vorne, war eine aus 6 Muschelperlen bestehende Halskette, und schließlich neben dem rechten Femur ein Nukleushobel (Abb. 6).

S z o m o r - S o m o d o r p u s z t a. Im Herbst 1905 hat E. Mahler in Somodorpuszta (in der Gemarkung des Dorfes Szomor, Kom. Komárom) ein römisches Gräberfeld aus dem 4. Jh. freigelegt, wobei auch urzeitliche Funde zutage kamen. Diese stammen vermutlich aus Gräbern, die aber von den späteren Bestattungen aufgewühlt waren. Auf diese Funde berief sich F. Tompa in seinen Studien über das ungarische Neolithikum öfter, ohne sie aber eingehend zu beschreiben. Inzwischen ist während des Krieges ein Teil der Funde abhanden gekommen. Von den Funden aus Grab LII ist eine Schüssel übriggeblieben (Tompa beschrieb sie als Fußschüssel und sie wurde auch demgemäß restauriert), deren Inneres mit pastoser, weißer Bemalung verziert ist (Abb. 7). Aus Grab LV kamen auch ursprünglich nur Scherben zum Vorschein (Abb. 10/2); aus Grab LVI sind intakte und zerbrochene Gefäße und eine Muschel-halskette bekannt (Abb. 9 und 10/4). Auch inventarisierte Scherben ohne Grabnummerangabe sind vorhanden (Abb. 10/1,3).

Die Bedeutung der Funde aus Mende beruht ausschließlich auf ihrer geographischen Lage. Mende liegt nämlich in 28 km Entfernung östlich von Budapest, in der Mitte des Gödöllő—Cegléd Hügellandes. Aus diesen und aus den bereits früher bekannten aus Pécel und aus Penc—Sügyipuszta stammenden Funden erfährt man, daß das Volk der Linienbandkeramik in der Umgebung von Budapest nicht nur am rechten Ufer der Donau angesiedelt war, sondern den Fluß überschreitend, sich auf dem im östlich von diesem,

von Donauknie nach SO verlaufenden Hügelland niederließ. Diese Hügel bestehen aus Löß; das Volk der Linienbandkeramik wurde also hier von demselben Milieu empfangen, wie überall in Mitteleuropa, wo es sich niederließ. Doch diente dieses Hügelland zugleich auch als Verbindungsbrücke, über das es — den südlichen und zum Neolithikum zur Niederlassung wahrscheinlich nicht entsprechenden sandigen Landstrichen ausweichend — mit der Theißgegend in Berührung kommen konnte, wo in den Siedlungen der Theißkultur (z. B. in Tápe—Lebő) Funde der Linienbandkeramik zu finden sind.

Die Funde aus Somodorpuszta reihte F. Tompa seinerzeit, den Begriff der Lengyel-Kultur verwerfend, mit den aus Lengyel stammenden zusammen der Theißkultur zu, obwohl er bemerkte, daß sie von den letztgenannten abweichen und auch etwas jünger sind. In Kenntnis der Funde aus dem Gräberfeld von Zengővárkony kann jedoch festgestellt werden, daß einerseits das in Transdanubien angetroffene Material nicht zur Theißkultur gehört, weshalb die Benennung Lengyel-Kultur begründet ist, andererseits, daß ein Teil der Funde aus Somodorpuszta sowohl in der Form, als auch in der Anwendung der weißen Bemalung vom Material der Gräberfelder von Zengővárkony bzw. Lengyel abweicht (in letzterem verwendet man rote Bemalung).

Diese Abweichung wird aber klar, wenn man den Fundort seiner tatsächlichen geographischen Lage gemäß einschätzt. Tompa meinte nämlich, die Funde stammen aus dem Dorf Somodor im kom. Somogy (Süd-Transdanubien); in Wahrheit aber sind sie in 25 km Entfernung westlich von Budapest, auf Somodorpuszta, einem zur Gemeinde Szomor (Kom. Komárom) gehörenden Gehöft, zutage gekommen. Dieser Fundort liegt aber in der Nähe der Kleinen Ungarischen Tiefebene, von wo analoge Funde bekannt sind, in erster Linie die Schüssel aus Andač (Slowakei), die innen ebenfalls mit pastoser weißer Farbe bemalt ist.

Doch auch das in Szentendre freigelegte Grab steht mit der Kleinen Ungarischen Tiefebene in Verbindung. Die nächsten Analogien der hier gefundenen Stücke — allerdings sind sie nicht ganz identisch — findet man in der südwestslowakischen Lužianky-Gruppe. Zugleich besteht auch ein Zusammenhang unter den Gefäßen aus dem Grab von Szentendre bzw. aus den Gräbern von Bicske.

Mit jener Wahrnehmung Tompas, daß die Funde aus Somodor etwas jünger als die aus Lengyel sind, kann man einverstanden sein, da einzelne hier auftretende Schalenformen bereits fast dem Formenkreis der hochkupferzeitlichen Bodrogresztúr-Kultur entsprechen.

Das über die oben beschriebenen Funde gesagte vor Augen haltend, kann man sich zusammenfassend folgendes Bild über die Entfaltung von Neolithikum und Kupferzeit in der Umgebung von Budapest machen:

Das Volk der Linienbandkeramik, das in Transdanubien das Neolithikum vertritt, ließ sich in der Umgebung von Budapest auch östlich der Donau nieder, vermischte sich hier aber — in der Folge des historisch-geographischen Lage des Überganges der Donau — mit Elementen sowohl der Bükker — als auch der Theißkultur. Nicht minder sind auch südliche Einflüsse (Vinča) in diesem Landstrich zu beobachten (Gräber von Nagytétény und Békásmegyér, Funde aus Bicske). Die Ansiedlung der Linienbandkeramik ist in der mit sog. Notenkopfverzierung charakterisierten, d. h. mittleren Epoche begründet.

Ebenso, wie in Transdanubien, in der Südwest-Slowakei, in Niederösterreich oder in Mähren, wird auch in der Umgebung von Budapest — und auch im östlich der Donau liegenden Hügelland — die Linienbandkeramik von miteinander in den Hauptzügen verwandten, aber örtliche Differenzen aufweisenden Gruppen mit bemalter Keramik abgelöst, wie z. B. die Lengyel-Kultur, die Lužianky-Gruppe oder die bemalte mährische Keramik. Diese dürfen auf Grund der Verbreitung in demselben Gebiet, der ähnlichen Art der Ansiedlung (z. B. das Großhaus in Zengővárkony) usw. als Abkömmlinge der Linienbandkeramik betrachtet werden, sogar die Sitte der Gefäßbemalung kann auf diese zurückgeführt werden. Der Fundort Bicske — Siedlung der Bandkeramik und etwas jüngere Gräber mit bemalter Keramik — spricht ebenfalls für diese Verbundenheit.

Früher wurden unter dem Begriff der „Lengyel-Kultur“ die lokalen Gruppen breiterer geographischer Regionen — so auch die Gruppen mit bemalter Keramik — zusammengefaßt. Diese Gruppen können aber nicht in allen Beziehungen mit den Materialien aus den Gräberfeldern von Lengyel bzw. Zengővárkony identifiziert werden. Es wäre daher eher angebracht, die Bezeichnung „Lengyel-Kultur“ einzig für die im südöstlichen Teil Transdanubiens verbreitete örtliche Gruppe vorzubehalten, und die Gesamtheit der Gruppen mit bemalter Keramik, über die B. Novotny festgestellt hat, daß sie untrennbare Bestandteile eines größeren Kulturkreises sind, als „Kultur der mitteldonauländischen bemalten Keramik“ zu bezeichnen. Da aber zu befürchten ist, daß die Benennung „Lengyel-Kultur“ in der Fachliteratur auch weiterhin im bisherigen Sinne verwendet werden wird, wäre es ratsam, immer anzugeben, ob man den Ausdruck *sensu lato* oder *sensu stricto* gebraucht. In letzterem Fall kann auch von einer Zengővárkony-Gruppe der Lengyel-Kultur gesprochen werden.

Vergleicht man das besprochene Material mit den Funden aus der Großen Ungarischen Tiefebene, findet man, daß dieses zur Endblüte der Theißkultur (jüngster Abschnitt der Siedlung von Lebő, Herpály-Kultur) auftritt, aber auch die von der Tiszapolgár-Kultur vertretene Frühkupferzeit ausfüllt.

Aus den Funden von Szentendre und Somodorpuszta kann man feststellen, daß die Umgebung von Budapest zur Frühkupferzeit in Händen der in der Kleinen Ungarischen Tiefebene angesiedelten Völker war. Der Einfluß der in der Großen Ungarischen Tiefebene lebenden Kulturen wurde erst zur Hochkupferzeit fühlbar. Doch selbst dann noch bildete diese Region eher mit der Kleinen Tiefebene eine kulturelle Einheit, was mit jener Tatsache belegt ist, daß hier die als Ludanice-Kultur bekannte periferiale, für dieses Gebiet kennzeichnende Variante der Bodrogresztúr-Kultur vorhanden ist, und nach Aussage der Funde aus Csákvár, auch südlich der Donau Verbreitung fand.

Letzen Endes waren in der Umgebung von Budapest im Neolithikum und zur Frühkupferzeit die nordtransdanubischen Kulturen vorhanden.

EASTERN CONNECTIONS OF NORTH-EASTERN HUNGARY IN THE LATE BRONZE AGE

The studies devoted to the Late Bronze Age in Hungary concern almost without exception the problems of North-Eastern Hungary (Upper Tisza region and the Nyírség). A significant part of the Late Bronze Age finds of the area is still unpublished and this is the main reason why in many instances contradictory views are published about the same assemblage of finds. An intensive study of these finds show that at the end of the Late Bronze Age the culture of the people living in the area of North-Eastern Hungary was different from the cultures of peoples dwelling in other parts of the Carpathian Basin.¹ Their studies are based on the unauthentic excavations of the cemeteries and on the hoards which are difficult to relate to these finds and thus the work may be considered as the initial steps toward the reconstruction of the history of the Late Bronze Age of North-Eastern Hungary.

A brief survey of studies treating the finds of the Late Bronze Age of the Nyírség (mainly the finds from cemeteries and the hoards) in several questions provides the starting point for dealing with the finds of the Berkesz-Demecser type.

The finds of the urn cemeteries of Berkesz and Demecser got into the Jóna András Museum at the beginning of the century and it was N. Kalicz who first assigned these to the Egyek culture — on account of some vessel forms relatable to the finds of the Egyek type.² In his study dealing with the finds of the Felsőszőcs group, Kalicz concluded that the group existed throughout the entire Bronze Age.³ He treats the finds of the Berkesz-Demecser type (Berkesz, Demecser, Apagy, Hajdúböszörmény, Paszab etc.) as belonging to the Felsőszőcs group and he regards them as being characteristic of the late stage in the life of this group. According to him the cemetery of Berkesz belongs to the late Felsőszőcs phase while that of Demecser to a period of the Early Iron Age with strong survivals of the Felsőszőcs traditions.⁴

In her study on the tumulus of Nyírkarász-Gyulaháza, A. Mozsolics examines the entire Felsőszőcs culture,⁵ i. e. she evaluates the actual Felsőszőcs finds with deeply incised decorations (Felsőszőcs, Oláhlapos-Podanka, Panyola, Gernyeszeg etc.) together with the finds — closely resembling in shape the former — (e. g. Hajdúböszörmény, Nyírkarász-Gyulaháza) ornamented with thin scratchings or without any decoration.

The joining of the finds, which are chronologically sequent and genetically related, into one cultural unit leads not only to conclusions built on several

¹ These are called the finds of Berkesz—Demecser type after the two most important assemblages of finds.

² Kalicz, N., *HOMÉ* 2 (1958) 45—72.

³ Kalicz, N., *Arch. Ért.* 87 (1960) 3—15.

⁴ *Ibid.* 12.

⁵ Mozsolics, A., *Acta Arch. Hung.* 12 (1960) 113—123.

important observations but also to errors (generalizations): 1. the life of the Felsőszőcs culture fills the phase between the Füzesabony culture and that of Wietenberg or the Gáva culture, i. e. B IV period according to Mozsolics' chronology;⁶ 2. the chiefs of the Felsőszőcs culture were buried under tumuli and 3. the types of metallurgy of the culture are represented by the metal finds of the Nyírkársz-Gyulaháza tumulus.⁷

A. Mozsolics made an important statement according to which the finds of Nyírkársz—Gyulaháza are closely linked with the material of the areas east of the Carpathian Basin by the tumulus burials and by a few bronze types (e. g. wart-necked pin, the socketed celt of the Transylvanian type) and the parallels of several bronze finds from Nyírkársz—Gyulaháza occur in the hoards coming to light in Eastern Hungary.⁸ These results are supported by several proofs in her article evaluating the hoard of Opályi. According to her final conclusions numerous hoards were put into the earth in the second half of the B IV period mainly in Szabolcs-Szatmár County (Hungary), in the Carpathian Ukraine and in the area of Northern Transylvania which included several objects in common and the material from the tumulus of Nyírkársz (Felsőszőcs culture)⁹ provide important aid in dating those finds.

According to I. Bóna the eastern forms appearing in the pottery and metallurgy of the eastern part of the Carpathian Basin in the 12th century was the result of the immigration from the East which affected the whole area of Transylvania and the Great Hungarian Plain. (With the exception of the daggers of eastern type he treats these only in general.) In his opinion, in a „transitory period” — a term he coined for Late Bronze Age 3 — (R BD—HA₁) a Thracian population (the ethnic group represented by the cemeteries of Muhi, Berkesz, Demecser) invading from the East culturally superseded the Egyek cultural group. It is important for us that he by collecting parallels determined the age and eastern origin of the dagger found at Berkesz—Csonkásdűlő.¹⁰

In brief, from the quoted opinions it is clear that both Mozsolics and Kalicz noted that some of the finds of the Felsőszőcs culture (called by Kalicz the Felsőszőcs group) is younger than the Felsőszőcs pottery with deeply incised decorations, but they still treated as part of one cultural unit the material which in reality was only genetically related. The cause of this seems that Mozsolics did not take into consideration several assemblages of finds from the Nyírség (in particular those typical of Berkesz—Demecser) while Kalicz discussed only those pieces of these assemblages of finds which closely resemble in form the Felsőszőcs types. Thus he neglected those which primarily prove that the inheritance of other ethnic components is traceable in the material of several cemeteries (e. g. Berkesz, Demecser, Nyíregyháza—Bujtos).

A. Mozsolics and I. Bóna also emphasized the eastern relations or origin of the Felsőszőcs culture (on the basis of the Nyírkársz—Gyulaháza finds) or that of the Thracian (?) population indicated by the Muhi—Berkesz—Demecse cemeteries.

⁶ Ibid. 123.

⁷ Ibid. 116, 120—122.

⁸ Ibid. 121—123.

⁹ Mozsolics, A., *Acta Arch. Hung.* 15 (1963) 80.

¹⁰ Bóna, I., *HOMÉ* 3 (1963) 15—35.; Kemenczei, T., gives a detailed analysis in *Arch. Ért.* 92 (1965) 4.

Fig. 11.

The results which appear to be contradictory in many respects all lead to the same conclusion: finds (mainly metals) which can be related to the material of eastern territories came to light from the end of the Late Bronze Age (for the most part the period corresponding to the Reinecke BD period) in North-Eastern Hungary; their occurrence in the Nyírség can be likely associated to an eastern ethnic group.

Making use of all these results, T. Kemenczei was the first to examine the Berkesz—Demecser group, a part of the finds from the end of the Bronze Age of the Nyírség (in actuality belonging together) as one cultural unit. In his view the Berkesz—Demecser group developed as the result of the spread of the Egyek culture; from the mixture of the Egyek group spreading towards the east, from that of Felsőszőcs staying where it was and of the eastern ethnic group traced by the bronze finds which were buried in the earth in North-Eastern Hungary very likely during the third period of the Late Bronze Age. Mainly, he attributes a considerable role to the Egyek culture in forming the group on the basis of the pottery.¹¹ Kemenczei deals with the finds of the Berkesz—Demecser type included among the stray finds of the cemetery of Muhi—Princ-tanya.¹² According to his results in the plain at the foot of the Bükk Mountains the Berkesz—Demecser group may be regarded as the organic continuation of the Egyek culture. The people forming the Berkesz—Demecser group was forced out by the Late Bárcza group from this territory.

Kemenczei's results are an important step forward mainly because he examined the finds of the Berkesz—Demecser type as one cultural unit, distinguishing them from the older finds belonging to the Egyek or Felsőszőcs groups. It is also important that he attempted to select the finds which can be associated to the ethnic group of Berkesz—Demecser from among the numerous bronze finds coming to light in North-Eastern Hungary.¹³ He intensively treats a part of these finds when dealing with the hoards which got into the Jónás András Museum before 1917.¹⁴

After the results of the quoted studies, which approximately dated the finds of the Berkesz—Demecser type, determined in general their ethnic relations, briefly discussed the questions of development, we attempt to deal in details with the finds by laying stress upon the following: 1. the mapping of the sites of the finds of the Berkesz—Demecser type, that of the tumulus culture and of the Felsőszőcs group in North-Eastern Hungary and to determine the geographical relation of these groups to one another, 2. the examination of the origin of the burial rites, 3. the analysis of the pottery and metal finds of the cemeteries, 4. the relation of the finds deriving from the cemeteries (settlements) to the hoards dated to the end of the Bronze Age (the supervision of direct and indirect possibilities).

We would like to give a more comprehensive grasp than earlier studies, although the scope is bound to be rather limited from the viewpoint of modern treatment. We do not possess data on the conditions of settlements. The material

¹¹ Kemenczei, T., Arch. Ért. 90 (1963) 182—186.

¹² Kemenczei, T., Arch. Ért. 92 (1965) 3—26, Fig. 7.

¹³ Kemenczei, T., Arch. Ért. 90 (1963) 186.

¹⁴ Jónás, A.—Kemenczei, T., JAMÉ 6—7 (1963—64) 19—44.

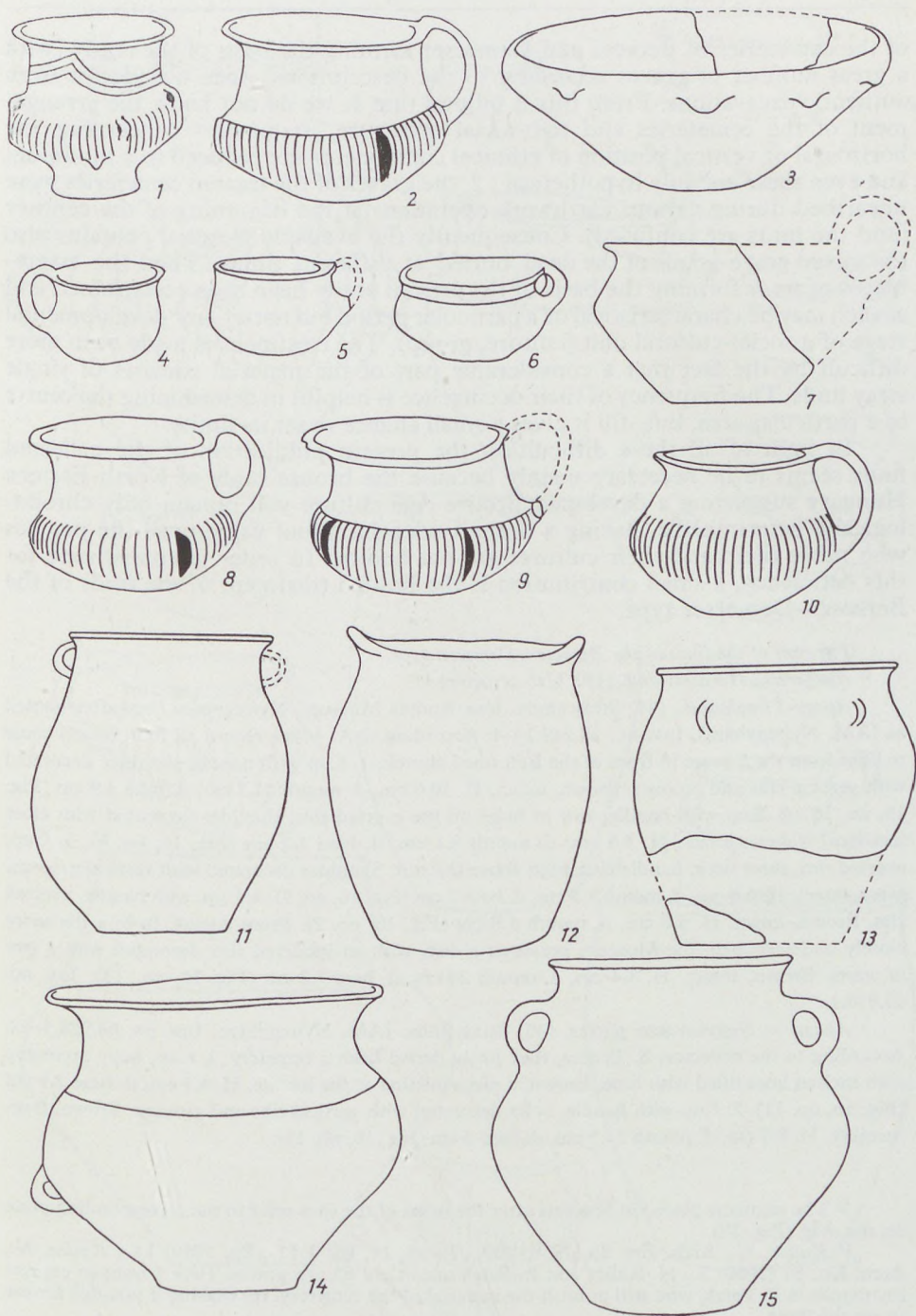

Fig. 12.

of the cemeteries of Berkesz and Demecser forming the basis of the study (with a great number of graves according to the descriptions) does not derive from authentic excavations. From this it follows that 1. we do not know the arrangement of the cemeteries and the social structure, statements concerning the horizontal or vertical position of ethnical components are reduced to a minimum and even these are only hypothetical; 2. the graves of the treated cemeteries were unearthed during various earthwork operations at the beginning of the century (and the finds are confused). Consequently the available material contains also the mixed grave-goods of the dead buried at different times. Thus the assemblages of finds forming the basis of the present study have been recombined and as such may be characteristic of a particular period but not of any developmental stage of a social-cultural unit (culture, group). The treatment is made even more difficult by the fact that a considerable part of the material consists of single stray finds. The frequency of their occurrence is helpful in determining the centre of a particular area, but still it gives a small chance to set its limits.

In light of all these difficulties, the present publication of the collected finds seems to be necessary mainly because the bronze finds of North-Eastern Hungary suggesting a developed Bronze Age culture will remain only chronologically determinable, having a limited scientific proof value until the peoples who made them and their cultures are not known. In order to compensate for this deficiency, a small contribution is the limited treatment of the finds of the Berkesz—Demecser type.

The sites of the finds of the Berkesz—Demecser type.

Alsóberecki Haraszti-dűlő. (1)¹⁵ Urn cemetery.¹⁶

Apagy-Templomtér. (44) Stray finds. Jóna András Museum, Nyíregyháza (hereafter quoted as JAM, Nyíregyháza). Inv. no. 57.249.1—4. According to A. Jóna's record all four vessels came to light from the Square in front of the Reformed church. 1. Cup with handle, shoulder decorated with vertical ribs and grooves. Brown, intact. H. 10.6 cm, d. mouth 11.7 cm, d. base 4.9 cm (Fig. 16, no. 10). 2. Cup with handle, row of holes on the everted rim, shoulder decorated with close incisions. Yellow, intact. H. 5.6 cm, d. mouth 9.1 cm, d. base 1.2 cm (Fig. 16, no. 8). 3. Cup, everted rim, short neck, handle rises high above the rim. Shoulder decorated with vertical grooves. Grey, intact. H. 6.6 cm, d. mouth 7.5 cm, d. base 2 cm (Fig. 16, no. 9). 4. Cup, with handle, everted rim. Brown, intact. H. 5.2 cm, d. mouth 6.6 cm (Fig. 16, no. 2). From Apagy, from a site more closely undetermined, the Museum possesses a dish with an incurved rim decorated with a row of warts. Brown, intact. H. 8.4 cm, d. mouth 24 cm, d. base 7.2 cm (Fig. 16, no. 13). Inv. no. 63.938.1.

Apagy — Nagyharaszti puszta. (45) Stray finds. JAM, Nyíregyháza. Inv. no. 64.928.1—2. According to the collector, S. Erdész, they likely derive from a cemetery. 1. Cup, belly decorated with incised lines filled with lime. Brown, a piece missing at the handle. H. 6.4 cm, d. base 2.9 cm (Fig. 16, no. 11). 2. Cup with handle, belly decorated with vertical ribs and grooves. Brown, fragmentary. H. 8.7 cm, d. mouth 11.5 cm, d. base 4 cm (Fig. 16, no. 12).

¹⁵ The numbers placed in brackets after the name of the sites refer to the corresponding place on the map (Fig. 19).

¹⁶ *Kalicz, N.*, Arch. Ért. 85 (1958) 200.; *Patek, E.*, RF I:11. (Bp. 1959) 14.; *Kalicz, N.*, Arch. Ért. 87 (1960) 5.; *N. Kalicz and E. Patek* unearthed 63 urn graves. Here I want to express my thanks to E. Patek, who will publish the material of the cemetery, for making it possible for me to see the finds.

Fig. 13.

Berkesz Csonkás-dűlő. (17) Urn cemetery. JAM, Nyíregyháza. Inv. no. 57.254.1—44. In 1903 during the ploughing of the one-quarter Hungarian acre area rising 1—2 metres high and forming the central portion (more than 600×300 m) of Csonkás-dűlő urn graves came to light. A. Jósza collected the finds of the cemetery and he mentioned that according to the discoverers the vessels had lain 60—70 cm deep and each (!?) contained human bones.¹⁷ Bronze jewellery is also evident on Jósza's drawings. Among these the bronze dagger of eastern type which I. Bóna published as an object belonging to a hoard is missing.¹⁸ The dagger was registered together with those bronze finds which definitely derived from the cemetery. Probably Bóna incorrectly considered this assemblage as a hoard. The dagger presumably also derived from the cemetery. In the drawing of a hoard found in the northern part of Csonkás-dűlő (in the vicinity of „Agár csárda”) — a site younger than the urn cemetery — the dagger was not included. 1. Cup with handle, its rim horizontally projecting, on the belly there are four obtuse warts which are encircled by incised (originally inlaid with lime) semi-circles and garlands. Brown, intact. H. 6.3 cm, d. mouth 7.8 cm, d. base 3 cm (Fig. 11, no. 1). 2. Cup with handle, thickened rim decorated with hatching. Belly and neck decorated with incrustated lines. Grey, fragmentary. H. 4.8 cm, d. mouth 5.8 cm, d. base 2.7 cm (Fig. 11, no. 2). 3. Dish, everted rim. Brown, intact. H. 6.5 cm, d. base 8.6 cm, d. mouth 3 cm (Fig. 11, no. 3). 4. Cup with handle, belly decorated with slanting grooves. Yellow, restored. H. 5.2 cm, d. mouth 7.2 cm, d. base 3.8 cm (Fig. 11, no. 4). 5. Cup with handle, everted rim. Yellow, restored. H. 5 cm, d. mouth 5.8 cm, d. base 1.6 cm (Fig. 11, no. 5). 6. Cup with handle, rim horizontally projecting, five vertical ribs on the belly between which are incised lines. Around lower part of the body are two burnished lines. Yellow, fragmentary. H. 7.8 cm, d. mouth 7.9 cm, d. base 3.5 cm (Fig. 11, no. 6). 7. Cup with handle, rim slightly thickened. Yellow, restored. H. 4.9 cm, d. mouth 6.4 cm, d. base 2 cm (Fig. 11, no. 7). 8. Cup with handle, flattened globular body. Yellow, intact. H. 5.2 cm, d. mouth 6.5 cm, d. base 3 cm (Fig. 11, no. 8). 9. Biconical cup with handle. Yellow, intact. H. 5.3 cm, d. mouth 6.7 cm, d. base 2.2 cm (Fig. 11, no. 9). 10. Biconical cup with handle. Yellow, restored. H. 5.8 cm, d. mouth 7 cm, d. base 3.4 cm (Fig. 11, no. 10). 11. Cup with handle, rim slightly everted. Yellow, restored at the handle. H. 5.2 cm, d. mouth 6.5 cm (Fig. 11, no. 11). 12. Cup with handle, rim everted. Yellow, restored. H. 5.8 cm, d. mouth 6.8 cm (Fig. 11, no. 12). 13. Cup with handle, decorated with impressed dots on the belly, crudely finished. Yellow, fragmentary. H. 6 cm, d. mouth 5.8 cm, d. base 3.2 cm (Fig. 11, no. 13). 14. Cup with handle, groups of vertical lines decorate the globular body, and groups of slanting lines under the handle. Brown, intact. H. 8.5 cm, d. mouth 7.3 cm, d. base 3.5 cm (Fig. 11, no. 14). 15. Dish, incurved rim, undecorated. Brown, fragmentary (Fig. 11, no. 15). 16. Mug, straight rim. Brown, restored. H. 8.4 cm, d. mouth 8.9 cm, d. base 5.8 cm (Fig. 11, no. 16). 17. Dish, ribbon-handle rising above the inturned rim, warts decorate the shoulder. Brown, fragmentary. H. 6.8 cm, d. base 6.1 cm (Fig. 11, no. 17). 18. Dish, incurved rim, handle and wart set on shoulder. Brown, fragmentary (Fig. 11, no. 18). 19. Mug, the thickened rim pinched up to form five warts. Brown, intact. H. 14 cm, d. mouth 10.5 cm, d. base 7 cm (Fig. 11, no. 19). 20. Mug, cylindrical body, thickened rim decorated with four warts, crudely finished. Brown, intact. H. 15 cm, d. mouth 12 cm, d. base 6.5 cm (Fig. 11, no. 20). 21. Mug everted rim, four pointed warts on neck. Brown, intact. H. 16.8 cm, d. mouth 19.7 cm, d. base 12 cm (Fig. 11, no. 21).

Demecser Borzsova-pusztá. (16) Urn cemetery. JAM, Nyíregyháza. Inv. no. 57.260.1—36. The site is some ten metres higher than the surrounding area.¹⁹ According to the description of A.

¹⁷ Jósza, A., *Berkesz-Csonkás dűlő bronzkori urnatemető.* (Bronze Age cemetery at Berkesz-Csonkás dűlő) Lithographed manuscript with drawings, 4 pages. (Nyíregyháza 1903).

¹⁸ Bóna, I., op. cit. 21., Pl. V, no. 3.

¹⁹ Jósza, A., *Borzsovai őstelepről.* (On the prehistoric settlement at Borzsova) Lithographed manuscript with drawings. (Nyíregyháza 1907) 3.

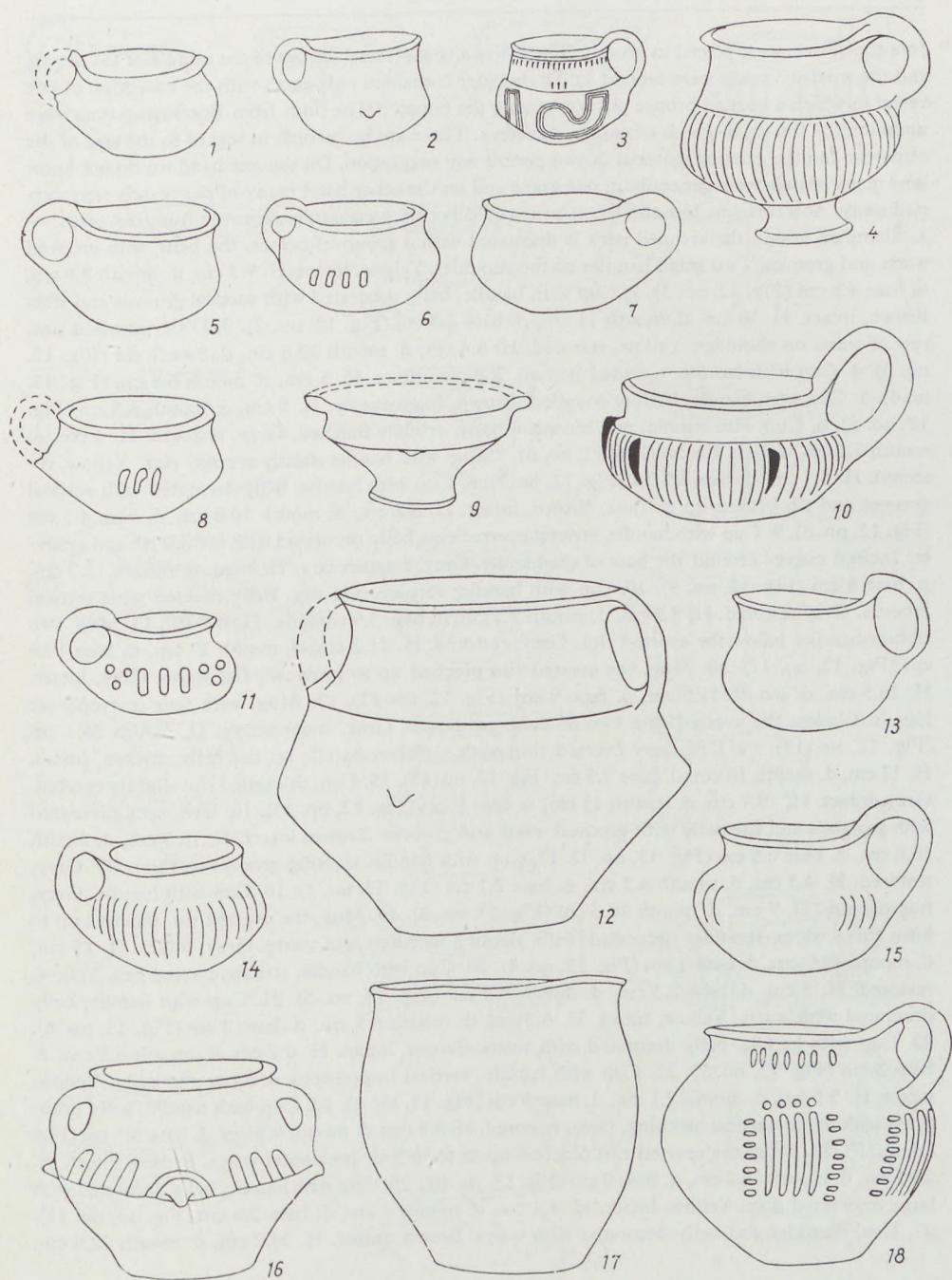

Fig. 14.

Jósa the vessels were placed in groups. There was a larger vessel always in the middle of the group, and the smaller vessels were around it. These latter contained only earth with the exception of one vessel in which a burned bronze pin was among the bones.²⁰ The finds from Borzsova-pusztá were undoubtedly the grave-goods of an urn cemetery. There are no records in regard to the size of the cemetery and the existing material do not permit any suggestion. On the one hand we do not know how many vessels were generally in one grave and on the other hand many of the vessels were carried away. According to Jósa the larger urns could not be successfully removed from the earth. —

1. Stammed vessel, the arcaded neck is decorated with a group of curves, the belly with grooved warts and grooves. Two small handles on the shoulder. Yellow, intact. H. 9.2 cm, d. mouth 8.8 cm, d. base 4.5 cm (Fig. 12, no. 1). 2. Cup with handle, belly decorated with vertical grooves and ribs. Brown, intact. H. 10 cm, d. mouth 11 cm, d. base 4.8 cm (Fig. 12, no. 2). 3. Dish, inturned rim, row of warts on shoulder. Yellow, restored. H. 8.4 cm, d. mouth 20.8 cm, d. base 7 cm (Fig. 12, no. 3). 4. Cup with handle, rounded bottom. Yellow, intact. H. 5 cm, d. mouth 6.8 cm (Fig. 12, no. 4). 5. Cup with handle, bottom rounded. Brown, fragmentary. H. 5 cm, d. mouth 6.5 cm (Fig. 12, no. 5). 6. Cup with handle, and biconical body, crudely finished. Grey, restored. H. 4 cm, d. mouth 7.2 cm, d. base 2.6 cm (Fig. 12, no. 6). 7. Cup with handle strictly everted rim. Yellow, restored. H. 6.5 cm, d. base 2.5 cm (Fig. 12, no. 7). 8. Cup with handle, belly decorated with vertical grooves and rib broken up by dots. Brown, intact. H. 8.2 cm, d. mouth 10.6 cm, d. base 4.3 cm (Fig. 12, no. 8). 9. Cup with handle, strictly everted rim, belly decorated with vertical rib and grooves. Incised curves around the base of the handle. Grey, fragmentary. H. 9 cm, d. mouth 12.3 cm, d. base 4 cm (Fig. 12, no. 9). 10. cup with handle, very everted rim. Belly covered with vertical grooves. Grey restored. H. 9.5 cm, d. mouth 9.5 cm, d. base 3.9 cm (Fig. 11, no. 10). 11. Mug, two ribbon-handles below the everted rim. Grey, restored. H. 21.2 cm, d. mouth 17 cm, d. base 10.6 cm (Fig. 12, no. 11). 12. Mug, the everted rim pinched up to form two flat warts. Grey, intact. H. 16.5 cm, d. mouth 11.6 cm, d. base 9 cm (Fig. 12, no. 12). 13. Mug, with four unevenly set lugs just below the everted rim, two of these are larger. Grey, fragmentary. D. mouth 26.1 cm (Fig. 12, no. 13). 14. Urn, very everted rim, with a ribbon-handle on the belly. Brown, intact. H. 17 cm, d. mouth 18 cm, d. base 7.5 cm (Fig. 12, no. 14). 15. Urn, thickened rim slightly everted. Grey, intact. H. 19.7 cm, d. mouth 13 cm, d. base 8 cm (Fig. 12, no. 15). 16. Urn, neck decorated with garlands and the belly with grooved warts and grooves. Brown, intact. H. 18.5 cm, d. mouth 10.8 cm, d. base 6.5 cm (Fig. 13, no. 1). 17. Cup with handle, slanting grooves on the belly. Grey, restored. H. 4.5 cm, d. mouth 6.2 cm, d. base 2.1 cm (Fig. 13, no. 2). 18. Cup with handle. Grey, fragmentary. H. 9 cm, d. mouth 10.5 cm (Fig. 13, no. 3). 19. Mug, the everted rim pinched up to form three warts, shoulder decorated with slanting incisions and warts. Grey, intact. H. 15 cm, d. mouth 12.7 cm, d. base 7 cm (Fig. 13, no. 4). 20. Cup with handle, strictly everted rim. Yellow, restored. H. 5 cm, d. base 2.3 cm, d. mouth 6.5 cm (Fig. 13, no. 5). 21. Cup with handle, belly decorated with warts. Yellow, intact. H. 6.2 cm, d. mouth 6.5 cm, d. base 2 cm (Fig. 13, no. 6). 22. Cup with handle, belly decorated with warts. Brown, intact. H. 6.2 cm, d. mouth 6.5 cm, d. base 2 cm (Fig. 13, no. 7). 23. Cup with handle, vertical impressions decorate the belly. Yellow, intact. H. 5.5 cm, d. mouth 7.1 cm, d. base 3 cm (Fig. 13, no. 8). 24. Cup with handle, belly decorated with dense vertical hatching. Grey, restored. H. 8.5 cm, d. mouth 9.5 cm, d. base 5.5 cm (Fig. 13, no. 9). 25. Mug, the everted rim pinched up to form four horizontal warts. Brown, intact. H. 22.5 cm, d. mouth 14.4 cm, d. base 9 cm (Fig. 13, no. 10). 26. Cup with handle, belly decorated with large impressed dots. Yellow, intact. H. 4.4 cm, d. mouth 8 cm, d. base 2.9 cm (Fig. 13, no. 11). 27. Urn, shoulder and belly decorated with warts. Brown, intact. H. 34.2 cm, d. mouth 22.6 cm,

²⁰ Csallány, D., Jósa András régészeti és múzeumi vonatkozású cikkei. (A. Jósa's articles concerning archaeology and museums) (Nyíregyháza 1958) 180—181.

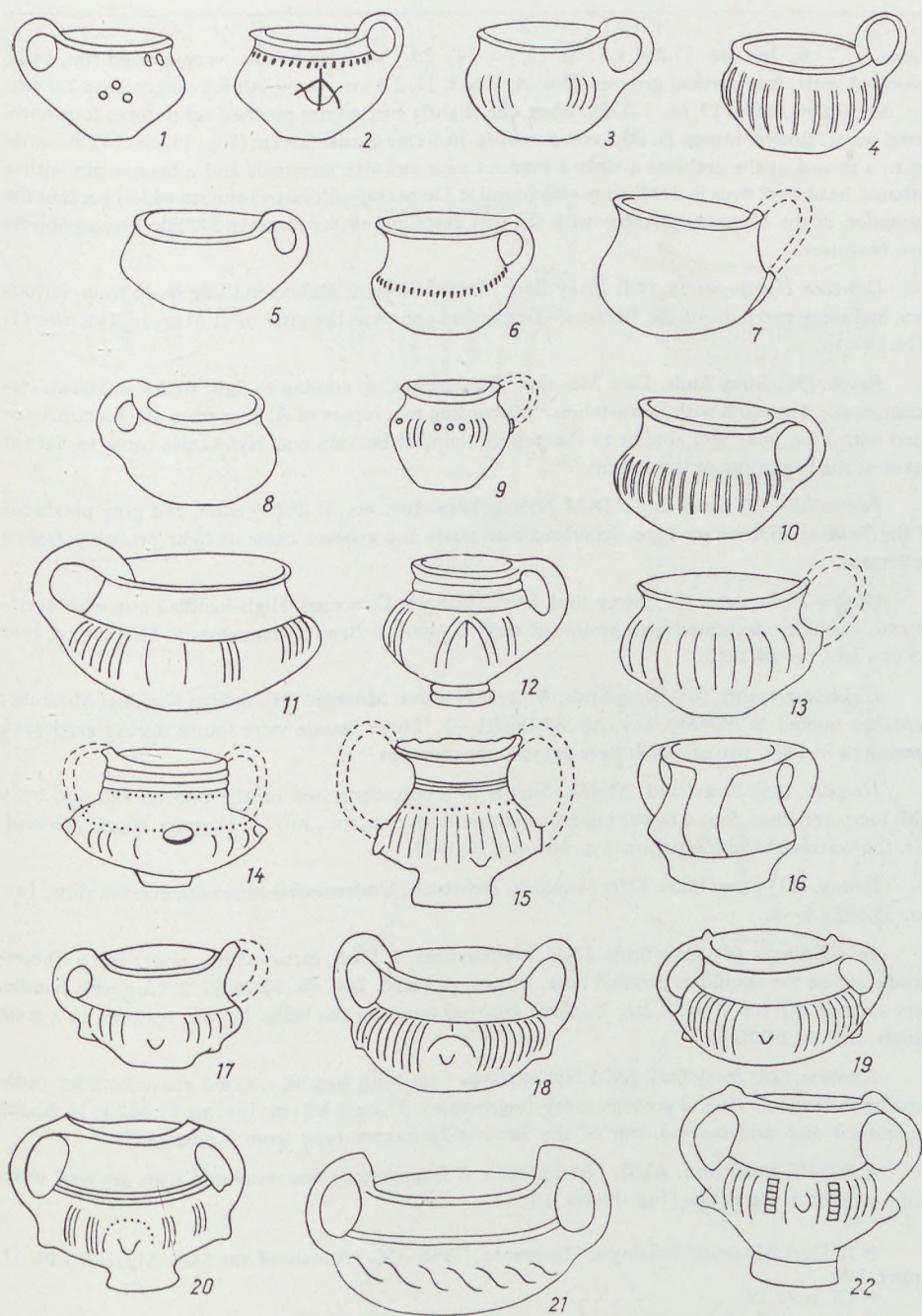

Fig. 15.

d. base 11.7 cm. Inv. no. 57.264.1. (Fig. 13, no. 12). 28. Cup with handle, very everted rim, belly decorated with close vertical grooves. Brown, intact. H. 7.1 cm, d. mouth 8.5 cm, d. base 2.6 cm. Inv. no. 57.266.1 (Fig. 13, no. 13). 29. Mug, the slightly everted rim pinched up to form four horizontal warts. Brown, intact. H. 20.5 cm, d. mouth 16.8 cm, d. base 8.9 cm (Fig. 13, no. 14). According to a record in the archives a ribbed bracelet with seal-like terminals and a bronze pin with a flattened head bent over in a roll were also found at Demecser—Borzsova-pusztá which got into the possession of the Museum together with the urn described under number 27. The bronze objects have been lost.

Debrecen Haláp-pusztá. (64) Stray finds. Déri Museum, Debrecen. The finds from various ages, including two cups of the Berkesz—Demecser type were the gifts of J. Magyar. Inv. no. 17. 1914.13—14.

Egyek. (58) Stray finds. Déri Museum, Debrecen. Cup coming to light under unknown circumstances; decorated with incrustation.²¹ According to a report of A. Jósá from 1907 a cup decorated with lime inlay and similar to the vessels found at Berkesz and Nyírkársz came to light at Egyek at the beginning of the century.²²

Fényeslitke. (3) Stray finds. JAM Nyíregyháza. Inv. no. 57.267. Yellow and grey potsherds of the Berkesz—Demecser type decorated with warts and grooves came to light probably from a settlement.

Gulács-Tiszameder. (20) Stray find. Déri Museum, Debrecen. High-handled cup with everted rim, shoulder decorated with groups of vertical grooves. Brown, fragmentary. H. 7 cm, d. base 3.5 cm. Inv. no. 64.1930.

Hajdúböszörmény. (61) Stray finds. Magyar Nemzeti Múzeum (Hungarian National Museum; hereafter quoted as MNM). Inv. no. 84.1882.1—2. Three vessels were found during earthwork operations in 1881, two of which have got into the museum.²³

Herpály. (66) Stray find. MNM. Sherds of a cup, decorated on the everted rim and belly with incrustrated lines, found under unknown circumstances on the „hill” at Herpály. Black, polished. (Cf. the vessels of Hajdúböszörmény.) Inv. no. 10/1947.

Ibrány. (11) Stray finds. Déri Museum, Debrecen. Undecorated cups with everted rims. Inv. no. 33.1921.4—5.

Jéke-Gát-hegy. (4) Stray finds. JAM, Nyíregyháza. 1. Dish, incurved rim, warts and a ribbon-handle set on the shoulder, profiled base. Brown, restored. Inv. no. 62.26.80. 2. Cup with handle, very everted rim (cf. Fig. 12, no. 7), three grooved warts on the belly. Brown, restored to a great extent. Inv. no. 62.26.81.

Kemecse. (22) Stray find. JAM Nyíregyháza. Cup with handle, everted rim, shoulder decorated with vertical ribs and grooves. Grey, fragmentary. D. base 4.2 cm. Inv. no. 57.382.1. N. Kalicz mentioned and undecorated cup of the Berkesz-Demecser type from Kemecse.²⁴

Kék. (15) Stray find. JAM, Nyíregyháza. A fragmentary urn decorated with grooved warts came to light in the village (Fig. 16, no. 15).

²¹ A Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen) 1948—56. (Annals of the Déri Museum) Pl. II. upper row.

²² Cf. note 19.

²³ Hampel, J., A bronzkor Magyarhonban. I—III. (The Bronze Age in Hungary) (Bp. 1886) Pl. LXXVII. nos. 2—3.; Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) Fig. 1.

²⁴ Kalicz, N., Arch. Ért. 87 (1960) 6.

Fig. 16.

Mándok Ujfalu-sy-tanya. (2) Stray find. JAM, Nyíregyháza. Cup with handle, decorated with grooves. One half is yellow, the other black. Fragmentary. H. 5.2 cm, d. mouth 7.8 cm, d. base 3.3 cm. Inv. no. 57.299.1. (Fig. 16, no. 4).

Nagykálló. (52) Stray find. JAM, Nyíregyháza. Biconical urn with very everted rim, decorated with grooved warts. Handle begins below the rim (?) and rest on the shoulder. Grey, fragmentary. Inv. no. 57.296.1. (cf. Fig. 12, no. 15., Fig. 17, no. 12).

Nagykálló-Vasútállomás. (51) Stray find. JAM, Nyíregyháza. In 1899 a vessel with everted rim and two handles was found at a depth of 2 m. Belly decorated with warts framed by rows of dots and with groups of incised vertical lines. Lost.²⁵ (Cf. Fig. 15, nos. 17—19).

Nagykálló Görény-rét. (53) Stray find. JAM, Nyíregyháza. Cup with handle. Shoulder decorated with vertical rib and grooves. Yellow, restored. H. 7.5 cm, d. mouth 9 cm, d. base 4.8 cm. Inv. no. 57.295.1. (Fig. 16, no. 5).

Nagyhalász Telek-tanya. (12) Stray find. JAM, Nyíregyháza. Vessel with funnel-shaped neck, very everted rim is formed into flutings and is indented. Shoulder decorated with four impressed dots.

Nyíregyháza—Békeház. (37) Stray find. JAM, Nyíregyháza. A high-handled cup decorated with grooves came to light from Beloiannis tér. Grey, fragmentary. H. 7 cm. Inv. no. 61.50.1. A. Jóna mentioned that small cups similar to those of Demecser can be found at six different sites in Nyíregyháza.²⁶

Nyíregyháza Bujtos and Morgó cemetery. (38) In the last decades and even today finds from settlements and cemeteries of various ages have come to light in this disturbed area. Of these numerous vessels of the Berkesz-Demecser type, supposedly from cemeteries, got into the Jóna András Museum.²⁷ 1. Cup with handle, rounded bottom. Yellow, fragmentary. H. 4.8 cm, d. mouth 7.7 cm, Inv. no. 57.396.59. (Fig. 14, no. 1). 2. Cup with handle, three warts on belly. Grey, intact. H. 6 cm, d. mouth 6.9 cm. Inv. no. 57.396.89. (Fig. 14, no. 2). 3. Cup with handle, incrustated lines around rim and shoulder, neck decorated with lime inlaid incisions. On belly four slightly projecting warts framed by groups of curved lines. Grey, intact. H. 6 cm, d. mouth 5.7 cm, d. base 2.5 cm. Inv. no. 57.396.6. (Fig. 14, no. 3). 4. Jug, standing on foot, belly decorated with grooves, foot concave inside. Grey, intact. H. 10.7 cm, d. mouth 8.6 cm, d. base 4.4 cm. Inv. no. 57.396.31. (Fig. 14, no. 4). 5. Cup with handle, rounded bottom. Grey, intact. H. 6.5 cm, d. mouth 8.6 cm. Inv. no. 57.396.82. (Fig. 14, no. 5). 6. Cup with handle, vertical burnishing on belly. Grey, intact. H. 5.4 cm, d. mouth 7.3 cm, d. base 3.5 cm. Inv. no. 57.306.8. (Fig. 14, no. 6). 7. Cup with handle, grey, intact. H. 5.9 cm, d. mouth 7.7 cm, d. base 3.1 cm. Inv. no. 57.396.72. (Fig. 13, no. 7). 8. Cup with handle, belly decorated with vertical burnishing. Brown, fragmentary. H. 5.6 cm, d. mouth 8.5 cm, d. base 3.2 cm. Inv. no. 57.396.62. (Fig. 14, no. 8). 9. Dish, on ring-base, everted rim, warts decorate the shoulder. Brown, fragmentary. H. 5.1 cm, d. mouth 9.8 cm, d. base 4 cm. Inv. no. 57.396.132. (Fig. 14, no. 9). 10. Cup with handle, body decorated with vertical grooves between which are ribs. Grey, intact. H. 6.7 cm, d. mouth 11.4 cm, d. base 4.2 cm. Inv. no. 57.396.93. (Fig. 14, no. 10). 11. Cup with handle, decorated with impressed dots. Grey, intact. H. 5.2 cm, d. mouth 6 cm, Inv. no. 57.312.1. (Fig. 14, no. 11). 12. Two-handled vessel, with four warts on belly. Grey, piece missing. at the handle. H. 18.8 cm, d. mouth 14.8 cm, d. base 10.5 cm. Inv. no. 63.937.1. (Fig. 14, no. 12).

²⁵ The description was made on the basis of A. Jóna's drawing.

²⁶ Csallány, D., op. cit. 181.

²⁷ Some of these finds were published by Kalicz, N., Arch. Ért. 87 (1960) Pl. I, nos. 1—2., Pl. II, no. 3., Fig. 1.

Fig. 17.

13. Cup with handle, rounded bottom. Yellow, intact. H. 7.5 cm, d. mouth 8.4 cm, d. base 2.1 cm. Inv. no. 57.396.73. (Fig. 14, no. 13). 14. Cup with handle, on belly dense vertical grooves. Grey, intact. H. 6.5 cm, d. mouth 7.5 cm, d. base 3.3 cm. Inv. no. 57.398.8. (Fig. 14, no. 14). 15. Cup with handle, belly vertically grooved. Grey, intact. H. 8.2 cm, d. mouth 8.6 cm, d. base 4.6 cm. Inv. no. 57.396.65. (Fig. 14, no. 15). 16. Two-handled vessel, shoulder decorated with grooved warts and grooves. Grey, intact. H. 11.5 cm, d. mouth 10.3 cm, d. base 7.7 cm. Inv. No. 57.396.41. (Fig. 14, no. 16). 17. Mug, rim slightly everted. Yellow, intact. H. 14.8 cm, d. mouth 13 cm, d. base 8 cm. Inv. no. 57.396.39. (Fig. 14, no. 17). 18. Cup with handle, decorated with impressed dots and vertical burnishing. Grey, fragmentary. H. 13.2 cm, d. mouth 11.5 cm, d. base 5.6 cm. Inv. no. 57.396.68. (Fig. 14, no. 18). 19. Cup with handle, decorated with impressed dots on the neck and belly. Yellow, intact. H. 5.9 cm, d. mouth 6.6 cm, d. base 2.1 cm. Inv. no. 57.306.9. (Fig. 15, no. 1). 20. Cup with handle, decorated with scratched lines on the neck and on the belly with warts pushed out from the inside. On these incised ramified lines. Yellow, intact. H. 6.2 cm, d. mouth 7 cm, d. base 2.7 cm. Inv. no. 57.398.2. (Fig. 15, no. 2). 21. Cup with handle, with groups of grooves on the belly. Yellow, intact. H. 5.6 cm, d. mouth 7 cm, d. base 3.2 cm. (Fig. 15, no. 3). 22. Cup with handle, with wide grooves on the belly. Grey, fragmentary. H. 6 cm, d. mouth 7.6 cm, d. base 2.4 cm. Inv. no. 57.306.15. (Fig. 15, no. 4). 23. Cup with handle, rounded base. Grey, intact. H. 5.7 cm, d. mouth 8.1 cm. Inv. no. 57.306.11. (Fig. 15, no. 5). 24. Cup with handle, hatching on shoulder. Grey, intact. H. 5.7 cm, d. mouth 6.9 cm. Inv. no. 57.396.63. (Fig. 15, no. 6). 25. Cup with handle, bottom rounded. Grey, fragmentary. H. 6.1 cm, d. mouth 7.7 cm. Inv. no. 57.396.81. (Fig. 15, no. 7). 26. Cup with handle, bottom rounded. Grey, intact. H. 5.5 cm, d. mouth 6.6 cm. Inv. no. 57.306.14. (Fig. 15, no. 8). 27. Cup with handle, belly covered with impressed dots and groups of incised lines. Grey, fragmentary. H. 6 cm, d. mouth 6 cm, d. base 3 cm. Inv. no. 57.396.105. (Fig. 15, no. 9). 28. Cup with handle, dense grooves on belly. Yellow, intact. H. 6.6 cm, d. mouth 7.5 cm. Inv. no. 57.306.10. (Fig. 15, no. 10). 29. Cup with handle, vertical grooves on belly. Yellow, intact. H. 7.5 cm, d. mouth 9.7 cm, d. base 3.2 cm. Inv. no. 63.899.1. (Fig. 15, no. 11). 30. Jug with handle, decorated with warts and deeply engraved lines. Red, intact. H. 8.1 cm, d. mouth 6.3 cm, d. base 3 cm. Inv. no. 57.396.34. (Fig. 15, no. 12). 31. Cup with handle, decorated with grooves. Grey, restored. H. 6.5 cm, d. mouth 8 cm, d. base 3.7 cm. (Fig. 15, no. 13). 32. Two-handled vessel, neck decorated with a row of dots and incised lines, belly with warts and grooves. Yellow, fragmentary. H. 7 cm, d. base 2.8 cm. Inv. no. 57.396.38. (Fig. 15, no. 14). 33. Two handled jug, neck decorated with incised lines and row of dots, the belly with grooves and warts. Grey, fragmentary. H. 8 cm, d. mouth 6.1 cm, d. base 4 cm. Inv. no. 57.396.35. (Fig. 15, no. 15). 34. Vessel with three handles. Yellow, intact. H. 6.7 cm, d. mouth 5.8 cm, d. base 5.3 cm. Inv. no. 57.396.119. (Fig. 15, no. 16). 35. Two-handled vessel decorated with grooves and warts on the belly. Yellow, fragmentary. H. 5.6 cm, d. mouth 6.6 cm, d. base 3.4 cm. Inv. no. 57.396.101. (Fig. 15, no. 17). 36. Two-handled vessel covered with grooved warts and incised lines on the belly. Yellow, intact. H. 6.2 cm, d. mouth 8.3 cm. Inv. no. 57.396.97. (Fig. 15, no. 18). 37. Two-handled vessel, decorated with warts and grooves on the belly. Yellow, intact. H. 6.2 cm, d. mouth 6.8 cm, d. base 2.8 cm. Inv. no. 57.396.100. (Fig. 15, no. 19). 38. Two-handled jug decorated with warts framed by a row of dots and with groups of incised lines. Hollow stem. Grey, intact. H. 8 cm, d. mouth 6.4 cm, d. base 3.5 cm. Inv. no. 57.396.92. (Fig. 15, no. 20). 39. Two-handled vessel covered with slanting grooves on the belly. Grey, intact. H. 7.5 cm, d. mouth 9.7 cm, d. base 3.5 cm. Inv. no. 57.396.18. (Fig. 15, no. 21). 40. Two-handled jug, decorated with warts, broken up ribs and incised lines, hollow stem. Grey, intact. H. 9.3 cm, d. mouth 7 cm, d. base 4 cm. Inv. no. 57.396.32. (Fig. 15, no. 22).

Nyiribrony Békáshegyi-dűlő. (29) Stray find. JAM, Nyíregyháza. Cup with handle, decorated with double vertical ribs and grooves on the shoulder. Yellow, intact. H. 10.3 cm, d. mouth 10.6

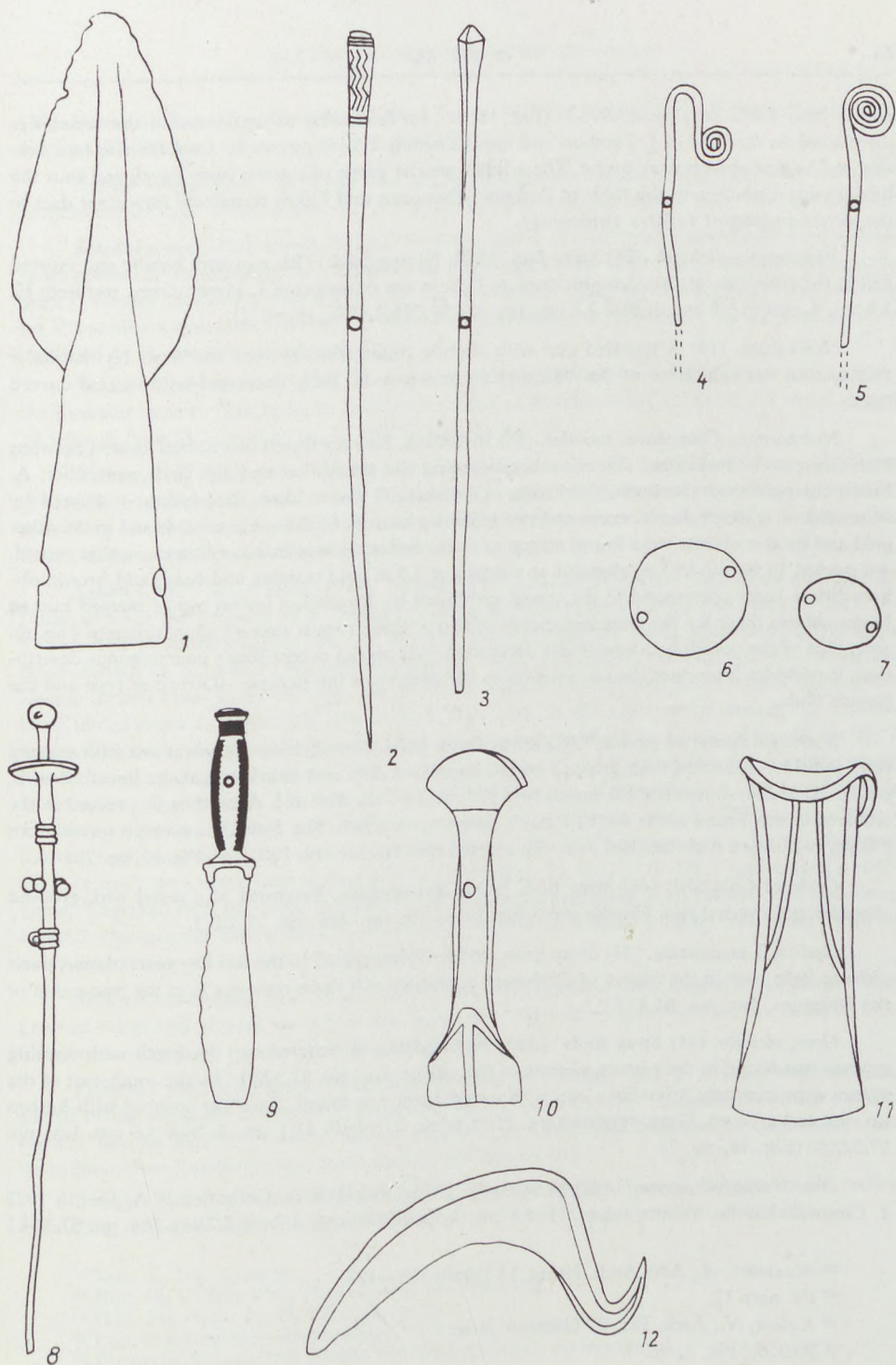

Fig. 18.

cm, d. base 4 cm. Inv. no. 63.895.1. (Fig. 16, no. 6). According to the inventory the vessel was discovered on the land of J. Zámboi and approximately 1.5 kilometres far from the site four vessels and bronze objects were found. These latter are the goods of a grave from Egyek and thus the topographical position of the finds of Berkesz—Demecser and Egyek contribute important data to the determination of relative chronology.

Nyíribrony—Beltelek. (28) Stray find. JAM, Nyíregyháza. This cup with handle and everted rim in the collection of the Museum came to light in the farmyard of J. Jármy. Grey, restored. H. 5.8 cm, d. mouth 6.6 cm, d. base 2.6 cm. Inv. no. 57.275.2. (Fig. 16, no. 1).

Nyírkarász. (19) A handled cup with slightly fluted, thin everted rim from Nyírkarász is displayed at the exhibition of the Vármúzeum at Kisvárd. Belly decorated with incised curved lines.

Nyírkarász—Gyulaháza, tumulus. (18) In 1901 A. Jósá excavated two tumuli located between Nyírkarász and Gyulaháza. His records concerning the excavation and the finds contradict. A. Mozsolics published the finds Nyírkarász—Gyulaháza.²⁸ From Jósá's description — quoted by Mozsolics — it seems that he excavated two adjoining tumuli. In the one pots herds and in the other gold and bronze objects were found on top of burnt bones. However, according to another record, not quoted so far, under one tumulus at a depth of 4.5 m gold (earring and bead) and bronze objects (these latter correspond to the pieces published by Mozsolics) lay on top of burned human bones. Above these lay the scattered sherds of two or three vessels over an approximately 4 sq. m. area. One of the vessels had lime inlaid decoration.²⁹ If we can accept Jósá's unambiguous description, it provides important data in relation to the pottery of the Berkesz—Demecser type and the bronze finds.

*Nyírlugos Szennyés-pusztá.*³⁰ (63) Stray finds. JAM, Nyíregyháza. Biconical urn with everted rim, shoulder decorated with grooved warts, impressed dots and engraved „snake lines”. Brown, intact. H. 31 cm, d. mouth 21.6 cm, d. base 9.7 cm. Inv. no. 57.316.1. According to a record in the archives it was found alone on F. Patay's property in 1895. The Déri Museum preserves from Szennyés-pusztá a high-handled cup with everted rim. Inv. no. 14. 1950. (cf. Fig. 12, no. 7).

Ófehértó Gáti-dűlő. (46) Stray find. JAM, Nyíregyháza. Fragment of a vessel with grooved shoulder and everted rim. Handle starts just below the rim. Inv. no. 57.320.2.

Ópályi, Tangazdaság. (33) Stray finds. JAM, Nyíregyháza. In the last few years many vessels came to light here in the course of earthwork operations. Of these only one is in the possession of the Museum. Inv. no. 64.477.1.

Oros, vicinity. (41) Stray finds. JAM, Nyíregyháza. A handled-cup decorated with slanting grooves was found in the eastern vicinity of the village. Inv. no. 57.322.1. To the south-east of the village approximately 2 km far a cup with everted rim was found. Shoulder covered with broken up ribs and grooves. Grey, fragmentary. H. 8.4 cm, d. mouth 11.1 cm, d. base 3.6 cm. Inv. no. 57.322.2. (Fig. 16, no. 7).

*Oros Harangod-pusztá.*³¹ (42) Stray finds. JAM, Nyíregyháza. Collection of A. Jósá in 1873. 1. Cup with handle. Yellow, intact. H. 5.1 cm, d. mouth 5.1 cm, d. base 2.2 cm. Inv. no. 57.324.1

²⁸ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 113—123.

²⁹ Cf. note 17.

³⁰ Kalicz, N., Arch. Ért. 87 (1960) 6., Fig. 4.

³¹ Ibid. 6., Fig. 2, no. 3.

(Fig. 16, no. 3). 2. Jug, crude surface. Yellow, intact. H. 6.5 cm, d. mouth 5.9 cm, d. base 4.3 cm. Inv. no. 57.324.2.

*Paszab—Póralom.*³² (7) Stray find. JAM, Nyíregyháza. Vessel decorated on the neck with vertical burnishings. Grey, intact. H. 9.6 cm, d. mouth 10.2 cm, d. base 3.3 cm. Inv. no. 57.327.1.

Rétközberencs—Paromdomb. (5) In 1957 in the course of a salvage excavation N. Kalicz found some potsherds characteristic of Felsőszöcs in a few pits which were dug in an Ottomány settlement.³³ Among the finds published by him the only intact vessel and the few potsherds found in pit V/a seem younger than the rest.³⁴ Probably life still existed at this settlement during the period indicated by the Berkesz—Demecser finds.

Rohod. (31) Stray find. JAM, Nyíregyháza. A two-handled urn with grooves and warts on the shoulder came to light between Baktalórántháza and Rohod. Grey, intact. H. 23 cm, d. mouth 14.5 cm, d. base 10.2 cm. Inv. no. 57.252.1. (Fig. 16, no. 12).

Rozsály. (48) Stray finds. MNM. Gold hair-ring found in a cup of the Berkesz—Demecser type (only fragments of it exist today). Around the vessel three battle axes with disks at their butt ends were stuck. Two of them have been lost. According to the publication of A. Mozsolics the finds belong to the hoards of the Opályi type.³⁵

Szakoly. (62) Stray finds. JAM, Nyíregyháza. Fiftyseven Bronze Age finds got into the Museum from the property of F. Szilágyi located in the northern part of the village.³⁶ Inv. no. 57.344. The presently existing finds: 1. Bracelet with seal-like terminals, undecorated, triangular cross-section. D. 6.2 cm. 2. Pin with straight-cut head, neck decorated with round-running and zig-zag incised lines. L. 12 cm (Fig. 18, no. 2). 3. Similar pin. L. 10.2 cm. 4. Pin with biconical head, undecorated. L. 11 cm (Fig. 18, no. 3). 5. Awl, with round cross-section, broken. L. 11.6 cm. 6. Crook-shaped pin, made of wire with a round cross-section, broken. L. 4 cm (Fig. 18, no. 4). 7. Pin with a spiral disk head, broken. L. 4.3 cm (Fig. 18, no. 5). 8. Ring, made of wire with a round cross-section. D. 1.8 cm. 9. Pin, with disk head, stem missing. 10. Fragment of a socketed celt (?). 11. Plate rolled up. Th. 2.5 cm. 12. Plate fragment. 13. Fragment of a sickle blade. 14. Bronze buttons, segment-shaped. D. 6 and 1.1 cm (Fig. 18, nos. 6—7). 15. Spear-head, willow-leaf shaped, rib in centre with a round hole on its shaft. L. 10 cm (Fig. 18, no. 1). 16—18. Fragments of a sickle blade. Together with the listed bronze objects numerous potsherds both undecorated and ornamented with grooves have come into the possession of the museum. Judging from their finish we may classify them to the Berkesz—Demecser types.

Székel—Bencehegy. (24) Stray finds. JAM, Nyíregyháza. Urn fragments decorated with grooved warts and grooves as well as the sherds of a cup with a grooved shoulder came to light here presumably from a settlement. Inv. no. 57.346.

Tiszabecs. (34) Stray finds. JAM, Nyíregyháza. D. Csallány and J. Makkay collected potsherds of the Berkesz—Demecser type on the land of the „Új Élet” Cooperative (from a settlement?). Inv. no. 61.157. From this site the fragment of a battle-axe with disk at its butt end similar to these from Opályi got into the museum. Inv. no. 61.156.

Tiszalök Rázom-pusztá. (26) Stray find. JAM, Nyíregyháza. Vessel decorated with vertical burnishing on the neck and shoulder. Grey, intact. H. 7 cm, d. mouth 9.7 cm, d. base 3 cm.

³² Ibid. 6., Fig. 2, no. 4.

³³ Ibid. Pl. VI (pit VIa), Pl. VII, nos. 1—7 (pit Va).

³⁴ Ibid. Fig. 3, no. 1., Pl. VII, nos. 6—7.

³⁵ I am indebted to A. Mozsolics for the use of the data.

³⁶ Report of A. Jósá (Jósá András Múzeum Archives, Nyíregyháza).

Tiszarád—Újszőlő. (13) Stray find. JAM, Nyíregyháza. Cup with handle, decorated with flat warts on the shoulder. Grey, fragmentary. H. 5.8 cm, d. mouth 7.2 cm, d. base 2.2 cm. Inv. no. 57.569.1. (Fig. 17, no. 11).

Újfehértó Micske-pusztá. (54) According to a record found in the archives of the Jósa András Museum a biconical urn with straight rim came to light. Its belly was decorated with four vertical ribs. It contained burned bone remains. H. 28.5 cm, d. base 11 cm. Lost.

Vaja. (32) Stray find. JAM, Nyíregyháza. Cup with handle, decorated on the shoulder with three curved ribs. Grey, rough surface, restored. Inv. no. 64.897.2. (Fig. 16, no. 14).

Muhi Princ-tanya. (35) T. Kemenczei selected the finds of the Berkesz—Demecser type from the material uncovered during the road construction in 1943.³⁷

Szabolcs-Szatmár County, unknown site, JAM, Nyíregyháza. 1. Cup with handle, on the belly there are four slightly protruding warts which are framed by bunches of lines incised in semi-circles. Grey, fragmentary. H. 10.5 cm, d. mouth 6.3 cm, d. base 5.5 cm. Inv. no. 62.223.35. (Fig. 17, no. 1). 2. Cup with handle, yellow, intact. H. 5.4 cm, d. mouth 7.1 cm. Inv. no. 57.397.17. (Fig. 17, no. 4). 3. Cup with handle, belly decorated with vertical grooves. Grey, restored. H. 6.8 cm, d. mouth 7.3 cm, d. base 4.5 cm. Inv. no. 57.393.1. (Fig. 17, no. 7). 4. Vessel standing on foot rim turned up into four warts and the belly is decorated with grooved warts and grooves. Grey, intact. H. 7.5 cm, d. mouth 11.4 cm, d. base 4.5 cm (without inv. no.). 5. Cup with handle, vertical grooves and ribs on the belly. Grey, restored. Inv. no. 57.261.1. (Fig. 17, no. 9). 6. Dish, incurved rim, warts on shoulder, ribbon-handle. Brown, intact. H. 10.5 cm, d. mouth 22.5 cm, d. base 7.5 cm. Inv. no. 62.223.41. (Fig. 17, no. 10). 7. Cup with handle, decorated with vertical grooves and rib. Crudely worked, black, intact. H. 8 cm, d. mouth 13 cm. Inv. no. 57.397.27. (Fig. 17, no. 14). Two vessels are preserved in the Hungarian National Museum received in exchange (site unknown) which probably derive from the vicinity of Debrecen. Inv. no. 40.1916. — 1. Two-handled vessel, grooved warts and vertical burnishing decorate the shoulder. Black, intact. H. 4.8 cm, d. mouth 10.2 cm, d. base 4 cm (Fig. 17, no. 2). 2. Cup with handle, unornamented. Grey, intact. H. 5.3 cm, d. mouth 5.7 cm, d. base 3 cm (Fig. 17, no. 3).

Although a considerable part of the enumerated finds came to light under unknown circumstances, the frequency of the sites in the area between the Szamos and Tisza Rivers — mainly in the middle part of the Nyírség —, reliably shows the centre of the area from which the Berkesz—Demecser ethnic group spread. This fact determines the starting point of our examinations: the topographical comparison of the finds of Berkesz—Demecser, with the sites of the Felsőszőcs group and the tumulus culture (Egyek group) living in this area in the first half of the late Bronze Age.

If comparing our map (Fig. 19) with that of N. Kalicz charted at the sites of the Felsőszőcs group³⁸ we can observe significant differences. By distinguishing between the finds published by him as belonging to the late Felsőszőcs group, which are actually finds of the Berkesz—Demecser type,³⁹ the number of the

³⁷ Kemenczei, T., Arch. Ért. 92 (1965) 18 ff., Fig. 7.

³⁸ Kalicz, N., Arch. Ért. 87 (1960) Fig. 5.

³⁹ Part of the finds from Nyíregyháza Bujtos and Morgó, as well as all the finds from Berkesz Csonkás-dűlő, Demecser—Borzsovapusztá, Apagy, Egyek, Gulács, Gyulaháza—Nyírkarász, Hajdúböszörmény, Kemecse, Nyírlugos—Szennyespusztá, Oros—Harangodpusztá, Paszab (ibid. 4—6).

known sites of the Felsőszőcs group in Hungary is considerably reduced.⁴⁰ The vessel from Igrici and very likely that of Tiszafüred came to light in the cemetery of the Egyek group while the specimens of Hajdúsámson, Haláp and Hajdúbágyos were found in the settlements of the Hajdúbágyos group and in the cemetery of the latter site.⁴¹ After distinguishing between all these, there remain five Felsőszőcs sites known in Hungary: Rétközberencs—Paromdomb, Pócspetri—Ercsivár, Panyola, Jánkmajtis, Nyíregyháza—Bujtos (?),⁴² which are located in the eastern and south-eastern part of the Nyírség. The small number of sites in itself indicates that only a part of the western border area of the Felsőszőcs group falls within the boundaries of Hungary. This assumption is supported by the fact that a great number of sites is known from Transylvania and the Carpathian Ukraine.⁴³ On the other hand the sites of the Upper Tisza Region and the Nyírség belonging to the Egyek group of the tumulus culture indicate that the people of the Egyek group inhabited a considerable part of the area of the Nyírség.⁴⁴ After all these we find it just to raise the question whether the penetration of the Egyek group into the Nyírség was possible at the beginning of the third phase of the Late Bronze Age (beginning of the R BD period). It is also a question whether this could have been a decisive factor in initiating those changes which led to the ethnic and cultural transformation of North-Eastern Hungary.⁴⁵ Without analysing the finds, merely on a topographical basis, the answer must be decisively in the negative. It should be mentioned here that T. Kemenczei's results are contradictory in outlining the development of the Berkesz—Demecser group.⁴⁶ According to his assumption the Berkesz—Demecser group, on the plain at the foot of the Bükk Mountains, can be regarded as the organic continuation of the development of the Egyek culture,⁴⁷ while in North-Eastern Hungary its development was preceded by the eastward spread of the

⁴⁰ Sites of the pottery of the Felsőszőcs type: Nyíregyháza Bujtos and Morgó, Rétközberencs—Paromdomb, Pócspetri—Ercsivár, Igrici, Hajdúsámson, Tiszafüred (*ibid.*); Panyola, Hajdúbágyos, Haláp [*Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 119.*] Jánkmajtis (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza).

⁴¹ Igrici [*Kalicz, N., HOMÉ 2 (1958) Pl. II, nos. 2a-2b*]; Tiszafüred [*Childe, V. G., The Danube in Prehistory. (Oxford 1929) Fig. 216.*]; Hajdúsámson Majorság lands [*Zoltay, L., DJ 1908. Fig. 22 A*]; Debrecen—Haláp, Hajdúbágyos [*Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 119.*]; Méra [*Kemenczei, T., HOMÉ 4 (1964) Pl. III, no. 4.*].

⁴² We consider it probable that the finds of the Felsőszőcs type from Nyíregyháza Bujtos and Morgó reached the cemetery of the Egyek group of the tumulus culture as bartered goods. It should be mentioned that among the stray finds Egyek vessels occur in great number among which only fragments of Felsőszőcs cups were found. (Cf. Igrici, Tiszafüred, Hajdúbágyos.)

⁴³ Jankovich, J., Podkarpatská Rus v prehistorii. (Munkačevo 1931) 49.; Zatlukál, J.—Zatlukál, E., Adatok a Podkarpatszka Rusz praehistoriájához. (Data to the prehistory of Podkarpatska Rus) (Munkács 1937) 66.; Roska, M., A kimetszett díszű agyagművesség Erdélyben. (Pottery with cut out decoration in Transylvania) (Debrecen 1940) 21—22.; Popescu, D., Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen. (Bucuresti 1944) 136—137.; Berniakovits, K. V., Archeologitsni raboti museiu v 1952—1957 gg. (Lvov 1959) 34—42.; Rusu, M., Die Verbreitung der Bronzeorte in Transilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit. Dacia 8 (1964) 183.

⁴⁴ The remarks made in connection with the development and chronological position of the Egyek group are based on the results gained from the detailed analysis of the finds of the tumulus culture of the Northern Great Plain. [Cf. A Déri Múzeum Évkönyve 1962—1964. 75—86.; Arch. Ért. 93 (1966) 160—188.]

⁴⁵ Cf. Kemenczei, T., Arch. Ért. 90 (1963) 183.

⁴⁶ The technical terms appearing in the mentioned works are always quoted at the discretion of the authors.

⁴⁷ Kemenczei, T., Arch. Ért. 92 (1965) 18—20.

Egyek culture whose people absorbed the local Felsőszőcs elements and those which could likely be traced back to the Komarovo culture.⁴⁸ According to Kemenczei's conclusions, here the identical resultant (the development of a new ethnic and cultural unit) is the outcome of the developmental lines following different paths (non-identical components and different changes).⁴⁹

Summing up the more important results of our topographical examination, the people of the Felsőszőcs group could only possess the eastern and south-eastern part of the Nyírség and the population living in this area had to be essentially smaller than that belonging to the Egyek group dwelling in the Upper Tisza region and in the western part of the Nyírség. The territorial distribution of the finds shows that the centre of the Berkesz—Demecser ethnic group was the Nyírség (according to recent data the sites are rather rare in the Upper Tisza region and in the northern part of the Hajdúság), thus according to the topographical data the Egyek group, that of Felsőszőcs and the Berkesz—Demecser ethnic group cannot be contemporary.⁵⁰

Bearing in mind the results of our research and topographical examination up to now, we presume as a hypothesis that the motive force of events related to the development of the Berkesz—Demecser ethnic group must be found in the invasion of a new population (coming from the east) to North-Eastern Hungary.

We have no direct data whatsoever for determining the form of settlement of the people characterized by the Berkesz—Demecser finds. The few finds referring to settlements (Székely—Bence-hegy, Fényeslitke, a part of Nyíregyháza—Bujtos) have been collected from the surface or got into the Museum from disturbed areas. The indirect data are also very scanty. N. Kalicz found only a few pits dug into the settlement level of the Ottomány culture at Rétközberencs—Paromdomb, the only authentically excavated part of a settlement of the Felsőszőcs group.⁵¹ No settlements of the people of the tumulus culture is known from the Upper Tisza region. Only a few pits occurred in the single-levelled settlement of the population of the early tumulus culture at Bag (to which the people of the Egyek group were genetically the most closely related).⁵² In the areas east of North-Eastern Hungary (Transylvania, Carpathian Ukraine⁵³) in the single-levelled, open settlements of the Late Bronze Age cultures (Komarovo culture,⁵⁴ Noa culture,⁵⁵) a considerable amount of animal bones came to

⁴⁸ Ibid. ; Kemenczei, T., Arch. Ért. 90 (1963) 183.

⁴⁹ A solution to the problem is attempted below.

⁵⁰ At Nyíribrony in the Békáshegyi dűlő area the finds of the Berkesz—Demecser type and the goods of a grave coming to light presumably from a cemetery of the tumulus culture 1 km. distance from each other.

⁵¹ Kalicz, N., Arch. Ért. 87 (1960) 6—7., Pl. VI., Pl. VII, nos. 1—7.

⁵² Kovács, T., FA 17 (1965) 65 ff.

⁵³ Hereafter quoted as the eastern territories.

⁵⁴ Ilinskaia, V. A., Poselenia komarovskoi kulturi u. s. Mosni. KSIA 10 (1960) 49. ; Passek, T. S., Stoianka komarovskoi kulturi na Srednem Dnestre. KS 75 (1959) 160. ; Svesnikov, I. K., Pamiatniki plemen bronzovogo veka Prikarpatia i Zapodnoi Podolii. (Moscow 1958) 12. — Summary of a dissertation.

⁵⁵ Zaharia, E., Das Gräberfeld von Balintești Cioinagi und einige Fragen der Bronzezeit in der Moldau. Dacia 7 (1963) 176. ; Florescu, A. C., Contribuții la cunoașterea culturii Noua. Arheologia Moldovei 2—3 (1964) 210. ; Balaguri, E. A., Istoria plemen pozdne-bronzovogo perioda v Srednem Podnestrove (kultura Noa). (Kiev 1964) 5—7. — Summary of a dissertation.

light. This indicates also that the people of the mentioned cultures lived in societies based on animal breeding. In their settlements equally occur houses built above ground and pits dug into the earth.

The data we have acquired so far points to single-levelled settlements proving to be inhabited for a short time in general. Therefore it is likely that in our area an intensive field-research of settlement can also yield only horizontal stratigraphic data, for the study of the ethnogenesis of the Berkesz—Demecser ethnic group.

The available records of the burials at Berkesz, Demecser and Nyírkársz present a basis for the examination of the burial rites. According to A. Jósá's description, urn burials came to light at Berkesz Csonkás-dűlő and Demecser—Borzovapuszta. The peoples of both the Felsőszőcs and Egyek groups cremated their dead. For the most part their cemeteries contain urn graves and a few „scattered-ashes” burials were also discovered.⁵⁶ Although the custom of furnishing the grave in the previous cases is unknown, these data indicate that the burial rites of the inhabitants did not change and the old rites were adapted (?) by the newly arriving settlers too.⁵⁷ An exception is the tumulus burial at Nyírkársz—Gyulaháza. As it was previously mentioned, the notes of the excavator, A. Jósá, are contradictory. On the other hand in his quoted manuscript he unambiguously describes a tumulus burial where the mound is undoubtedly associated with calcinated bones, pottery and bronze finds. The people of the Komarovo culture which dwelt in the areas north-east of the Carpathians buried their dead under tumuli.⁵⁸ T. Sulimirski mentions that both cremation and inhumation graves occur under the tumuli.⁵⁹ According to the results of I. K. Svesnikov the people of the Komarovo culture cremated their dead on the spot. The calcinated bones were put on the ground in groups (sometimes in urns).⁶⁰ A. Jósá found under the tumulus at Nyírkársz—Gyulaháza a „scattered ashes” burial, thus this tumulus corresponds in its entirety to the common burial rites of the Komarovo culture. The close connection of the two burial rites are supported by the eastern origin of the former metal finds.⁶¹

The examination of the burial rites resulted in two important data: 1. a considerable majority of the local (Egyek, Felsőszőcs) inhabitants did not migrate after the interruption of their independent cultural development; 2. the appearance of a burial rite in North-Eastern Hungary unknown to the inhabitants of

⁵⁶ Cf. note 44.; *Kalicz, N.*, Arch. Ért. 87 (1960) 7 ff.

⁵⁷ The Noa culture buried their dead almost exclusively in contracted position. Cf. *Zaharia, E.*, op. cit. 140—157.; *Florescu, A. C.*, op. cit. 213.; The number of cremation burials is very small, for example at Ostrovec only two of the 183 graves were urn burials (*Balaguri, E. A.*, op. cit. 7—8.) — Burials of contracted skeletons are not known in the Nyírség from the last phase of the Late Bronze Age.

⁵⁸ The eastern connections of the tumulus burials of Nyírkársz—Gyulaháza were first treated in detail by *Mozsolics, A.*, Acta Arch. Hung. 12 (1960) 113 ff.; Cf. also: *Kalicz, N.*, Arch. Ért. 87 (1960) 10.

⁵⁹ *Sulimirski, T.*, Die thrako-kimmerische Periode in Südostpolen. WPZ 35 (1938) 132.; Cf. also: *Sulimirski, T.*, Cmentarzysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura Komarowska. Bulletin de l'Acad. Polonaise des Sciences et des Lettres 1936. 172 ff.; *Passek, T. S.*, op. cit. 160.; *Rogozinska, R.*, Cmentarzysko kultury komarowskiej w Bukownie. Mat. Arch. 1 (1959) 114.; *Ilinskaia, V. A.*, op. cit. 58.

⁶⁰ *Svesnikov, I. K.*, op. cit. 12 ff.

⁶¹ In detail: *Mozsolics, A.*, Acta Arch. Hung. 12 (1960) 121.

the Carpathian Basin in the Middle and Late Bronze Ages proves the settling of a new population.

Due to the inadequate knowledge of the circumstances of discovery, the analysis of the finds can be done only with the help of typological comparison. On the basis of a larger collection of material in Eastern Hungary carried out in the recent past we can determine with certainty the origin of the different types of vessels.

The forms traceable to the pottery of the Egyek group of the tumulus culture among the finds of the Berkesz—Demecser type are the following:⁶² 1. Urn with conical neck (Fig. 13, nos. 1, 12., Fig. 14, no. 15).⁶³ 2. Dish with incurved rim, unornamented (Fig. 11, nos. 3, 15), with row of warts on the shoulder (Fig. 11, nos. 17—18., Fig. 12, no. 3., Fig. 16, no. 13., Fig. 17, no. 9). 3. Dish on low pedestal (Fig. 14, no. 9.) 4. Tall mug with everted rim, unornamented (Fig. 13, nos. 10, 14., Fig. 14, no. 17), the rim pinched up to form warts (Fig. 11, nos. 19—20)⁶⁴ or with warts set on the neck⁶⁵ (Fig. 11, no. 21). 5. One-handed mug with everted rim (Fig. 13, no. 4).⁶⁶ 6. Cup with handle (Fig. 11, nos. 5, 7, 11—12, 14., Fig. 12, nos. 4—5., Fig. 13, nos. 3—5., Fig. 14, nos. 1—2, 5, 13, 15., Fig. 15, nos. 3, 6—7., Fig. 16, nos. 2, 8., Fig. 17, nos. 4—5); the form with long neck and with pouched lower part more rarely occurs in the Egyek material, while this type of cup is the most common among the finds of the Berkesz—Demecser type (Fig. 11, nos. 11—12., Fig. 12, nos. 4—5., Fig. 14, no. 5 etc.).⁶⁷ 7. Jug standing on foot with grooved decoration (Fig. 14, no. 4);⁶⁸ it is a generally used type in the Middle and Late Bronze Ages, thus it is also frequent among the finds of the Egyek group, but is unknown even here decorated only with grooves.

The high-handled cup pouched just below the neck and with everted rim can be traced back to the pottery of the Felsőszőcs group. The classical Felsőszőcs form⁶⁹ can be found almost unaltered among the finds of the Berkesz—Demecser type, both unornamented (Fig. 12, no. 7., Fig. 13, nos. 6, 9., Fig. 16, nos. 1, 3),⁷⁰ and decorated (Fig. 11, nos. 1, 4., Fig. 13, no. 8., Fig. 14, nos. 3, 6., Fig. 15, nos. 1—2, 9., Fig. 16, nos. 9, 11., Fig. 17, no. 1) variations. These forms and those of Felsőszőcs can be clearly distinguished also typologically. The texture of the latter is in general badly refined, covered with cut-out lines and dots, deeply-incised spirals filled with lime and have a burned red surface; the neck is always richly ornamented. The surface of the Berkesz—Demecser types is smooth, and grey-coloured. Decoration: curved and straight incised lines (Fig.

⁶² Cf. note 44.

⁶³ Kemenczei, T., Arch. Ért. 90 (1963) Fig. 3, nos. 8—9. — Muhi.

⁶⁴ Ibid. Fig. 3, nos. 15—16.

⁶⁵ Large numbers of similar mugs were found among the finds of the Trzciniecka and Komarovó cultures. But the rims of these vessels are more strictly everted, their necks more curved and their bodies more pouched than those of the Berkesz—Demecser finds. Cf. Gardawski, A., *Plemiona kultury Trzcinieckiej w Polsce*. Mat. Star. 5 (1959) Pl. LXXIII.

⁶⁶ Kemenczei, T., Arch. Ért. 90 (1963) Fig. 3, no. 13.; Kemenczei, T., Arch. Ért. 92 (1965) Fig. 7, nos. 8, 15.; — The vessel from Demecser ornamented with hatching and warts on the neck is the closest to the mugs of the Egyek group.

⁶⁷ Kemenczei, T., Arch. Ért. 92 (1965) 18., Fig. 7, nos. 1, 3, 9, 11.

⁶⁸ Kemenczei, T., Arch. Ért. 90 (1963) 178—179.

⁶⁹ Cf. Kalicz, N., Arch. Ért. 87 (1960) Pl. II, nos. 1, 2., Pl. IV, nos. 2a-2b., Pl. V, nos. 9—10.; Mozsolics, A., *Acta Arch. Hung.* 12 (1960) Pl. LXXI, nos. 1—2, 4—5.

⁷⁰ Kemenczei, T., Arch. Ért. 92 (1965) Fig. 7, nos. 17, 19.

11, no. 1., Fig 12, no. 3., Fig. 15, no. 2., Fig. 16, no. 11., Fig. 17, no. 1), frequently inlaid with lime; grooves (Fig. 11, no. 4., Fig. 15, no. 4., Fig. 17, nos. 4, 9), burnished lines, large impressed dots (Fig. 13, nos. 8, 11., Fig. 14, no. 6., Fig. 15, nos. 1, 9). The necks of the vessels are undecorated and there are several specimens without any decoration too. The deeply-incised and cut-out Felsőszőcs decoration does not occur any more, instead of it the decorative motifs showing the influence of the Egyek pottery have been used (grooves, impressed large dots, dense hatching (Fig. 15, no. 6).

There are several such types of vessel among the collected finds which have their parallels in the material of areas towards the east: 1. Urn with everted rim and two handles on the neck (Fig. 11, no. 15., Fig. 17, no. 12);⁷¹ the grooved warts and the grooves on these vessels can be due to the influence of Egyek (Fig. 17, no. 12 and Nagykálló). 2. Tall mug with handle set just below the rim (Fig. 12, nos. 11, 13).⁷² 3. Mug with slender body and turned up rim on both sides (Fig. 12, no. 12).⁷³ 4. Vessel with everted rim and arched shoulder⁷⁴ (Muhi Princ-tanya).⁷⁵ 5. Small vessel with two handles rising above the rim (Fig. 15, nos. 17—19, 21 and Nagykálló-Vasútállomás).⁷⁶ A few two-handled jugs can be found in the material of the Egyek group (cf. Fig. 15, nos. 15, 20, 22), but these always stand on foot and are variations of the one-handled jug standing on foot.⁷⁷ The described vessels are the closest to the similar but generally unornamented vessels of the Noa culture.

⁷¹ Rogozinska, R., op. cit. Pl. I, no. 3.; Gardawski, A., op. cit. Pl. LXXIII. — Komarovo culture.; Florescu, A. C., op. cit. Pl. IV, no. 1., Pl. VI, no. 2.; Meliukova, A. I., Kulturi predskifskogo perioda v lesostepnoi Moldavii. MIA 96. (Moscow 1961) — Noa-Sabatinovka cycle.

⁷² Rogozinska, R., op. cit. Pl. I, no. 3. — Komarovo culture.; Zaharia, R., op. cit. Pl. III, no. 10.; Florescu, A. C., op. cit. Fig. 2, no. 3., Fig. 3, no. 1.; Székely, Z., Cercetări arheologice în Regiunea Stalin și Regiunea Autonomă Maghiară. (Mediaș 1953) Pl. VIII, no. 1. — Noa culture.

⁷³ Rogozinska, R., op. cit. Pl. II, no. 3.; Gardawski, A., op. cit. Pl. LXXIII. — Komarovo culture.

⁷⁴ Sulimírski, T., Cmentarzysko... 177., Fig. 2, no. 13.; Gardawski, A., op. cit. Pl. LXXIII. — Komarovo culture.; Rogozinska, R., op. cit. Pl. I, nos. 1, 5.

⁷⁵ Kemenczei, T., Arch. Ért. 92 (1965) 18., Fig. 7, no. 2.

⁷⁶ Similar two-handled vessels frequently occur among the finds of both the Komarovo and Noa cultures: Sulimírski, T., Die thrako-kimmerische... Pl. II, nos. 7, 10—11.; Gardawski, A., op. cit. Pl. LXXVIII.; Rogozinska, R., op. cit. Pl. VII, no. 2. — Komarovo culture.; Horedt, K., Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teius. Materiale Arheologice privind istoria veche a RPR I. (București 1953) Fig. 12, nos. 1—3., Fig. 13.; Székely, Z., op. cit. Pl. VIII, no. 2.; Petrescu-Dimbovita, M., Șantierul Trușești. SCIV 4 (1953) Fig. 14, nos. 3, 5., Fig. 16. no. 1.; Petrescu-Dimbovita, M., Contribuții la problema sfârșitului epocii bronzului și începutului epocii fierului în Moldova. SCIV 4 (1953) Fig. 7, nos. 2, 4.; Petrescu-Dimbovita, M., Les principaux résultats des fouilles de Trușești. Analele Științifice Ale Universității. "Al. I. Cuza" din Iași 3 (1957) Fig. 11, nos. 1—3.; Petrescu-Dimbovita, M., Konec bronzovogo i natsalo rannezeleznogo veka v Moldove v svete pocednih arheologitseskij raskopok. Dacia 4 (1960) Fig. 3, no. 3.; Terenozkin, A. I., Predskifski period na Dneprovskom Pravobereze. (Kiev 1961) Fig. 8, no. 7.; Florescu, A. C., op. cit. Fig. 1, nos. 3—5., Fig. 2, nos. 1, 5—6. — Noa culture.

⁷⁷ The discussed three vessels from Bujtos differ from the similar specimens from Egyek (cf. note 68) and are rather related to the widespread forms of the southern part of the Hungarian Great Plain, especially Fig. 15, no. 20. [Cf. Vinski, Z., Brončanodobne ostave Lovas i Vukovar. Vjesnik Zagreb 1 (1958) Pls. VIII-X.]; Similarly the parallels to the vessels on small bases can be found in the material of the southern territories: Milleker, B., Délmagyarország régiségleletei. (Archaeological Finds from Southern Hungary) III. (Temesvár 1906) 46., Fig. 3. Similar finds also occurred in the Piliny cemetery (MNM). Their appearance in the Nyírség can be attributed to the relation between the Piliny culture and the Egyek group which is traceable in other respects too.

In the material of the Berkesz (Fig. 11) and Demecser (Figs. 12, 13) cemeteries forming the core of the discussed finds, the forms equally occur which are closely related to the pottery of the local people (Egyek, Felsőszöcs) and to that of those living in areas to the east (Komarovo and Noa cultures).⁷⁸ The latter constitute such a high percentage (approximately 40% of the types has no local ties) that it cannot be attributed merely to the cultural relation existing between the peoples of the two areas. This in itself may serve as an important proof of the ethnic influx. Concerning the described finds from unauthentic excavations, the validity of evidence of the facts is reduced although on the other hand they unambiguously support the results gained from the analyses of burial rites and topographical data. These results are complemented by conclusions based on the examination of the relations of metal finds.

Among the Late Bronze Age finds of North-Eastern Hungary (cemeteries, hoards) we find four metal types (cf. Fig. 18) originating from the metallurgy of peoples in the areas towards the east. The wart-necked pin (Nyírkársz—Gyulaháza tumulus, Opályi find) also frequently occurs in the areas of the Komarovo⁷⁹ and Noa⁸⁰ cultures.⁸¹ I. Bóna compiled the extensive eastern parallels of the dagger⁸² (Fig. 18, no. 10) found at Berkesz Csonkás-dűlő.⁸³ The socketed celt of the Transylvanian type (Nyírkársz—Gyulaháza tumulus — Fig. 18, no. 11)⁸⁴ is a characteristic find of the Opályi depothorizon.⁸⁵ The roots of the sickles with a hooked tang (Fig. 18, no. 12) can also be found in the metallurgy of the areas east of Hungary.⁸⁶

On the other hand among the finds of the cemetery at Szakoly (?) metal objects occur of different origin. The bracelet with a round cross-section and seal-shaped terminals and the pin ending in a spiral disk (Fig. 18, no. 5)⁸⁷ both mark the influence of the local (Egyek) metallurgy. The spear-head (Fig. 18,

⁷⁸ After the mingling of the ethnic groups of diverse origins a peculiar pottery arose in the Nyírség. These included the elements of the ceramic forms and patterns of local [the Felsőszöcs group traceable back to the Ottomány and Wietenberg cultures — cf. *Kalicz, N.*, Arch. Ért. 87 (1960) 13.], western (the Egyek group of the tumulus culture) and eastern (Komarovo and Noa cultures) origin. Several forms developed which are characteristic only of this pottery and show the features of the three different basic vessel types. Actually these are the vessels of the real Berkesz—Demecser type (Fig. 11, nos. 2–3, 6, 16., Fig. 12, nos. 2, 8–10, 14., Fig. 13, nos. 8, 11, 13., Fig. 14, nos. 6, 8, 10–12, 14, 16, 18., Fig. 15, nos. 1, 9–12, 14, 16, 17–19., Fig. 16, nos. 5–7, 9–10, 12, 14., Fig. 17, nos 2, 10–14.).

⁷⁹ *Sulimirski, T.*, Die thrako-kimmerische... 137., Fig. 2.

⁸⁰ *Horedt, K.*, op. cit. 806–807., Fig. 13.

⁸¹ Concerning the literature on the spread of the type see *Mozsolics, A.*, Acta Arch. Hung. 12 (1960) 121.

⁸² The bronze objects (unornamented bracelet with round cross-section, plain rings and buttons) which got into the museum together with the dagger are probably grave-goods from the cemetery, but they can be placed neither chronologically nor culturally.

⁸³ *Bóna, I.*, op. cit. 19 ff.

⁸⁴ *Mozsolics, A.*, Acta Arch. Hung. 12 (1960) 121., Pl. LXIX. no. 4b.

⁸⁵ *Mozsolics, A.*, Acta Arch. Hung. 15 (1963) 77 ff.

⁸⁶ *Rusu, M.*, op. cit. 182.

⁸⁷ According to Feustel its origin goes back to the Early Bronze Age. The tumulus culture rarely used it, but it was very common in the time of the urn burial culture. *Feustel, R.*, Bronzezeitlicher Hügelgräberkultur in Gebiet von Schwarz (Süd-Thüringen). (Weimar 1958) 9–10.

no. 1) occurs in the material from different periods.⁸⁸ The spherical calotte-shaped ornaments (Fig. 18, nos. 6—7) and the plain wire rings are common types of the Bronze Age. We can more easily date the two pin types in the finds. On the basis of their Italian and Austrian parallels the pins (cf. Fig. 18, no. 2) with thickened stens from Csabrendek decorated with zig-zag lines on their upper parts are assigned to the R BD period by F. Kőszegi.⁸⁹ The conical-headed pin representing a much less characteristic type (Fig. 18, no. 3) also occurs among the finds dated to the R BD period.⁹⁰

T. Kemenczei mentions in his study treating part of the hoards of the Nyírség⁹¹ that a few finds of the Opályi horizon (Demecser—Badarász Island, the property of M. Fráter at Kemecse, Kemecse Orvosdomb-dűlő, Pátroha) are distinguished from the rest by the fact that they also contain western types (e. g., sickle with prolonged tang, spear-head with curved edges).⁹² According to the results of A. Mozsolics and more recently to that of T. Kemenczei the local types and those of eastern origin as well as types originating from the west (Kemenczei) occur together among the finds typical of Opályi. These data seem to support the results of our above mentioned examinations according to which among the finds of the Berkesz—Demecser type (Figs. 11—18) the local type, and the eastern and western ones occur together. Especially the role of the latter and the way of their reaching North-Eastern Hungary are difficult to define, just as it is also impossible today to determine what influence the relation traceable through the metal finds of the two areas had on the development of the peoples of the Late Bronze and Early Iron Ages in North-Eastern Hungary. This question may be answered — at least in reference to the development of the metallurgy of Eastern Hungary — by dealing with all the hoards of the Nyírség. As a fact we do not have a single vessel form among the finds of the Berkesz—Demecser type which shows relation to⁹³ the material of the late tumulus culture⁹⁴ or to that of the Csorva group.⁹⁵

On the basis of the results of our examination up to now an attempt can be made to determine the chronological position of the Berkesz—Demecser ethnic group and its origin.

In the material of the Egyek and Felsőszöcs groups whose areas of settlements and cultural characteristics are clearly distinguishable, we do not have a single find which shows relation to the relics of peoples living in the last phase of the Late Bronze Age (R BD). This proves that the independent development of the Egyek and Felsőszöcs groups did not continue in this phase of the Late

⁸⁸ Cf. *Hampel, J.*, op. cit. Pl. CCXXV, no. 3. (Szob, Kavicsbánya) Pl. CXXVI, no. 6. (Tamásfalva), Pl. CLXXIII, nos. 19—25. (Tiszaszécsény); it also occurs in the hoard of Pap assigned by Kemenczei to the finds of the Opályi type (*Jósa, A.—Kemenczei, T.*, op. cit. 23., Pl. XLVI, no. 5.).

⁸⁹ *Kőszegi, F.*, *Acta Arch. Hung.* 12 (1960) 142, 178.

⁹⁰ *Mithay, S.*, *Bronzkori kultúrák Győr környékén.* (Bronze Age cultures in the vicinity of Győr). (Győr 1942) Pl. XV, no. 5. — *Koroncő-Bábota* (cf. *Kőszegi, F.*, op. cit. 143, 178.); *Trogmayer, O.*, *Acta Arch. Hung.* 15 (1963) 111., Pl. XXIX, no. 1.

⁹¹ *Jósa, A.—Kemenczei, T.*, op. cit. 42.

⁹² There are a few fragments probably of a sickle with prolonged tang among the finds from Szakoly.

⁹³ *Kőszegi, F.*, op. cit. 137—145.; *Kovács, T.*, *Alba Regia* 4—5 (1963—64) 201—203.

⁹⁴ *Trogmayer, O.*, loc. cit.

⁹⁵ It should be mentioned that an urn of the Noa-Komarovo type came to light from the cemetery of the Late Tumulus Culture at Sárbogárd (cf. Fig. 12, no. 15).

Bronze Age.⁹⁶ On the other hand the finds of the Berkesz—Demecser type, clearly distinguishable even typologically from the material of the two mentioned groups, can be found throughout North-Eastern Hungary (cf. Fig. 19). Approximately 40% of this pottery are types of alien origin. The tumulus burials at Nyírkársz—Gyulaháza and the metal objects of eastern and Transylvanian types prove with certainty that at the end of the Late Bronze Age a new people settled in North-Eastern Hungary.

We possess no data to prove that the tumulus culture played a role in the course of the history of the Late Bronze Age of North-Eastern Hungary.⁹⁷ The appearance of a few western metal types is likely the result of trade relations.

The analysis of burial rites, pottery and metal finds was helpful in tracing the contact with the Noa-Sabatinovka culture, but mainly with that of Komarovo. It is striking that the least relationship can be proved to the Noa culture of Transylvania which is the most closely located site. It is easier to find ties to the North Moldavian finds (e. g., Gîrbovăt, Trușești). On the other hand the contracted burials characteristic of the Noa culture are unknown in the territory of Northern Hungary. The foreign features of the Berkesz—Demecser ethnic group are the most closely related to the Komarovo culture existing north-east of the Carpathians. Each of the eastern types of our material occurs among the finds of the Komarovo culture with the exception of the bronze objects of the Transylvanian type. The rite of tumulus burial is common in this culture.⁹⁸ Still, previous to the publication of I. K. Svesnikov's study on the Komarovo culture and of that of E. A. Balaguri on the Noa culture of Carpathian Ukraine we cannot trace the route of the population settling in the Nyírség from the east and its ethnic composition. We can only presume from the scanty proofs that the population separated from the Komarovo culture (coming into contact with the territory of the Nora culture?) reached North-Eastern Hungary. The available finds are insufficient to strictly describe how the relation of the local population and the new ethnic group developed.

For this reason several still unsolved problems will be elucidated by the study of the cemetery unearthed at Alsóberecki Haraszti-dűlő.⁹⁹ Its material may provide additional proof for our assumption that the settlement of eastern groups of people (the tribes of the Komarovo and Noa? cultures) in North-Eastern Hungary had begun the process which led to the transformation of the cultural and ethnic aspect of the area and it sets the limits between the second and third phases of the history of the Bronze Age in North-Eastern Hungary.

We have several data supporting the chronological position of the finds of the Berkesz—Demecser type. 1. The discussed material as a whole is clearly distinguishable from the finds of the Gáva culture easily datable by hoards to the R HA period (according to Mozsolics' chronology to the B V period) and from

⁹⁶ Concerning the relative chronology of the Tisza region cf. Kovács, T., *Acta Antiqua et Archaeologica* (Szeged), 10 (1966) 65—73.

⁹⁷ For the lack of finds the limits of the Late Tumulus Culture in the Middle Tisza region is unknown.

⁹⁸ The burials of the Komarovo culture suggest strong social stratification (*Svesnikov, I. K.*, op. cit. 13.).

⁹⁹ The finds suggest that it was one of the cemeteries of the Bárca group of the Piliny culture, of a part of the Felsőszőcs population and of the mixed eastern ethnic group.

the Egyek and Felsőszőcs groups dated to the second phase of the Late Bronze Age.¹⁰⁰ 2. The potsherds decorated with incrustation coming to light from the Nyírkársz—Gyulaháza tumulus are the fragments of such vessels which occur in the material of the cemetery of Berkesz (Fig. 11, nos. 1—2) and among the finds of Nyíregyháza—Bujtos (Fig. 14, no. 3) and Jéke (Fig. 16, no. 11). The potsherds of the tumulus came to light together with such metal objects (battle-axe of B₃ type with a disk at the butt end, socketed celt of the Transylvanian type, pin with warts on the upper part of stem)¹⁰¹ which are frequently among the finds of the depots typical of Opályi assigned to the B IV period by A. Mozsolics.¹⁰² 3. The pins found at Szakoly occur among the finds dated to the R BD period in the western and southern parts of the Carpathian Basin. 4. Even if we disregard the immediate ethnic relations owing to the identity of several types and to their relations, the development of the Noa culture is also an indirect chronological proof of the dating of our finds. A. Florescu assigns the first developmental phase of the Noa-Sabatinovka cycle to the end of the Middle Bronze Age or rather to the beginning of the Late Bronze Age (14th and 13th centuries), the second phase to the Late Bronze Age [13th century (RBD)] and in some areas until the beginning of the Early Iron Age (12th century).¹⁰³ The value of the chronological data of the different developmental stages of the Komarovo culture would mean to us in dating is significantly reduced by the fact that the finds are unpublished. According to J. Dabrowski the development of the Komarovo culture can be traced from the second period of the Bronze Age (cf. the chronology of Montelius) until the Early Iron Age, though the late phase has not been extensively studied.¹⁰⁴ I. K. Svesnikov states that the development of the tribes of the Komarovo culture included the Middle and Late Bronze Ages from the second half of the second millennium to the beginning of the first millennium. He distinguishes three developmental stages of the culture. The influence of the corded-ware culture is traceable in the ceramic forms of the first phase (the Middle Bronze Age). The pottery of the middle phase dated to the Late Bronze Age was much influenced by the Monteoru culture. In the late phase (the last phase of the Late Bronze Age, the beginning of the Early Iron Age) the connection of the Komarovo and Noa cultures to that of the Kustanovo can be proved.¹⁰⁵

The fact that those hoards which mark the end of the life of the Berkesz—Demecser ethnic group¹⁰⁶ were hidden in the earth indicates an outside attack. As it is commonly held, the inheritance of the invaders are the finds of the Gáva¹⁰⁷ type among which several ceramic forms occur which have their roots in local development.¹⁰⁸ Among the hoards which were buried in the Eraly Iron

¹⁰⁰ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 115, 123.

¹⁰¹ Ibid. Pl. LXIX, nos. 11—20.

¹⁰² Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 15 (1963) 77 ff.

¹⁰³ Florescu, A. C., op. cit. 214.

¹⁰⁴ Dabrowski, J., Materiały ze Stryzowa, pow. Hrubieszów, a niektóre powiazania ziem Polski Wschodniej i Ukrainy w późnej epoce brązu. Mat. Star. 8 (1962) 56.

¹⁰⁵ Svesnikov, I. K., op. cit. 14.

¹⁰⁶ Kemenczei, T., Arch. Ért. 90 (1963) 186.

¹⁰⁷ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 123.; Rusu, M., op. cit. 189.

¹⁰⁸ Gáva, Prügy, Nagyálló, Nyíribrony, Nyírbétek, Nyírbogdány, Kenézlő etc. (Jósa András Museum, Nyíregyháza.)

LIST OF THE MAP

- 1 Alsóberecki Haraszi-dűlő
- 2 Mándok Újfalu-sztya
- 3 Fényeslitke
- 4 Jéke Gáthege
- 5—6 Rétközberencs-Paromdomb
- 7 Paszab-Pórahalom
- 8 Rakamaz
- 9 Tiszanagyfalu
- 10 Buj
- 11 Ibrány
- 12 Nagyhalász Telek-tanya
- 13 Tiszarád-Újszölő
- 14 Vasmegyer
- 15 Kék
- 16 Demecser Borzsova-pusztá
- 17 Berkesz Csonkás-dűlő
- 18 The Tumulus of Nyírkarász-Gyulaháza
- 19 Nyírkarász
- 20 Gulács-Tiszameder
- 21 Panyola
- 22—23 Kemecse
- 24 Székely-Bencehegy
- 25 Tiszadob
- 26 Tiszalók Rázom-pusztá
- 27 Nyírszölös
- 28 Nyíribrony-Beltelek
- 29—30 Nyíribrony Békáshegyi-dűlő
- 31 Rohod
- 32 Vaja
- 33 Ópályi, Tangazdaság
- 34 Tiszabecs
- 35 Muhi Csüllő-domb and Princ-tanya
- 36 Tiszavasvári
- 37 Nyíregyháza-Békeház
- 38—40 Nyíregyháza Bujtos and Morgó
- 41 Oros határa
- 42 Oros Harangod-pusztá
- 43 Oros Kónya-hegy
- 44 Apagy Templom-tér
- 45 Apagy Nagyharaszi-pusztá
- 46 Ófehértó Gáti-dűlő
- 47 Jánkmajtis
- 48 Rozsály
- 49 Nyírgyulaj
- 50 Pócspetri Ercsi-vár
- 51 Nagyálló-Vasútállomás
- 52 Nagyálló
- 53 Nagyálló Görény-rét
- 54 Újfehértó Micske-pusztá
- 55 Igrici-Matata
- 56 Mezőcsát-Szőkehat
- 57 Tiszafüred Majoros-halom
- 58 Egyek
- 59 Egyek-Szölőhegy
- 60 Óhat
- 61 Hajdúböszörmény
- 62 Szakoly
- 63 Nyírlugos Szennyes-pusztá
- 64 Debrecen-Haláp
- 65 Debrecen
- 66 Berettyóújfalú-Herpály

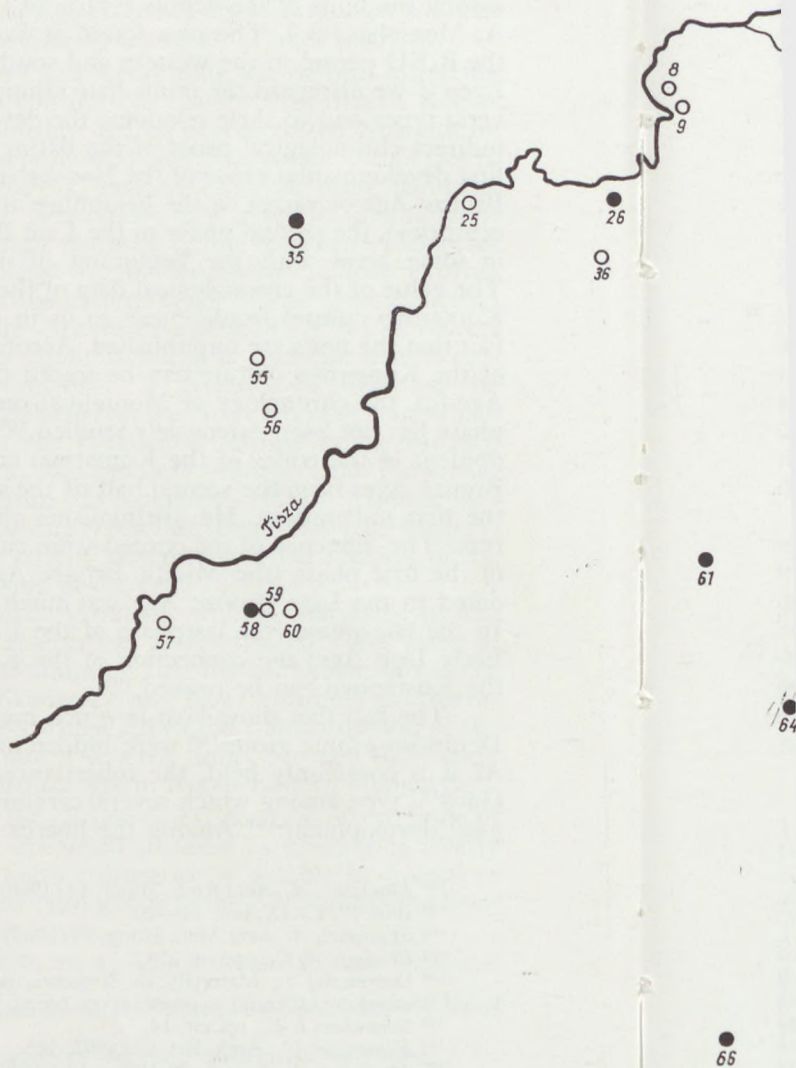
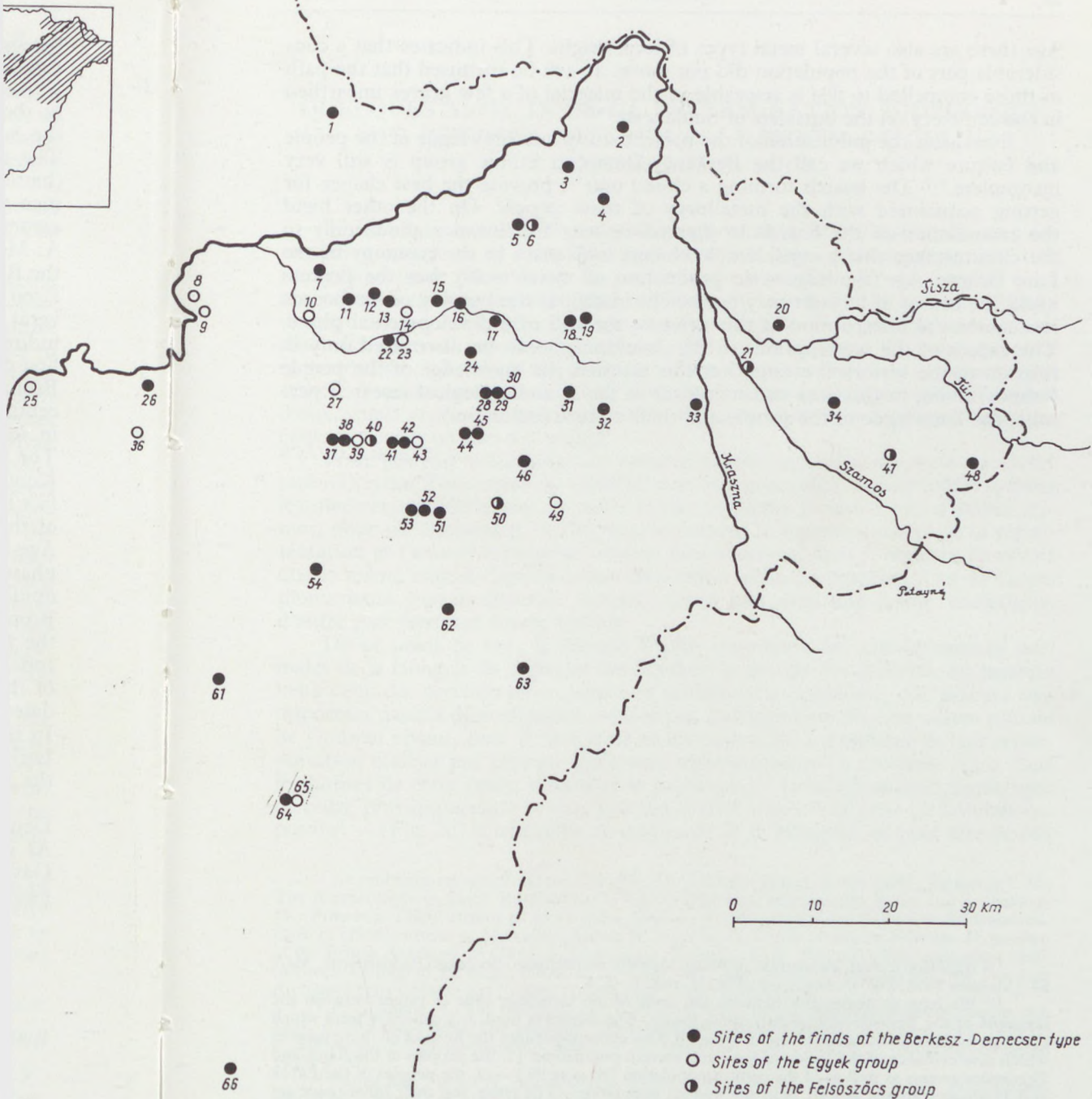

Fig. 19.

Age there are also several metal types of local origin. This indicates that a considerable part of the population did not move. It can be surmised that the path of those compelled to flee is traceable in the material of a few graves unearthed in the cemetery on the outskirts of Soldanesti.¹⁰⁹

Even after the publication of the present study our knowledge of the people and culture which we call the Berkesz—Demecser ethnic group is still very incomplete.¹¹⁰ The hoards forming a closed unit¹¹¹ provide the best chance for getting acquainted with the metallurgy of these people. On the other hand the examination of the hoards in themselves may for instance allude only to the circumstance that a considerable change took place in the economy of the Late Bronze Age (the large-scale production of metal tools), but the process itself, the causes of its start may not be elucidated, as the burying of the hoards just marks the interruption of this process, the end of a developmental phase. The causes of the interruptions in the development can be discovered only in relation to the historical events, but this assumes the knowledge of the people (ethnos) living in this area and moreover so far as archaeological research permits, the knowledge of the people and their culture (ethnicon).

TIBOR KOVÁCS

¹⁰⁹ *Meliukova, A. I.*, *Pamiatniki skifskogo vremeni lesostepnogo Srednego Podnestrovia*. MIA 64. (Moscow 1958) Fig. 16, nos. 1—2., Fig. 21, nos. 1—2, 4.

¹¹⁰ We have to distinguish between the finds of the Demecser type or rather between the concepts of the Berkesz—Demecser ethnic group. The former is used as a collective term which could be increased during the course of research. This concept includes the finds of all those peoples which give evidence of the fusion of local and eastern populations [1. the peoples of the Bárca and Felsőszöcs groups as well as of the eastern population (cf. note 99.) — 2. the peoples of the Egyek and Felsőszöcs groups as well as of the eastern population]. The latter and their inheritance are called by us the Berkesz—Demecser ethnic group.

¹¹¹ Cf. notes 102 and 106.

QUELQUES ASPECTS DE LA DETERMINATION ZOOLOGIQUE DES CERVIDÉS SCYTHIQUES, À PROPOS DE CELUI À ZÖLDHALOMPUSZTA

Il est connu que dans la masse de monuments de la civilisation des arts des steppes eurasiennes de l'Antiquité, les représentations d'animaux avaient une importance toute particulière. Le problème du «style animal»¹ des Scythes a été analysé en détail par les recherches, en jetant de la lumière sur le fond religieux de cette civilisation,² l'attention portée à la recherche de la préfiguration immédiate des animaux représentés était toutefois moins évidente. Et pourtant, pour connaître les civilisations de ces régions, il n'est pas indifférent de savoir si les artistes nomades connaissaient et à quel degré la nature, le règne animal autour d'eux, quels étaient les animaux qu'ils représentaient et si ces représentations étaient proches ou non à la réalité.

Pour pouvoir déterminer les représentations animales du cycle de civilisations scythe, l'ensemble du matériel doit être considéré ; il faut même étudier les diverses manifestations de celles-ci par rapport à la réalité ; en d'autres termes, pour un monument donné, non seulement le rapport concret de la représentation et l'animal représenté doivent être observés, mais il importe de savoir que le même animal dans la même civilisation avait été représenté en de divers monuments sous de diverses formes : d'une part sous une forme réaliste, d'autre part sous une forme stylisée.

De ce point de vue, le groupe le plus important des représentations animales de la Hongrie de l'époque des Scythes, le groupe des cervidés, en premier lieu celui des cervidés en or, pose non seulement le problème, par ailleurs très important dans la détermination zoologique, de l'imitation plus ou moins réussie de l'animal vivant, mais il faut tenir en considération le problème de leur représentation réaliste par rapport à d'autres représentations de cervidés. Ainsi dans les limites de cette étude sommaire le problème de la détermination zoologique de notre plus importante et plus spécifique trouvaille — de celle de Zöldhalompusztá³ — (Fig. 20) la trouvaille du cerf en or de la Hongrie, ne peut être résolu

¹ Le problème est récapitulé par : *Borovka, G.*, Scythian Art. (London 1928) ; *Rostovtzeff, M.*, The Animal Style in South Russian and in China. Princeton Monographs in Art and Archeology 14. (Princeton 1929) surtout p. 63 et sqq. ; *Schefold, K.*, Der skythische Tierstil in Südrussland. ESA 12 (1938) surtout p. 34 et sqq. ; *Minns, E. H.*, The Art of the Northern Nomads. Proceedings of the British Academy 28 (1942) p. 57 et sqq. ; *Rudenko, S. I.*, Gornoaltajskie nachodki i Skifi. (Moscou-Leningrad 1952) pl. 188 et sqq. ; *Loehr, M.*, Stag Image in Scythia and the Far East Archives of the Chinese Art Society of America 9 (1955) p. 65 et sqq.

² P. e. *Alföldi A.*, Die theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen. AA 1931. p. 393 sqq. ; *Idem*, Die geistigen Grundlagen des hochasiatischen Tierstiles. FuF 7 (1931) p. 278 et sqq. ; Plus récemment : *Abaev, V. I.*, Osetinskij jazik i folklor. I. (Moscou-Leningrad 1949) p. 37.

³ Publié par : *Fettich N.*, La trouvaille scythe de Zöldhalompusztá. AH 3. (Bp. 1928) ; Conf. encore p. e. *Idem*, Der skythische Fund von Gartschinowo. AH 15. (Bp. 1934) p. 32 sqq., pl. V. ; *Lengyel I.*, A szkita aranyszarvas (Le cerf scythique en or). (Bp. 1956) p. 1., pl. II. ; *Talbot Rice, T.*, Les Scythes. (Paris 1957) p. 108, 168, 201, pl. XXVII.

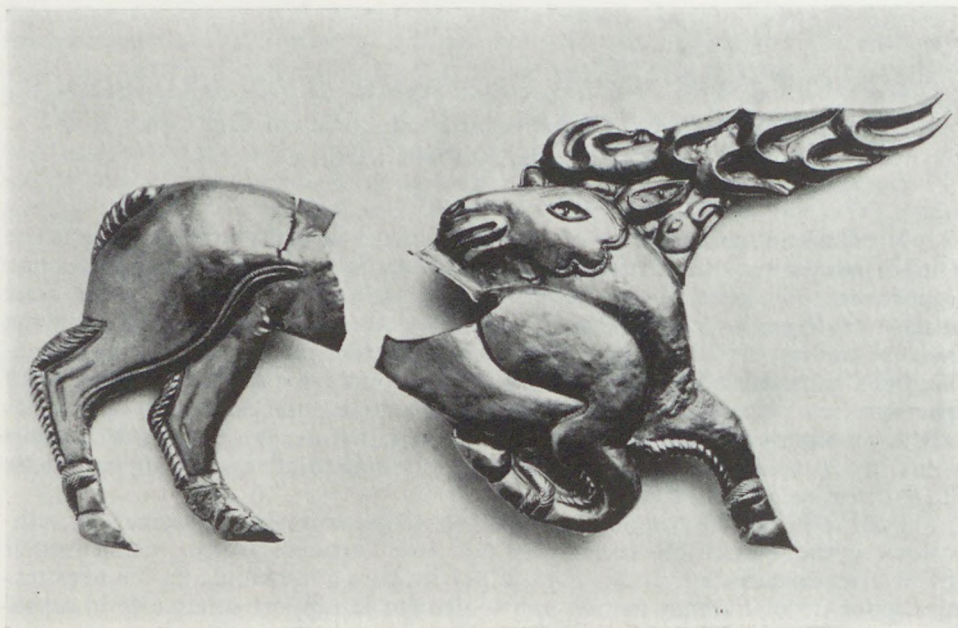

Fig. 20.

que par une méthode de comparaison complexe. La représentation artistique doit être comparée non seulement au modèle vivant avec une étude détaillée des caractéristiques morphologiques, mais il faut tenir aussi compte des représentations semblables, taxonomiquement déterminables dans le matériel des monuments de l'époque des Scythes (VIIe à IIe siècles avant notre ère) et leur lieu découverte.

Tout récemment une chercheuse soviétique, N. L. Tchlenova, a consacré une étude avec une vaste documentation de monuments (130 figures) au problème des représentations scythiques.⁴ Comme les monuments analogues des régions pontiques avaient été antérieurement déjà classés par Schefold, Tchlenova a donné la classification détaillée des représentations des cervidés de la région de Minusinsk, mais lorsqu'elle traitait des divers groupes, elle n'oubliait non plus les cervidés d'or de la Hongrie — entre eux de Zöldhalompusztá. Dans l'introduction de son étude, Tchlenova promet l'analyse poussée et comparée des particularités morphologiques des représentations animales, toutefois, dans son étude, qui s'étendait sur un nombre considérable d'aspects, la méthode comparée ne fit pas intégralement sa preuve. La critique serrée des résultats de cette étude et de la méthode y employée dépassent les cadres de notre étude, ce qui importe sous ce rapport, c'est d'examiner comment Tchlenova rattachait l'analyse des particularités artistiques et typologiques à celle des caractéristiques biologiques et taxonomiques.

⁴ Tchlenova, N. L., Skifskij oleń. MIA 115. (Moscou 1962) pp. 167—203. L'étude a été signalée de l'auteur par Mme Irina Lengyel.

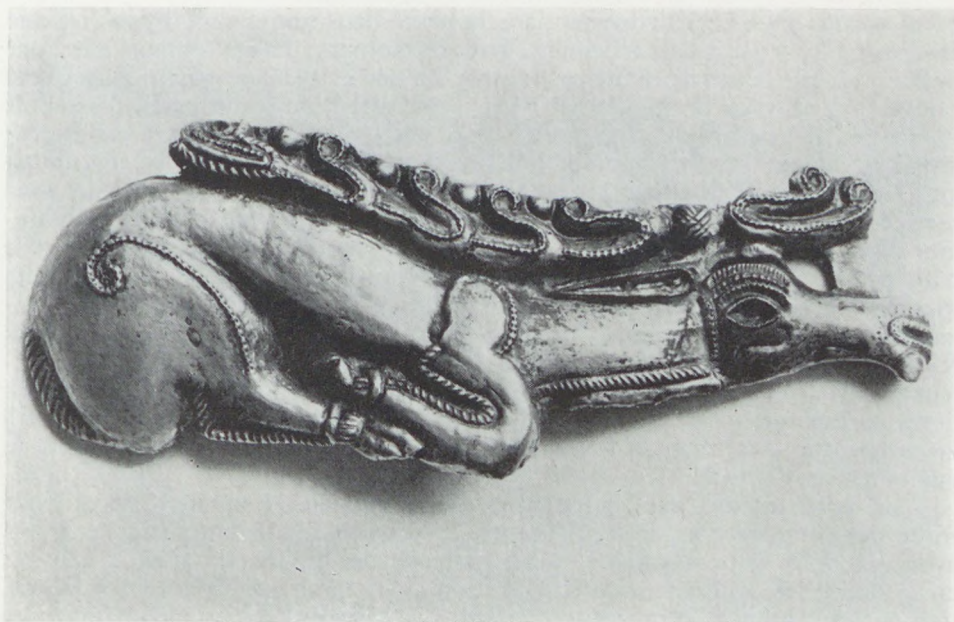

Fig. 21.

Tout d'abord, nous voulons mettre en évidence le discernement essentiel de Tchlenova, selon lequel, après l'étude détaillée des divers groupes typologiques du type I (représentations des cervidés aux pieds ployés), elle constatait que contrairement aux représentations les plus anciennes des cervidés de la région de Minusinsk, qui montrèrent plutôt les particularités du cerf, les représentations tardives (représentations classées aux groupes V et VI) par contre ressemblaient par certains traits plutôt à l'élan (muffle courbé, dos bossu).⁵ Tchlenova soulignait que les différentes représentations de cervidés aux monuments scythiques ne se peuvent être déduites d'un type commun.⁶ Voilà pourquoi elle réfutait l'hypothèse soulevée par E. H. Minns, selon laquelle l'habitat le plus ancien des cervidés scythiques représentés devait être cherché dans la région de la Sibérie où la ligne de démarcation méridionale de l'actuelle propagation du renne s'allonge.⁷ Tchlenova marque aussi dans une carte les sites les plus importants des trouvailles de cervidés scythiques — et même 35 d'eux avec une grande précision — suivie d'une indication des régions où le renne, l'élan et le cerf sont actuellement répandus. La carte prouve que les sites de la région pontique se trouvent, certes, en dehors de l'actuelle région de propagation du renne et de l'élan, et la plupart des sites en Sibérie sont dans des régions où le cerf est actuellement inconnu. Nous tenons cependant à ajouter aux conclusions qui peuvent être tirées de la carte que le renne (*Rangifer tarandus* L.) et l'élan (*Alces alces* L. =

⁵ Ibid. p. 181.

⁶ Ibid. p. 190 et sqq.

⁷ Minns, E. H., op. cit. p. 57 et la carte.

Alces machlis OGILBY) vivaient dans le passé dans une région d'une étendue beaucoup plus vaste qu'actuellement. Tout récemment, il a été souligné aussi par B. Brentjes que des os de renne provenant des siècles avant notre ère avaient été trouvés aux travaux de fouilles d'Olbia.⁸ Une attention toute particulière doit être prêter à la parure de pendants d'oreille grecque, présentée aussi par Brentjes, représentant Artémis montée à un cervidé ; à notre opinion ce cervidé au muffle plat, aux pieds courts avec un arrière relativement large et avec des bois ramifiés inclinés en avant en arc, ne peut être, en aucune manière, la représentation d'un cerf (*Cervus elaphus* L.) comme l'affirme Brentjes, mais plutôt celle d'un renne.⁹ Quant à la propagation de l'élan — et référence doit être faite sous ce rapport à la description tout récente de François Mihályi — cet animal était fréquent en Hongrie (Hongrie septentrionale, Transylvanie) jusqu'aux XVe, ou XVIe siècles.¹⁰ Ces données et des hypothèses bien appuyées militent en faveur de l'opinion qu'à l'Antiquité, à côté du cerf, dans les régions forestières eurasiennes — et même dans les régions où ces animaux ne sont éteints à notre époque — le renne et l'élan dussent avoir un rôle important du point de vue biogéographique.

En revenant aux explications de Tchlenova, dans lesquelles, après avoir traité des cervidés d'or de Tápiószentmárton et de Zöldhalompuszta, et après avoir classé les deux représentations également au groupe du type I, elle mit en évidence les différences de composition — on doit constater toutefois que, tout en relevant les différences stylistiques, elle ne releva pas en même temps les différences morphologiques essentielles.¹¹ Les deux représentations de ces cervidés, celui de Tápiószentmárton, courant à toutes jambes¹² (Fig. 21) et son parent de Zöldhalompuszta révèlent plusieurs différences de position et de style, même dans leurs ramures également stylisées. Puis, la tête du premier est allongée et le cou long et mince, le corps svelte : en somme, cet animal est élégant et dynamique. Celui de Zöldhalompuszta s'affale sur son avant, il a le bois grand, le visage allongé, le muffle large, le museau long, le cou et le poitrail larges, le corps épais, grossier. Par contre, il est frappant que la trouvaille de Gartchinovo montre un animal d'une composition voisine à celle de Zöldhalompuszta, mais le cerf affalé est plus svelte que la représentation analogue de Hongrie ; le cou en est plus long et plus mince, seule c'est la forme de la tête qui nous rappelle la représentation de Zöldhalompuszta. Dans son ensemble, cette représentation donne l'impression qu'elle est le développement ultérieur du monument trouvé en Hongrie l'exemplaire de d'une manière d'expression de la nature plus abstraite et plus stylisée¹³ (Fig. 22). En rapport de la représentation de cervidés de Zöldhalompuszta, Tchlenova mentionnait encore celui de Verchnaja Rutchá (Région de Kobán).¹⁴

⁸ Brentjes, B., Die Haustierwerdung im Orient. (Wittenberg 1965) p. 69. ; Description de la trouvaille : Pidoplitchko, I. G., Materiali do vivotchennia minulih faun URSS. II. (Kiev 1956) p. 91.

⁹ Brentjes, B., op. cit. p. 67., fig. 65.

¹⁰ Mihályi F., Magyarország állatvilága (Faune de la Hongrie). Vezető. (Bp. 1965) p. 57.

¹¹ Tchlenova, N. L., op. cit. p. 183., pl. III. 29. (Tápiószentmárton) pl. III. 30. (Zöldhalompuszta).

¹² Fettich N., AH 3. pl. VII. ; Talbot Rice, T., op. cit. fig. 25.

¹³ Fettich N., AH 15. pl. II., pl. III. 1.

¹⁴ MAK VIII. (Moscou 1900) pl. CV. 19. ; Tchlenova, N. L., op. cit. p. 183.

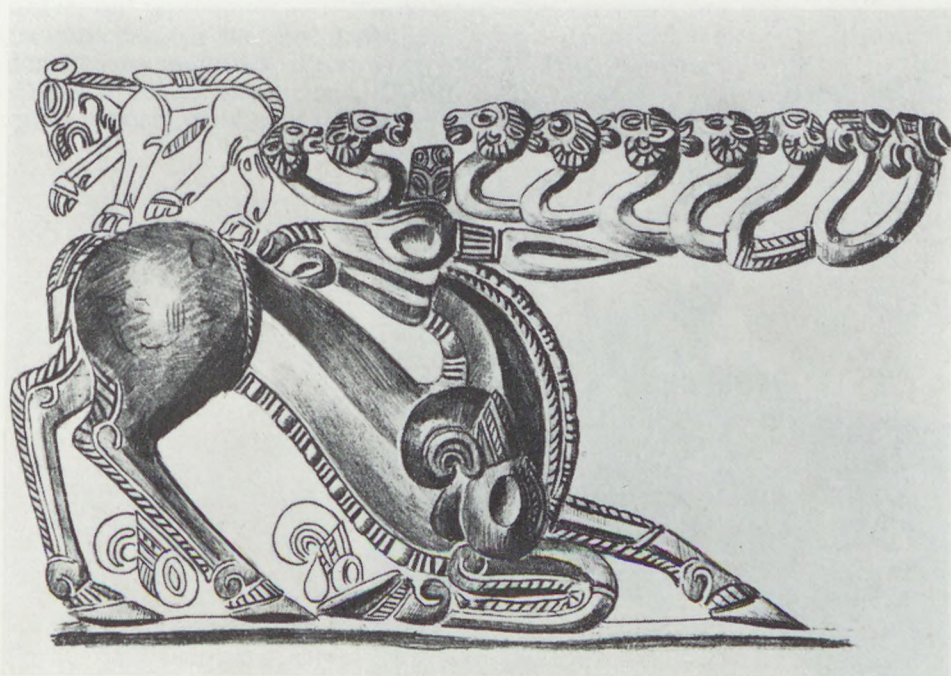

Fig. 22.

Le soi-disant cerf de Zöldhalompusztá, comme il se démontre bien de la carte présentée par Tchlenova, est la plus occidentale parmi les représentations des cervidés scythiques. D'après la conception réaliste des représentations des cervidés, les analogies stylistiques les plus proches doivent être cherchées non seulement aux régions voisines, mais aussi dans les régions lointaines.

Les représentations des cervidés des monuments à différentes destinations, exécutés en matières diverses, mis au jour dans les kourganes de Pazyrik (région d'Altaï) ne peuvent échapper à notre attention.

Dans ces monuments, tout spécialement parmi les motifs des objets en cuir, les différences entre les figures du bouquetin (*Capra ibex L.*), du renne et de l'élan peuvent être remarquées d'une manière très satisfaisante.¹⁵ Il n'avait été trouvé une seule pièce dont on aurait pu prétendre avec certitude qu'elle représentât un cerf, comme cet animal ne se rencontra pas dans cette région. C'est avant tout la représentation réaliste¹⁶ de la tête retournée de l'élan terrassé par un tigre ou par un aigle, ou bien par un oiseau semblable à un griffon, qui

¹⁵ Rudenko, S. I., *Kultura naselenija gornogo Altaja v skifsskoe vremja*. (Moscou-Leningrad 1953) fig. 159—160., pl. CX. 1. (ibex), p. 18, 55, 156, 157, 161., pl. LXXIX. 8., pl. LXXXI. 3., pl. CVI., pl. CI. 1. etc. (élan), fig. 156., pl. LXXIX. 1—2. (renne); Élan affaissé sur le textile hunnique de Noin-Ula: Trever, C., *Excavations in Northern Mongolia*. (Leningrad 1932) pl. VIII. 9.

¹⁶ Rudenko, S. I., *Kultura...* p. 157., fig. 161.; Talbot Rice, T., op. cit. fig. 54.

Fig. 23.

nous aide à reconnaître avec justesse les marques taxonomiques du monument de Zöldhalompuszta. En la comparant aux représentations mentionnées ci-dessus, il devient évident que le muffle courbé et large, le museau grand, le cou large, le corps ramassé de l'animal de Zöldhalompuszta nous rappellent nettement l'élan, ce qui peut être prouvé en comparant cette représentation à une photographie faite d'un animal vivant (Fig. 23). Il semble être probable que les marques distinctives, avant tout la forme de la ramure particulièrement allongée, qui sont caractéristiques aux représentations de la région pontique¹⁷ et à celles en or de Tápiószentmárton ou bien aux représentations des trouvailles d'or de Ielisavetovkaïa Stanitsa,¹⁸ sont les résultats d'une tendance à la stylisation artistique.

Pour résumer: l'élan de Zöldhalompuszta donne occasion à d'excellentes observations zoologiques des élan robustes des boulaïres marécageuses. Les explications y relatives dépassent cependant le cadre de la présente étude et posent plusieurs problèmes pour la détermination zoologique des représentations scythiques des cervidés. Certes, la détermination taxonomique de certaines représentations de cervidés — à cause de la tendance à la stylisation des artistes

¹⁷ P. e. Talbot Rice, T., op. cit. pl. XXIII. (Kul-Oba), pl. XXIV. (Kostromskaja).

¹⁸ Fettich, N., Acta Arch. Hung. 2 (1952) p. 252., fig. 1.

qui les ont représentés — n'est couronnée que rarement de succès, toutefois, ces monuments — relativement peu nombreux — permettent peut-être en tirer de conclusions multiples, d'une part pour la détermination plus précise du lieu d'origine de ces monuments, d'autre part pour le rôle des différents cervidés qu'ils jouaient dans la vie tribale et cultique de la société nomade.

ZOLTÁN KÁDÁR

DIE DATIERTEN GLASFUNDE AUS DEM II. JAHRHUNDERT VON BRIGETIO

Die Glasfunde von Pannonien — und so auch die von Brigetio — versuchte man bereits zwischen 1940 und 1944 zusammenfassend aufzuarbeiten. Diese Arbeit blieb jedoch wegen des zweiten Weltkrieges unvollendet.¹ Während der seither verstrichenen Zeit erschienen zwei Arbeiten die sich mit den Gläsern je einer pannonischen Stadt selbständig befassen. Die eine derartige Zusammenfassung erschien im Rahmen der Monographie über Intercisa² und die andere beschrieb das Material von Aquincum.³ Nebst diesen wurden auch mehrere solche Teilarbeiten veröffentlicht, in welchen man das Glasmaterial gelegentlich der Publikation je eines Gräberfeldes oder bloß eines Gräberfeldabschnittes bearbeitete. Im Laufe der Forschungen der vergangenen Jahre vermehrten sich die pannonischen Glasfunde in bedeutendem Maße. Bezüglich der Fundumstände verfügen wir über authentische Beobachtungen und so wurde die Aufarbeitung der Gläser in einem selbständigen Rahmen noch mehr aktuell.

In Pannonien gab es vor den Römern keine Glasfabrikation und sogar in der Anfangsphase der römischen Besetzung Pannoniens kamen die ersten Gläser als Importwaren in die Provinz. Es weisen mehrere Zeichen darauf hin, daß bereits zu Beginn des 2. Jahrhunderts Glashütten in Pannonien in Betrieb waren, doch ist uns der Formschatz der Produkte dieser lokalen Werkstätten nicht bekannt und so läßt sich auch der Prozentsatz der Importwaren nicht richtig bewerten.

Das Glas stellt in der römischen Archäologie eines der schwersten Probleme dar und diese Schwierigkeit ergibt sich einerseits aus dem Material, anderseits aus dem allgemein verbreiteten Formschatz.

Das Glasmaterial weist in jeder pannonischen Stadt eine Mannigfaltigkeit auf. Im ersten Jahrhundert erschien mit mehreren anderen italischen Waren zusammen auch das Glas. Zu Beginn des zweiten Jahrhunderts hielt noch der Import aus Italien an, doch nahm gleichzeitig auch der ständige Zustrom des Glases aus dem Westen seinen Anfang. Auch die aus dem Osten hergelangten Gläser können nicht außer acht gelassen werden und neben diesen müssen wir auch mit den Erzeugnissen der lokalen Werkstätten rechnen. Das aus den authentischen Fundkomplexen von Brigetio stammende Glasmaterial des zweiten Jahrhunderts ist von geringem Maße und genügt weder zur Feststellung des Umfanges des Imports noch im Beobachtungen zwecks genauer Bestimmung einer lokalen Werkstätte ermitteln zu können. Doch läßt sich aus diesen Funden feststellen, welche charakteristische Typen die Gläser in Pannonien im 2. Jahrhundert aufweisen.

¹ Benkő A., Üvegcorpus (Glaskorpus). RF II:11. (Bp. 1962).

² Radnóti A., Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957) S. 141—163.

³ Kaba M., BpR 18 (1958) S. 428—446.

Ein Teil der beschriebenen Gläser stammt aus der Sammlung Kállay,⁴ die in den zwanziger-dreißiger Jahren Ö. Kállay, J. Petrovics und andere beim Hausbau oder im Laufe verschiedener Erdarbeiten geborgen haben. Der andere Teil des publizierten Materials kam durch die Ausgrabungen der Archäologen des Ungarischen Nationalmuseums zum Vorschein. Wie es auch aus dem Titel hervorgeht, nahmen wir in die vorliegende Bearbeitung nur die aus authentischem Fundkomplexen stammenden Stücke auf.

Über die Geschichte von Brigetio im ersten Jahrhundert wissen wir wenig. Eine hierher versetzte Ala, die sich zuerst zeitweilig und später ständig im Lager aufhielt,⁵ konnte keine Grundlage zur Ausgestaltung des städtischen Lebens bilden. Auch die Ausgrabungen haben festgestellt, daß zu dieser Zeit noch mit keiner ausgedehnten Siedlung, Canabae, gerechnet werden kann. Die Funde sind von geringer Zahl und mit dieser Periode verknüpfen sich noch keine Glasfunde.

Natürlich gestaltete sich das Bild der Siedlung anders, als im Jahre 100 die Vexillation von drei Legionen am Donauufer ein ständiges Legionslager aus Stein zu bauen begann.⁶ Die erste Besatzungslegion des Lagers war die im Jahre 101 dorthin versetzte XI Claudia,⁷ die im Jahre 106 von der legio XXX Ulpia Victrix⁸ abgelöst wurde. Die legio I adiutrix, die Garnison von Brigetio bezog spätestens 119 das Lager.⁹ Dieser Zeitpunkt bedeutete ungefähr auch die endgültige Entstehung des pannonischen Limes.¹⁰ Etwa von diesem Zeitpunkt an kann auch mit dem Beginn des städtischen Lebens der neben dem Lager und weiter abseits davon entstandenen bürgerlichen und militärischen Siedlung gerechnet werden.

Die Militär- und Zivilstadt von Brigetio zeigt eine ungestörte Entwicklung bis zu den quadisch-markomannischen Kriegen unter Mark Aurel. In den Jahren 169—170,¹¹ wurde die Stadt durch den feindlichen Einbruch von jenseits des Flusses verwüstet, bei den Ausgrabungen finden wir aus dieser Zeit überall dicke Brandschichten vor.¹² Diese Zerstörung konnte die Stadt erst gegen Ende des Jahrhunderts zu, in den letzten 10—15 Jahren überwinden.¹³

Die Entstehung der Siedlung und den Ausbruch der quadisch-markomannischen Kriege in Betracht gezogen, läßt sich daher der Großteil der Glasfunde aus dem 2. Jahrhundert ungefähr mit der Zeitspanne von 120 bis 170 festlegen, natürlich sind noch die 10—15 Jahre hinzuzurechnen, die auf die Zeit der Stabilisierung nach den Kriegen gefallen sind. Die Zeit der Glasgefäße wird noch

⁴ Die Sammlung von Ö. Kállay wurde vom Kuny Domokos-Museum (Tata) durch Kauf erworben. Kállay führte auch von seiner Sammlung ein Inventarbuch unter Beibehaltung der Fundkomplexe. Das Inventarbuch befindet sich gleichfalls im Museum von Tata.

⁵ Barkóczi L., Brigetio. DissPann II:22. (Bp. 1951) S. 18. — Im weiteren: Brigetio.

⁶ Ebd. S. 19.

⁷ Ebd. S. 20.

⁸ Ebd.

⁹ Ebd.

¹⁰ Barkóczi L., Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957) S. 505.

¹¹ Brigetio. S. 26f.

¹² Ebd. Vgl. noch Intercisa II. S. 508f.

¹³ Intercisa II. S. 515f.; Brigetio. S. 26ff.

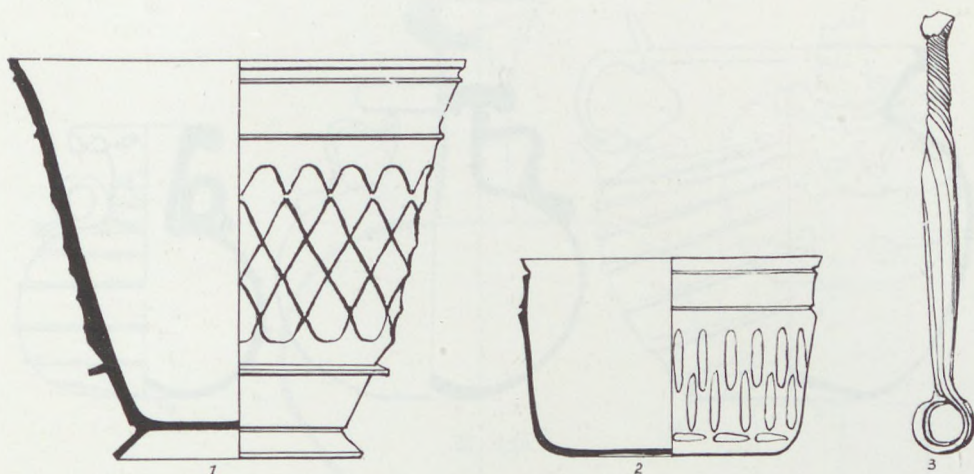

Abb. 24.

näher von den geschlossenen Grabfunden, Münzbeigaben und Gräberfeldern oder Gräberfeldabschnitten bestimmt, aus denen sie zum Vorschein gekommen sind.¹⁴

Die mit den Gläsern zugleich zutage geförderten Begleitfunde, so auch die Münzbeigaben, setzen der erwähnten, etwa 50jährigen Zeitspanne die Grenzen. (Die letzten Jahre der Regierungszeit von Trajan (?), die ersten Jahre unter der Regierung von Hadrian, Antoninus Pius und Mark Aurel.) Bei ein bis zwei Bestattungen kamen auch ältere Münzen vor, jedoch die Lage der Gräber und sonstige Fundkomplexe bestimmten auch in diesem Falle die Zeit der Glasgefäße mit dem 2. Jahrhundert.

Innerhalb des erwähnten Zeitabschnittes kann die Chronologie der Gläser, mit Ausnahme von einigen Typen, vorläufig noch nicht aufgestellt werden. Der zweite Teil des Zeitabschnittes, der die 10—15 Jahre der nach Mark Aurel einsetzenden Stabilisierung umfaßt, ist von keinem genau datierbaren Fund in den Fundkomplexen vertreten.

Das hervorragendste Stück der frühzeitigen Gläser von Brigetio ist der mit konkaven Rhomben verzierte Becher (Kat. Nr. 2., Abb. 24/1; Abb. 32/1), dessen Typ um 70 herum im Gebiet des Römischen Reiches erscheint. Sein Vorkommen läßt sich auf Grund des Fundes von Karanis und Linz (mit Hilfe der hadrianischen Münze) bis Hadrian verfolgen.¹⁵ Das Stück von Brigetio läßt sich nach der Chronologie der Begleitfunde, der benachbarten Gräber und der Entstehung der Zivilstadt auf das Zeitalter Hadrians setzen.¹⁶ Das Vor-

¹⁴ Zur topographischen Bestimmung der im Zusammenhang mit den Gläsern erwähnten Gräberfelde oder Gräberfeldabschnitte vgl. Brigetio. S. 6ff und eine Karte.

¹⁵ Berger L., Römische Gläser aus Vindonissa. (Basel 1960) S. 69.

¹⁶ Das Grab, aus dem der Glasbecher (mit rohfarbenem Tonkrug und glänzender, schwarzer Schale) zum Vorschein gekommen ist, kann auch auf Grund der Münzbeigaben der benachbarten Gräber als aus der Hadrianszeit stammend bestimmt werden.

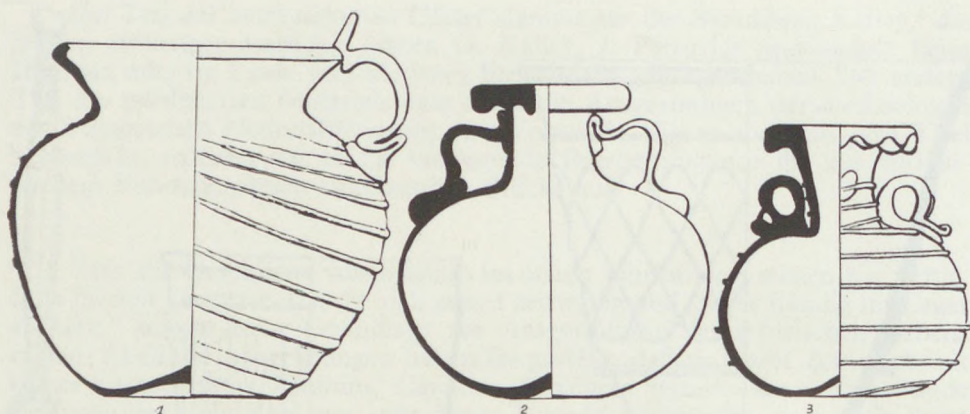

Abb. 25.

kommen dieser Typen ist uns noch aus Pannonien, Aquincum und Poetovio bekannt.¹⁷ Die keramische Nachahmung der teuren Glasbecher ist im Westen bereits früh zu beobachten und zu Beginn des 2. Jahrhunderts erzeugten schon pannonische Töpfer solche Becher. Man findet sie unter anderen in Aquincum¹⁸ und in Brigetio.¹⁹ An letzterer Stelle kamen sogar in der neben dem Lager in Betrieb gestandenen Töpfersiedlung der Hadrianzeit die dem Typ Vindonissa II—III angehörenden Nachahmungen von Glasbechern (in Bruchstücken) aus gebranntem Ton zum Vorschein.²⁰

Der beschriebene Glasbecher und dessen Kreis tritt zerstreut in den verschiedenen Provinzen in Erscheinung und so stößt die Bestimmung ihres Herstellungsortes auf Schwierigkeiten.²¹ Die orientalischen Funde außer acht gelassen, ist es wahrscheinlich, daß das Stück von Brigetio in irgendeiner Werkstätte Norditaliens erzeugt worden ist.

Wir können auch den Entstehungsort des weißen, dünnwandigen, fast zylindrischen, mit eingravierten Ellipsen verzierten Bechers nicht feststellen (Kat. Nr. 3., Abb. 24/2). Exemplaren von ähnlicher Form — auch plastisch verziert — kann man in Südwestpannonien²² begegnen und so vielmehr an einen italischen Ursprung, eventuell an ein Produkt der Glashütten von Kampanien denken.

Ähnlicherweise können wir im Falle der fragmentierten Millefiorischüssel eine italische Herkunft voraussetzen (Kat. Nr. 1).

Die aus dem Gräberfeld Gerhát zum Vorschein gekommene weiße, dünnwandige, zylindrische Schale kann auf die Terra-Sigillataform Dr. 30 zurückge-

¹⁷ Benkő A., a. a. O. Nr. 12/g, 43, 47.

¹⁸ Bónis É., BpR 13 (1943) S. 473—476, 574.

¹⁹ Ebd. S. 475., Abb. 5.

²⁰ Das Material der Töpfersiedlung von Gerhát (Ausgrabung des Jahres 1940) wurde von K. Sz. Póczy bearbeitet. (Ihre Arbeit in Manuskript).

²¹ Berger, L., a. a. O. S. 70. Autor behandelt zusammenfassend die aus dem Gebiet des Römischen Reiches bekannten Stücke. Literatur: ebd.

²² Benkő A., a. a. O. 12/e, 23 (Laibach), 12/é (Pettau).

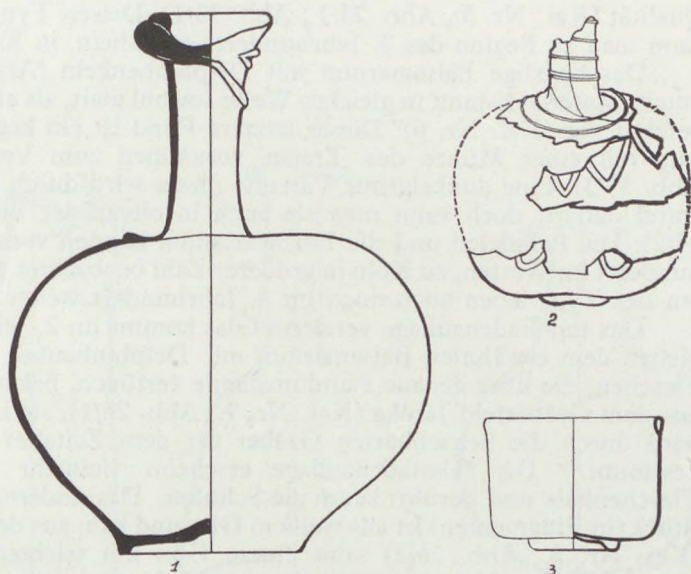

Abb. 26.

führt werden (Kat. Nr. 9., Abb. 26/3). Ihre Fundumstände verweisen auf das 2. Jahrhundert,²³ ein ähnliches Stück ist uns auch aus dem Gräberfeld Járóka bekannt.²⁴ Keine häufige Form, die Verbreitung ihrer Variante finden wir im südwestlichen Teil der Provinz.²⁵ Vermutlicherweise ist die ein norditalisches oder noch vielmehr ein südgalisches Erzeugnis.

Die aus einem Glasband gerollten, in einen Haken oder Reifen auslaufenden Glasstäbe (Kat. Nr. 4) werden zu den Toilettegegenständen der Frauen gezählt, wahrscheinlich diente ein Teil von ihnen als Haarnadeln. Aus Brigetio sind uns aus den authentischen Fundkomplexen insgesamt drei und zwar zwei unversehrte und ein fragmentiertes Stück bekannt. Man fand das eine von quadratischem Querschnitt, von durchsichtig weißer Farbe mit einem lila Faden darin, das andere fragmentiert, von weißer Farbe, mit der Münze des Antoninus Pius. Das dritte ist hellgrün (Abb. 24/3). Stücke ähnlichen Charakters sind aus Italien und Köln aus der Zeit um die Wende des 1—2. Jahrhunderts bekannt,²⁶ möglicherweise stammen die Stücke von Brigetio aus Italien, es kann aber auch sein, daß sie wegen ihres späten Vorkommens schon auf eine germanische Herkunft zurückgeführt werden können.

Ein Einzelstück unter den Gläsern von Szöny ist der mit schrägen Rippen verzierte, breitmündige, niedrige Krug aus bläulichgrünem Glas von guter

²³ Das Grab, in welchem der Becher vorgefunden wurde, gehörte zu dem Teil des Gräberfeldes aus dem 2. Jahrhundert (die Publikation über das Gräberfeld in Manuskript).

²⁴ Kuny Domokos-Museum, Tata. K 325. Es sind keine authentischen Fundkomplexe vorhanden.

²⁵ Benkő A., a. a. O. 12/é.

²⁶ Simonett, Ch., Tessiner Gräberfelder. (Basel 1941) S. 175., Abb. 149.; Fremersdorf, F., Das naturfarbene sog. blaugrüne Glas in Köln. (Köln 1958) Taf. 134.; Vgl. noch Mócsy A., Arch. Ért. 81 (1954) S. 168., Grab 14.

Qualität (Kat. Nr. 5., Abb. 25/1 ; Abb. 33/1). Diesen Typ und seine Varianten kann man zu Beginn des 2. Jahrhunderts am Rhein, in Köln antreffen.²⁷

Das kugelige Balsarium mit Delphinhenkeln (Aryballos) aus grünem, gutem Material kommt in gleicher Weise sowohl glatt, als auch mit Fadenauflage verziert vor (Kat. Nr. 6). Dieser letztere Fund ist ein kegelförmiges Glas und kam mit einer Münze des Trajan zusammen zum Vorschein (Abb. 25/3 ; Abb. 33/3). Eine dunkelgrüne Variante dieser wird durch die Münze des Mark Aurel datiert, doch kann man sie auch in olivgrüner Farbe vorfinden (Abb. 25/2). Die Parallelen und die Formvarianten können vom Beginn des 2. Jahrhunderts im Westen, zu Köln in größerer Zahl beobachtet werden.²⁸ Die Varianten des Typs leben auch noch im 3. Jahrhundert weiter.

Das mit Fadenauflage verzierte Glas kommt im 2. Jahrhundert selten vor. Neben dem erwähnten Balsarium mit Delphinhenkel, sind uns noch zwei Flaschen, die über genaue Fundumstände verfügen, bekannt. Die eine stammt aus dem Gräberfeld Járóka (Kat. Nr. 7., Abb. 26/1), sie ist grün und ihre Zeit wird durch die benachbarten Gräber für dem Zeitalter des Antoninus Pius bestimmt.²⁹ Die Glasfadenauflage erscheint vielmehr am trichterförmigen Flaschenhals und berührt kaum die Schulter. Das andere, reichlicher verzierte Stück (in Fragmenten) ist aus weißem Glas und kam aus dem Gräberfeld Gerhát (Kat. Nr. 8., Abb. 26/2) samt einem Glas mit trichterförmigem Hals zum Vorschein. Am Hals läßt sich eine umlaufende und auf den übrigen Fragmenten eine wolfszahnförmig aufgetragene Fadenauflage beobachten.³⁰ Die Flasche gelangte, laut Bezeugung der benachbarten Gräber, noch in der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts in die Erde.

Die Erzeugung der mit Fadenauflage verzierten Gläser setzte im Westen frühzeitig ein.³¹ In Köln wurde diese Zierart durch Leute aus dem Orient eingeführt, doch nahm ihr richtiger Aufschwung erst vom Jahre 160 seinen Beginn. Es wird angenommen, daß unter Mark Aurel die vom Orient zurückkehrenden Truppen auch Glasbläser mit sich gebracht haben und von dieser Zeit an, begann man die Verzierung mit Glasfadenauflagen in einem breiteren Kreis anzuwenden.³² Unsere Fundobjekte stammen, wie es aus dem Milieu der Gräber, weiters aus den Begleitfunden und den rheinischen Parallelen hervorgeht,³³ noch aus der Zeit vor 160 her. In dieser Frühperiode wurde jedoch die Fadenauflage nicht so häufig angewendet, wie später.

Die Prismenflaschen sind durch zwei Typen in den Fundkomplexen vertreten. Die eine ist die grüne Variante der „Merkurflasche“ (Kat. Nr. 10., Abb. 27/1 ; Abb. 33/2). Ihre Begleitfunde sind zwei Bernsteinringe, auf dem einen ist die Haartracht der Faustina iun. zu beobachten. Im Osten kommen Flaschen solchen Typs selten vor, im Westen sind sie bis zum 2—4. Jahrhundert

²⁷ *Fremersdorf, F.*, a. a. O. Taf. 14, 17.

²⁸ *Ebd.* Taf. 30, 31, 36, 37.

²⁹ Die Aufarbeitung des Fundmaterials aus dem Gräberfeld in Manuskript.

³⁰ *Fremersdorf, F.*, Römische Gläser mit Fadenauflage in Köln. (Köln 1959)

³¹ *Ebd.* S. 15f.

³² *Ebd.*

³³ *Ebd.* und Taf. 20, 46.

Abb. 27.

zu finden.³⁴ Die andere Flasche mit Bandhenkel ist grün und aus dickem Glas erzeugt (Kat. Nr. 11). Sie ist durch zwei Exemplare unter den Funden repräsentiert. Am Boden der einen sind drei konzentrische plastische Kreisverzierungen (Abb. 27/2), in den Winkeln plastische Dreiecke zu beobachten, auf der anderen (bei der zweihenkligen rätischen Schale) lediglich zwei Kreise ohne Dreiecke zu finden (Abb. 33/4). Die prismenförmigen Glasflaschen sind Erzeugnisse irgendeiner Kölner Werkstätte.³⁵ Der Gebrauch diese kann auch im 3. Jahrhundert nachgewiesen werden.

Aus Brigetio sind bis jetzt zwei glockenförmige Flaschen bekannt, die eine von diesen kam mit der Münze des Trajan zum Vorschein. Beide wurden aus weißem Glas schwächerer Qualität erzeugt (Kat. Nr. 12., Abb. 27/3). In Pannonien findet man solche in Aquincum,³⁶ Brigetio und in der westlichen Hälfte der Provinz.³⁷ Im Westen können die ähnlichen Typen auf Grund der Publikationen kaum nachgewiesen werden. Das eine Exemplar von Brigetio ist ein mißgelungenes, deformiertes Stück.

Flaschen, ein wenig den Feldflaschen ähnliche sog. Bocksbeutelformen kommen selten vor. Aus dem 2. Jahrhundert ist uns ein kleines Exemplar mit genauen Fundkomplexen bekannt (Kat. Nr. 13., Abb. 27/4) und der ebenfalls

³⁴ Vgl. *Isings, C.*, Roman Glass from Dated Finds. (Groningen-Djakarta 1957) S. 100f.; *Radnóti A.*, a. a. O. S. 148.

³⁵ *Fremersdorf, F.*, Das naturfarbene... Taf. 111ff.; *Radnóti A.*, loc. cit.

³⁶ *Kaba M.*, a. a. O. S. 441. Abb. 11/23.

³⁷ *Benkő A.*, a. a. O. 2/c.

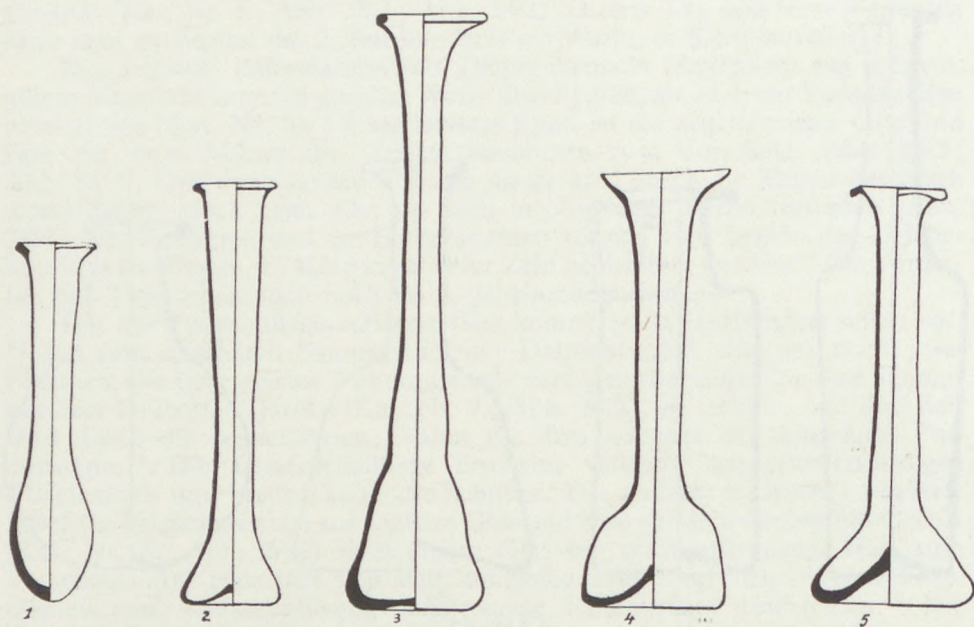

Abb. 28.

aus Brigetio stammende grüne Bocksbeutel mit geplattetem Bauch im Ungarischen Nationalmuseum, dessen Zeit möglicherweise auch auf das 2. Jahrhundert gesetzt werden kann, gilt fast für ein Kuriosum.³⁸

Den Großteil der Glasfunde bilden im 2. Jahrhundert verschiedene kleinere Flaschen.

Die einfachste Form dieser sind die sog. Tropfengläser und ihre Varianten aus weißem Glasmaterial (Kat. Nr. 14., Abb. 28/1). Aus einem Grab des Gräberfeldes Gerhát³⁹ kam eine solche mit der Münze des Hadrian zum Vorschein. Weiters waren zwei ebensolche Flaschen in einem anderen Grab beigelegt. In der einen Flasche waren die Reste einer roten, in der anderen einer schwarzen Farbe zu erkennen.⁴⁰ Solche Gläser gehörten in ihrer Mehrheit den Toilettegarnituren der Frauen an, ihr Gebrauch läßt sich sogar bis in das 3. Jahrhundert verfolgen.

Zu den einfachen Glasgefäßformen gehört auch die Gruppe der mit leicht konischem Körper und trichterförmigem Hals ausgebildeten Fläschchen aus grünlichweißem und bläulichgrünem Glas (Kat. Nr. 15., Abb. 28/2).⁴¹ Je

³⁸ Inv.-Nr. MNM (Ung. Nat. Mus.) 22/1929. Ihre Fundkomplexe sind noch unsicher.

³⁹ Die Aufarbeitung des Fundmaterials aus dem Gräberfeld in Manuskript.; Vgl. *Fremersdorf, F.*, Das naturfarbene... Taf. 91.

⁴⁰ *Radnóti A.*, a. a. O. S. 142. Das Glasmaterial wurde keiner chemischen Analyse unterzogen und so kann nicht mit Bestimmtheit behauptet werden, daß es ein Farbenrest sei.

⁴¹ Vgl. hierzu die ähnlichen Kölner Stücke. *Fremersdorf, F.*, Das naturfarbene... Taf. 90, 91.

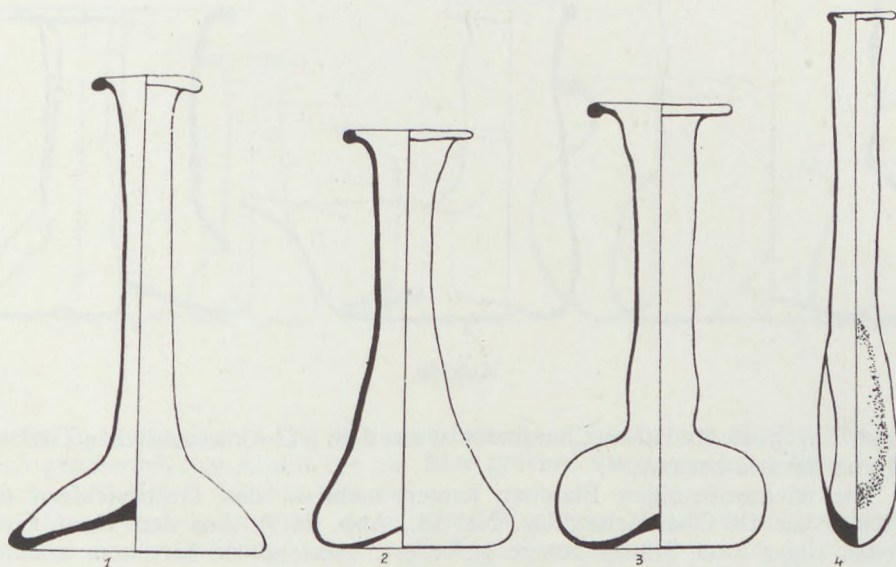

Abb. 29.

ein Exemplar der Gläser solchen Typs kam mit einer Flasche, die eine gedrückte Kugelform bzw. eine eingedellte Wandung hatte, zum Vorschein. Laut den Begleitfunden und der Lage in den Gräberfeldern gerieten sie im 2. Jahrhundert in die Erde.

Kegelförmige Flaschen sind in den Grabkomplexen eine häufige Erscheinung (Kat. Nr. 16., Abb. 28/3). Sie sind zumeist aus bläulichweißem, grünlichweißem oder bläulichgrünem Glas in den Gräberfeldern der Zivilstadt in Brandgräbern anzutreffen. Am häufigsten kommen die aus bläulichgrünem Glas gefertigten Stücke vor.⁴² In einem Fall wurde eine mit der Münze des Augustus zutage gefördert, doch fand man sie auch zusammen mit einem tulpenkelchförmigen Tiegel (Kat. Nr. 26) und einer gedrückt kugeligen Flasche (Kat. Nr. 20) vor. Die Begleitfunde stammen aus dem 2. Jahrhundert. Das Vorkommen dieser Flaschen ist im früh Römerzeitlichen Gräberfeld von Savaria, wo auf Grund der Grabkomplexe die Zeit des Gräberfeldes zwischen 85 und 140 gesetzt werden kann, für eine häufige Erscheinung zu betrachten.⁴³

Die Flasche von gedrückt-kugeliger Form in bläulichgrüner und weißer Farbe kommt in Brigetio nicht häufig vor (Kat. Nr. 17., Abb. 28/4). Das eine Exemplar dieser kam mit zwei Bronzemünzen des Antoninus Pius zum Vor-

⁴² Ebd. Taf. 90.

⁴³ Mócsy A., a. a. O. S. 190 f. Gräber: 14, 23, 39, 55, 69.

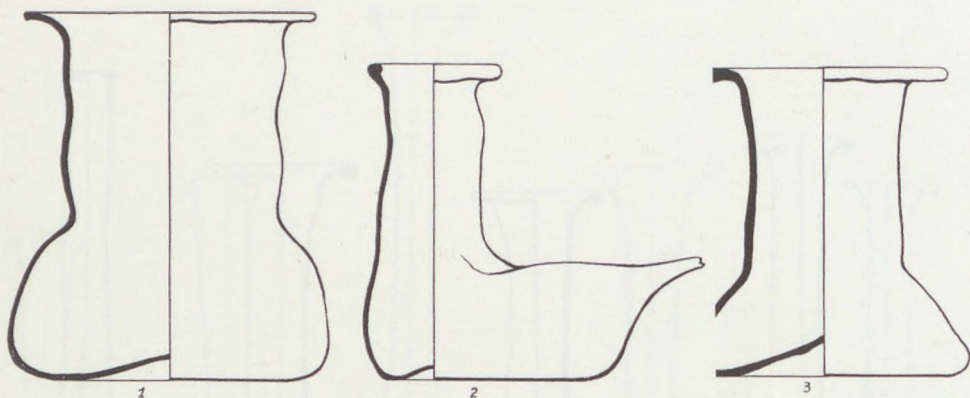

Abb. 30.

schein. Ein Stück ähnlichen Charakters ist aus dem früh Römerzeitlichen Gräberfeld von Savaria bekannt.⁴⁴

Die trichterförmigen Flaschen kamen mehr in den Gräberfeldern der Zivilstadt an die Oberfläche (Kat. Nr. 18., Abb. 28/5). Aus dem einen Grab wurden sogar zwei Stücke zutage gefördert, während sie in einem anderen Grab mit sieben Farbenbehälterfläschchen von gedrückt-konischer Form vorgefunden wurden (Kat. Nr. 24). Sie waren von grüner, weißer und grünlich-weißer Farbe. Die deformierte Variante dieses Typs (Abb. 29/2), welche in Begleitung eines Fundmaterials aus dem 2. Jahrhundert auf Tageslicht kam, stammt gleichfalls aus der Zivilstadt.⁴⁵

Die Gruppe der trichterförmigen Flaschen kann für ziemlich häufig bezeichnet werden (Kat. Nr. 19., Abb. 29/1). Angeblich wurden Farbenspuren in zwei Stücken gefunden und so werden diese gleichfalls zu den Farbenbehälterfläschchen gezählt. Je ein solches Exemplar kam mit den Münzen der Kaiser Domitian, Trajan und Hadrian zum Vorschein, ein Stück mit Lesoux-Sigillata und eine andere wiederum mit einer doppeltgegliederten rätischen Schale. Ihre Farben sind grün und weiß, das eine Stück bläulichweiß. Die Grabfunde und die Münzen datieren ihren Gebrauch auf die erste Hälfte des zweiten Jahrhunderts.⁴⁶

Eine der häufigsten Formen ist im Glasmaterial von Brigetio die gedrückt-kugelige Flasche (Kat. Nr. 20., Abb. 29/3; Abb. 32/3). Diese Form kommt meistens ebenfalls in den Gräberfeldern der Zivilstadt vor. Sie wurde zusammen mit kegelförmigen, leicht kegelförmigen Flaschen und mit hadrianischen Münzen gefunden. Sie sind grün, bläulichgrün und weiß gefärbt. Diese Form ist in Pannonien allgemein verbreitet und man kann sie unter anderen im früh Römerzeitlichen Gräberfeld von Savaria antreffen,⁴⁷ doch gibt es viele von

⁴⁴ Ebd. Grab 51; Vgl. *Fremersdorf, F.*, Das naturfarbene... Taf. 89.; *Isings, C.*, a. a. O. S. 97f. A (1).

⁴⁵ *Isings, C.*, a. a. O. S. 98. A (2).

⁴⁶ *Fremersdorf, F.*, Das naturfarbene... Taf. 88, 89.

⁴⁷ *Mócsy A.*, a. a. O. Gräber 20, 51.

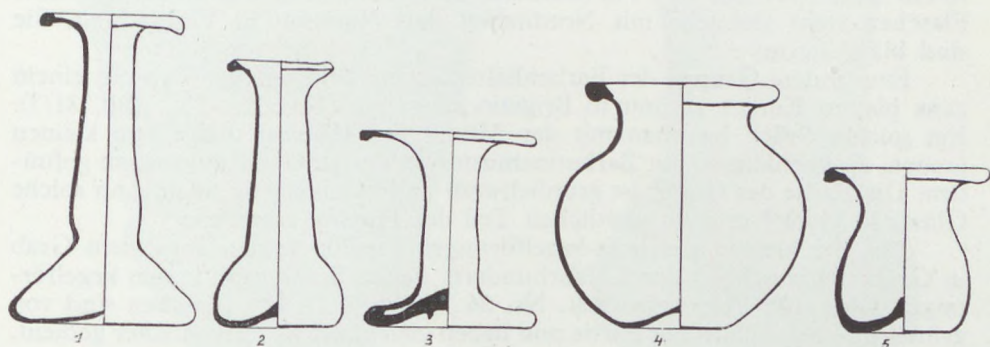

Abb. 31.

ihnen in Aquincum.⁴⁸ Die Formvarianten der Stücke von Brigetio knüpfen sich größtenteils an Aquincum an. Eine größere Variante dieses Typs kommt auch nach dem 2. Jahrhundert vor.

Die Tropfengläser mit eingedellter Wandung — aus weißem, bläulich-grünem und grünlichem Glas — sind im Fundmaterial des 2. Jahrhunderts in keiner großen Anzahl vertreten (Kat. Nr. 21., Abb. 29/4). Die kegelförmigen Flaschen kommen mit der Münze des Hadrian und des Antoninus Pius vor. In Pannonien sind solche vor allem in Donauabschnitt zwischen Carnuntum und Aquincum zu finden. Ihre Herstellungszeit kann den rheinländischen Parallelen nach auf das 2. Jahrhundert bestimmt werden.⁴⁹ In Pannonien lebt dann dieser Typ im 3. Jahrhundert in einer entwickelteren Form weiter.

Nicht sehr häufig vorkommende Stücke sind die kegelförmigen Farbenbehälterflaschen mit breitem Hals. Von diesen sind uns aus Brigetio zwei Exemplare bekannt. Die eine ist eine größere, breitere Variante, mit einem sich der Kugel ähnelnden Körper (Kat. Nr. 22., Abb. 30/1; Abb. 32/2), die andere ist trichterförmig (Kat. Nr. 23., Abb. 30/3). Die erste kam mit der Münze des Nerva, die andere mit der typischen Keramik des 2. Jahrhunderts zum Vorschein. Beide stammen aus dem Gräberfeld der Zivilstadt. Sie haben grünlichweiße Farbe. Aus Aquincum kennen wir ein ähnliches Stück⁵⁰ und auch aus dem westlich-südwestlichen Teil der Provinz.⁵¹ Ein Riesenexemplar aus Köln, dessen Zeit um das Jahr 100 herum gesetzt wird,⁵² gleicht unserem Stücke.

Die kleineren Farbenbehälterflaschen mit trichterförmigem Körper fand man mit der Münze des Domitian und einer Volutenlampe zusammen vor (Kat. Nr. 24., Abb. 31/1; Abb. 32/4). Sie ist außer Aquincum⁵³ im westlichen

⁴⁸ Kaba M., a. a. O. S. 442., Abb. 12/6—23.

⁴⁹ Fremersdorf, F., Das naturfarbene ... Taf. 23.

⁵⁰ Kaba. M., a. a. O. S. 441., Abb. 11/12.

⁵¹ Benkö A., a. a. O. 1/c.

⁵² Fremersdorf, F., Das naturfarbene ... Taf. 97.

⁵³ Kaba M., a. a. O. S. 441., Abb. 11/11. Variante.

Teil der Provinz Pannonien verbreitet.⁵⁴ Die Spuren ihres Vorkommens am Rhein lassen sich aus den Publikationen nicht verfolgen. Die Herkunft dieser Flaschen steht vielmehr mit Norditalien und Noricum in Verbindung. Sie sind bläulichgrün.

Eine andere Gruppe der Farbenhälterflaschen, ein seltener Typ mit einem ganz platten Körper kommt in Brigetio kaum vor (Kat. Nr. 25., Abb. 31/3). Ein solches Stück hat man mit der Münze des Hadrian und einem kleinen grauen, zweihenkligen, mit Barbotinemuster verzierten Gefäß zusammen gefunden. Die Farbe des Glases ist grünlichweiß und bläulichgrün, man kann solche Gläser in Győr⁵⁵ und im westlichen Teil der Provinz antreffen.⁵⁶

Aus der kleinen gedrückt-kegelförmigen Flasche kamen aus einem Grab in Gräberfeldabschnitt des 2. Jahrhunderts sieben Stück samt einem kegelförmigen Glas zum Vorschein (Kat. Nr. 26., Abb. 31/2). Die Flaschen sind von grüner und bläulichgrüner Farbe und haben gleichfalls als Farbenhälter gedient.

Von den Salbentiegeln, welche aus gut bestimmten Fundkomplexen stammen, sind uns zwei Typen bekannt. Der eine hat eine Tulpenkelchform und kam mit Funden aus dem 2. Jahrhundert, sowie mit einer tropfförmigen Phiole zusammen zum Vorschein (Kat. Nr. 28., Abb. 31/5). Wir kennen drei Varianten dieses Typs aus Brigetio, zwei sind Parallelen zu den Kölner Stücken.⁵⁷ Sie sind von bläulichgrüner, grünlichweißer Farbe. Die dritte Variante stellen die kugeligen Tiegel (Kat. Nr. 27., Abb. 31/4) aus weißem und grünem Glas dar, die einen Begleitfund aus dem 2. Jahrhundert mit sich führen. Die Parallelen der Form und ihre verschiedenen Varianten sind in Köln vorzufinden, doch kommen solche auch in Aquincum zum Vorschein.⁵⁸

Ein aus sicheren Fundkomplexen stammendes Saugfläschchen wurde mit einem deformierten, platten, trichterförmigen Glas (Kat. Nr. 29., Abb. 30/2) und einer Volutenlampe zutage gefördert. Aus diesem Typ, der eine frühe Form zeigt, sind einige Stücke noch unter den Streufunden von Brigetio bekannt. Ihr Vorkommen im 2. Jahrhundert ist selten. Der Typ lebt in einer entwickelteren Form im 3. Jahrhundert weiter. Ihre Farbe ist bläulichgrün.

Werkstättenfunde oder andere Reste des 2. Jahrhunderts aus Brigetio weisen auf keine lokale Glasfabrikation hin⁵⁹ und wir können aus den gefundenen Stücken keine solche Typen auswählen, die als lokale Erzeugnisse betrachtet werden können. Die bisher bekannten Stücke bzw. Formvarianten können in kleinerer oder größerer Zahl in Pannonien oder in irgendwelcher westlicher Provinz gleichfalls angetroffen werden. So müssen wir unseren heutigen Kenntnissen gemäß in Brigetio ein jedes Glasgefäß für Importware halten.

⁵⁴ Benkő A., a. a. O. 1/c

⁵⁵ Unveröffentlicht.

⁵⁶ Benkő A., a. a. O. 1/c.

⁵⁷ Fremersdorf, F., Das naturfarbene ... Taf. 94.

⁵⁸ Ebd.; Kaba M., a. a. O. S. 440., Abb. 10/1—2.

⁵⁹ Allein in dem am spätesten angelegten Gräberfeld („Zellen“-Gräberfeld) ist die hohe Zahl der Glasbeigaben — wenn sie auch keine mannigfaltige Form aufweisen — auffallend. Es ist anzunehmen, daß im 4. Jahrhundert sicher eine Glaswerkstätte in Brigetio in Betrieb war. Zu den Werkstätten der früheren Jahrhunderte verfügen wir nur über ungenügende Beweise.

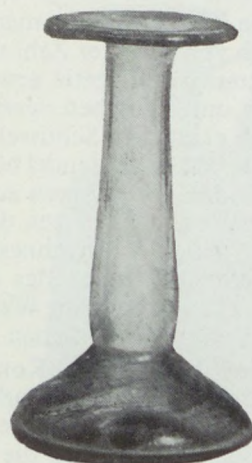
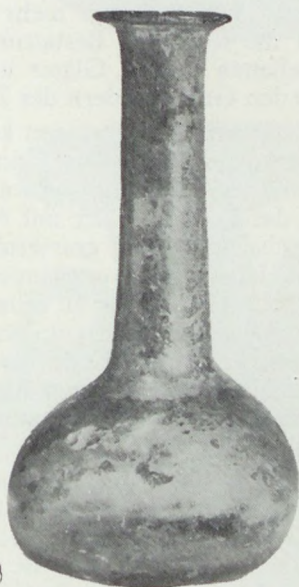

Abb. 32.

Im allgemeinen kamen aus den Gräbern des 2. Jahrhunderts wenig Gläser zum Vorschein. Dies läßt sich zum Teil den Raubgrabungen zuschreiben, andererseits der Tatsache, daß durch die Sitte der Brandbestattung viel Glas zugrunde gegangen ist.

Zu Beginn des 2. Jahrhunderts kann in den Gräberfeldern von Brigetio — von geringen Ausnahmen abgesehen — ohne jeden Übergang derselbe Bestattungsritus und dasselbe archäologische Material beobachtet werden, wie in den westlichen, südwestlichen Gräberfeldern Pannoniens.⁶⁰ Vor allem läßt sich dies in der Bürgerstadt beobachten, von wo der Großteil der Glasfunde aus dem 2. Jahrhundert stammt. Zu gleicher Zeit zeigte sich auch noch keine für die einheimische Bevölkerung typische Siedlungsform (Grubenwohnungen usw.) in der Stadt. Anfangs des 2. Jahrhunderts finden wir daher keine von der Umgebung zugezogenen Urbewohner in den Zivil- und Militärstädten vor, sondern es erschien hier, wo früher die einheimische Bewohnerschaft keine Siedlung hatte, eine bereits ausgestaltete frührömische Bevölkerung. Diese Bevölkerung dürfte zum Teil mit der Legion gekommen sein, doch gelangte ihr Großteil wahrscheinlich aus West- und Südwestpannonien hierher, wo die seit längerer Zeit anhaltende römische Besetzung die Einheimischen — neben denen auch Italiker oder ihre Abkömmlinge angetroffen werden können — bereits umgeformt hat.⁶¹ Die Zivilstadt war im 2. Jahrhundert mehr im Aufschwung als die Canabae. Hierfür sprechen die reicheren Bestattungen und sonstigen Funde. Die für frühitalisch angesehenen Waren, Gläser und graue Schalen mit Barbotinmuster erscheinen eher in den Gräberfeldern der Zivilstadt.

Die Waren, welche man mit Italien in Zusammenhang bringen kann, sind dennoch von geringer Zahl und so dürfte selbst das italische Glas keine häufige Erscheinung in Brigetio gewesen sein. Ein italisches Erzeugnis war wahrscheinlich der mit Rhomben verzierte Glasbecher, das Fragment der mit Millefiori-Technik erzeugten Schüssel und die zylindrische Schale mit graviertem Verzierungen. Der italische Handel hörte zu Beginn des 2. Jahrhunderts etwa innerhalb von zwei bis drei Jahrzehnten auf⁶² und der westliche Handel trat an seine Stelle.⁶³ Das regelrechte Einsetzen des westlichen Handels müssen wir vom endgültigen Ausbau des Limes rechnen und dieser Zeitpunkt ist das Ende des zweiten, spätestens der Beginn des dritten Jahrzehntes. Die vom Westen hierher versetzten Truppen und die Wasserstraße der Donau förderten den engeren Handelsverkehr mit den westlichen Provinzen in großem Maße.

Eine bedeutende Komponente des Glasmaterials von Brigetio ist das westliche Glas, dessen Vorkommen prozentmäßig wesentlich höher ist als das des aus Italien stammenden. Seine Parallelen lassen sich besser beobachten. Typische Stücke sind die mit Rippen verzierter Glaskanne, die kugeligen Balsamarien mit Delphinhenkeln, die prismenförmigen, mit aufgeschmolzenen

⁶⁰ Mócsy A., loc. cit. mit weiterer Fachliteratur. Vgl. noch das in den Bänden der *DissPann* publizierte Material.

⁶¹ Zeigt sich teilweise auch im Namenmaterial. Vgl. Mócsy A., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. (Bp. 1959) In bezug auf Brigetio und Aquincum: S. 58, 66ff.

⁶² Ebd. S. 67, 99.

⁶³ Ebd.

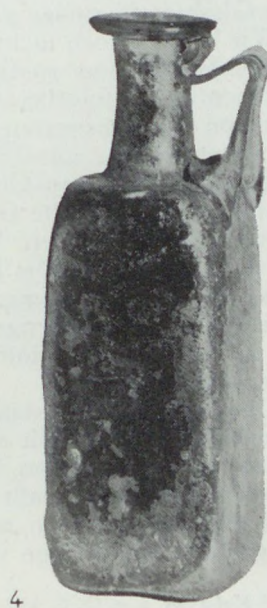

Abb. 33.

Glasfäden verzierten Flaschen, die kugeligen und tulpenkelchförmigen Salbentiegel, weiters die auch unter den Fläschchen auffindbaren westlichen Stücke. Im Zusammenhang damit, weshalb die westliche, insbesondere die Kölner Ware so stark in Brigetio und in der Provinz erscheint, genügt, wenn wir auf die Gegenwart von Kölner Kaufleuten in Aquincum hinweisen.⁶⁴

Die einfacheren (tropfförmigen, konischen, gedrucktkugeligen, glockenförmigen, trichterförmigen) Flaschen in Betracht gezogen, verweisen in mehreren Fällen das schwächere Material, die schlechtere Ausarbeitung oder die leicht deformierten Stücke darauf, daß auch diese vermutlich in Pannonien erzeugt worden sind. Obwohl ihre Parallelen, wie bereits erwähnt, auch anderswo aufzufinden sind, können dennoch einzelne Stücke wegen den erwähnten Gründen der Provinzialerzeugnisse angesehen werden.

Die Farbenbehälterflaschen mit eingezogenem Schulterteil, kegelförmigem, glockenförmigem und niederem, platt-trichterförmigem Körper verbreiteten sich wahrscheinlich aus Südwestpannonien. Das Vorkommen dieser Typen ist dort häufiger, während sie an den Knotenpunkten des Übergangsverkehrs der Donau ganz bis Brigetio nur in sehr beschränktem Maße erscheinen.

Mehrere Typen der in Brigetio vorkommenden kleineren Flaschen zeigen mit den Aquincumer Stücken eine Übereinstimmung.⁶⁵ In Aquincum kamen auf eine Glaswerkstätte verweisende Funde, sowie rohe Glasmassen⁶⁶ zum Vorschein und auf diese Art kann man annehmen, daß ein Teil der in der Provinz erzeugten Gläser auch aus Aquincum stammen mag. Übrigens wurden auch aus den Ausgrabungen von Carnuntum auf eine Glaswerkstätte verweisende Glasmassen zutage gefördert.⁶⁷

Wir kennen noch nicht sämtliche Typen der Gläser von Aquilea in genügendem Maße, ihre zusammenfassende Aufarbeitung ist auch noch nicht erschienen und infolgedessen können wir auch die südwestpannonische Glasfabrikation nicht auswerten. Es ist unwahrscheinlich, daß Emona und Poetovio oder selbst Savaria nur Übergangsverkehrspunkte des aus Norditalien nach Pannonien importierten Glases gewesen wären. Viel wahrscheinlicher scheint es, daß auch diese Städte Glas erzeugt und nach Ostpannonien geliefert haben, ja es dürften auch andere Waren den pannonischen Werkstätten Westpannonsiens entstammt sein. Die Rolle dieser Städte müssen wir bei der Entstehung der ostpannonischen Romanisation noch mehr in Betracht ziehen. Finden wir aus diesem Gebiet gebürtige Personen dem Namenmaterial der Steindenkmäler nach in der östlichen Hälfte der Provinz, so gelangten sicherlich auch ihre Waren hierher.

Die aus Brigetio stammenden und als pannonisch zu bezeichnenden Gläser können — wie wir erwähnt haben — mit Aquincum in engem Zusammenhang gebracht werden. Die Frage, wer die Gründer der ersten Aquincumer Glaswerkstätte waren, läßt sich heute noch schwer beantworten. Wären sie Norditaliker gewesen, so müßten wir im Formenschatz der Erzeugnisse der über größere Traditionen verfügenden norditalischen Glasbläser eine größere

⁶⁴ *Kaba M.*, a. a. O. S. 430., mit weiterer Fachliteratur; *Mócsy A.*, Die Bevölkerung ... S. 67, 100ff.

⁶⁵ *Kaba M.*, a. a. O. S. 441f. Zeichnungen.

⁶⁶ Ebd. S. 430.

⁶⁷ Eine freundliche mündliche Mitteilung von E. B. Thomas.

Mannigfaltigkeit wahrnehmen und die italische Erbschaft müßte sich besser hervortun. Auch die Kölner oder andere aus dem Westen konnten nicht die ersten Gründer der Werkstätten gewesen sein, da das Glas von westlichem Charakter einstweilen noch als Importware erscheint und ebenfalls in keinen großen Serien bis jetzt vorgefunden werden konnte.

Wenn wir die schlechtere, einfachere Qualität der in Pannonien nachgeahmten Terra Sigillata-, Bronze- und sonstigen Objekte, sowie das Festhalten zur Originalform in Betracht ziehen so dürfte dies auch bei den Gläsern nicht anders gewesen sein. Auch die pannonischen Glasbläser ahmten den bereits ausgebildeten „klassischen“, einfacheren Formenschatz in etwas schwächerer Qualität nach. Dies kann einestails bei den Formen und im Material beobachtet werden. In den Formen sind ziemlich viele Rohstücke, auch die am Boden der Flaschen erhalten gebliebenen Glasstumpfe sprechen vermutlich für ein niederes technisches Niveau. Im Material hingegen ist eine Gruppe zu finden, die sich von der aus Italien und dem Rheingebiet stammenden Waren guter Qualität absondern läßt. Diese Stücke schwächerer Qualität können bei mehreren Typen der Fläschchen beobachtet werden. Die Absonderung der Produkte der lokalen Werkstätten wird jedoch erst durch die Aufarbeitung des ganzen pannonischen Glasmaterials möglich werden. Die ersten Glasbläser dürften in Pannonien nicht Italiker von unmittelbarer Abstammung gewesen sein — so wie wir dies auch bei anderen Handwerken nicht wahrnehmen — sondern Südwestpannoniker, die im wesentlichen aus zweiter Hand ihre Werkstätten in Aquincum errichtet haben. Ihre Nachahmung konnte nicht mehr reichen, als die Arbeit der örtlichen Töpfer im Falle der Terra Sigillatagefäße oder als das Niveau der Steinmetzarbeit.

Jedoch kann die Rolle der aus dem Orient stammenden Handwerker im Glasgewerbe nicht außer acht gelassen werden. Unter Hadrian kamen ziemlich viele aus dem Orient hierher. Wenn wir in Betracht ziehen, was für einen Einfluß sie z. B. in Köln auf das Glasgewerbe ausgeübt haben, so dürfte auch dies der Fall in Pannonien gewesen sein. Diese Frage können jedoch erst die weiteren Forschungen entscheiden.

K A T A L O G

(K = Kállay-Sammlung. Die aufgezählten Gläser kamen übrigens in Begleitung von sonstigen Funden aus dem 2. Jahrhundert zum Vorschein. Im Katalog werden bei den einzelnen Stücken nur die Münzbeigaben, die gemeinsam vorkommenden Gläser verschiedenen Typs und der Gräberritus als Fundkomplex erwähnt.)

1. Millefiorischüssel

Randstück eines runden Tellers, auf dunkelgrünem Grund gelbe und rote Einlagen. Maße: $85 \times 45 \times 3$ mm. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. Tata, K 127.)

2. Becher

Glockenförmig, mit schmalen Standring, Rand mit zwei schmalen Leistengliedern fein profiliert. Die Gefäßwand wird durch zwei umlaufende Leisten in drei Felder geteilt. Das mittlere, breite Feld ist mit konkaven, eingeschliffenen Rhomben verziert. Dickwandig, weiß. H.: 95 mm, Mündungsdurchm.: 108 mm, Bodendurchm.: 58 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. MNM 4/1936, 41) *Abb. 24/1 ; 32/1.*

3. Becher

Fast zylinderförmig, mit niedrigem, ausladendem, geschnittenem Rand, an der Seite in zwei Reihen mit senkrechten, unten angelegten ellipsoiden Einschliffen. Dünnwandig, stark beschädigt, weiß. H.: 48 mm. Mündungsdurchm.: 73 mm, Bodendurchm.: 55 mm. Aus Skelettgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. Tata K 749 a.) *Abb. 24/2.*

4. Stangen, Haarnadeln

a) Aus hellgrünem Glasband gerollte, am Ende reifenförmig eingebogene Stange. L.: 105 mm. Aus Skelettgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. Tata K 622 a.) *Abb. 24/3.*

b) Ähnliches Stück. Aus weißem Glas, fragmentiert, mit der Mittelbronze des Antoninus Pius. L.: 93 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. MNM 2/1936, 33).

c) Ähnliches Stück. Durchsichtiger, weißer, innen dunkellila Faden von quadratischem Durchschnitt, das eine Ende hakenförmig eingebogen, das andere in einer Spitze gerollt. L.: 190 mm. Aus Brandgrab. (Gräberfeld Caecilia, c. Tata K 870 b.)

5. Glaskanne

Gedrückt-kugelig, mit trichterförmigem Rand, der überständige Henkel läuft in eine Scheibe aus. Am Körper spiral umlaufende plastische Rippen. Aus gutem bläulichgrünem Material erzeugt. H.: 91 mm, Mündungsdurchm.: 71 mm, Bodendurchm.: 48 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. Tata K 618 b.) *Abb. 25/1 ; 33/1.*

6. Balsamarium (Aryballos) mit Delphinhenkel

a) Unterer Teil des Randes wellenartig ausgebildet, am kugeligen Körper umlaufende Glasfadenaufgabe. Aus dickwandigem, gutem, gründlichweißem Glas. H.: 76 mm, Mündungsdurchm.: 40 mm, Bodendurchm.: 30 mm. Aus Skelettgrab mit einer Münze des Trajan und einer glockenförmigen Flasche (Kat. Nr. 12). (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 700). *Abb. 25/3 ; 33/3.*

b) Dunkelgrün. 81 mm. Aus Brandgrab mit der Münze des Mark Aurel. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 533 c).

c) Dunkelolivgrün. H.: 82 mm, Mündungsdurchm.: 42 mm, Bodendurchm.: 24 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III. c. Tata K 616 b.) *Abb. 25/2.*

7. Birnenförmige Flasche
Mit gedrückt-birnenförmigem Körper, leicht trichterförmigem Hals. Auf dem Hals und auf der Schulter der Flasche Reste einer angeschmolzenen Glasfadenverzierung. Grün. H: 135 mm, Mündungsdurchm.: 31 mm, Bodendurchm.: 46 mm. Aus Skelettgrab mit einer Fundumgebung aus dem 2. Jahrhundert. (Gräberfeld Járóka, Grab Nr. 60, c. MNM 2/1931, 101). *Abb. 26/1.*
8. Kugelige Flasche
Gedrückt-kugelige Form, fragmentiert. Auf dem Hals eine angeschmolzene, umlaufende, (auf den Fragmenten) wolfszahnartig angebrachte Glasfadenverzierung. Weiß. H: etwa 72 mm. Aus Brandgrab in einer Fundumgebung aus dem 2. Jahrhundert. (Gräberfeld Gerhát, Grab Nr. 9, c. MNM 6/1940. 23). *Abb. 26/2.*
9. Zylindrischer Becher (Die Terra Sigillataform Drag 30 nachahmend)
Dünnwandig, weiß. H: 66 mm, Mündungsdurchm.: 28 mm, Bodendurchm.: 42 mm. Aus Skelettgrab. (Gräberfeld Gerhát Grab Nr. 35, c. MNM 1/1940) *Abb. 26/3.*
10. Prismenflasche
Langer, zylindrischer Hals, leicht eingezogener, prismenförmiger Körper, umgebogener Mündungsrand. Variante der sog. Merkurflasche. Grün. H: 140 mm. Mündungsdurchm.: 22 mm, Bodendurchm.: 28 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. MNM 4/1936, 36). *Abb. 27/1 ; 33/2.*
11. Prismenförmiger Krug
 - a) Vierkantiger Körper, auf kurzem Hals mit breitem, geradem Rand, Mündung mit Wulstrand, flacher, breiter Henkel. Am Boden drei konzentrische, plastische gebildete Kreise, in den vier Ecken ebenfalls plastische Dreiecke. Grün. H: 189 mm, Mündungsdurchm.: 58 mm, Bodendurchm.: 75 mm. Aus Brandgrab. (Gräberfeld Járóka, c. Tata K 212) *Abb. 27/2.*
 - b) Ähnliches Stück. Am Boden mit zwei konzentrischen Kreisen. Grün. H: 159 mm, Mündungsdurchm.: 36 mm, Bodendurchm.: 50 mm. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. MNM 2/1936, 14). *Abb. 33/4.*
12. Glockenförmige Flasche
 - a) Zylindrischer Hals, umgebogener Mündungsrand. Aus weißem Glas schlechter Qualität. H: 102 mm, Mündungsdurchm.: 25 mm, Bodendurchm.: 58 mm. Aus Skelettgrab, mit der Münze des Trajans und einem Balsarium mit Delphinhenkel (Kat. Nr. 6). (Zivilstadt, Gräberfeld I., c. Tata K 700 b). *Abb. 27/3.*
 - b) Weiß. H: 98 mm, Mündungsdurchm.: 29 mm, Bodendurchm.: 53 mm. Aus weißem Glas schlechter Qualität. Aus Skelettgrab. (Gräberfeld Járóka, c. Tata K 284 b).
13. Platte Flasche
Aus einer Bocksbeutelflasche ähnlichem Körper ragt ein kurzer Hals hervor, der in einen umgebogenen Mündungsrand ausläuft. Grün. H: 85 mm, Mündungsdurchm.: 26 mm, Bodendurchm.: 29 mm. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 342 a). *Abb. 27/4.*
14. Tropfenförmiger Korpus, Mündung mit Wulstrand. Varianten.
 - a) Weiß. H: 83 mm, Mündungsdurchm.: 19 mm, Bodendurchm.: 19 mm. Aus Skelettgrab in einer Fundumgebung aus dem 2. Jahrhundert. (Gräberfeld Járóka, c. Tata K 744 b). *Abb. 28/1.*
 - b) Weiß. H: 96 mm, Mündungsdurchm.: 21 mm, Bodendurchm.: 14 mm. Aus Brandgrab, mit abgenutzter Bronzemünze. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 513 c).
 - c) Weiß, fragmentiert. Aus Skelettgrab, mit der Münze des Hadrian. (Gräberfeld Gerhát, Grab Nr. 17, c. MNM 1/1940.)

15. **Kegelförmiges Fläschchen.** Der Körper des Glases ist klein, zuweilen mit sich verbreiterndem, trichterförmigem Hals und Wulstrand an der Mündung.
- a) Grünlich. H: 121 mm, Mündungsdurchm.: 25 mm, Bodendurchm.: 32 mm. Aus Brandgrab, mit gedrückt-kugelige (Kat. Nr. 20) Flasche. (Zivilstadt, Gräberfeld I, c. Tata K 741 b).
 - b) Grünlich. H: 96 mm, Bodendurchm.: 26 mm. Aus Brandgrab, in der Begleitung einer Fläschchen mit eingedellter Wandung (Kat. Nr. 21). (Zivilstadt, Gräberfeld I, c. Tata K 701 d.)
 - c) Weiß. H: 113 mm, Mündungsdurchm.: 25 mm, Bodendurchm.: 48 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt Gräberfeld I, c. Tata K 524 b).
 - d) Bläulichgrün. H: 80 mm, Mündungsdurchm.: 17 mm, Bodendurchm.: 24 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld I, c. Tata K 581 d).
 - e) Weiß, H: 99 mm, Mündungsdurchm.: 18 mm, Bodendurchm.: 24 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. Tata K 596 b). *Abb. 28/2.*
16. **Kegelförmige Flasche.** Langer, zylindrischer Hals, eingezogene Schulter. Mündung mit oder ohne Wulstrand. Varianten.
- a) Bläulichgrün. H: 114, mm, Mündungsdurchm.: 27 mm, Bodendurchm.: 25 mm und H: 142 mm, Mündungsdurchm.: 25 mm, Bodendurchm.: 19 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. MNM 4/1936, 23, 24). *Abb. 28/3.*
 - b) Bläulichweiß. H: 110 mm, Bodendurchm.: 29 mm. Aus Brandgrab, mit gedrückt-kugelige Flasche (Kat. Nr. 20). (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 557 a).
 - c) Grünlichweiß. H: 122 mm, Bodendurchm.: 36 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 577 1).
 - d) Grünlich. H: 85 mm, Mündungsdurchm.: 23 mm, Bodendurchm.: 28 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 477 c).
 - e) Bläulichgrün. H: 84 mm, Mündungsdurchm.: 23 mm, Bodendurchm.: 26 mm. Aus Brandgrab, mit kleinem, tulpenkelchförmigem (Kat. Nr. 26) Glastiegel. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata 532 c).
 - f) Bläulichgrün. H: 95 mm, Mündungsdurchm.: 24 mm, Bodendurchm.: 26 mm. Aus Brandgrab, mit der Münze des Ant. Pius (?). (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. Tata K 621 b).
 - g) Bläulichgrün. H: 102 mm, Mündungsdurchm.: 31 mm, Bodendurchm.: 37 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. Tata K 597 c).
 - h) Bläulichgrün. H: 108 mm, Mündungsdurchm.: 36 mm, Bodendurchm.: 36 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. Tata K 598 d).
 - i) Dunkelgrün, gebrochen. Aus Brandgrab, mit der Münze des Augustus und einer gedrückt-kugeligen (Kat. Nr. 20.) Flasche. (Gräberfeld Caecilia, c. Tata K 869 a).
17. **Gedrückt-konische Flasche.** Tief eingedrückter Boden, langer, zylindrischer Hals, trichterförmige Mündung ohne Wulstrand.
- a) Bläulichgrün. H: 72 mm, Mündungsdurchm.: 33 mm, Bodendurchm.: 43 mm. Aus Skelettgrab, mit zwei Bronzemünzen des Antoninus Pius. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 575 e.). *Abb. 28/4.*
 - b) Weiß. H: 85 mm, Bodendurchm.: 35 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 525 c).

18. *Trichterförmige Flasche.* Zylindrischer Hals, Mündung mit Wulstrand, tief eingedrückter Boden.
- a) Grünlich. H: 96 mm, Mündungsdurchm.: 23 mm, Bodendurchm.: 31 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld I, c. Tata K 742 d).
 - b) Grünlich, 2 St. H: 98 mm, Mündungsdurchm.: 28 mm, Bodendurchm.: 39 mm und H: 100 mm, Mündungsdurchm.: 29 mm, Bodendurchm.: 40 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 551 b).
 - c) Weiß, fragmentiert. H: 109 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 553 b).
 - d) Weiß, fragmentiert. H: 86 mm, Bodendurchm.: 39 mm. Aus Skelettgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 526 a.)
 - e) Grün. H: 109 mm. Mit sieben kleineren Farbenbehälterflaschen (Kat. Nr. 26.). (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 535 b.)
 - f) Weiß, fragmentiert. H: 100 mm, Bodendurchm.: 33 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 525 d.)
 - g) Grünlich. H: 98 mm, Mündungsdurchm.: 22 mm, Bodendurchm.: 37 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 550 b.) *Abb. 28/5.*
 - h) Grün. H: 113 mm, Mündungsdurchm.: 25 mm, Bodendurchm.: 48 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 524 b.) Zugrunde gegangen.
 - i) Grünlich.: H: 91 mm, Mündungsdurchm.: 21 mm, Bodendurchm.: 19 mm. Aus Skelettgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. MNM 2/1936, 6.)
 - j) Grün, gebrochen. Aus Brandgrab. (Gräberfeld Járóka, c. MNM 2/1931, 122.)
 - k) Grün. H: 108, Mündungsdurchm.: 35 mm, Bodendurchm.: 40 mm. Aus Brandgrab, in Begleitung einer Saugflasche. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. MNM 2/1936, 23.) *Abb. 29/2.*
19. *Flach-trichterförmige Flasche.* Ausladende Mündung mit Wulstrand, langer, zylindrischer Hals, flacher trichterförmiger Korpus, tief eingedrückter Boden.
- a) Grün. H: 113 mm, Mündungsdurchm.: 21 mm, Bodendurchm.: 59 mm. Aus Brandgrab mit der Münze des Trajan. (Zivilstadt, Gräberfeld I, c. Tata K 760.)
 - b) Grün. H: 115 mm, Bodendurchm.: 56 mm. Aus Brandgrab mit der Bronze des Trajan. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 483 b.)
 - c) Grün. H: 122 mm, Mündungsdurchm.: 30 mm, Bodendurchm.: 65 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 495 c.) *Abb. 29/1.*
 - d) Grün. H: 137 mm, Mündungsdurchm.: 38 mm, Bodendurchm.: 88 mm. Aus Brandgrab, mit der Münze des Hadrian. (Gräberfeld Caecilia, c. Tata K 846 a.)
 - e) Bläulichweiß. Aus Brandgrab, fragmentiert. (Gräberfeld Gerhát, Grab Nr. 1, c. MNM 1/1940, 3.)
 - f) Weiß. H: 120 mm, Mündungsdurchm.: 24 mm, Bodendurchm.: 85 mm. Aus Skelettgrab. (Gräberfeld Gerhát, Grab Nr. 44, c. MNM 6/1940, 172.)

20. **Gedrückt-kugelige Flasche.** Zylindrischer Hals, ausladende Mündung mit Wulstrand, eingedrückter Boden. Varianten.
- a) Bläulichgrün und weiß. H: 135 mm, Mündungsdurchm.: 36 mm, Bodendurchm.: 57 mm und H: 125 mm. Aus Brandgrab. In Begleitung eines kegelförmigen Fläschchens (Kat. Nr. 15). (Zivilstadt, Gräberfeld I, c. Tata K 741 a, b.)
 - b) Bläulichgrün. H: 114 mm, Mündungsdurchm.: 37 mm, Bodendurchm.: 55 mm. Aus Brandgrab, mit der Mittelbronze des Hadrian. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 565 b.) *Abb. 29/3.*
 - c) Bläulichgrün. H: 116 mm, Mündungsdurchm.: 30 mm, Bodendurchm.: 50 mm. Aus Brandgrab, in Begleitung einer kegelförmigen Flasche (Kat. Nr. 16). (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 557 b.)
 - d) Bläulichgrün. H: 110 mm, Mündungsdurchm.: 28 mm, Bodendurchm.: 43 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata 543 b.)
 - e) Grün. H: 108 mm, Mündungsdurchm.: 27 mm, Bodendurchm.: 47 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata 528 b.)
 - f) Bläulichgrün. H: 129 mm, Mündungsdurchm.: 32 mm, Bodendurchm.: 51 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 494 b.)
 - g) Bläulichgrün. H: 100 mm, Mündungsdurchm.: 24 mm, Bodendurchm.: 35 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. Tata K 608 c.)
 - h) Grün. H: 138 mm, Mündungsdurchm.: 39 mm, Bodendurchm.: 67 mm. Aus Brandgrab. Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 532 a.)
 - i) Bläulichgrün. H: 80 mm, Mündungsdurchm.: 31 mm, Bodendurchm.: 41 mm. Aus Brandgrab, in Begleitung einer tropfenförmigen Flasche. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. Tata K 621 c.)
 - j) Grün. H: 162 mm, Mündungsdurchm.: 43 mm, Bodendurchm.: 54 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. MNM 4/1936, 1.) *Abb. 32/3.*
21. **Tropfenförmige Flasche mit eingedrückter Wandung.** Auf den Wandungen vier Längsrillen, zylindrischer Hals, Mündung mit Wulstrand.
- a) Weiß. H: 126 mm, Mündungsdurchm.: 23 mm, Bodendurchm.: 36 mm. Aus Brandgrab, in der Begleitung eines kegelförmigen Fläschchens (Kat. Nr. 15). (Zivilstadt, Gräberfeld I, c. Tata K. 701 c.)
 - b) Bläulichgrün. H: 142 mm, Mündungsdurchm.: 17 mm, Bodendurchm.: 120 mm. Aus Skelettgrab, mit der Münze des Antoninus Pius. (Gräberfeld Járóka, c. Tata K. 350.) *Abb. 29/4.*
 - c) Grünlich. H: 115 mm, Mündungsdurchm.: 23 mm, Bodendurchm.: 27 mm. Aus Brandgrab, mit der Mittelbronze des Hadrian (Gräberfeld Járóka, c. Tata K 367 a.)
 - d) Grünlich. H: 100 mm, Mündungsdurchm.: 23 mm, Bodendurchm.: 21 mm. Aus Skelettgrab. (Gräberfeld Járóka, c. Tata K 344.)
22. **Breite kegelförmige Farbenbehälterflasche mit breitem Hals.** Weiter Hals, breite Mündung mit Wulstrand. Grünlich. H: 92 mm, Mündungsdurchm.: 75 mm, Bodendurchm.: 62 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. MNM 4/1936, 25.) *Abb. 30/1 ; 32/2.*

23. **Trichterförmiger Farbenbehälter mit breitem Hals** Trichterförmiger Korpus, breiter, zylindrischer Hals, breite Mündung mit Wulstrand. Grünlichweiß. H: 78 mm, Mündungsdurchm.: 63 mm, Bodendurchm.: 73 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. MNM 4/1936, 31.) *Abb. 30/3.*
24. **Trichterförmiger Farbenbehälter**
Eingezogene Schulter, breite Mündung mit Wulstrand. Bläulichgrün. H: 60 mm, Mündungsdurchm.: 35 mm, Bodendurchm.: 44 mm. Aus Brandgrab. (Bürgerstadt, Gräberfeld II, c. MNM 5/1933, 22.) *Abb. 31/1 ; 32/4.*
25. **Farbenbehälter mit flachem Körper.** Zylindrischer Hals, breite, waagerechte Mündung mit Wulstrand.
a) Grünlichweiß. H: 48 mm, Mündungsdurchm.: 42 mm, Bodendurchm.: 42 mm. Aus Brandgrab mit der Mittelbronze des Hadrian. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. Tata K 589 e.) *Abb. 31/3.*
b) Bläulichgrün. H: 70 mm. Aus Brandgrab mit der Mittelbronze des Domitian. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. Tata K 617 c.)
26. **Gedrückt-kegelförmiger Farbenbehälter**
Mündung mit Wulstrand. Grasgrün, bläulichgrün. Es kamen zehn, fast ähnliche Stücke aus einem Skelettgrab zum Vorschein, in Begleitung einer kegelförmigen Flasche. Höhe im allgemeinen 66 mm. (Von 59 bis 78 mm.) Mündungsdurchmesser durchschnittlich 26 mm. (Von 25 bis 3 mm.) Bodendurchmesser durchschnittlich 35 mm. (Von 33 bis 39 mm.) (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata 535 b-1.) *Abb. 31/2.*
27. **Kugeliger Tiegel.** Dicker Rand, eingedrückter Boden.
a) Weiß. H: 50 mm, Mündungsdurchm.: 48 mm, Bodendurchm.: 30 mm. Aus Skelettgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. MNM 2/1936, 7.)
b) Grün. H: 66 mm. Aus Brandgrab. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. MNM 5/1935, 21.) *Abb. 31/4.*
28. **Tulpenkelchförmiger Tiegel.** Mündung mit Wulstrand, eingedrückter Boden. Varianten.
a) Bläulichgrün. H: 39 mm, Mündungsdurchm.: 42 mm, Bodendurchm.: 25 mm. Aus Brandgrab, mit kegelförmiger (Kat. Nr. 10) Flasche. (Zivilstadt, Gräberfeld II, c. Tata K 552 b.) *Abb. 31/5.*
b) Grünlich. H: 25 mm, Mündungsdurchm.: 35 mm, Bodendurchm.: 19 mm. Aus Brandgrab, in Begleitung einer tropfenförmigen Phiole. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. Tata 615 a.)
c) Grünlichweiß. H: 40 mm, Mündungsdurchm.: 37 mm, Bodendurchm.: 23 mm. Aus Brandgrab. (Gräberfeld Caecilia, c. Tata K 874 c.)
29. **Saugflasche.**
Grün. H: 80 mm. Aus Brandgrab, in Begleitung einer trichterförmigen Flasche. (Zivilstadt, Gräberfeld III, c. MNM 2/1936, 4.) *Abb. 30/2.*

A DUNASZEKCSŐI AVAR KORI TEMETŐ

Dunaszekcső (Baranya megye) déli határában, a téglagyárhoz tartozó agyagbánya területén (34. ábra) a gyár dolgozói szerint 1955–56 óta bukkantak „rég” sírokra, de leletmentő ásatásra csak 1958-ban került sor. Ennek során a bányagödör déli széléhez közvetlenül csatlakozó, még bolygatatlan meredek lejtőszakaszt kutattuk át: mintegy 3200 m² nagyságú területen (35. ábra) 79 avar kori sír került elő. Elhelyezkedésük alapján úgy látszik, hogy itt a temető szélét is sikerült meghatározni (36–37. ábra), és hogy a temetkezések nem terjedtek a magaslat lábáig, de ennek gerincét sem érték el. A temető kiterjedését észak, északnyugat felé ma már nem lehet meghatározni, de támpontul szolgálhat, hogy a helyszíni dolgozók szerint a bányagödör északi, északnyugati részein korábban sem kerültek elő leletek fejtés közben.

Az ásatás folyamán feltárt sírok az alábbiak.¹

1. sír. Gyermek, M: 80 cm. Iránya a Ny—K-i irányt közelíti meg. A koponyatöredékek között egy nagyobb és egy kisebb, kerek átmetszetű, bronz-huzalból készült *karika-fülbevaló*.

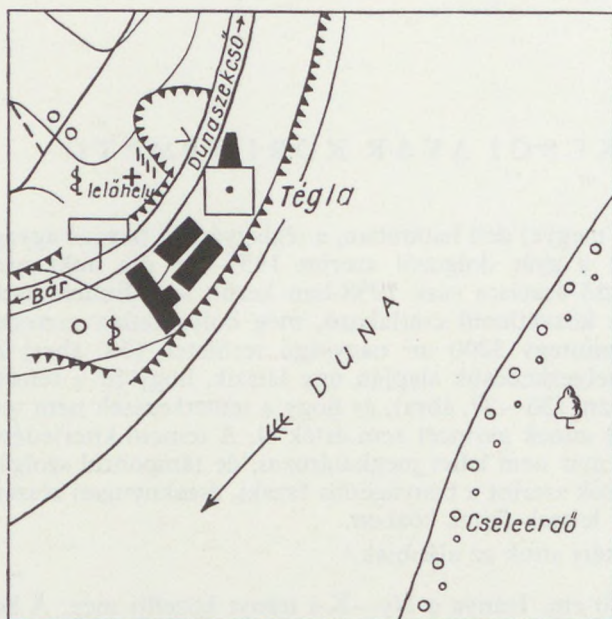
2. sír. Az ásatási megfigyelések szerint fiatal egyén. M: 140 cm, Sz: 50–60 cm, H: 150 cm. Irány: Ny—K. Melléklet nélkül.

3. sír. Férfi, 42–46 éves. M: 70 cm. Irány: Ny—K-től 30°-kal tér el ÉNy—DK felé. A koponya és a mellkas táján állat-túrás okozta bolygatás. Jobb alkar a medencén, a bal a váz mellett nyújtva. A jobb láb térdben kissé behajlítva. Melléklet nélkül.

4. sír. Férfi, 54–58 éves. M: 148 cm, Sz: 70 cm, H: 190 cm. Irány: ÉNy—DK-től 30°-kal tér el É—D felé. A koponya jobb oldalára dőlve. Mellékletek: 1. a váz feletti földrétegben, mintegy 20 cm-rel a porladt állapotú csontok felett *vaskés* (43. ábra 2), mely pengéjének lapján feküdt, hegyével a lábak irányában, kb. a jobb combcsont felett. 2. A medence körül öntött bronz *övgarnitúra* darabjai (38. ábra, 43. ábra 1, 3—12., 44. ábra 1—6.). Az utóbbiak helyzetét alapján arra következtethetünk, hogy a temetéskor az övet a halott derekára csatolták. A sírban talált *vascsat* pedig kettős övre utal.

5. sír. Porladt állapotú gyermekváz. M: 90 cm. Irány: DNy—ÉK-től 8° eltéréssel É—D felé. Bolygatott: a sírnak mintegy felét a helyszíni agyagbányászás során tönkretették. A porladt csontok között ovális *vascsat* töredéke.

¹ A sír- és tárgyleírásoknál használt rövidítések: M: mélység (a megadott adatok a csontvázak jelentkezésére vonatkoznak), Sz: szélesség, H: hosszúság, Ma: magasság, Szá: szájméző, Fá: fenékátmérő. A nem- és kormeghatározásokat Nemeskéri János végezte (3, 4, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79. sírok). Az ásatás anyagi fedezetét a Baranya megyei Tanács biztosította, a régészeti anyag a pécsi Janus Pannonius Múzeumba került. Az ásatás vezetője: Cs. Sós Ágnes.

Dunaszekcső-Téglagyár 1958.
Avar kori temető helyszíne

34. ábra

6. sír. Felnőtt egyén porladt állapotú vázmaradványai. M: 60 cm. Bolygatott: a vázmaradványok bolygatott helyzetben, koponya nélkül.

7. sír. Nő (?) 69—73 éves. M: 138 cm, Sz: 70 cm, H: kb. 190 cm. Irány: ÉNy—DK-től 17° eltéréssel Ny—K felé. Melléklet nélkül.

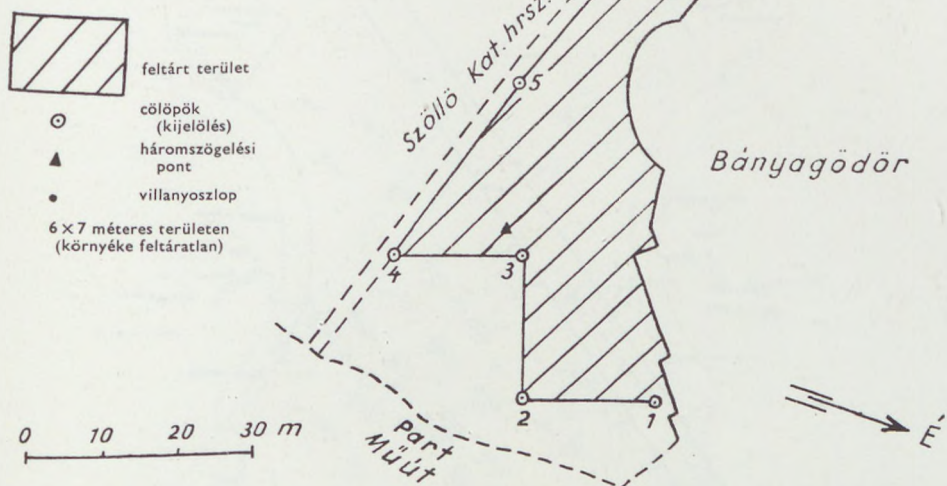
8. sír. Férfi, 67—71 éves. M: 150 cm, Sz: kb. 70 cm, H: kb. 200 cm. Irány: ÉNy—DK-től 15° eltéréssel Ny—K felé. Mellékletek: 1. a bal lábszárcsont külső oldalánál állatcsontok. 2. A bal combcsont alatt *vaskés* (45. ábra 1), hosszanti irányban, hegyével a lábak felé. A combcsontokon, a medence környékén és alatta öntött bronz övgarnitúra *darabjai* (39. ábra, 44. ábra 7—29., 45. ábra 2—6). A csüngős veretek (44. ábra 7—12) egy részének elhelyezkedéséből arra lehet következtetni, hogy a temetéskor az öv a halott derekát övezte.

9. sír. Nő. M: 90 cm, Sz: kb. 70 cm. Irány: ÉNy—DK. Bolygatott: a helyszíni agyagbányászás során a sír felső negyedét tönkretették. Mellékletek: 1. a jobb alkar külső oldalánál nyomott gömb alakú szürke agyag *orsógomb* bordás díszítéssel (45. ábra 10); 2. a jobb kéz ujjai között nyitott végű, kerek átmetszetű bronzhuzalból készült *karika* (45. ábra 7); 3. a gerincoszlop körül és a bordák között elszórtan sötét „dinnyemag” *gyöngyök* és néhány nyomott gömb alakú *gyöngyszem* (45. ábra 11); 4. a bolygatott részből egy bronz *karperec* és hasonlóknak töredéke (45. ábra 8—9) került elő. Négyszögletes átmetszetű, beütött körök díszítik.

10. sír. Nő, 36—40 éves. M: 130 cm, Sz: 40 cm, H: 184 cm. Irány: ÉNy—DK-től 11° eltéréssel É—D-re. A koponya kissé jobbra billent, alkarok kissé

Dunaszekcső-Téglagyár 1958.
Avar kori temető

1-2	18,60 m
2-3	18,50 "
3-4	16,85 "
4-5	27,70 "
5-6	38,20 "
6-7	9,00 "

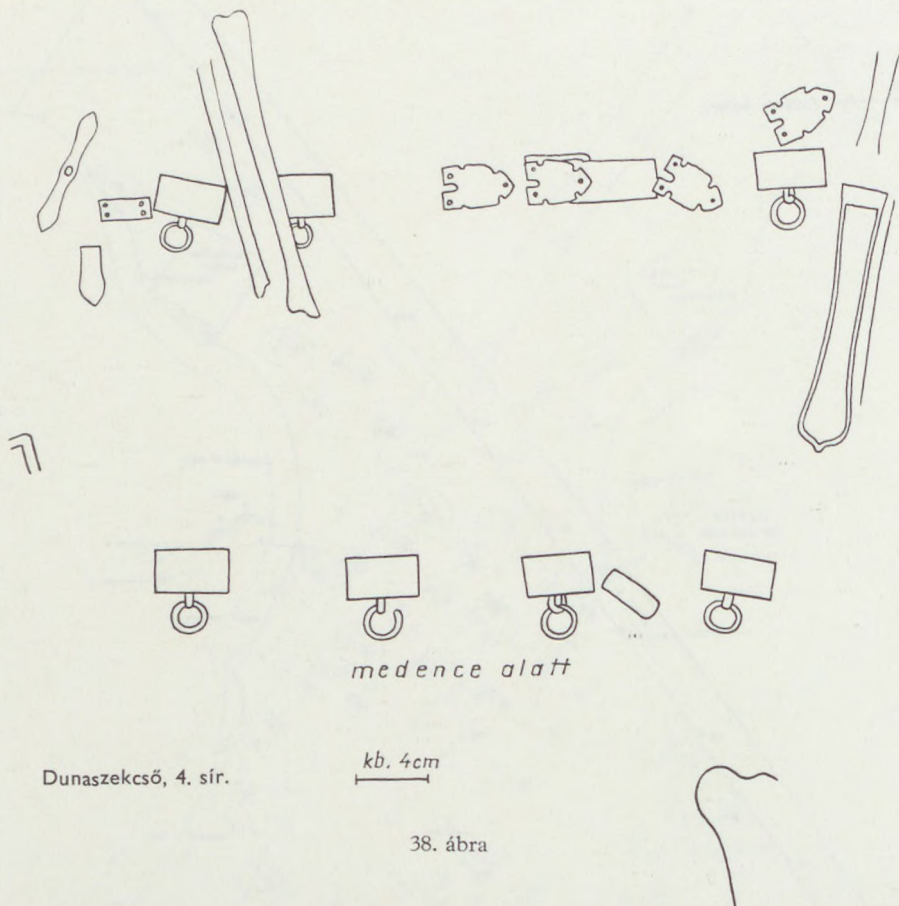

35. ábra

a combcsontokra hajolva. A váz helyzete arra utal, hogy a temetéskor a halottat valósággal bepréselték a keskeny sírgödörbe. Mellékletek: 1. a nyakcsigolyák táján sötét „dinnyemag” *gyöngyök*; 2. a koponya töredékei között nyitott végű kis bronz *karika-fülbevaló*; 3. a combcsontok között, a térdek tájékán *tojáshéj* töredékek.

11. *sír*. Férfi, 40—44 éves. M: 140 cm, Sz: 60 cm, H: 170 cm. Irány: ÉNy—DK-től 2° eltéréssel É—D-re. A koponya kissé jobbra billent. Mellékletek: 1. a jobb combcsont belső szélén, a medence közelében *vaskés* hosszanti irányban, hegyével a lábak felé; 2. a térdek között két *tojás* héjának töredékei.

12. *sír*. Nő, 44—48 éves. M: 130 cm, Sz: 60 cm, H: 190 cm. Irány: Ny—K. Mellékletek: 1. a koponya közelében, jobb oldalon, álló helyzetű, kissé a koponya felé dült *agyagedény*. Szürke, kiöntőcsöves. Díszítése: befésült hullámvonal kötegek. Az edény oldala bordásan tagolt. Ma: 14,9 cm, Szá: 11,8 cm, Fá: 7,5 cm (52. ábra 2). Az edény szája a sírgödörrel azonos mélységben jelentkezett, a temetéskor nem a sírgödör aljára állították, hanem a behantolás közben a sírgödör felső, DNy-i sarkába helyezték; 2. a koponya töredékei között rossz-ezüst *fülbevaló* töredéke (45. ábra 12); 3. a jobb combcsont keresztben, a térd felett egyenes, egyélű *vaskés* (45. ábra 13).

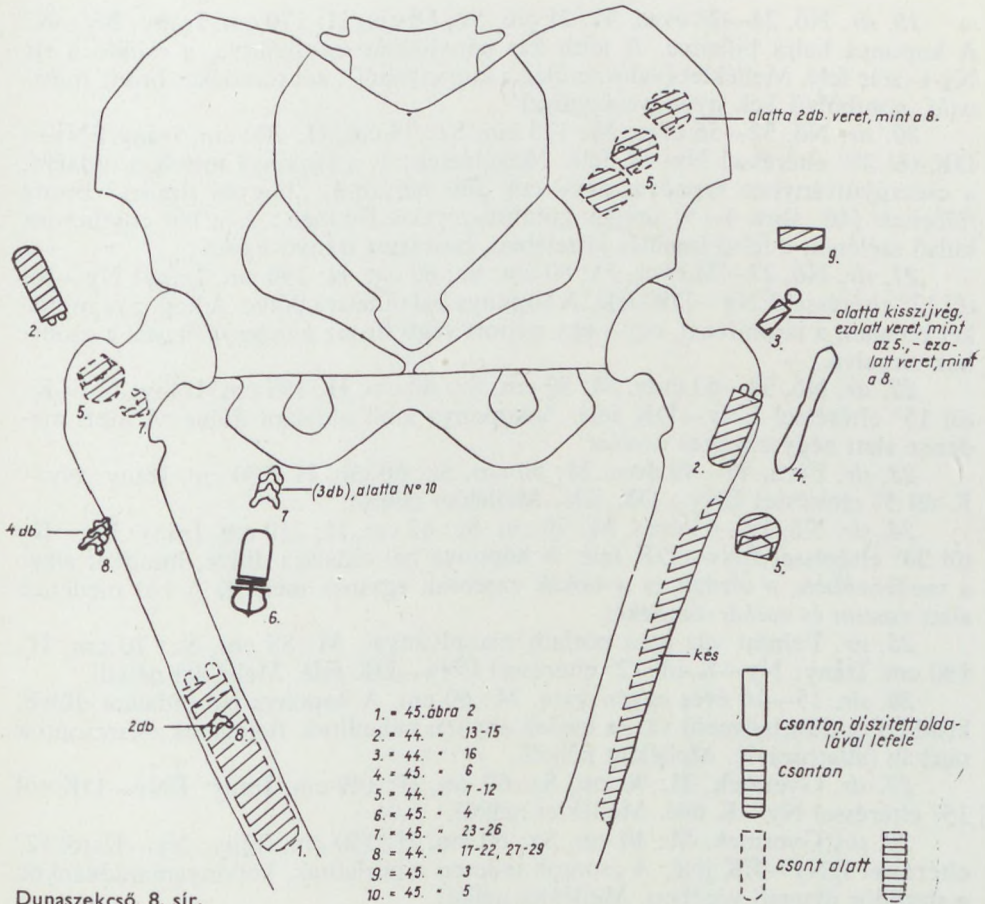

13. sír. Gyermekek, kb. 9 éves. M: 60 cm, Sz: 50 cm, H: 114 cm. Irány: Ny—K-től 10°-os eltérés ÉNy—DK felé. Bolygatott: a bolygatás állattúrás következménye. Melléklet nélkül.

14. sír. Csecsemő. M: 45 cm, Sz: 40 cm, H: 120 cm. Irány: Ny—K-től 10° eltéréssel DNy—ÉK felé. Teljesen porladt állapotú csontok, a sírgödör nyugati végében koponyatöredékek, jobb oldalon álló helyzetű, a sírfenékre állított agyagedény. Barnásszürke, durva, kézzel formált. Ma: 11,6 cm, Szá: kb. 9,6 cm (52. ábra 3).

15. sír. Férfi, 49—53 éves. M: 90 cm, Sz: 70 cm, H: 200 cm. Irány: ÉNy—DK-től 10° eltéréssel Ny—K-re. Mellékletek: 1. a keresztcsonton *vascsat* kis töredéke; 2. a bal combcsont belső szélének közelében *vaskés*, hegyével a lábak felé.

16. sír. 16—17 éves egyén váza. M: 92 cm, Sz: kb. 60 cm, H: 190 cm. Irány: Ny—K-től 5° eltéréssel DNy—ÉK felé. A bordák és a jobb felkar táján bolygatás nyomai (állattúrás?). A jobb medence alatt *vaskés* töredékei ferde helyzetben.

Dunaszekcső, 8. sír.

39. ábra

17. sír. Férfi, 63—67 éves. M: 110 cm, Sz: 70 cm, H: 225 cm. Irány: Ny—K-től 10° eltéréssel ÉNy—DK felé. A koponya jobb oldalára fordulva. A medencén, a medence alatt és az alkarcsontok alatt bőrnyomok és bronz morzsalék mutatkozott, de az övdíszítményekből közelebből egyet lehetett csak meghatározni: öntött bronz övforgó (46. ábra 8), mely a jobb alkarcsont külső oldalánál volt hosszanti irányban. Az övforgótól feljebb, a karcsonton keresztben szintén észlelni lehetett a bőrnyomait. Az övforgótól jobbra, 5 cm-re, vele párhuzamosan vaskés csontnyéllel (46. ábra 2—3). Helyzete alapján az övre volt felfüggesztve.

18. sír. 16—17 éves egyén váza. M: 80 cm, Sz: 70 cm, H: 210 cm. Irány: Ny—K-től 5° eltéréssel ÉNy—DK felé. Mellékletek: 1. a bal medence alatt négyszögletes vascsat töredéke; 2. a bal combcsont belső szélén, középtájon, keresztben (kissé ferde helyzetben) vaskés.

19. *sír.* Nő, 24—28 éves. M: 21 cm, Sz: 58 cm, H: 170 cm. Irány: Ny—K. A koponya balra billenve. A jobb kar könyökben meghajlítva, a csukló a sír Ny-i szélé felé. Melléklet (valószínűleg a koponyából): két töredékes bronz *fülbevaló*, gömbölyű kék gyöngycsüngővel.

20. *sír.* Nő, 52—56 éves. M: 115 cm, Sz: 75 cm, H: 200 cm. Irány: ÉNy—DK-től 25° eltéréssel Ny—K felé. Mellékletek: 1. a koponya mindkét oldalán, a csecsnyúlványhoz tapadva, egy—egy álló helyzetű, „bogyós típusú” bronz *fülbevaló* (46. ábra 4—5) üreges gömbrészével a földben; 2. a bal combcsont külső szélénél, a felső ízesülés közelében, hosszanti irányú *vaskés*.

21. *sír.* Nő, 27—31 éves. M: 80 cm, Sz: 80 cm, H: 190 cm. Irány: Ny—K-től 17° eltéréssel ÉNy—DK-felé. A koponya bal oldalára dőlve. A koponya mindkét oldalán, a járomívnél, egy—egy nyitott végű bronz *karika-fülbevaló* a csont-hoz simulva.

22. *sír.* Nő, 59—63 éves. M: 80 cm, Sz: 60 cm, H: 195 cm. Irány: Ny—K-től 15° eltéréssel ÉNy—DK felé. A koponya jobb oldalára dülve. A jobb medence alatt négyszögletes *vascsat*.

23. *sír.* Férfi, 45—49 éves. M: 50 cm, Sz: 60 cm, H: 180 cm. Irány: Ny—K-től 5° eltéréssel ÉNy—DK felé. Melléklet nélkül.

24. *sír.* Nő, 59—63 éves. M: 70 cm, Sz: 62 cm, H: 210 cm. Irány: Ny—K-től 20° eltéréssel ÉNy—DK felé. A koponya bal oldalára dülve, mindkét alkar a medencében, a térdek és a bokák szorosan egymás mellett. A bal medence alatt *vascsat* és *vaskés* töredékei.

25. *sír.* Felnőtt váz igen porladt maradványai. M: 85 cm, Sz: 70 cm, H: 180 cm. Irány: Ny—K-től 12° eltéréssel ÉNy—DK felé. Melléklet nélkül.

26. *sír.* 15—16 éves egyén váza. M: 60 cm. A koponya bal oldalára dülve, kissé balra dült helyzetű váz, a térdek enyhén behajlítva. Bolygatás a karcsontok tájékán (állattúrás?). Melléklet nélkül.

27. *sír.* Gyermekek. M: 90 cm, Sz: 60 cm, H: 149 cm. Irány: ÉNy—DK-től 15° eltéréssel Ny—K felé. Melléklet nélkül.

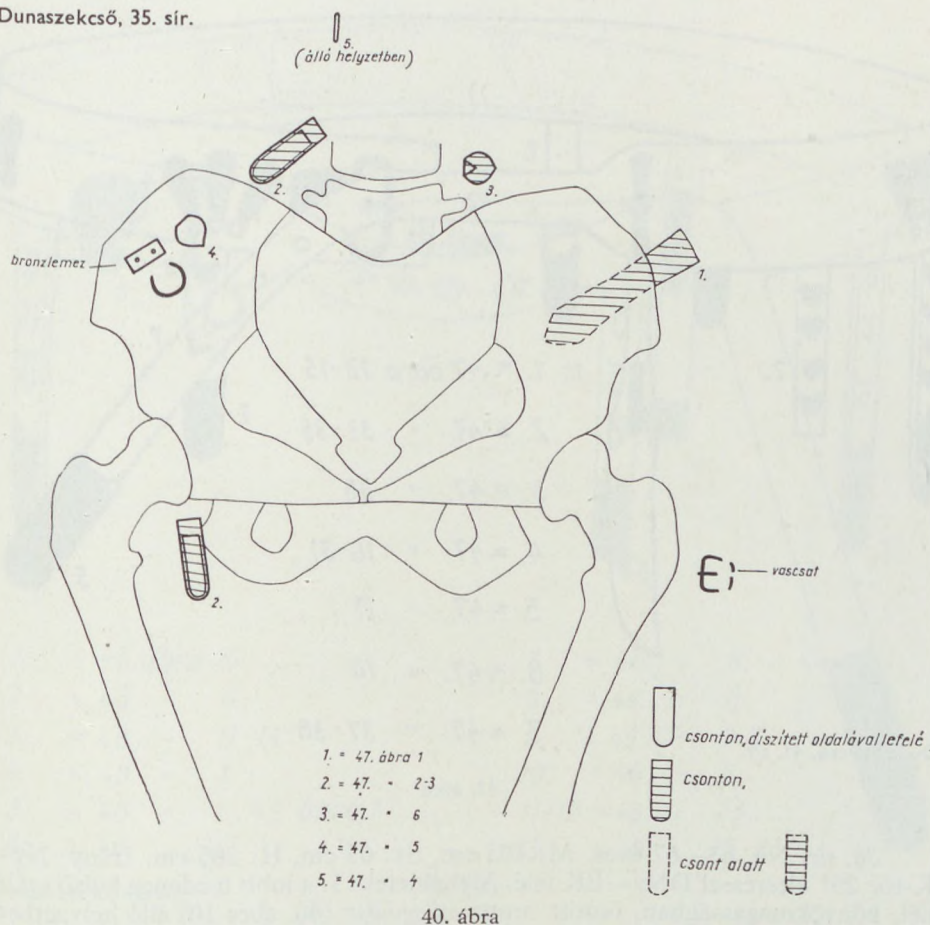
28. *sír.* Gyermekek. M: 40 cm, Sz: 80 cm, H: 150 cm. Irány: Ny—K-től 12° eltéréssel DNy—ÉK felé. A csontok teljesen elporladtak, koponyamaradványok a sírgödör nyugati végében. Melléklet nélkül.

29. *sír.* Nő, 39—43 éves. M: 120 cm, Sz: 66 cm, H: 190 cm. Irány: Ny—K-től 20° eltéréssel DNy—ÉK felé. A koponya jobb oldalára billenve. A combcsontok között, középtájon, *orsógomb*.

30. *sír.* Nő, 50—54 éves. M: 96 cm, Sz: 60 cm, H: 192 cm. Irány: Ny—K-től 8° eltéréssel DNy—ÉK felé. A tönkrement koponya töredékei között bronz *fülbevaló* (gyöngycsüngője letört).

31. *sír.* Férfi, 69—73 éves. M: 94 cm, Sz: 60 cm, H: 200 cm. Irány: DNy—ÉK-től 10° eltéréssel Ny—K felé. A koponya kissé jobbra billent. A jobb alkar félig a combcsonton. Mellékletek: 1. a keresztcsont alatt *vaskés* töredéke vízszintes helyzetben; 2. a bal medence alatt *csont szíjvég* (46. ábra 7) kissé ferde helyzetben, csúcsával a lábak felé, előoldalával felfelé; 3. a bal medence külső szélénél, a combcsont ízesülésének közelében lemezes bronz *szíjvég* előlapja (46. ábra 6) csúcsával a lábak felé, élén állva, díszített oldalával a csont-hoz tapadva; 4. az utóbbi belső oldalához kis *fenőkö* (46. ábra 9) tapadva; 5. a combcsontok között, nyélnyúlványával a jobb combcsont alatt nagy *vaskés* (46. ábra 1 — hossza a sírban lemérve 25 cm), hegyével a bal combcsont felé.

Dunaszekcső, 35. sír.

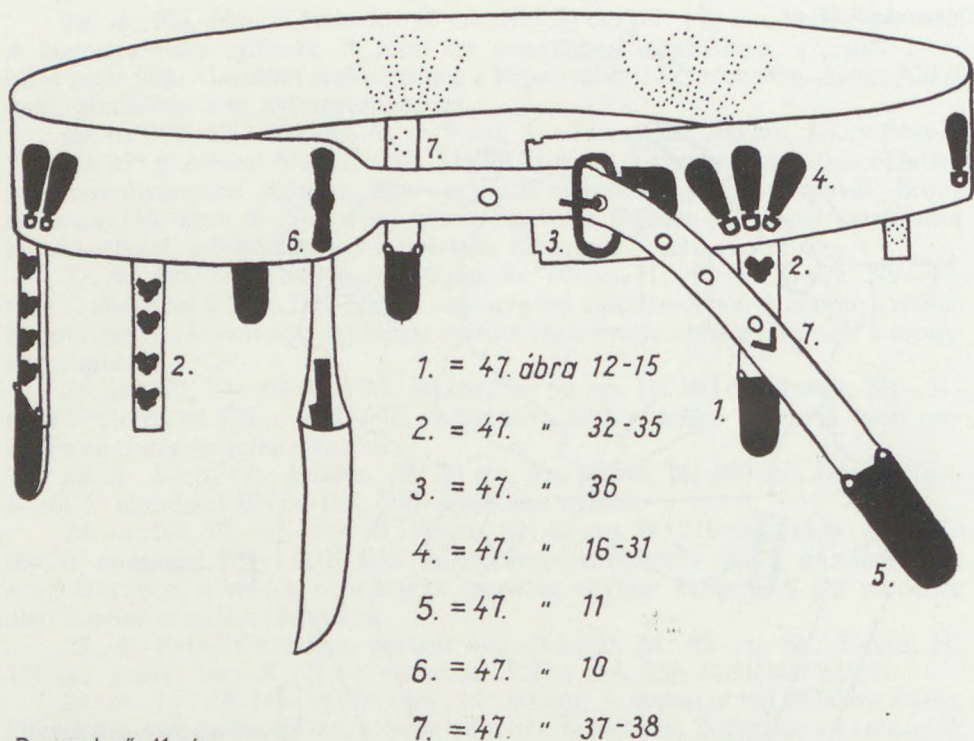

32. sír. Férfi, 38—42 éves. M: 130 cm, Sz: 65 cm, H: 200 cm. Irány: ÉNy—DK-től 20° eltéréssel Ny—K felé. A jobb alkar belső oldalánál *vaskés* hosszanti irányban, a csukló felett.

33. sír. Férfi, 44—48 éves. M: 98 cm, Sz: 60 cm, H: 210 cm. Irány: Ny—K-től 30° eltéréssel DNy—ÉK felé. A koponya jobb oldalára dülve, mindkét alkar a medencén. A bal alkar és a medence alatt *vaskés* vízszintes irányban.

34. sír. Férfi, 45—49 éves. M: 114 cm, Sz: 70 cm, H: 210 cm. Irány: ÉNy—DK-től 20° eltéréssel Ny—K felé. A koponya bal oldalára fordulva. A bal medence belső szélénél *vastöredék* (alaktalan), a bal medence és a bal alkar között kerek *vasszal*.

35. sír. Férfi, 53—56 éves. M: 117 cm, Sz: 80 cm, H: 210 cm. Irány: Ny—K-től 20° eltéréssel ÉNy—DK felé. Mellékletek: 1. a combcsontok között, középtájon, *tojás* héjának töredékei; 2. a medencén, részben a csontok alatt és környékén, hiányos, öntött bronz *övgarnitúra* darabjai (40. ábra, 47. ábra 1—6).

Dunaszekcső, 41. sír.

41. ábra

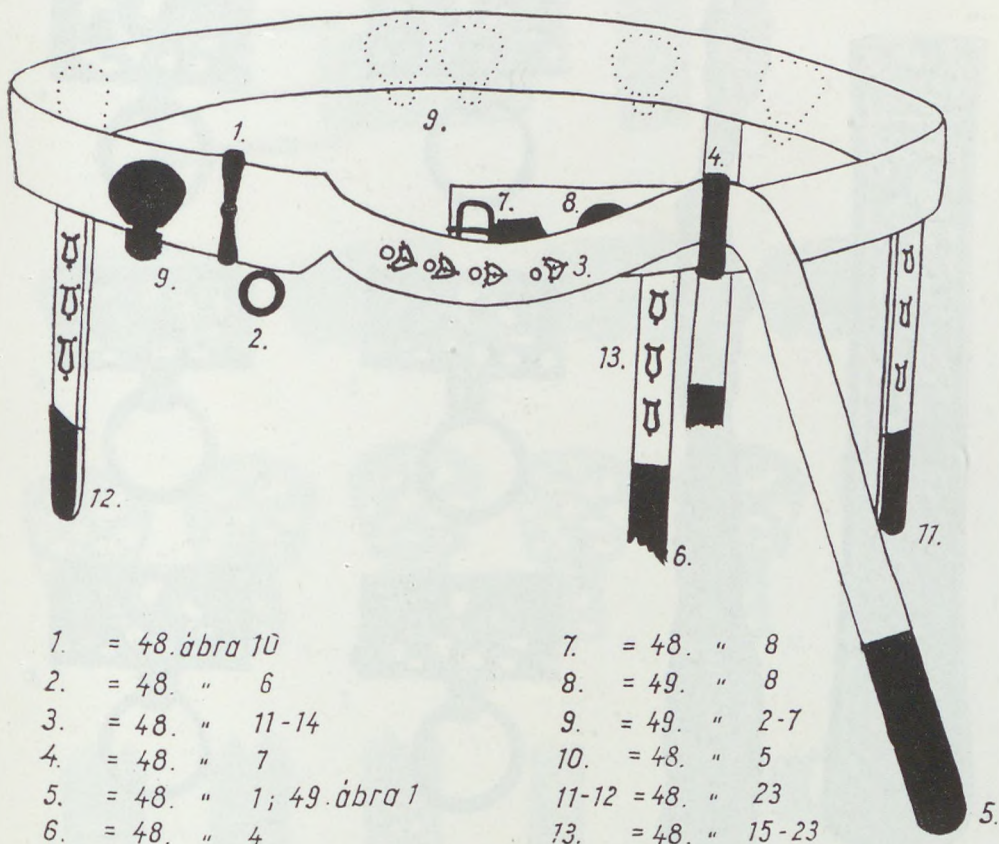
36. sír. Nő, 63—67 éves. M: 103 cm, Sz: 65 cm, H: 205 cm. Irány: Ny—K-tól 25° eltéréssel DNy—ÉK felé. Mellékletek: 1. a jobb medence külső szélénél, könyökmagasságban, öntött bronz *csüngődísz* (46. ábra 10) álló helyzetben, csúcsával a földben; 2. a jobb alkar belső oldalánál, a csuklótól kissé feljebb *vaskés* hosszanti irányban; 3. az utóbbin és félig a karcsont alatt *vaskarika*; 4. a jobb medencén, középtájon, kisebb *vaskarika* töredéke; 5. a combcsontok között, középtájon, két agyag *orsógomb* (46. ábra 11—12).

37. sír. Gyermeke, 9—10 éves. M: 115 cm, Sz: 60 cm, H: 190 cm. Irány: ÉNy—DK-tól 15° eltéréssel Ny—K felé. Mellékletek: 1. a nyakcsigolyák körül kis sötét „dinnyemag” *gyöngyök*; 2. a koponya alatt bronz *fülbevaló* ovális, hosszúkás, zöld üveg *csüngővel*.

38. sír. Férfi, 66—70 éves. M: 163 cm, Sz: 72 cm, H: 230 cm. Irány: ÉNy—DK-tól 5° eltéréssel Ny—K felé. A jobb medencén négyszögletes *vascsat*.

39. sír. Férfi, 67—71 éves. M: 135 cm, Sz: 60 cm, H: 210 cm. Irány: ÉNy—DK-tól 10° eltéréssel É—D-re. Mindkét alkar a combcsontra hajlítva. A keresztcsont alatt négyszögletes *vascsat* peckével vízszintes irányban.

40. sír. Nő, 42—46 éves. M: 156 cm, Sz: 68 cm, H: 190 cm. Irány: ÉNy—DK-tól 10° eltéréssel Ny—K felé. Mellékletek: 1. a koponya mindkét oldalán,

1. = 48. ábra 10

2. = 48. " 6

3. = 48. " 11-14

4. = 48. " 7

5. = 48. " 1; 49. ábra 1

6. = 48. " 4

7. = 48. " 8

8. = 49. " 8

9. = 49. " 2-7

10. = 48. " 5

11-12 = 48. " 23

13. = 48. " 15-23

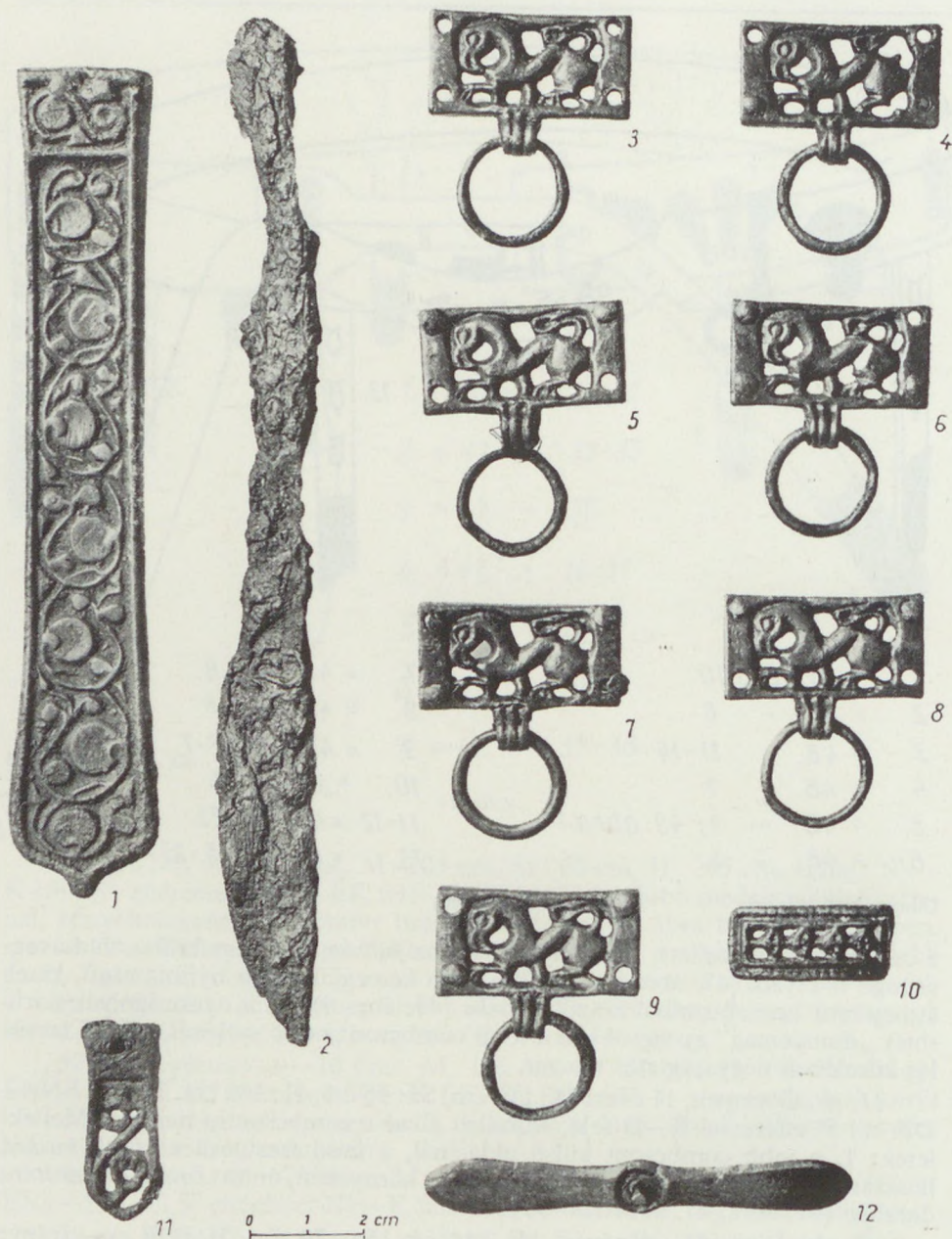
Dunaszekcső, 42. sír.

42. ábra

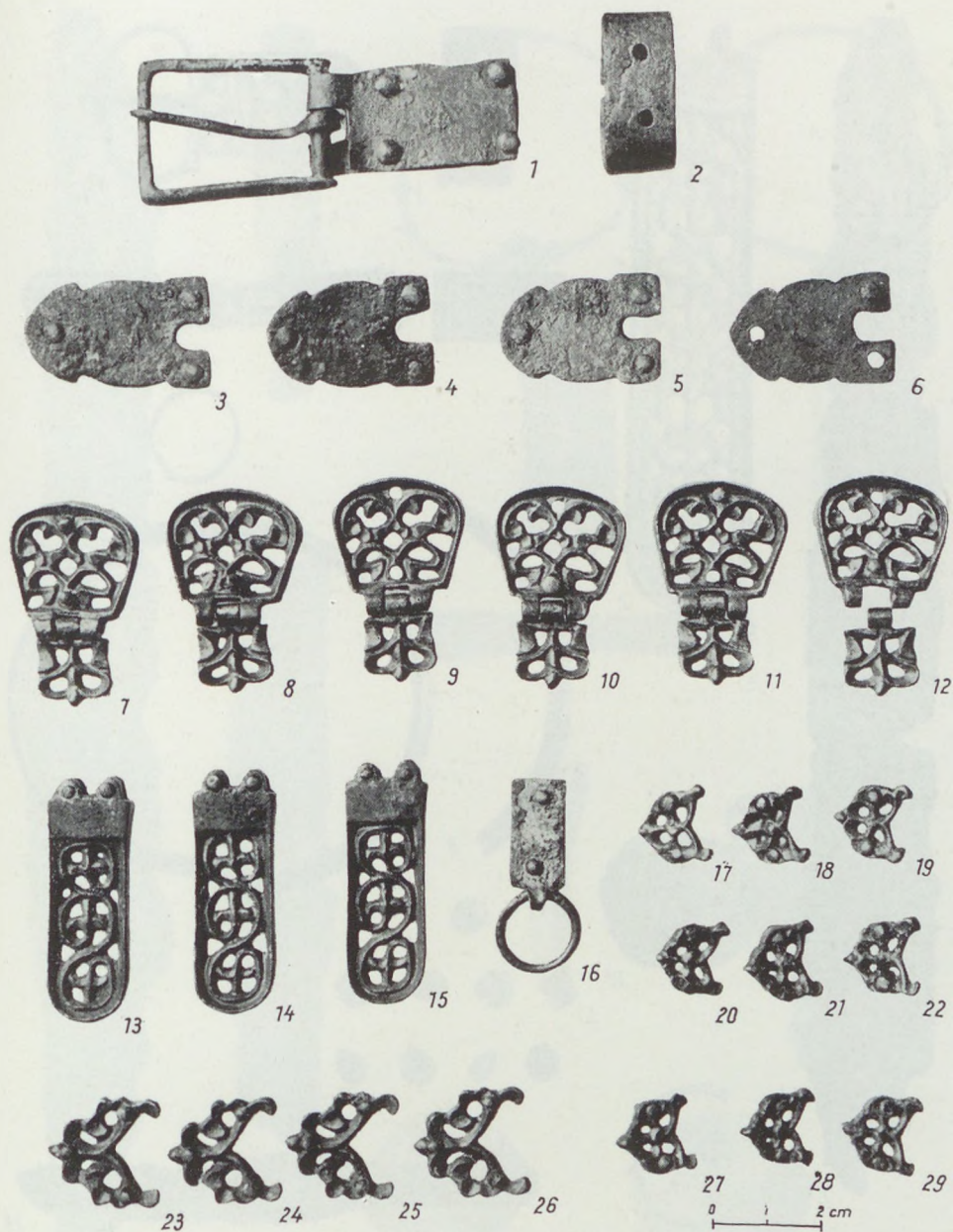
a csecsnýúlvány mellett, álló helyzetű bronz *fülbevaló*, az egyikről a zöld üvegcsüngő hiányzik (47. ábra 7—8); 2. a jobb kéz egyik ujján nyitott végű, kerek átmetszetű bronzhuzalból készült *karika* (47. ábra 9); 3. a nyakcsigolyák körül sötét „dinnyemag” *gyöngyök*; 4. a jobb combcsont belső szélénél, a felső ízesülés közelében négyszögletes *vascsat*.

41. sír. Gyermek, 11 éves. M: 110 cm, Sz: 56 cm, H: 180 cm. Irány: ÉNy—DK-től 5° eltéréssel É—D felé. Mindkét alkar a combcsontra hajlítva. Mellékletek: 1. a jobb combcsont külső oldalánál, a felső ízesüléshez közel, *vaskés*, hosszanti irányban; 2. a medencén, alatta és környékén, öntött bronz *övgarnitúra* darabjai (41. ábra, 47. ábra 10—38).

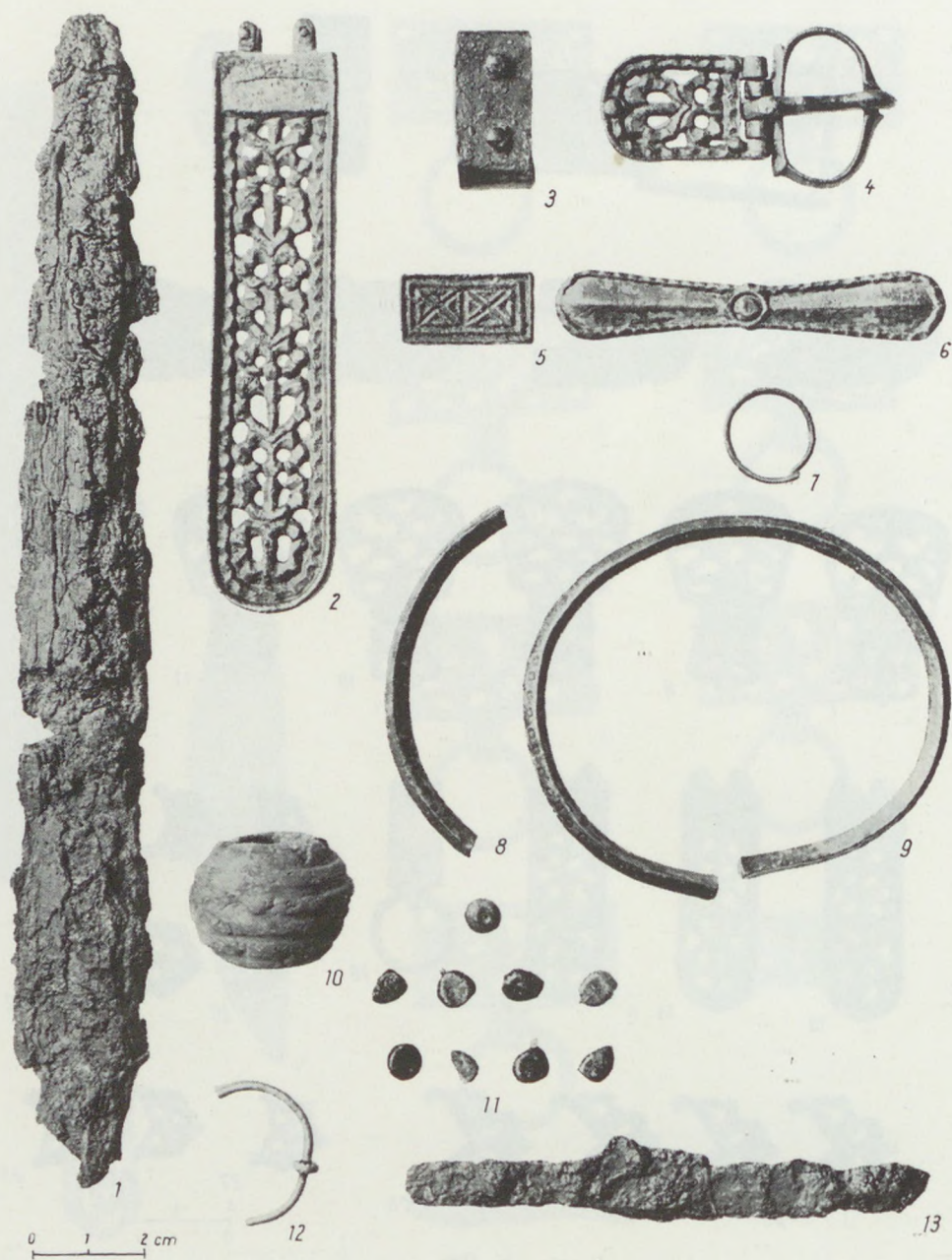
42. sír. Férfi, 41—45 éves. M: 144 cm, Sz: 70 cm, H: 210 cm. Irány: ÉNy—DK-től 5° eltéréssel Ny—K felé. Mellékletek: 1. a keresztcsont alsó végén négyszögletes *vascsat*, peckével vízszintes irányban; 2. a medencén, részben a medence alatt és körül, öntött bronz *övgarnitúra* darabjai (42. ábra, 48. ábra, 49. ábra 1—8).

43. ábra

44. ábra

45. ábra

46. ábra

43. sír. Nő, 39—43 éves. M: 148 cm, Sz: 70 cm, H: 200 cm. Irány: ÉNy—DK-től 5° eltéréssel Ny—K felé. Mellékletek: 1. a koponya mindkét oldalánál, a halánték mellett egy-egy bronz *fülbevaló*, kék gyöngycsüngőkkel (51. ábra 5—6), csüngő részükkel a földben; 2. a nyakcsigolyák és a kulcscsont körül nagyszámú sötét „dinyemag” *gyöngy* és néhány kettős gyöngyszem (51. ábra 9—15); 3. a gyöngyök között, az áll alatt *bronzcsüngő* (51. ábra 3); 4. ugyancsak a gyöngyök között, a bal kulcscsonton átlukasztott *bronzlemez* (51. ábra 8), római; 5. a jobb kulcscsont felett kerek, zárt *bronzkarika* (51. ábra 7); 6. a keresztcsonton négyszögletes *vascsat* peckével vízszintes irányban; 7. mindkét alkarra húzva egy-egy nyitott végű bronz *karperec*, kerek átmetszetű (51. ábra 1—2); 8. a jobb kézfej és a combcsont között hasáb alakú csont *tűtartó* (51. ábra 4) hosszanti irányban; 9. a jobb kézfej ujjainak végénél *orsógomb*, szétmállott.

44. sír. Nő (?), 55—59 éves. M: 120 cm, Sz: 65 cm, H: 196 cm. Irány: ÉNy—DK-től 14° eltéréssel Ny—K felé. Mellékletek: 1. a bal combcsont és a kézfej között *vaskés* (50. ábra 1) hosszanti irányban, hegyével a lábak felé; 2. a jobb medencén, részben a medence külső szélén *vászonzacskó* (49. ábra 10). A rozsdá- és textílmáradványok között *bronzpénzek*: III—IV. századi római kisbronzok és egy kaposvölgyi típusú kelta érem (49. ábra 10., 50. ábra 10—12); 3. a jobb mellkas alsó bordáinak végénél *bronzfibula hűrtöredéke*; 4. a medencén és körülötte, részben a medence alatt, öntött bronz *övgarnitúra* (hiányos) darabjai (49. ábra 9, 12—13., 50. ábra 2—9), közöttük római *pelta-veret* (49. ábra 11).

45. sír. Férfi, 44—48 éves. M: 168 cm, Sz: 60 cm, H: 210 cm. Irány: ÉNy—DK-től 10° eltéréssel Ny—K felé. Mellékletek: 1. a koponya mögött, a sír ÉNy-i sarkában, álló helyzetben megmaradt *agyagedény*, kézzel formált, sötét barnás-szürke zömök bögre (53. ábra 1); Ma: 8,7 cm, Szá: 11,2 cm, Fá: 8,7 cm; 2. a jobb alkarcsont belső szélén hosszirányban *vaskés*.

46. sír. Férfi, 54—58 éves. M: 108 cm, Sz: 60 cm, H: 200 cm. Irány: ÉNy—DK. Melléklet nélkül.

47. sír. Gyermekek (az ásatáson tett megfigyelések szerint Inf. I.). M: 145 cm, Sz: 60 cm, H: 145 cm. Irány: ÉNy—DK-től 7° eltéréssel Ny—K felé. Teljesen porladt állapotú csontváz, a sírgödör ÉNy-i végében, a porladt koponyamaradványok között *gyöngyök*: egy nagyobb, nyomott gömb alakú sötétkék gyöngyszem világoskék hullámvonal dísszel és világoskék „gyöngyrúd” típusú gyöngyök. Ugyanitt bronz *fülbevaló*, ovális, csepp alakú zöld gyöngycsüngővel (51. ábra 16). A mellkas táján kis *vascsat* töredékei.

48. sír. Férfi, 27—31 éves. M: 135 cm, Sz: 62 cm, H: 210 cm. Irány: ÉNy—DK. Melléklet nélkül.

49. sír. Nő, 63—67 éves. M: 98 cm, Sz: 60 cm, H: 210 cm. Irány: ÉNy—DK-től 5° eltéréssel Ny—K felé. A jobb kar szorosan a váz mellett, az alkar kissé a combcsont alatt, a bal alkar hasonló helyzetben. Mellékletek: 1. a szájuüregben, az alsó és felső állkapocs között kis *vasdarab*; 2. az áll alatt sötét „dinyemag” *gyöngyök*.

50. sír. Gyermekek (az ásatáson tett megfigyelések szerint Inf. I.). M: 127 cm, Sz: 62 cm, H: 160 cm. Irány: ÉNy—DK-től 10° eltéréssel Ny—K felé. Teljesen porladt váz, koponyamaradványok a sírgödör ÉNy-i végében. Mellékletek: 1. a koponyamaradványok között *gyöngyök*: sötét „dinyemag” típus, kis kerek, kék gyöngyszemek; 2. ugyanitt öntött bronz *lunula-csüngő* (51. ábra 18); 3. a vázmaradványok között *vaskés*, hosszanti irányban, hegyével a lábak felé.

51. sír. Nő, 32—36 éves. M: 130 cm, Sz: 60 cm, H: 195 cm. Irány: ÉNy—DK-től 10° eltéréssel Ny—K felé. A koponya bal oldalára fordulva. A bal medence alatt hengeres, esztergályozott csont *tűtartó* (51. ábra 24). Valószínűleg restaurálás közben a koponyából került elő az a bronz *fülbevaló* (gömbölyű, két gyöngycsüngővel), mely a pécsi múzeum leltára szerint a sír leleteihez tartozik.

52. sír. Üres sírgödör. M: 135 cm, Sz: 65 cm, H: 182 cm. Irány: ÉNy—DK-től 15° eltéréssel É—D felé.

53. sír. Gyermekek (az ásatáson tett megfigyelések szerint Inf.I.). M: 100 cm, Sz: 50 cm, H: 140 cm. Irány: ÉNy—DK-től 10° eltéréssel É—D felé. A lábak térdben kissé behajlítva és balra dülve. A medence táján négyszögletes *vascsat*.

54. sír. Férfi, 44—48 éves. M: 147 cm, Sz: 70 cm, H: 215 cm. Irány: ÉNy—DK-től 10° eltéréssel Ny—K felé. Mellékletek: 1. a medence alsó szélén, közepén, négyszögletes *vascsat*; 2. a jobb combcsont külső oldalánál, kéztájékon, *vas-kés* hosszanti irányban, egyenes, egyélű; 3. a jobb boka táján *állatcsont*.

55. sír. Férfi, 42—46 éves. M: 74 cm, Sz: 60 cm, H: 200 cm. Irány: ÉN—yDK. Melléklet nélkül.

56. sír. Férfi, 26—29 éves. M: 90 cm, Sz: 60 cm, H: 200 cm. Irány: Ny—K-től 15° eltéréssel ÉNy—DK felé. A bal medence alatt kis *vastöredék*, a bal felkar föld felé eső oldalán, a könyök táján *patinanyom*.

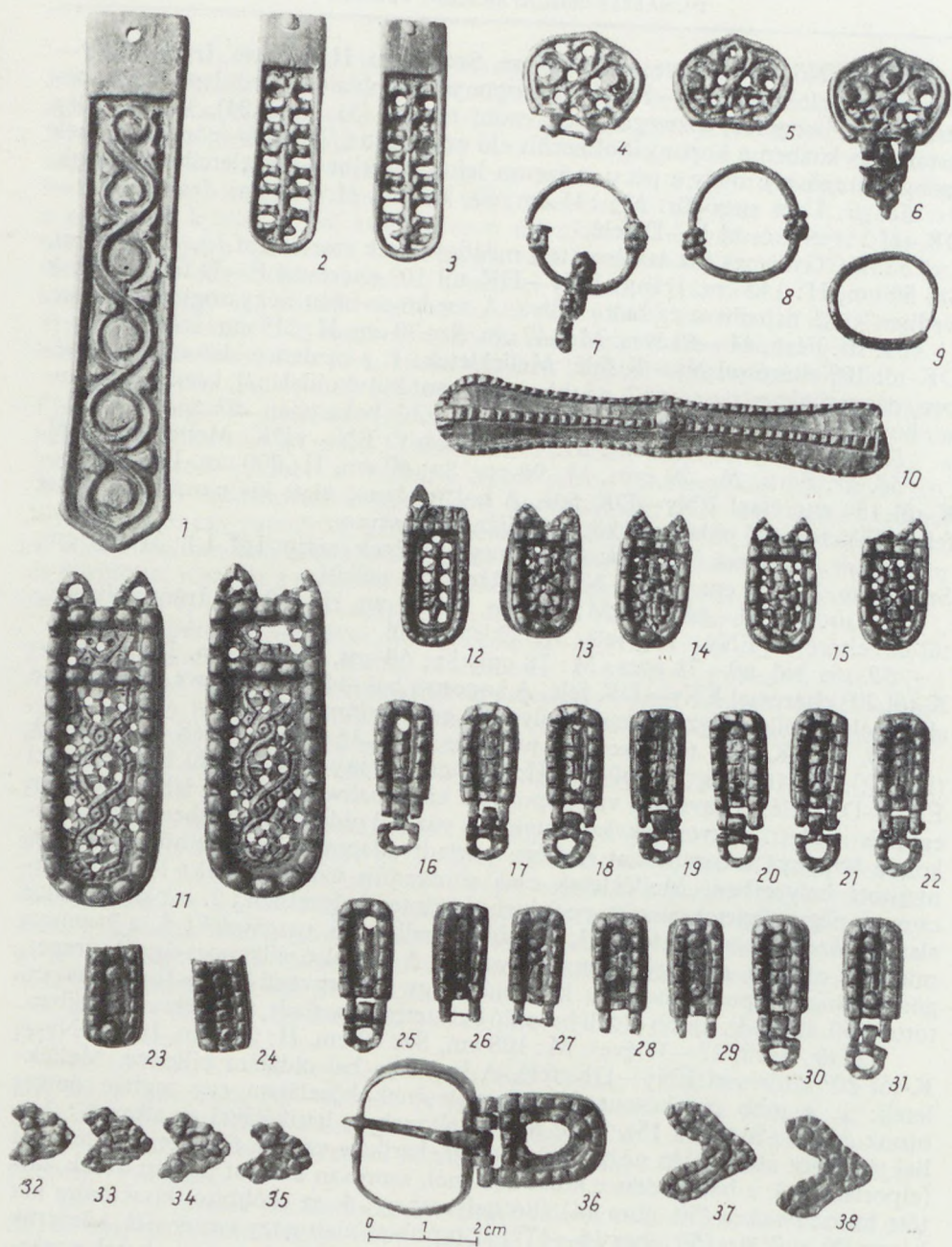
57. sír. Gyermekek (az ásatáson tett megfigyelések szerint Inf. I.). M: 82 cm, Sz: 60 cm, H: 150 cm. Irány: Ny—K. Melléklet nélkül.

58. sír. Nő, 61—66 éves. M: 143 cm, Sz: 58 cm, H: 190 cm. Irány: Ny—K-től 22° eltéréssel ÉNy—DK felé. Melléklet nélkül.

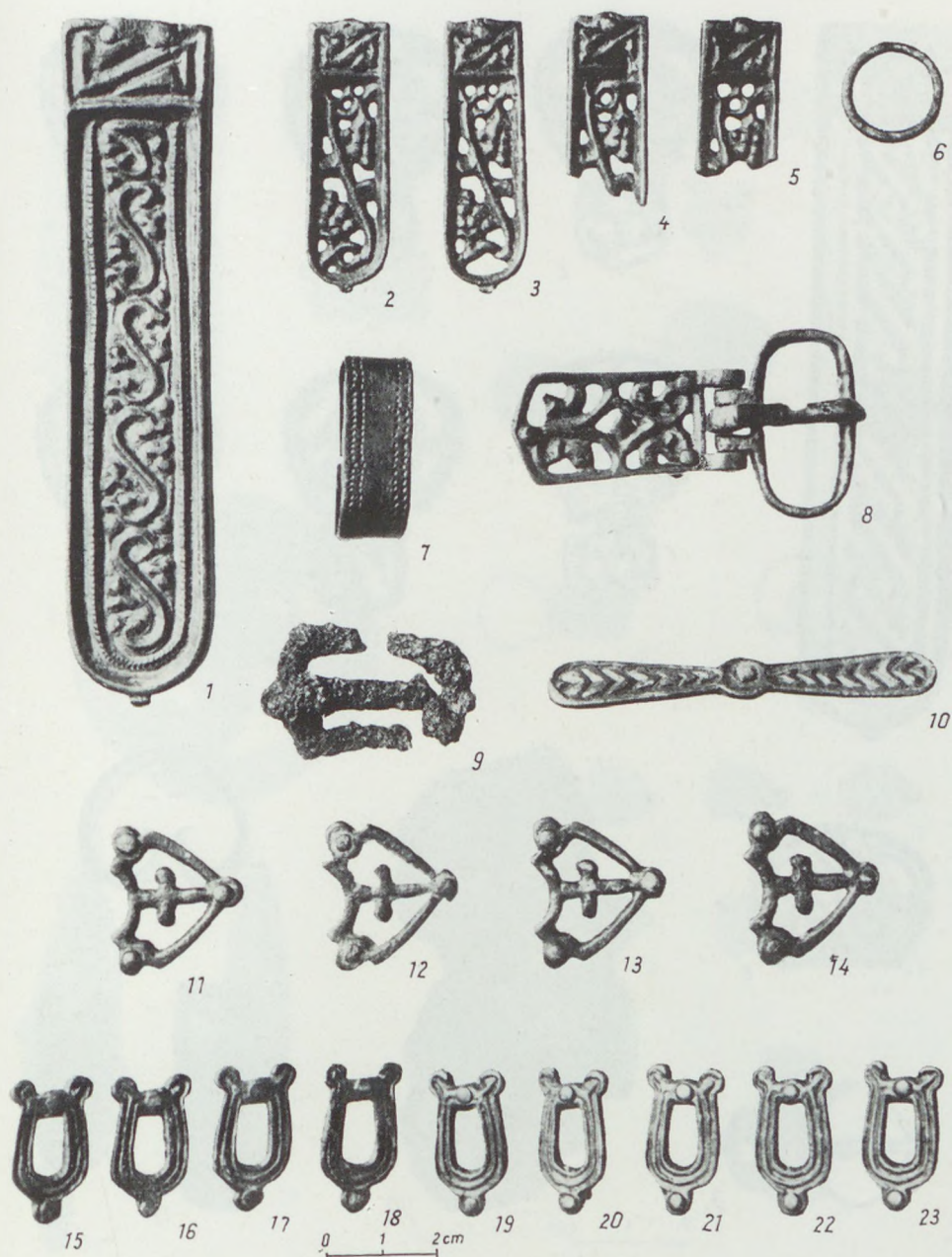
59. sír. Nő, 69—73 éves. M: 78 cm, Sz: 60 cm, H: 200 cm. Irány: Ny—K-től 20° eltéréssel ÉNy—DK felé. A koponya bal oldalára billenve. A medence alsó szélénél álló helyzetű, esztergályozott csont *tűtartó*.

60. sír. Kettős temetkezés: juvenilis (15—16 éves) egyén és gyermek (Inf. I.). M: 102 cm, Sz: 60 cm, H: 160 cm. Irány: Ny—K-től 10° eltéréssel ÉNy—DK felé. A juvenilis váz koponyája kissé balra billenve, a lábak szorosan egymás mellett. A gyermekváz a juvenilis váz bal oldalánál, részben a lábszáron, a koponya a combcsont mellett, porladt állapotban, valószínűleg hanyatt, nyújtott helyzetben. Mellékletek csak a juvenilis váznál voltak: 1. a keresztcsonton négyszögletes *vascsat*, peckével vízszintes helyzetben; 2. a bal medence alatt kis *bronzlemez* töredéke; 3. az utóbbi mellett kis *vastöredék*; 4. a koponya mindkét oldalán egy-egy bronz *fülbevaló*. A bal alsó állkapocs-ágnál üreges, gömböcsüngős típusú, melynek karikájába egy nyitott végű karika-függőt akasztottak (50. ábra 13), a jobb oldali hasonló helyzetben, porladt, töredékes állapotban.

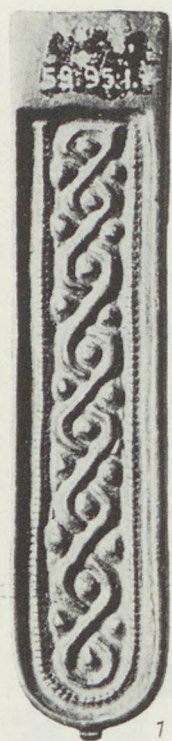
61. sír. Férfi, 27—31 éves. M: 108 cm, Sz: 60 cm, H: 200 cm. Irány: Ny—K-től 20° eltéréssel ÉNy—DK felé. A koponya bal oldalára billenve. Mellékletek: 1. a jobb combcsont felső ízesülésének közelében egy tagban öntött bronz *övcsat* (50. ábra 15), kissé ferde helyzetben, karikájával az alkaron; 2. a bal medence alsó szélén négyszögletes *csat*, karikája vasból, teste bronzlemezről (elporladt); 3. a bal medence külső szélénél, szorosan a csont mellett kerek, öntött bronz *phalera* (50. ábra 14) álló helyzetben; 4. az utóbbtól kissé balra két háromélű *nyílcsúcs* (50. ábra 16—17); az utóbbiak alatt négy *vastöredék*, közöttük egy félgömb alakú *kanálfej* (50. ábra 26); 6. a nyílcsúcsokon nagy, kerek *vaskarika*; 7. az utóbbiaktól kissé távolabb, a lábak irányában *vaspánt* töredék, vízszintes helyzetben; 8. öntött bronz *lyukvédő veretek* (50. ábra 18): a nyílcsúcsok mellett és a bal medencén, a combcsont ízesülésének közelében egy-egy veret.

47. ábra

48. ábra

1

2

3

4

5

6

7

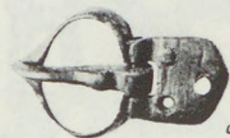
8

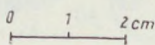
10

11

9

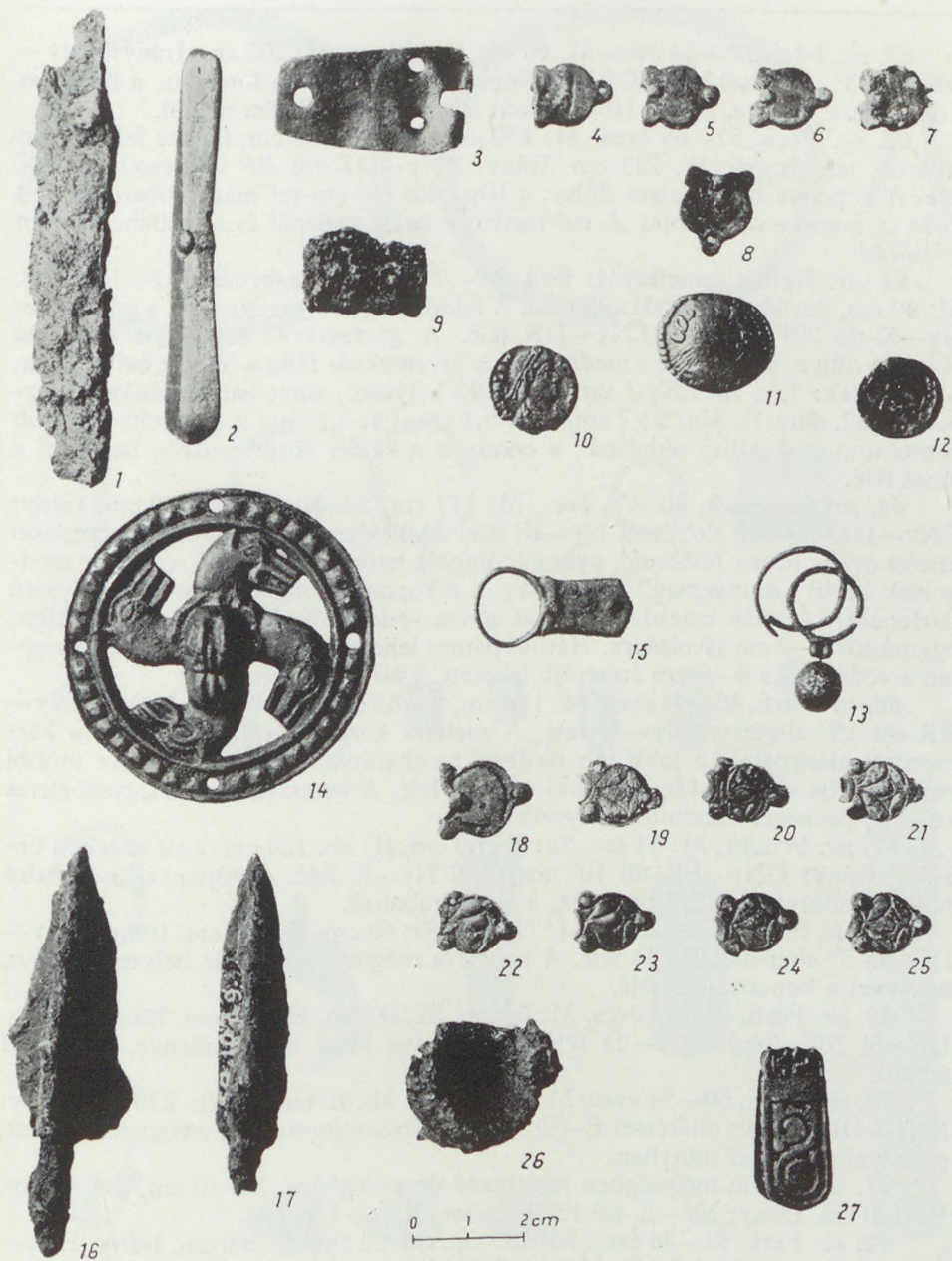
49. ábra

12

13

50. ábra

62. *sír.* Férfi, 50—54 éves. M: 60 cm, Sz: 60 cm, H: 200 cm. Irány: ÉNy—DK-től 13° eltéréssel Ny—K felé. A koponya jobb oldalára fordulva, a bal alkar a deréktájra hajlítva, a jobb lábszárcsont hiányzott. Melléklet nélkül.

63. *sír.* Férfi, 57—65 éves. M: 130 cm, Sz: 50—80 cm, feneke felé erősen szűkülő, teknőszerű. H: 223 cm. Irány: ÉNy—DK-től 20° eltéréssel Ny—K felé. A koponya bal oldalára dülve, a lábak kb. 30 cm-rel magasabban, mint a törzs és a koponya csontjai. A bal medence belső szélénél és a medence szélén *tojáshéjak*.

64. *sír.* Kettős temetkezés: férfi (69—73 éves) és gyermek (12—14 éves). M: 69 cm, Sz: kb. 80 cm, H: 250 cm. A felnőtt váz iránya: Ny—K, a gyermeké: Ny—K-től 20° eltéréssel ÉNy—DK felé. A gyermekváz koponyája kissé bal oldalára dülve, a bal alkar a medencén. A gyermekváz félig a felnőtt bal oldalán. Mellékletek: 1. a *sír* ÉNy-i sarkában álló helyzetű, sötét barnásszürke *agyag-palack* (52. ábra 1). Ma: 23,7 cm, Szá: 5,4 cm, Fá: 8,1 cm; 2. a felnőtt váz jobb combcsontjának külső oldalánál, a comb és a kézfej között *vaskés*, hegyével a lábak felé.

65. *sír.* Gyermekek, kb. 4½ éves. M: 117 cm, Sz: 60 cm, H: 150 cm. Irány: ÉNy—DK-től 20° eltéréssel Ny—K felé. Mellékletek: 1. a koponya töredékei között ovális bronz *fülbevaló*, gyöngycsüngője letört (51. ábra 17); 2. a nyakcsigolyák körül „dinnyemag” *gyöngyök*; 3. a koponya jobb oldalán álló helyzetű (*sírfenéken*) *favödör* maradványai: vas *abroncs-pántok* (Sz: 1,8 cm) egymás felett, egymástól 2—2 cm távolságra. Három pántot lehetett megállapítani, a felső alapján a vödör szája 8—9 cm átmérőjű lehetett. Füle hiányzott.

66. *sír.* Férfi, 40—44 éves. M: 120 cm, Sz: 68 cm, H: 190 cm. Irány: DNy—ÉK-től 15° eltéréssel Ny—K felé. A mellkas körül bolygatás nyomai, a karcsonatok hiányoztak, a jobb láb térdben meghajlítva, jobbra dülve. Az utóbbi combcsontja alatt *vaskés*, hegyével a lábak felé. A keresztcsonton négyszögletes *vascsat*, peckével vízszintes helyzetben.

67. *sír.* Felnőtt, M: 54 cm, Sz: kb. 60 cm, H: kb. 120 cm (a *sír* végében beásás). Irány: DNy—ÉK-től 10° eltéréssel Ny—K felé. A koponya kissé balra billenve. Bolygatott, hiányos váz, a *sírt* kirabolták.

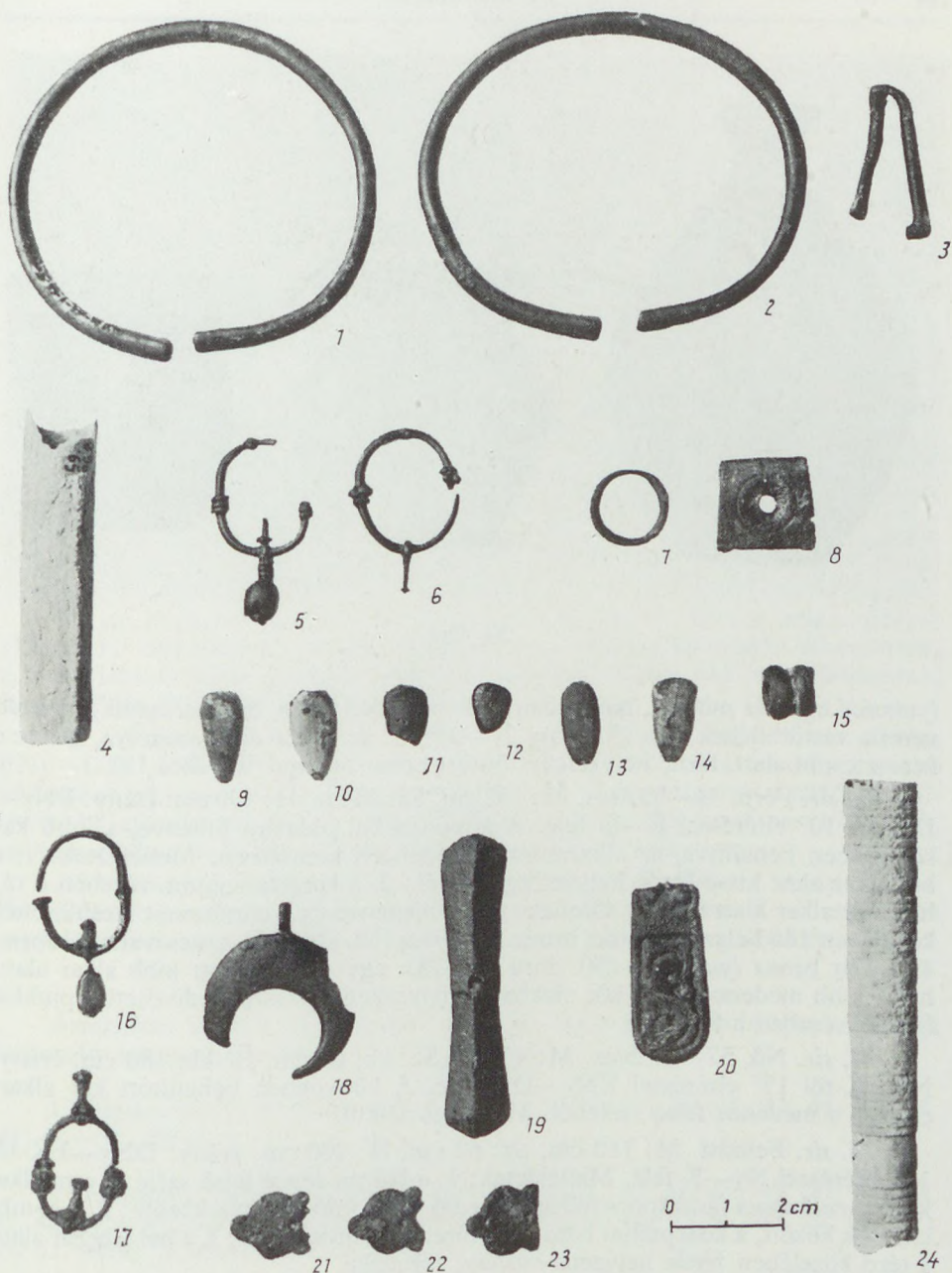
68. *sír.* Férfi, 65—69 éves. M: 110 cm, Sz: 68 cm, H: 190 cm. Irány: ÉNy—DK-től 5° eltéréssel É—D felé. A koponya mögött kissé ferde helyzetű *vaskés*, hegyével a koponyatető felé.

69. *sír.* Férfi, 59—63 éves. M: 67 cm, Sz: 60 cm, H: 200 cm. Irány: ÉNy—DK-től 20° eltéréssel É—D felé. A koponya kissé balra billenve. Melléklet nélkül.

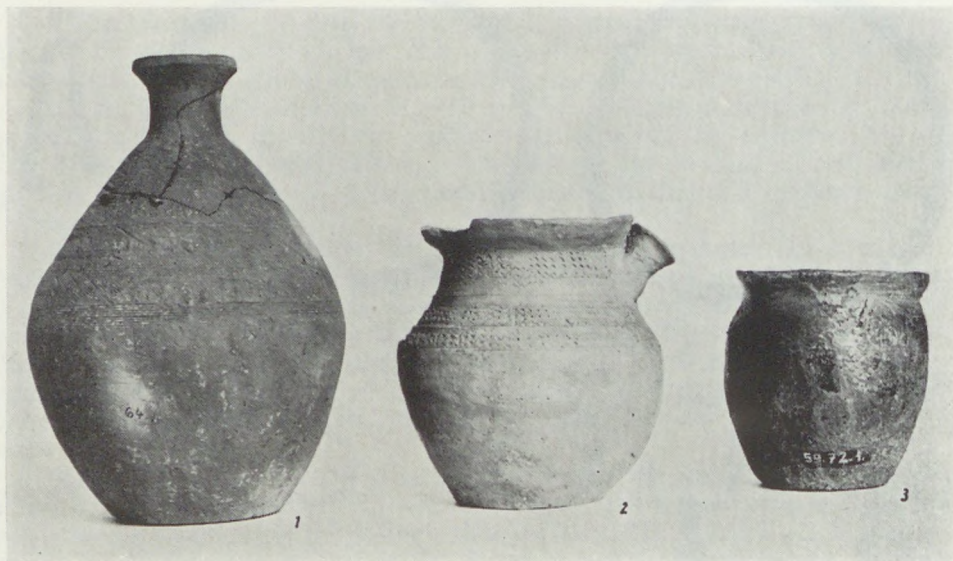
70. *sír.* Férfi, 50—54 éves. M: 55 cm, Sz: kb. 70 cm, H: kb. 220 cm. Irány: ÉNy—DK-től 10° eltéréssel É—D felé. A keresztcsonton négyszögletes *vascsat*, peckével vízszintes irányban.

71. *sír.* 20 cm mélységben jelentkező üres *sírgödör*. M: 40 cm, Sz: 55 cm, H: 120 cm. Irány: Ny—K-től 18° eltéréssel ÉNy—DK felé.

72. *sír.* Férfi, 32—36 éves. M: 109 cm, Sz: 60 cm, H: 200 cm. Irány: ÉNy—DK-től 15° eltéréssel É—D felé. Mellékletek: 1. a keresztcsonton négyszögletes *vascsat* töredékei; 2. a bal alkar alatt két, nyílcsúcsházra emlékeztető *vastöredék* és kis, alakatlan töredékek; 3. a jobb medence és az alkar között kissé ferde helyzetben öntött bronz *kisszíjvég* (51. ábra 20), szíjrögzítős részével a combcsont ízesülése felé fordulva; 4. a keresztcsont alatt, bal oldalon, két öntött bronz

51. ábra

52. ábra

lyukvédő egymás mögött, homorúan ívelt végükkel balra, egy harmadik, hasonló veret a vastöredékek alatt (51. ábra 21—23); 5. az utolsó ágyécsigolya, illetve a keresztcsont alatt, ferde helyzetben, öntött bronz *övforgó* (51. ábra 19).

73. sír. Férfi, 34—38 éves. M: 132 cm, Sz: 63 cm, H: 190 cm. Irány: ÉNy—DK-tól 10° eltéréssel É—D felé. A koponya bal oldalára billenve, a jobb kar könyökben behajlítva, az alkarcsont a medencén keresztben. Mellékletek: 1. a bal alkar alatt kissé ferde helyzetben *vaskés*; 2. a keresztcsonton, részben a ráhajlított alkar alatt *vascsat* töredéke; 3. a medence és a combcsont ízesülésének közelében álló helyzetű öntött bronz *kisszíjvég* (50. ábra 27), csúcsával a földben; 4. öntött bronz *lyukvédők* (50. ábra 19—25): egy a behajlított jobb alkar alatt, hat a jobb medence alatt, kör alakban elhelyezkedve, részben díszített lapjukkal felfelé, részben a föld felé.

74. sír. Nő, 57—61 éves. M: 43 cm, Sz: kb. 60 cm, H: kb. 180 cm. Irány: Ny—K-tól 15° eltéréssel ÉNy—DK felé. A könyökben behajlított kar alkarcsontja a medence felső szélénél. Melléklet nélkül.

75. sír. Felnőtt. M: 110 cm, Sz: 62 cm, H: 200 cm. Irány: DNy—ÉK-tól 11° eltéréssel Ny—K felé. Mellékletek: 1. a bal medence felső széle és a mellkas között *vaskapocs* (ácskapocs jellegű töredék), hasonló a bokák között; 2. a combcsontok között, a középtájon három *vastöredék* (pántjellegű); 3. a bal lábszár alatt, a térd közelében ferde helyzetű *vaspánt* töredéke.

76. sír. Férfi, 51—54 éves. M: 42 cm, Sz: 60 cm, H: 200 cm. Irány: Ny—K-tól 20° eltéréssel ÉNy—DK felé. A koponya jobb oldalára fordulva, a karok könyökben behajlítva: a jobb alkar a mellkason, a bal a medencén. Melléklet nélkül.

53. ábra

77. sír. Férfi, 58—62 éves. M: 148 cm, Sz: 85 cm, H: 230 cm. Irány: ÉNy—DK-től 11° eltéréssel É—D felé. Mellékletek: 1. a koponya mögött *állatcsontok*; 2. a bal lábszár külső oldalánál hosszanti irányban *vaskés*, mellette *állatcsontok*; 3. a sírgödör DK-i sarkában *tojáshéj* töredékek.

78. sír. Férfi, 47—51 éves. M: 150 cm, Sz: 70 cm, H: 192 cm. Irány: ÉNy—DK-től 5° eltéréssel Ny—K felé. A koponya jobb oldalára dülve, a jobb alkarcsont hiányzott. A medencén keresztben és folytatólagosan a sírföldön, illetve a bal alkarcsont alatt, 35 cm hosszúságban, 2 cm széles *vasabroncs* töredékek, egészen enyhén ívelődők. A jobb boka külső oldalánál *állatcsont*.

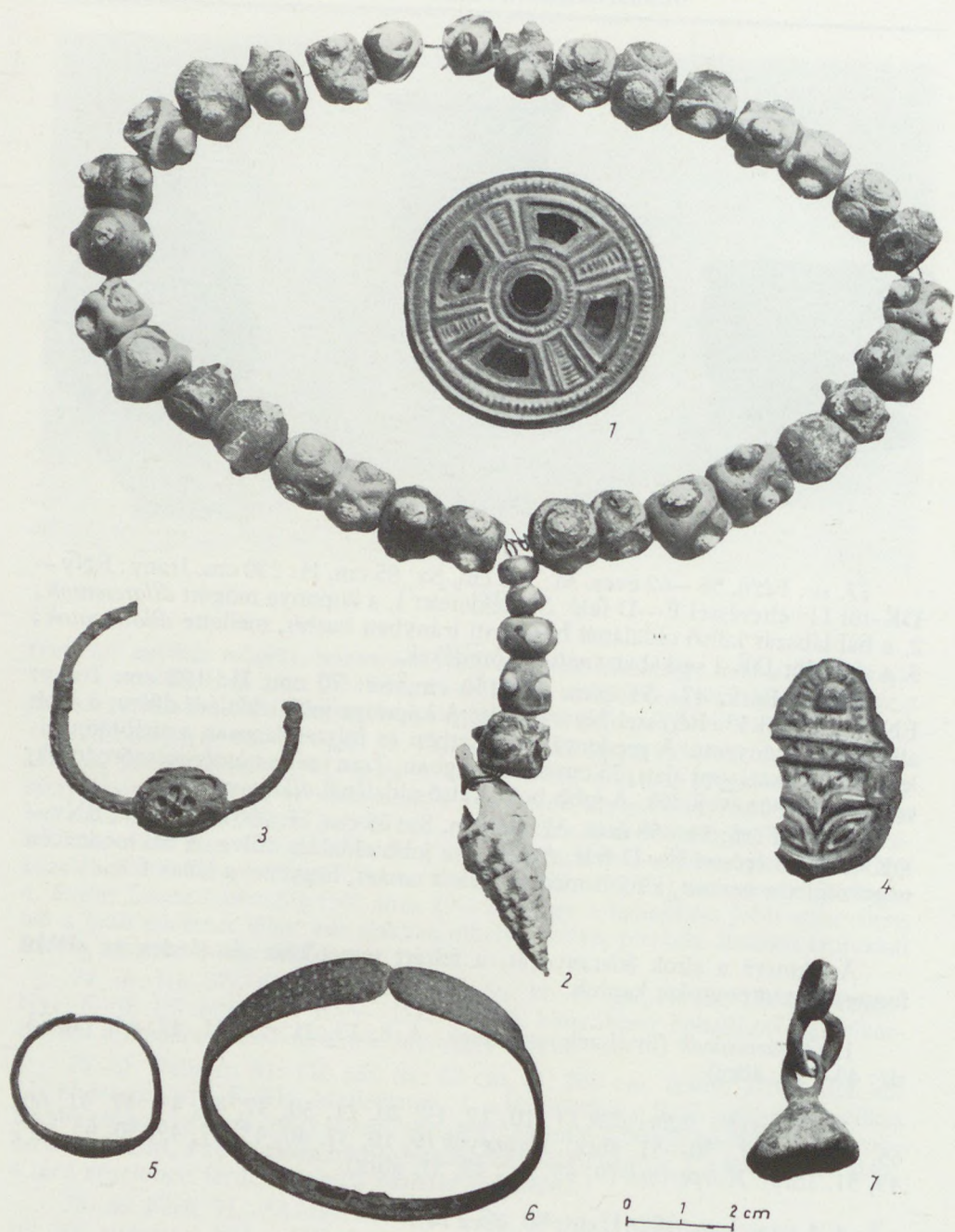
79. sír. Férfi, 54—58 éves. M: 100 cm, Sz: 65 cm, H: 200 cm. Irány: ÉNy—DK-től 6° eltéréssel É—D felé. A koponya jobb oldalára dülve. A bal medencén négyszögletes *vascsat*, a jobb medence alatt *vaskés*, hegyével a lábak felé.

Áttekintve a sírok *leletanyagát*, a feltárt temetőrész *datálására* az alábbi fontosabb támpontokat kapjuk.

1. *Övgarnitúrák* (övdíszek — veretek: 4, 8, 17, 21, 35, 41, 42, 44, 72, 73. sír; 43—51. ábra).

2. *Ékszerek*: *fülbevalók* (1, 10, 12, 19, 20, 21, 30, 37, 40, 43, 47, 51, 60, 65. sír; 45—47., 50—51. ábra): *Gyöngyök* (9, 10, 37, 40, 43, 47, 49, 50, 65. sír; 45, 51. ábra). *Karperecek* (9, 43. sír; 45, 51. ábra).

3. *Lószerszámdísz* (61. sír; 50. ábra 14).

54. ábra

A régészeti leletek alapján a feltárt temetőrész a késő avar korba tartozik, ennek késői szakaszára jellemző tárgytípusok is képviselve vannak anyagában: „liliomos díszítményű” szíjvégek (35. sír: 47. ábra 2—3), poncolt háterű, vésett palmettás díszű pitykék (73. sír: 50. ábra 19—25). Korát a VIII. századra tehetjük, felső időhatárát a lelettípusok alapján a VIII/IX. század fordulója környékén kereshetjük.² Viszont a IX. század első évtizedeire vall az a körülmény, hogy az övgarnitúrák sírok közül több csak hiányos övgarnitúrát, vagy csupán néhány veretet tartalmazott.³ Griffes veretek csupán egy sírból (4. sír: 43. ábra) kerültek elő, ami szintén a késői periódus fiatalabb szakaszára utal.⁴ Nehéz meghatározni a feltárt temetőrész legkorábbi szakaszát. Hiányzanak a VII. század közepétől fellépő tipikus leletek, lemezes övdíszítmények és csupán néhány olyan tárgy van, melynek alapján esetleg a temetőrész VII. századi használatára is következtethetünk. Az ásatások folyamán előkerült sírmellékletek közül ide sorolható a 60. sír „kiscsömbs” fülbevalója (50. ábra 13), esetleg a 31. sír préselt és csont szíjvége (46. ábra 6—7), a 13. sír szürke, kiöntőcsöves edénye (52. ábra 2), a 64. sír agyagpalackja (52. ábra 1).⁵ Egyetlen olyan tárgytípus sincs viszont, mely az avar kor legkorábbi szakaszában lép fel. Ennek ellenére azt, hogy ezt a területet már az „avar honfoglalás”-t közvetlenül követő évtizedekben is temetőnek használták, az ásatásokat megelőzően előkerült leletek (53. ábra 2—3., 54. ábra) némelyike bizonyítja. Legtipikusabbak ezek közül a nagy, tarka szemesgyöngyök és a vastag, „S” alakú láncszemek (54. ábra 2, 7).⁶ Sajnos, az ásatások folyamán ezt a korai temetőrészt nem lehetett hitelesíteni, valószínűleg teljesen elpusztult az agyagbányászás következtében. Ahhoz a településhez tartozott, mely a dunaszekcsői átkelő védelmére létesülhetett.⁷ E korai avar „hídfőállás” közelebbi meghatározása szempontjából nem lehet érdektelen, hogy a késő avar kori sírokban talált római kori leletekből (49. ábra 10—11., 50. ábra 10—12., 51. ábra 8., 18) talán arra is következtethetünk, hogy a VII—VIII. században itt élő „nomádok” előtt Dunaszekcső (Lugio) római maradványai sem lehettek ismeretlenek. Valószínű, hogy e települések kialakulásában a részben még álló császár kori erődtések is szerephez jutottak.⁸

A korai temetőrész elpusztulása annál is inkább sajnálatos, mivel így tisztázatlanok maradnak azok az összefüggések, melyek az azonos területen temetkező korai és késői avar kori népesség között esetleg megállapíthatók lettek volna. Így az igen fontos *embertani vonatkozásokkal* kapcsolatos kérdések is jórészt nyitottak maradnak. Az ásatás folyamán előkerült embertani anyag alapján *Tóth Tibor* megállapításai szerint a késő avar kori népesség egészében europid jellegű volt. Kisfokú mongoloidság megfigyelhető ugyan, de ennek alig van jelentősége.⁹ Vi-

² A temetőrész anyaga egészében véve (összsképet tekintve) *L. Kovrig I.* kronológiai felosztásának III. csoportjába tartozik, melynek virágkora a VIII. század. [Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH. 40. (Bp. 1963) 227, 231. skk., 235.]

³ Uo. 237.

⁴ Uo. 235.

⁵ Uo. 227.; *Horváth T.*, Az üllői és a kiskőrösi avar temető. AH 19. (Bp. 1935) 73 skk.

⁶ *L. Kovrig I.*, i.m. 227.; *Cs. Sós Á.*, Arch. Ért. 88 (1961) 32 skk. — Az ásatás előtt, a téglagyár bányájának területén előkerült leleteket a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum őrzi.

⁷ Vö. *L. Kovrig I.*, Arch. Ért. 82 (1955) 30 skk.; *Ua.*, Acta Arch. Hung. 6 (1955) 163 skk.

⁸ A dunaszekcsői római kori erődtípusok kérdéséről legújabbban: *Mócsy Á.*, FA 10 (1958) 89 skk.

⁹ *Tóth Tibor* szíves szóbeli közlése alapján. A temető megmentett anyagából 30 csontvázat, illetve koponyát lehetett részletes vizsgálat alá venni.

szont éppen ez a mongol „beütés” veti fel azt, a jelenleg már megválaszolhatatlan kérdést: mennyiben van az utóbbinak kapcsolata a korai helyi avar kori népességgel?¹⁰

Visszatérve a feltárt temetőrészt datálásának kérdéséhez, ez nem zárható le a lelettipusok vizsgálatával, feltétlenül számításba kell venni a sírok irányát és elhelyezkedését a temetőn belül. A vizsgálható területen eléggé élesen különül el egymástól két sírcsoport, részben a sírok iránya, részben helyzete alapján (36—37. ábra). Közülük a nyugati csoportra a sírok soros elhelyezkedése jellemző, az egymástól eléggé távol levő sírgödörök iránya ÉNy—DK (a vázak lábbal DK-re), vagy azt megközelítő. Ezzel szemben a feltárt temetőrész keleti területén a sírok zsúfoltan jelentkeztek és legtöbbjük iránya is eltér a Ny-i csoport sírjainak irányától. Az uralkodó sírirány itt Ny—K, illetve az azt megközelítő. Néhány, a csoport Ny-i részén elhelyezkedő és az ÉNy—DK-i irányt megközelítő sírről feltehető, hogy a Ny-i csoport sorrendszeréhez tartozik (45, 68, 37, 34. sírok). A keleti csoport belső területén sorokat megállapítani nehéz, és könnyen vezethet önkényességre. Annyi azonban megfigyelhető, hogy itt is az ÉNy—DK-i irányt megközelítő sírokkal kapcsolatban gondolhatunk soralkotásra irányuló törekvése (56, 32, 77, 61, 59, 76, 63, 20, 15. sírok).

A harmadik sírirány, melyet a feltárt temetőrészen megfigyelhetünk, a DNy—ÉK, vagy azt megközelítő. Ilyen sírok a K-i csoportban vannak, de ezen belül külön csoportot nem alkotnak.

A K-i csoport sírjainak irányában megmutatkozó különbségek felvetik annak lehetőségét, hogy ezen a területen különböző periódusokban temetkeztek. Erre biztos támpontokat a különböző sírok szuperpozíciója adna, azonban csupán az 59. és 60. sírok esetében figyelhetünk meg rátemetkezést. A két sír közül a fiatalabb 59. sírban csont, közelebből nem datálható esztergályozott tőtartó volt, az alatta jelentkező 60. sír (kettős temetkezés) jellegzetes lelete gömbcsüngős bronz fülbevaló (50. ábra 13), melyet az avar kori emléktárgy II. csoportjába (L. Kovrig I. kronológiája) sorolhatunk. A két sír iránya csaknem azonos (közöttük 10° eltérés van), a Ny—K-i irányt közelítik meg. Az adott egymástrate-metkezés között tehát sem az irányítás, sem a leletanyag alapján nem mutatkozik nagyobb időkülönbség. A két sír közvetlen szomszédságában feküdt a 61. férfiváz, mellékletei közé többek mellett övgarnitúra néhány darabja és öntött bronz phalera („Tierwirbel”-motívummal) tartozik (50. ábra 14—18, 26). A leletek VIII. századi típusok.¹¹ A sírirány az 59. síréval egyezik. A három vizsgált temetkezésről annyit mondhatunk tehát, hogy irányuk nem egyezik meg a II. és III. avar kori kronológiai csoport szokványos sírirányával (ÉNy—DK, É—D), hanem a kora avar avar kori sírirányt (Ny—K)¹² közelíti meg. Hasonlót állapíthatunk meg a K-i csoport 17. és 35. számú, övdíszítményeket tartalmazó sírjaival kapcsolatban is. A 17. sír kb. a csoport közepén helyezkedik el, öntött bronz övforgót (46. ábra 8) és kevés bronz lemezmorzsalékat tartalmazott. A 35. sírban, mely a csoport Ny-i szélén fekszik, öntött bronz, hiányos övgarnitúra (47. ábra

¹⁰ Az „avar periódus” mongol elemeinek problematikájára: Lipták P., Acta Arch. Hung. 11 (1959) 251 skk.

¹¹ Vö. Csallány D., Acta Arch. Hung. 14 (1962) XXI. t.; Eisner, J., Devínska Nová Ves. (Bratislava 1952) 21. ábra.

¹² L. Kovrig I., AH 40. 92 skk., 227 skk.; Bóna I., Arch. Ért. 84 (1957) 165.

1—6) volt. Irányuk: Ny—K-től 10° , illetve 20° eltérés ÉNy—DK- felé. A csoport negyedik övgarnitúrák sírja a 17. és 61. számúak közelében feltárt 31. sír. Iránya: 10° -os eltéréssel közelíti meg a DNy—ÉK-i irányt. Lemezes síjvége (46. ábra 6) alapján lehetne ugyan a II. avar kori kronológiai csoportba helyezni, de egyrészt a lelet nem tipikus, másrészt számításba kell venni, hogy a sírban 69—73 éves egyén maradványai feküdtek, tehát amennyiben a síjvég az említett, a VII. század közepén fellépő csoporthoz is tartozik, akkor sem valószínű, hogy a VII. század végénél, a VIII. század elejénél korábban került sírba. A többi DNy—ÉK-i irányt megközelítő sírból nem került elő jobban datálható anyag, irányuk alapján mind a korábbi, mind a késői periódushoz tartozhatnak.¹³

Feltűnő, hogy míg a K-i csoport VIII. századi típusú övdíszítményeket tartalmazó sírjai általában nem követték a periódusra jellemző irányt, addig a Ny-i csoporton belül az uralkodó ÉNy—DK-i, illetve azt megközelítő iránytól egyik övgarnitúrák sírja sem tér el (4, 8, 41, 42, 44, 72, 73. sír).

A Ny-i és K-i csoportok leletanyagában közvetlenebb kapcsolatokat is kapunk: mindkét csoportban előfordulnak a kis, pajzs alakú, öntött lyukvédő veretek. Ilyenek a Ny-i csoportban a 44. sírban (50. ábra 4—7), a 72. sírban (51. ábra 21—23) és a 73. sírban (50. ábra 19—25) voltak, a K-i csoportban a DNy—ÉK-i irányú 61. sírból került elő hasonló (50. ábra 18). Lényeges különbség viszont, hogy míg a K-i csoportban az említett férfisírok csak övgarnitúra részeket tartalmaztak, addig a Ny-i csoportban teljes, vagy csaknem teljes övgarnitúrák jelentkeztek. Az utóbbi alapján tehát az lenne feltételezhető, hogy a feltárt temetőrész legfiatalabb periódusát a K-i csoport jelenti, annak ellenére, hogy tájolásuk eltér a késő avar kori sírok általános tájolásától. A K-i csoport datálásánál figyelemre méltó, hogy a „legfiatalabb” késő avar kori verettípusok (poncolt hátterű palmettás veretek, „liliomos” díszítményű síjvégek) a Ny-i csoportban lépnek fel.

A feltárt temetőrészben belül mutatkozó két csoport kérdésével kapcsolatban először is azt tételezhetjük fel tehát, hogy a csoportok között mutatkozó különbségek időrendi különbségekkel magyarázhatók. Ebben az esetben viszont azt is feltételeznünk kell, hogy a késő avar kori temetőbe még a IX. század első harmadában feltétlenül temetkeztek és hogy e IX. századi réteget jellemzi a Ny—K-i (DNy—ÉK-i) tájolás. A K-i csoport aránylagos szegénysége, a hiányos övgarnitúrák, a temetőhöz tartozó település IX. századi elszegényedésére utalna.

A másik feltételezés, hogy a csoportok közötti különbségek hátterében nem annyira időbeli különbségek, hanem társadalmiak állanak. Ezt a feltételezést támogatni látszik, hogy a csoportok között a Ny-i feltétlenül gazdagabb. Megemlíthető, hogy itt van a temető leggazdagabb gyermeksíra is: övgarnitúrával (11 éves; 47. ábra 10—38).

A fentebbi két eshetőség mellett a temetőhöz tartozó település népi összetételének esetleges differenciáltságát sem lehet számításán kívül hagyni. Amennyiben elfogadjuk, hogy a két csoport kialakulásának hátterében időrendi különbségek állnak, úgy a IX. századi csoportban fellépő sírirány változást egy VIII. századi telep töretlen kontinuitásával még nem magyarázzuk meg. De hasonló a helyzet abban az esetben is, ha a két csoportot társadalmi különbségekkel igyekszünk magyarázni.

¹³ L. Kovrig I. AH 40. 92 skk.

Szerintem, a Dunaszekcsőn feltárt késő avar kori temetőrész K-i csoportjának kialakulásában elsősorban etnikai tényezők játszhattak szerepet. A két csoport leletanyagának összevetése alapján inkább hajlok azon feltételezés felé, hogy a két csoport között jelentős időbeli különbség nincsen, a két csoport területén nagyjából azonos időben, de különböző társadalmi helyzetben élő és részben különböző etnikumú népesség temetkezett. Mindkét csoport azonos település népségét jelenti. Ez a népesség viszont különböző elemekből állott, melyek bizonyos rétegeken belül keveredtek egymással. Ha tekintetbe vesszük, hogy az eddig ismert dunántúli, biztosan IX. századi és összetételükben túlnyomóan szláv csontvázas temetők (Zalavár—Vár, Zalavár—Récéskút, Keszthely—Fenekpuszta, Balatonberény, Letenye)¹⁴ sírjainak iránya a dunaszekcsői temető K-i csoportjában mutatkozó síriránnyal vethető egybe, úgy valószínűnek látszik, hogy ebben az esetben kevert lakosságú avar-szláv település temetőjéről van szó, melyen belül a szláv elemek az asszimilálódás ellenére is bizonyos alárendelt helyzetben éltek a VIII. század utolsó tizedeiben, a IX. század elején. A kérdés eldöntésében a jelenleg feldolgozás alatt álló embertani anyag még segítséget nyújthat.

A felmerülő kérdések lezárása előtt meg kell még említenünk, hogy a tárgyalta csoportok közé egy kb. 9 × 9 m-es üresen hagyott terület ékelődik a feltárt terület északi részén.

A jelen rövid összefoglalás célja nem a Dunaszekcsőn feltárt temetőrész részletes elemzése volt. A kérdések súlypontját a megfigyelt csoportok kialakulásának problematikájában látom és a dolgozat keretében csupán erre kívántam a figyelmet felhívni.

CS. SÓS ÁGNES

¹⁴ Zalavár—Vár: Cs. Sós Á., Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. AH 41. (Bp. 1963) 54.; Zalavár—Récéskút 1961—1963. évi ásatás (Cs. Sós Á.); Keszthely—Fenekpuszta: Cs. Sós Á., Acta Arch. Hung. 13 (1961) 247 skk.; Balatonberény: 1957. évi ásatás (L. Kovrig I.) a feldolgozás kéziratban (Cs. Sós Á.); Letenye: 1958. évi mentőásatás (Kerecsényi E.).

DAS AWARENZEITLICHE GRÄBERFELD VON DUNASZEKCSŐ

In der Gemarkung des Dorfes Dunaszekcső in Transdanubien (Kom. Baranya), im Bereich der Lehmgrube, die zur Ziegelei gehört (Abb. 34), kommen seit 1955—56 archäologische Funde zum Vorschein; zu einer Rettungsgrabung kam es im Jahre 1958. Dabei wurde eine Fläche von etwa 3200 m² durchforscht, die in S an die Lehmgrube grenzt und noch ungestört ist. Dabei kamen 79 awarenzeitliche Gräber zum Vorschein. Auf Grund der Lagerung der Gräber hat es den Anschein, als ob das Gräberfeld nicht bis zum Fuß des steilen Hügels, auf dem es liegt, reicht, aber auch dessen Grat nicht erreicht (Abb. 36—37).

Die freigelegten Gräber gehören zu einem großen Gräberfeld. Aus den Funden, die in Bereich der Ziegelei ans Tageslicht kamen (Abb. 54) kann man darauf schließen, daß hier die Bestattungen bereits zur Frühawarenzeit begonnen wurden. Dieser frühe Teil konnte bei der Ausgrabung nicht mehr authentisiert werden, er ist annehmbarerweise völlig vernichtet. In Dunaszekcső wurde zur Frühawarenzeit wahrscheinlich eine awarische „Brückenkopfstellung“ ausgebaut, die den seit der Römerzeit wichtigen Übergang der Donau schützen sollte.⁷⁻⁸

Die 1958 geborgenen Gräber gehören auf Grund ihres archäologischen Fundmaterials zur III. chronologischen Gruppe des awarenzeitlichen Nachlasses, sie sind größtenteils Bestattungen aus dem 8. Jh. (Abb. 43—52, vgl. *L. Kovrig I.*, AH 40. 1963). Bei der Bestimmung ihrer oberen zeitlichen Grenze kommen einige späte Typen in Betracht: das Übergewicht der mit Rankenmuster verzierten Güsse entgegen der Beschläge mit Greifen (vgl. *L. Kovrig I.*, a. a. O.), ferner auch die Orientierung und Placierung der Gräber innerhalb des Gräberfeldes. Diesen letztgenannten Gesichtspunkten gemäß lassen sich im durchforschten Bereich zwei Gruppen verhältnismäßig scharf abgrenzen, zwischen die übrigens auch eine größere Fläche ohne Gräber eingeklemt ist (Abb. 36—37). Für die W-Gruppe ist die reihenweise Anordnung der Gräber und ihre Orientierung nach (oder annähernd nach) NW-SO kennzeichnend. All das ist auch mit den am archäologischen Material getanen Beobachtungen bzw. der Datierung im Einklang. Die Gräber im O-Teil hingegen sind dicht placiert, und auch die Orientierung ist nicht einheitlich. Es gibt wenig nach NW-SO orientierte Gräber, neben den wenigen SW-NO-lich (bzw. dieser Richtung annähernd) orientierten Gräbern erscheinen hauptsächlich solche, die nach oder annähernd nach O—W orientiert sind. Es ist schwer, die verschiedentlich orientierten Gräber auf Grund ihres Fundmaterials zeitlich abzugrenzen. Auf die Verbindung der Gruppen in W und O weisen einige gemeinsame Gegenstandstypen hin. Ein auffallender Unterschied zwischen den zwei Gruppen ist, daß die in W liegende reicher zu sein scheint, wo die Gräber mit Gürtelgarnituren komplette oder kaum mangelhafte Garnituren lieferten, während in O nur ganz mangelhafte Gürtelgarnituren zu finden sind. Bringt man diese Erscheinung mit chronologischen Fragen in Verbindung, kann man daran denken, daß die in O liegende Gruppe den jüngeren Abschnitt des Gräberfeldes darstellt, d. h., dieser Teil weist auf eine verarmte, im 9. Jh. gelebte Schicht einer Siedlung aus dem 8. Jh. hin. In diesem Fall muß aber auch angenommen werden, daß das spätawarenzeitliche Gräberfeld im ersten Drittel des 9. Jhs. unbedingt noch in

Gebrauch stand, und daß für diesen aus dem 9. Jh. stammenden Teil die Orientierung nach (oder annähernd nach) W—O kennzeichnend ist.

Geht man davon aus, daß die Differenz zwischen den zwei Gruppen nicht so sehr auf chronologische, als auf gesellschaftliche Faktoren zurückzuführen ist, kann die verschiedentliche Orientierung nicht ausreichend begründet werden, obwohl sich das verhältnismäßige Reichtum der W-Gruppe im Gegensatz zur O-Gruppe zweifellos feststellen läßt.

In beiden Fällen muß man auch eine Differenzierung in der ethnischen Zusammensetzung der zum Gräberfeld gehörenden Siedlung voraussetzen. Sofern man akzeptiert, daß an der Entstehung der zwei Gruppen chronologische Differenzen Anteil haben, sind die für die O-Gruppe kennzeichnenden verschiedenen Orientierungen mit einer ununterbrochenen Kontinuität einer Siedlung aus dem 8. Jh. noch nicht erklärt.

Verfasserin vertritt die Auffassung, daß an der Entstehung der O-Gruppe des in Dunaszekcső freigelegten Gräberfeldteiles vornehmlich ethnische Faktoren einen Anteil hatten. Auf Grund des Vergleiches der zwei Fundgruppen wird die Auffassung nahegelegt, daß zwischen den zwei Gruppen keine beträchtliche zeitliche Differenz besteht: in den freigelegten Flächen sind in verschiedener sozialer Lage gelebte, z. T. völkisch verschiedene Leute im großen und ganzen zu derselben Zeit beigelegt worden. Beide Gruppen deuten auf dieselbe Siedlung hin, doch war diese Bevölkerung aus verschiedenen ethnischen Elementen zusammengewürfelt, die sich innerhalb gewisser Schichten auch vermischen konnten. Nimmt man in Betracht, daß die bisher bekannten transdanubischen, sicher aus dem 9. Jh. stammenden und in ihrer ethnischen Zusammensetzung überwiegend slawischen Körpergräberfelder (Zalavár—Burg, Zalavár—Récés-kút, Keszthely—Fenékpuszta, Balatonberény, Letenye)¹⁴ sind hinsichtlich der Orientierung der Gräber mit dem O-Teil des Gräberfeldes von Dunaszekcső vergleichbar, dürfte die Wahrscheinlichkeit bestehen, daß man es im letzteren Fall mit dem Gräberfeld einer Siedlung mit slawisch—awarischer Mischbevölkerung zu tun hat, in der das slawische Element, trotz Assimilation in den letzten Jahrzehnten des 8. bzw zu Beginn des 9. Jhs. gesellschaftlich eine gewissermaßen unterordnete Rolle hatte. Bezüglich des anthropologischen Materials kann vorläufig so viel geäußert werden, daß es den Feststellungen von Tóth nach, europäischen Charakters ist, wobei auch gewisse mongoloide Züge feststellbar sind.

A MARGITSZIGETI KORONA ÉS GYŰRŰ

Első cikkem a margitszigeti koronáról (55. ábra) a Budapest Régiségei 18. kötetében, 1958-ban jelent meg.¹ A téma kidolgozása előtt évekig tartó anyaggyűjtést végeztem. Sajnos, már a cikk írásakor láttam, hogy nem könnyű feladatra vállalkoztam, amikor az egymásnak ellentmondó adatok, de korhatározás tekintetében is a koronával már előzőleg foglalkozó kitűnő szakemberek XIII., illetve XIV. századra keltező véleménye alapján állást kellett foglalnom a korona stílusát, korát, egykori tulajdonosát illetően. A cikknek ma is pozitív eredménye a korona stílusának meghatározása, XIII. századi keltezése, amelyet Jankovich Miklós, kiváló szakértő és műgyűjtő újabban ismertté vált levelének adatai is alátámasztanak. A felgyűjtött összehasonlító anyag² és a margitszigeti koronára vonatkozó irodalom első ízben összefoglaló közlése szintén indokolta a cikk megjelenését. Egyúttal a nagyváradi királysírokra vonatkozó kutatást is sikerült egy-két új, illetve újra értékelt adattal gazdagítanom.

Cikkem megjelenése után Feuerné Tóth Rózsa 1958-, 1959- és 1961-ben a margitszigeti domonkos apácatemplom területén ásatást végzett. Jankovich Miklós pedig szépatyja hagyatékában a margitszigeti leletről eddig ismeretlen adatokat tartalmazó levélre³ bukkant. Jankovich levelét Feuerné Tóth Rózsa ásatási eredményei kapcsán közölte.⁴

Jankovich Miklós neves műgyűjtő 1838 novemberében megtekintette a margitszigeti sírleletet, néhány hónappal azután, hogy a pesti árvíz a margitszigeti domonkos apácatemplom romjai között a koronát tartalmazó sírt felvettette és illetéktelen kezek feltárták. Jankovich szakvéleményt adott József nádornak, a sziget akkori tulajdonosának, aki egyúttal a Magyar Nemzeti Múzeum fölött is felügyeletet gyakorolt. Jankovich levele fennmaradt a nádori iratok között, fogalmazványa pedig a Jankovich levelestárban, amelyet a Nemzeti (Széchényi) Könyvtár őriz.⁵ Jankovich irata vitázó jellegű.⁶ Bizonyítja, hogy a korona és a zafírköves aranygyűrű férfi fejre, illetve kézre illő, a vörösmárvány sírkő töredéken „Hic sepultus” olvasható. Véleménye szerint a sír csak V. Istváné lehetett. Jankovich levele igen érdekes, érthetetlen azonban, hogyan lehet ilyen ellentmondás a külső szakvélemény és a Nemzeti Múzeum leltárkönyvének bejegyzései között. A leltárkönyv szerint ugyanis a koronával inkább női sírra valló kis kalcadonköves gyűrű, csipkemaradvány került elő. Jankovich viszont arról

¹ Vattai E., BpR 18 (1958) 191—210.

² Schramm, P. E., Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Schriften der Monumenta Germaniae Historica 13. a koronákkal legrészletesebben foglalkozó III. kötete (Stuttgart 1956) 1956 őszén érkezett meg. Az ekkor már kész cikkbe egy-két adatát csak utólag tudtam beilleszteni.

³ Feuerné Tóth R., BpR 21 (1964) 116., 12. j.

⁴ Uo. 115—131.

⁵ Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Jankovich Levelestár II., 1959. 63.; Feuerné Tóth R., i.m. 127., 116., 13. j.

⁶ Feuerné Tóth R., i.m. 127., 1. sz. függelék.

ertesít, hogy a sírban férfi kézre illő zafírgyűrű, aranyozott textilmaradványok, rojtok⁷ voltak. Természetesen a néhány hónappal a lelet előkerülése után írt szakvéleményt kell hitelesnek tekintenünk, nem pedig a múzeumi leltárkönyvbe kilenc évvel később felvett adatokat. A Nemzeti Múzeum ugyanis csak 1847-ben, József nádor halála után, hagyatékként kapta meg az addig a nádor tulajdonában levő régiségeket. A hagyatékat Kubinyi Ágoston igazgató és Luczenbacher (Érdy) János ör vette át Alcsuton.⁸

Az 1847. évi leltárkönyv bejegyzéseit újra áttanulmányoztam és a következő eredményre jutottam. A két különböző helyről származó — margitszigeti és alcsuti — leletek, úgy látszik, már az átadás előtt összekeveredtek, legalábbis a két gyűrű. Nyilván ezért a leltárkönyvbe a kis kalcedonköves alcsuti gyűrű a margitszigeti korona mellé került, viszont a margitszigeti sírból származó zafírköves aranygyűrűt alcsuti leletként vezették be (vö. Melléklet). A szűkszavú leírás alapján a kis kalcedonköves gyűrűt azonosítani már nem lehet, viszont a Jankovich szerinti férfi kézre illő XIII. századi zafírköves aranygyűrű, bár részletes leírást sem Jankovich, sem a leltárkönyv nem közöl róla, valószínűleg azonos a Magyar Nemzeti Múzeum egyik ma is meglévő, ismeretlen eredetű zafírgyűrűjével (56. ábra).⁹ A gyűrű abroncsa hengeres, azaz huzal, szabálytalan fejfoglatát határozó zafír ékkő díszíti. A zafír felületén ovális mélyedés van. Átmérője, fejfel együtt: 2,6 cm, a karika belső átmérője: 2,1—2,2 cm, súlya 6,01 g. A gyűrűt, azonkívül, hogy arany és zafírköves, a következő szempontok alapján azonosítom. A foglalat és az ékkő csiszolása kora gótikus stílusra vall. Mérete szerint férfi kézre illő. A Magyar Nemzeti Múzeum középkori anyagában korai ékköves gyűrű sem sok van, ez az egyetlen zafírgyűrű.

Jankovich nem jelöli meg a forrást, amely alapján állítja, hogy zafírköves gyűrűt csak szentelt ajjal felkent személy hordhatott.¹⁰ Az egyháziak gyűrű viseletével kapcsolatban általában, a valószínűleg a VII. század végéről származó milánói zsinathatározatra hivatkoznak, amelynek értelmében püspökök értékes drágaköves aranygyűrűt viselnek. Az ékkő színét azonban nem határozták meg, csak azt írták róla, hogy a drágakőn vésés ne legyen. Később többnyire ezt az előírást sem tartották be. A zsinati határozat latin szövege így hangzik: „Caeterum anulus episcopalis ex auro puro solide conflatus, constat cum gemma pretiosiori in qua nihil sculpti esse debet”.¹¹ A zafírgyűrű a XIII—XIV. században az egyházi és világi előkelők kedvelt ékszere volt.¹² Feuerné Tóth Rózsa Bock adatát tévesen értelmezi és ennek alapján úgy tűnik, mintha a zafírgyűrűnek a német koronázási jelvények között különösebb szerepe volna.¹³ 1350-ben a

⁷ Uo. 116., 13. j.

⁸ Vattai E., i.m. 203., 8. j.

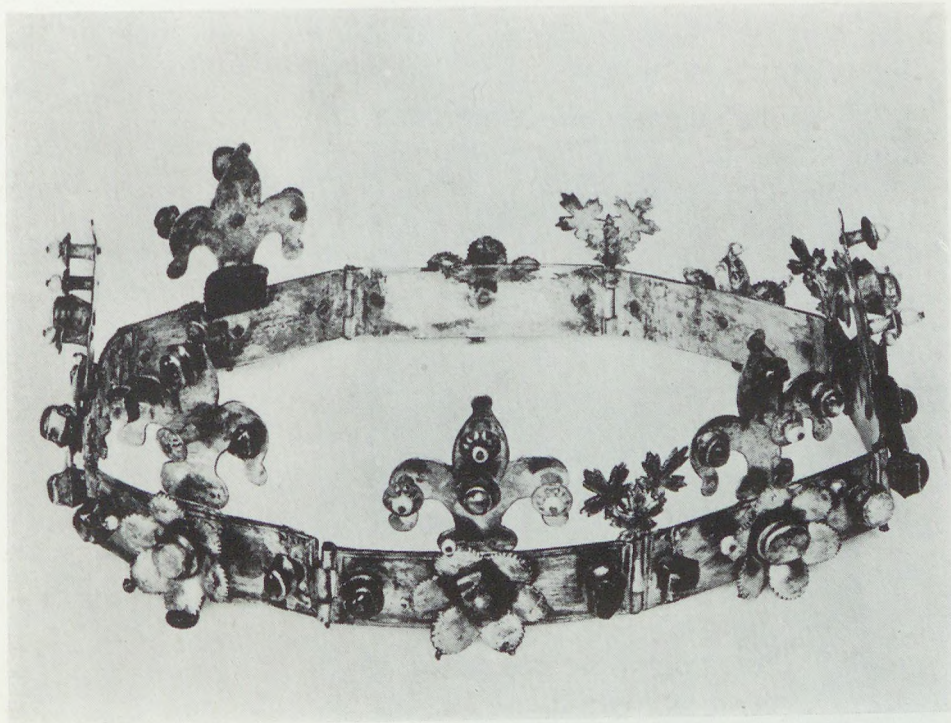
⁹ Ltsz.: 54. 429. C. Képét Hlatky a XI—XIII. századi gyűrűk között közli, származását szintén nem ismeri. Hlatky M., A magyar gyűrű. (Bp. 1928) I. t. 8., 19., 22. j.

¹⁰ Feuerné Tóth R., i.m. 127., 1. sz. függelék.

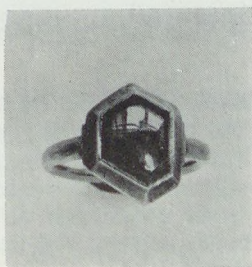
¹¹ Cabrol, F.—Leclercq, H., Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. I/2. (Paris 1924) 2185. „Anneaux”.

¹² Church, A. H., Precious stones. Victoria and Albert Museum. (London 1924) 80.; Az Andrássy gyűjteményből Sándor váradi püspök (1219—1230) zafírintaglio gyűrűjét ismerjük. F. Vattai E., FA 14 (1962) 126.

¹³ Feuerné Tóth R., i.m. 121., 32. j.

55. ábra

56. ábra

57. ábra

német császári jelvényekről készült átadási jegyzékben zafírgyűrű egyáltalában nem szerepel. Két gyűrűt említenek: egy nagy rubingyűrűt, amelyet négy zafír és négy gyöngy díszít, továbbá egy rubingyűrűt. Az eredeti latin szöveg a következő: „Adest etiam grandis annulus cum ingenti pyropo, quatuor Zaphyris et quatuor unionibus, quod eo devenit ab uno Duce Brunsvicensi. Adest etiam alter annulus cum uno pyropo...” Bock éppen ezt az utóbbi, egyszerű rubingyűrűt tartja a régebbinek.¹⁴

A homokkő lapokkal bélelt és fedett sírt Feuerné Tóth Rózsának sikerült a leckeoldalon ismét feltárnia, kb. azon a részen, ahol Kubinyi alaprajza jelöli. Kubinyi helyszínrajzától csak annyiban tér el, hogy nem a templom közepe felé, hanem közvetlenül a déli szentélyfal mellett fekszik.¹⁵ A régészeti eredmények tehát ismételten alátámasztották, hogy a sír nem a főoltár mellett, nem az evan-

¹⁴ Bock, F., Die Kleinodien des Heil. Römischen Reiches Deutscher Nation... III. (Wien 1864) Anhang 11—12. Nr. 12.

¹⁵ Feuerné Tóth R., i. m. 116. Alaprajz: 120. 3. kép. 3. sz. sír.

58. ábra

géliumi oldalon, ahol a Margit-legenda V. István sírját említi, hanem a lecke oldalon a főoltártól távolabb került elő. Mint már előző cikkemben hangsúlyoztam, V. István sírjáról a legrészletesebb közlést, hogy az evangéliumi oldalon, a főoltár mellett temették el, a XVI. század eleji Margit-legendából kapjuk.¹⁶ Akkor részletesen nem tértem ki rá, de a sír lelőhelye és a Margit-legenda adatai közötti ellentmondás miatt is vetettem el V. István személyét az azonosításnál. Nem valószínű ugyanis, hogy V. István sírját a templom átépítése során helyezték volna át a leckeoldalra. Az 1838-ban előkerült sír ékszerei arra mutatnak, hogy korábban még fel nem tárt sír került napvilágra.

Feuerné Tóth Rózsa szemléletesen érzékelteti,¹⁷ mint tűnődik el a tudós apáca a legenda másolásakor azon a mondaton, amely V. István sírját egészen máshol említi, mint ahol az a valóságban van és nem fejezi ki kételyét, hanem megadóan lemásolja a XIII. századi legenda érthetetlen szavait. Ennek a követ-

¹⁶ Vattai E., BpR 1958. 200.

¹⁷ Feuerné Tóth R., i. m. 123.

59. ábra

keztetésnek azonban nincs konkrét alapja, vagyis olyan írott bizonyíték, amely a Margit-legenda közlésének hitelességét cáfolná. Nem tudjuk azt sem, hogy az V. István sírjára vonatkozó rész mikor került a Margit-legenda szövegébe, nem lehetetlen, hogy a szöveg későbbi módosítása során.¹⁸

A fentiek alapján az 1838-as árvíz által felvetett margitszigeti sírt V. István sírjának határozottan nem jelenthetjük ki. Számba kell még azt is vennünk, hogy a margitszigeti domonkos apácakolostor templomába a királyi család férfitagjai közül még kit temettek, illetve temethettek el.

Az Árpád-házi királyi család egyik szörnyű, Gertrud királyné megöléséhez hasonló, tragédiája játszódott le a margitszigeti kolostorban, amikor az az udvartartás színhelye volt. V. István halála (1272. aug. 1.) után, 1272 őszén, Kőszegi (Németújvári) Henrik, Béla ifjú macsói herceget királyárulás vádjával illette, az

¹⁸ A Margit-legenda és irodalma: *Mezey L.*, Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. (Bp. 1955)

60. ábra

erre következett heves szóváltás közben kardot rántva úgy összevagdalta, hogy teste darabjait testvére, Margit (később a kolostor apátnője) és unokahúga, Erzsébet (V. István leánya) apácák alig tudták összeszedni, és akit ezután nagy siralom között temettek el az ottani monostorban.¹⁹ Nem tudjuk, a vád mennyiben volt igaz. Bélát anyja, IV. Béla leánya és sógora, II. Ottokár cseh király, nyilván szívesen látták volna a magyar trónon a kiskorú IV. László helyett. Viszont az sem kétséges, hogy a királyi udvarban többeknek, s nem utolsósorban Kőszegi Henriknek útjában állt a királyi ház egyetlen teljes korú férfitagja, aki még hozzá a most már iránta ellenséges cseh király sógora volt. Kőszegi Henrik ugyanis V. Istvántól Ottokárhoz pártolt át, István halála után azonban onnan haraggal távozva, 1272 őszén a magyar királyi udvarba visszaérkezett. Legfrissebb prágai hírei, ha nem is volt konkrét alapjuk, szavahihetőnek tűnhettek.²⁰ Béla herceg, ha pillanatnyilag nem is, de előbb-utóbb valóban veszélyeztethette volna a gyermekkirály helyett uralkodó Erzsébet királyné és a főurak uralmát.

Béla, macsói herceg anyja, Anna hercegnő, IV. Béla legkedvesebb leánya volt. 1243-ban csernigovi Ratiszláv felesége lett.²¹ A házasságkötésnek politikai okai voltak. Korábban, a tatárjárás előtt, Ratiszlávot, mint kérőt, a magyar királyi udvarban elutasították. IV. Béla újabb tatárveszedelem miatti félelmében

¹⁹ Az idevonatkozó forrásokat közli Szabó K., Kún László. Magyar történeti életrajzok. (Bp. 1886) 6., 2. j., 9., 3. j.; Pauler Gy., A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. (Bp. 1899) 305–306. és 217. j.; Wertner M., Az Árpádok családi története. (Nagybecskerek 1892) 473., 3. j.

²⁰ Hóman B.—Szekfü Gy., Magyar történet. (Bp. 1941) 587., 590.

²¹ Wertner M., i. m. 470.

házassági kapcsolatokkal igyekezett megnyerni a környező népeken uralkodó hercegeket. Ratiszláv, atyja révén, 1242—43-ig Csernigov fejedelme volt.²² Az országba betörő tatárok elől atyjával együtt Bélához menekült. Béla hozzáadta leányát, Annát, feleségül. Ratiszláv előbb a halicsi királyságot kapta meg, de megtartani nem tudta, majd IV. Béla Boszniát juttatta vejének kárpótlásul. Ratiszláv élénk szervező tevékenységet fejtett ki, sőt a bolgár cári címet is felvette.²³ 1264-ben Anna már Ratiszláv özvegyeként szerepel. Két fiával, Mihály és Béla hercegekkel, a bánok fölé helyezve, Boszniát és Macsót kormányozta.²⁴ Anna és gyermekeinek uralma néhány magyarországi várra is kiterjedt IV. Béla adományából, aki ilyen irányú rendelkezéseivel trónutódja, V. István jogait csorbította. Az apa és fiú között felmerült ellentéteket Anna hercegnő érdekeinek megfelelően használta ki.

1265-ben, amikor IV. Béla és V. István seregei álltak szemközt, Béla macsói herceg IV. Béla seregeinek egyik fővezére volt. A győztes V. István, amikor szüleit testvére hajlékában, a nyúlszigeti kolostorban viszontlátta, Anna hercegnővel és Béla macsói herceggel is kibékült.²⁵ A béke azonban nem lehetett tartós, legalábbis Anna hercegnővel. IV. Bélát végső betegségében Anna ápolta és teljes mértékben befolyásolta, így történt, hogy IV. Béla halála után a királyi kincseket magához véve vejéhez, Ottokárhoz ment.²⁶ A páratlan becsű kincs később sem került vissza ismét.²⁷ V. István Béla macsói herceget anyja árulásáért nem büntette, méltóságában meghagyta. V. István halála után is a királyi udvarban maradt, ott érte a szörnyű tragédia. Béla hercegnek családja, úgy látszik, nem

²² Uo. 465.

²³ „Nos Razlaus Dux Galacie ac imperator bulgarorum”. Zichy Okmánytár I. (Pest 1871) 5., 8. sz.; Wertner M., i. m. 467., 1. j., 468. — Az oklevélnek kelte nincs, de Pauler abból, hogy István már mint „primogenitus rex” szerepel benne, 1258—1260 tájáról származtatja. Pauler Gy., i. m. II. 178. j.

²⁴ Wertner M., i. m. 470., 473.; Pauler szerint Mihály valószínűleg Boszniát, Béla Macsót kapta meg. Pauler Gy., V. István bolgár hadjáratai. Hunfalvy-album. (Bp. 1891) 171., 1. j.

²⁵ Pauler Gy., A magyar nemzet ... II. 264. és 203. j.; Wenzel G., Árpád-kori új okmánytár. Mon. Hung. Hist. I. oszt. VIII. (Pest 1862) 138., 92. sz.

²⁶ A Reimchronik szerint Béla maga adta leányának a kincset. Ottokars österreichische Reimchronik Seemüller, J., Mon. Germ. Hist. Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt. V. Pars I. (Hannover 1890) 135. 10239—10252. sor.; Vö. Pauler Gy., A magyar nemzet ... II. 211. j.

²⁷ 1271. júl. 2. pozsonyi békében V. István lemondott maga és örökösei nevében minden jogáról a koronára, kardra, láncra, nyeregbe és más drágaságokra, amelyeket Anna hercegnő magával vitt. Pauler Gy., A magyar nemzet ... II. 290—291. „Renunciamus insuper juri et actioni nobis et nostris heredibus competentibus de insigniis Regalibus; corona videlicet gladio, monili, sella, scutellis et aliis clenodiis ac thesauro delatis per dominam Annam in Regno Boemorum”. Wenzel G., Árpád-kori új okmánytár III. 254. — Ottokár később IV. Lászlónak megígérte, hogy visszaadja a kincseket, amelyek között két aranykoronát is felsorolnak — 1276. nov. „...promittens rex Boemie memorato regi Ungarie omnes thesauros reddere, quos aliquando amita ipsius regis Ladislavi Anna regina de Mazowe asportaverat eique tradiderat, videlicet duas coronas aureas et ceptra regalia, ac preciosissimam anphoram auream nobilissimis gemmis undique adornatam mire pulcritudinis, et alia quam plura clenodia aurea que a tempore regis Ungarie Attilae, et ab aliis successoribus suis usque nunc in Ungaria fuerant conservata” Continuatio Vindobonensis Annales Austriae. Pertz, G. H., Mon. Germ. Hist. Script. IX. (Hannover 1851) 708.; Szabó K., i. m. 44., 2. j.; Ipolyi A., A magyar szent korona. (Bp. 1886) 69., 3. j. — végül Ottokár IV. László kiskorúságára hivatkozva ígéretét mégsem teljesítette. Az Ottokárhoz került magyar királyi kincseket Kuni-gunda révén Rosenberg Zavis, tőle pedig a hohenfurti apátság örökölte. Szabó K., i. m. 174.; Genthon I., Magyar műkincsek Csehországban. Apollo 1937. 3—4.

volt, legalábbis nincs erre vonatkozó adatunk. Fia halála után Anna hercegnő valószínűleg járt a margitszigeti kolostorban, ahol leánya apácaként élt. A Margit-legenda IV. László 1274-ben történt súlyos betegségéről szólva, Anna német hercegasszonyt is említ a király környezetében, aki valószínűleg Anna macsói hercegnővel azonos.²⁸

Mielőtt a következtetésben továbbhaladnánk, meg kell vizsgálnunk a korona viseletére vonatkozó adatokat. Hercegi sírokról jóformán alig tudunk. Viszonylag kevés királysírt ismerünk egész Európa területéről. A spanyolországi példák túlságosan távol esnek tőlünk, ott olyan eset is előfordult, hogy pl. koronát királysírban nem találtak.²⁹ A szomszédos osztrák területen a XII. századtól hercegi kalap viseletéről tudunk. A legrégibb osztrák hercegi sírból ilyen kalap került elő. Az uralkodókat megillető félköríves pánt (Bügel) is díszítette.³⁰

A Képes Krónika miniátora a királyokat, királynékat, gyermekkirályokat (pl. Salamont a várkonyi jeleneten — 57. ábra) koronával ábrázolja. A hercegek viszont minden esetben hermelinprémes kalapot viselnek (58. ábra). A későbbi királyok is koronázásuk előtt a hercegi kalapot hordják. Pl. Géza, László stb.³¹ A nőknél más a helyzet. Fiatal hercegnők fejét gyakran korona ékíti. Pl. Szent István és Nagy Lajos születése jeleneteken (59—60. ábra). Ez utóbbin a királyné koronát visel, a kis Lajost, későbbi uralkodására célozva, szintén koronával ábrázolja a miniátor. A gyermeket tartó asszony fodros főkötőt hord, mögötte két fiatal nő — nyilván hercegnők — szintén koronát viselnek. Valószínűleg a XIII—XIV. században vált általánossá a hercegnők házasságkötés előtti korona alakú fejdísz. Ezt magyar vonatkozású írott adat is bizonyítja. IV. Béla fia, Béla herceg és Brandenburgi Kunigunda esküvői ünnepségén a vőlegény menyasszonya elé lépve aranykoronát tett fejére, amelyet azután valamelyik lovag kivont karddal a fejéről leütött.³² Régebbi magyar szerzők ezt az adatot úgy értelmezték, hogy a hercegi menyasszony hercegi jegyesével kötött házassága révén csak akkor teheti fejére a koronát, ha az örökjog alapján a trónnal együtt fejére száll. Pauler és Radvánszky³³ nyomán azonban tudjuk, hogy itt a fiatal hercegnő koronája házasságkötés előtti fejké. Egy későbbi forrásban, Apor Metamorphosis Transylvaniae c. művében ugyanis a régi erdélyi lakodalmak és házassági szokásokról szóló leírásban a középkori példa későbbi továbbélését ismerték fel. A XVII. századi erdélyi esküvői ünnepségen, amikor a harmadik táncra került volna a sor, jeladásra a menyasszonyt kíséretével elővezették, átadták a vőlegénynek, és a vőfély a kardját kivonva leütötte a menyasszony fejéről a koszorút, leánysága jelképét.

A Képes Krónika főként saját korának viseletét, heraldikáját tükrözi. A hercegek a XIV. században, de feltehetőleg már korábban, nálunk is hercegi kalapot

²⁸ Szabó K., i. m. 24., 4. j.; Wertner M., i. m. 472.

²⁹ Schramm, P. E., i. m. III. 819—820. Vö. Feuerné Tóth R., i. m. 120., 24. j.

³⁰ Schramm, P. E., i. m. III. 983., 1. j.

³¹ Vö. Képes Krónika. I—II. (Bp. 1964).

³² „quo recedente filius suos Bela, speciosus forma prae filiis plurium, auditis missarum sollempniis, capiti puellae matrimonialiter sibi traditae coronam auream superponit, quam quidam suorum nobilium, evaginato gladio et vibrato de capite sponsae abstrahit iuxta ritum suae gentis”. Annales Otakariani. 1264. Pertz, G. H., i. m. 187.

³³ Pauler Gy., A magyar nemzet ... II. 535.; Radvánszky B., Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. (Bp. 1896) 369.

61. ábra

viseltek. Általános érvényű szabály azonban a hercegi temetkezéseknél sem lehetett, éppen úgy mint a királyokénál.

Béla, macsói herceg személyét a koronát tartalmazó sírral nem hozhatjuk kapcsolatba. Viszont felvethetjük Béla macsói herceg atyja, a királyi címekben bővelkedő Ratiszláv nevét. Mint már említettük, Ratiszláv, atyja révén, 1242—43-ig Csernigov fejedelme volt, később felvette az Imperator Bulgarorum címet.³⁴ Wenzel³⁵ viszont arra figyelmeztet, hogy a stájer Rimes-krónika szerint Ratiszláv mint Macsó királya (König von Matschaw) a galíciai és szerb királyok-

³⁴ Vö. 23. j.; Wertner M., Boris und Rostislav. Beitrag zur Geschichte der russisch—polnisch—ungarischen Beziehungen. (Berlin 1889) ism. *Pór A.*, Sz 23 (1889) 549.

³⁵ Wenzel G., Rosztizlaw, galíciai herceg, IV. Béla magyar király veje. *ÉTK* 13. (Bp. 1887) VIII. sz. 15.; Wertner M., Az Árpádok... 466., 5. j.

62. ábra

kal egyenrangú volt. Számunkra igen érdekes a krónikának erre vonatkozó, bár kisebb időrendi tévedéstől nem mentes, szövege. 1261-ben Béla és Kunigunda házasságkötése kapcsán említi Ratiszlávot, mint Macsó királyát. IV. Béla fia, Béla és Kunigunda házassága azonban valószínűleg 1264-ben volt. Ekkor Ratiszláv, az oklevelek tanúsága szerint, már nem élt.³⁶ A Rimes-krónika elbeszéli, hogy IV. Béla mellett ott ült két megkoronázott fia, István és Béla, továbbá a galíciai, macsói és szerb királyok, akik a magyar uralkodóknak köszönhetik koro-

³⁶ 1264-ben az alábbi oklevelekben fiait már mint árvákat említik. *Fejér Gy.*, Codex diplomaticus. IV:III. (Buda 1829) 210., 235–236.; *Wenzel G.*, Árpád-kori új okmánytár. III. 99., 68. sz. és 101., 70. sz.; *Wertner M.*, Az Árpádok ... 472., l. j.

nájukat.³⁷ Hasonló példát a XV. századból is ismerünk. Mátyás király Újlaki Miklós ingadozó hűségét azzal szilárdította meg, hogy régi vágyát teljesítette, Bosznia királyává nevezte ki s megengedte, hogy magát Jajcában megkoronáztassa.³⁸

Ratiszláv feltehetőleg 1262–63-ban halt meg.³⁹ Halála körülményeiről, sírja helyéről Wenzel, Wertner, Pauler, akik a kérdést a legbehatóbban vizsgálták, semmit sem tudnak, erre vonatkozó adatot nyilván nem találtak. Több szempont miatt azonban felvethető, hogy Ratiszlávot valószínűleg a margitszigeti apáca kolostor templomában temették el és az 1838-as árvíz után felmerült, koronát tartalmazó sír azonosításánál esetleg személye is számításba jöhet. Felesége, Anna hercegnő, állandóan IV. Béla udvarában tartózkodott. Leányai már mint kis gyermekek a margitszigeti apáca kolostorban nevelkedtek. A feltűnő szépségű Kunigunda II. Ottokár cseh király felesége lett. Margit, akiről tudjuk, hogy négyéves kora óta a kolostorban élt, 1290-ben annak fejedelemsasszonya.⁴⁰ A margitszigeti apáca kolostor templomában temették el 1272-ben fiát, Béla macsói herceget, feltehetően nemcsak azért, mert ott ölték meg és testvére a kolostorban élt, hanem mert már apja is ott volt eltemetve.

A margitszigeti domonkos apácatemplomban feltárt sírokról Feuerné Tóth Rózsa, sajnos, metszetrajzokat nem közöl. Nem tudjuk, hogy a homokkő lapokkal kirakott 3. számú sír, amelyből egykor a korona előkerült, a 2., 4., 5. számú téglasírokhoz réteg szerint hogy viszonylik. Ez utóbbi téglasírok mélységüket, téglaméreteiket tekintve, egykorúaknak tekinthetők-e? Tekintettel arra, hogy még folyamatban levő ásatásról van szó, bizonyára ezek közlésére is sor kerül. Az alaprajz⁴¹ szerint éppen az evangéliumi oldalon még fel nem tárt területek is vannak.

Jankovich szakvéleményét ismerve, Kubinyi és Radványi látszólag egymásnak ellentmondó adata⁴² értelmet nyert. Kubinyi szerint ugyanis a sírt homokkő lapokkal fedték. Ezt Feuerné ásatása ismét igazolta.⁴³ Radványi szerint viszont 11 darabra tört vörösmárvány lap fedte. Jankovich szakvéleményéből szintén vörösmárvány töredékekről szerzünk tudomást. Ezek szerint a homokkő lapokkal bélelt és fedett sír fölött vörösmárvány sírkő, illetve síremlék volt.

³⁷ „Wêlân der kunic hêr
harte frôlichen az,
wand er selp sehster kunic saz;
sîner sûne wâr n zwêne dâ,
Stephan unde Wêlâ,
die dâ gekronet sâzen,
und der kunic von Râzen
und der kunic von Matschouwe —

des selben hûsfrouwe
was ân underwint
Kunic Wêlâns kint —
und der kunic von Sirvîe.
wizzet, daz die drîe
durch reht niht versmâhent,
daz si ir kron enphâhent
von der Unger herren”

Ottokars österreichische Reimchronik. Seemüller, J., i. m. V. Pars. I. 106. 8057—8072.

³⁸ *Fraknói V.*, A Hunyadiak és Jagellók kora. A magyar nemzet története. IV. (Bp. 1896) 244.

³⁹ *Wenzel G.*, i. m. 10.; *Wertner M.*, Az Árpádok... 472.; *Pauler* szerint Ratiszláv 1262-ben halt meg. *Pauler Gy.*, A magyar nemzet... II. 252.

⁴⁰ IV. László 1290-ben kelt oklevelében: „domine Margarete sororis nostre karissime, filia Anne Ducisse...” *Wenzel G.*, Árpád-kori új okmánytár. IX. Mon. Hung. Hist. I. oszt. XVII. (Pest 1871) 519.; *Vö. Wertner M.*, Az Árpádok... 474.

⁴¹ *Feuerné Tóth R.*, i. m. 120., 3. kép.

⁴² *Vattai E.*, FA 1962. 193. és 17—18. j.

⁴³ *Feuerné Tóth R.*, i. m. 116. és 122. 4. kép.

A vörösmárvány sírkő töredékei a Nemzeti Múzeumba kerültek (vö. Melléklet III. tétel). Az azonosítás ma már reménytelen volna. Jankovich azonban közli, hogy a vésett feliratra aranyozott réz betűket erősítettek. A múzeum középkori köemlékein nemigen fordul elő fémbetű, így sikerült a Nemzeti Múzeum folyosóján elhelyezett kőtárban egyetlen kis vörösmárvány töredéket⁴⁴ (61. ábra) találnom, amelynek fémbetűi ugyan hiányoznak, de a betűk vájatában szeglyukak vannak, nyilván az egykori rézlemezek felerősítésére szolgáltak. 1847-ben, amikor a margitszigeti leleteket leltározták, rézbetűket és gombokat is említene (vö. Melléklet III. tétel). Valószínűleg a vörösmárvány töredékekről a betűket és szavakat elválasztó pontjeleket kell ezek alatt értenünk. Nagy részük nyilván már akkor levált. A betűk szép tiszta vésete, betűtípusa, a márvány világos, inkább rózsaszínbe játszó színe, hozzávetőlegesen a betűk nagysága is egyezik Jankovich leírásával.⁴⁵ Betűtípusa XIII—XIV. századi jellegű, s a töredék a XIII. századra is keltezhető.

Újabban, 1966 februárjában, a Nemzeti Múzeum pincéjében középkori kőtöredékek kerültek elő. Ezek között, a több évtizeddel ezelőtt, mint kevésbé mutató, félretett töredékek között a fenti kőnek egy másik darabja⁴⁶ is felbukkant (62. ábra). A két töredék nem illeszthető össze, de hogy egy sírkő darabjai, az kétségtelen. Ezen töredéken középen háromszögű pajzsban sasszárny, sasfejjel (?) látható. Szárnyas sasláb a Dráván túli Osl nemzetség címerében szerepel.⁴⁷

A két vörösmárvány sírkő töredék igen valószínű, hogy azonos azzal, amit Jankovich látott. A Nemzeti Múzeum anyagában nincs több olyan középkori köemlék, amelynek feliratánál fémbetűt lehetne feltételezni. Sajnos, ez ideig a döntő bizonyíték, a „hic sepultus” feliratú töredék nem került elő, továbbá Jankovich nem emlékezik meg arról sem, hogy a töredéken címer lett volna. A töredékeken a felirat is igen hiányos. Az egyik kő (61. ábra) felirata: — N̄ I. T —, a másiké (62. ábra): — Ē N. H V (hunc?). P V —.

A fenti okoknál fogva a két sírkő töredéket csak feltételesen közlöm, mint olyanokat, amelyekről Jankovich megemlékezik szakvéleményében.

F. VATTAI ERZSÉBET

⁴⁴ Ltsz.: 60.278. C. Mérete: 53×18×9 cm, a betűk mag.: 6—6,5 cm.

⁴⁵ „Monumentum quoque Marmoreum rosaei quodammodo coloris, cui litterae unciales Gothicae saeculi XIIIⁱ exeuntis, aerae et bene inauratae, in magnitudine duorum pollicum insertae sunt, excellentiorem, quam apud privatos in usu fuerat, inscriptionis splendorem exhibet, illud non aliis: quam Regii sumptibus, pro Regia dignitatis Persona positum fuisse innuit, siquidem simile litteris aeneis inauratis signatum saeculi XIIIⁱ monumentum in Hungaria nusquam existit.” Jankovich Miklós szakvéleménye. OL. Archivum Regnicolare Musei 1838. N° 2600. vö. *Feuerné Tóth R.*, i. m. 127., 1. sz. függ.

⁴⁶ Mérete: 58×50×9 cm, a betűk magassága 6—6,5 cm.

⁴⁷ Nagy I., Arch. Ért. 12 (1878) 144.; Csoma J., Magyar nemzetiségi címerek. (Bp. 1904) 134.; Vö. Pór A., Turul 8 (1890) 155. és Uo. 9 (1891) 180.

MELLÉKLET

Másolat a Magyar Nemzeti Múzeum 1847. évi leltárkönyvéből.

43. tétel. ápr. 24.

A) A margitszigeti Boldogasszony' egyházában 1838. találtatott:

I. Az oltár evangeliomi oldalán 5 faragott fövenykővel kirakott sírban:

a) Arannyal futtatott ezüst párta, melybe több ametist, saphir, granát, türksiz és elporhadt gyöngy van foglalva; letört darabjaiból 5 megvan, de több hiányzik.

b) Kis aranygyűrű, melybe chalcedon van foglalva.

c) Elporhadt megaranyozott ezüst csipke.

II. Azon egyház' éjszaki oldalfala alatt:

a) 3 byzanci arany érem.

b) Aranygyűrű.

c) Vassarkantyú.

III. Szintazon egyház' tornyában rézolvadékok, a templom' romjaiban csontfaragványok, üvegtöredékek, csúcsos üvegfedő, rézgombok és betűk, vastöredékek, faragott márványtöredékek és 2 téglá, melyeken pelikán látható.

B) Továbbá, alcsuthi Vértsz. György pusztán 1838 körül kiásott 3 különböző nagyságú arany csat, melyekbe üveg van foglalva.

1. aranygyűrű melybe saphir foglaltatik.

1. ezüst és 7 rézérem; ezekről nem tudatik hol találtattak.

Ezen az 1847-ki jan 13kán elhunnt főherczeg József nádor által a m. n. Museumnak hagyományozott régiségek a budai várból hozattak át.

DIE KRONE UND DER RING VON DER MARGARETENINSEL

Zufällig auftauchende unbekannte Angaben helfen oftmals der auf ein oder das andere Denkmalstück bezugnehmenden Forschung auf günstige Weise vorwärts. Im Zusammenhang mit der Krone von der Margareteninsel (Abb. 55) ist der unlängst entdeckte Brief des bekannten Sachverständigen und Sammlers Nikolaus Jankovich (1773—1846) den Nikolaus Jankovich im Nachlass seines Urgroßvaters fand, von großer Bedeutung. Die schriftliche Angabe wurde im Zusammenhange mit den Ergebnissen der 1958—1961 auf dem Gebiet des Dominikanerinnenklosters auf der Margareteninsel durchgeführten Ausgrabungen von Frau Feuer geb. Rosa Tóth in Band 21 (1964) von „Budapest Régiségei“ publiziert. Die wertvollen Angaben des Jankovich-Briefes können indessen noch besser ausgenützt werden.

Auf Grund des Gutachtens von Jankovich ist es wahrscheinlich, daß das Grab, in dem die Krone nach dem Budapester Hochwasser um 1838 auf der

Margareteninsel gefunden wurde, ein Männergrab war, denn die Krone kam zugleich mit einem für eine Männerhand bestimmten Goldring mit Saphir zum Vorschein. Auf dem Bruchstück des Grabsteins aus rotem Marmor hatte Jankovich die Inschrift „hic sepultus“ gelesen.

Der Gegensatz zwischen dem von außen kommenden Gutachten und den Eintragungen des Inventarbuches des Nationalmuseums ist unbegreiflich. Nach dem Inventarbuch kamen nämlich eher auf ein Frauengrab hindeutende Gegenstände mit der Krone ans Tageslicht: ein kleiner Ring mit Chalcedon, ein Spitzenüberrest. Jankovich nach waren hingegen in dem Grab ein Männerring mit Saphir, Textilüberreste und Fransen gefunden worden. Das Nationalmuseum bekam die Antiquitäten erst um neun Jahre später, als Nachlaß des Palatins Joseph nach dessen Tode (1847), bis dahin hatten sie sich im Besitze des Palatins befunden. Nach erneuter Durchforschung des Inventarbuches konnte ich feststellen, daß die 1847 übergebenen, von zwei verschiedenen Orten stammenden Antiquitäten wahrscheinlich bereits vor der Übergabe vertauscht wurden, zumindest die Ringe. Der goldene Saphirring wurde als Fund von Alcsut eingetragen, der kleine Alcsuter Ring mit dem Chalcedonstein aber kam neben die Krone von der Margareteninsel (s. Beilage). Auf Grund des Jankovich-Gutachtens kann nicht nur der Irrtum des Inventarbuches korrigiert werden, sondern es gelang mir auch, den Saphirring (Abb. 56) unter dem im Nationalmuseum befindlichen älteren Material unbekannter Herkunft zu finden und zu identifizieren. Das Steinbruchstück mit der Inschrift „hic sepultus“ kam leider nicht zum Vorschein, wohl gelang es mir, den durch Jankovich beschriebenen Grabsteinbruchstücken ähnliche zu finden (Abb. 61., 62) doch könnten wir von einer Identität lediglich mit Vorbehalt sprechen.

In meinem „Budapest Régiségei“ Band 18(1958) erschienenen Artikel datierte ich die Krone von der Margareteninsel in die zweite Hälfte des XIII. Jahrhunderts. Dies bekräftigt auch der neuerdings bekannt gewordene Brief von Nikolaus Jankovich. Indessen kann ich Jankovich's Ansicht, laut welcher das Grab unbedingt die Ruhestätte Stephan V. (+1272) sein soll, nicht als bewiesen erachten. Nämlich die vom Anfang des XVI. Jahrhunderts stammende Margaretenlegende, der wir die detaillierteste Beschreibung des Grabplatzes Stephans V. verdanken, erwähnt ihn beim Hochaltar an der Evangelienseite, während das nach dem Hochwasser von 1838 zutage gekommene Grab an der Lektionsseite und nicht neben dem Hochaltar gefunden wurde.

Frau Rosa Feuer-Tóth gelang es, das Grab wiederum dort freizulegen, wo es bereits früher Kubinyi gefunden hatte. Die archäologischen Forschungsergebnisse haben also wiederholt bekräftigt, daß der Widerspruch zwischen dem Grabplatz und der auf das Grab Stephans V. bezugnehmenden Angabe der Margaretenlegende auch heute besteht. Daß das Grab Stephans V. eventuell anlässlich eines Umbaus der Kirche auf die Lektionsseite verlegt worden wäre, ist kaum wahrscheinlich. Die Schmuckstücke des 1838 ans Tageslicht gekommenen Grabes deuten daraufhin, daß es sich um ein bis dahin nicht gestörtes Grab handelt. Die Mitteilung der Margaretenlegende können wir nicht einfach als irrig hinstellen, denn wir verfügen über keinen schriftlichen Beweis, der die Glaubwürdigkeit dieser Angabe widerlegen könnte. Der Text der Margaretenlegende erfuhr vom XIII—XVI. Jahrhundert wiederholt Veränderungen, es entzieht sich also unserer Kenntnis, wann die auf das Grab Stephans V. bezug-

nehmende Angabe in den Text aufgenommen wurde. Wir können demnach nicht entschieden behaupten, daß 1838 das Grab Stephans V. gefunden wurde.

Bei Identifizierung des Grabes mit der Krone könnte auch der Name Ratislaws, des Gatten einer der Töchter Bélas IV. namens Anna, aufgeworfen werden. Der Eheschliessung lagen politische Ursachen zugrunde, früher, vor dem Einfall der Tataren, war Ratislaw beim ungarischen königlichen Hofe als Freier abgewiesen worden. Béla IV. bemühte sich aus Furcht vor einem neuerlichen Einfall die über benachbarte Völker herrschenden Herzoge durch eheliche Bindungen für sich zu gewinnen. Ratislaw erhielt von Béla IV. das Königreich Halicz, konnte es jedoch nicht halten, so daß ihm Béla Bosnien als Ersatz zukommen ließ, wo Ratislaw in der Folge eine lebhaftere Organisationstätigkeit entwickelte, sogar den Titel eines „Imperator Bulgarorum“ annahm. In der steyerischen Reimchronik wird er als König von Matschaw erwähnt. Ratislaw ist annahmsweise 1262—63 gestorben. 1264 werden seine Söhne in den Dokumenten bereits als Waisen erwähnt. Béla IV. sorgte weitgehend für seine verwitwete Liebblingstochter und deren Söhne, indem er sogar die Rechte seines Nachfolgers, Stephans V. beschnitt. Wenzel, Wertner und Pauler, als hervorragendste Kenner der auf Ratislaw bezugnehmenden Angaben, teilen indessen nichts über die Umstände seines Todes, noch über seinen Bestattungsort mit, offensichtlich fanden sie keine Angaben darüber. Von mehreren Gesichtspunkten aus betrachtet, ist indessen anzunehmen, daß er wahrscheinlich in der Kirche des Dominikanerinnenklosters auf der Margareteninsel begraben wurde. Seine Gattin Anna hatte sich auch bei Lebzeiten ihres Gemahls in Ofen, am Hofe ihres Vaters aufgehalten. Ihre Töchter wurden bereits als kleine Kinder im Nonnenkloster auf der Margareteninsel erzogen. Die auffallend schöne Kunigunde wurde die Gemahlin des böhmischen Königs Ottokar II. Ihre zweite Tochter Margarete, von welcher wir wissen, daß sie seit ihrem vierten Lebensjahre im Kloster lebte, war 1290 dortselbst Äbtissin. 1272 wurde Ratislaws Sohn Béla, Herzog von Matschaw, in der Kirche des Nonnenklosters auf der Margareteninsel begraben, vermutlich nicht nur darum, weil er dort ermordet wurde, und seine Schwester im Kloster lebte, sondern auch, weil bereits sein Vater dort begraben lag. Die Gemahlin Ratislaws, Anna, war die Lieblingstochter Bélas IV., sie lebte auch nach ihres Gatten Tode am Hofe ihres Vaters, pflegte Béla in seiner Todeskrankheit und wußte ihn vollkommen zu beeinflussen. Nach dem Tode Bélas IV. nahm sie die königlichen Schätze an sich und ging zu ihrem Schwiegersohn, dem Böhmenkönig Ottokar.

Auf Grund der königlichen Titel Ratislaws und der schon erwähnten Umstände können wir bei Identifizierung des 1838 zum Vorschein gekommenen Grabes auch seine Person in Betracht ziehen.

A GYÖNKI XIII. SZÁZADI ÉREMLELET

1963-ban a gyönki Nagyhegy I. dűlőjében a szántóföldön éremlelet került elő. A lelet 208 db denárból állt. Egyik része még 1963-ban, másik része csak 1965-ben került a szekszárdi Balogh Ádám Múzeumba, 36 db elkallódott a találók kezén. A találók edényről nem tudnak; feltételezhető, hogy kevésbé időt álló tárgy tartalmazta a pénzeket.¹ Az így 172 db-ból álló — sajnos töredékes — lelet egyes vereteinek meghatározását az alábbiakban adjuk.

A. Friesach

1. L. 4. BC, 6 g	1,13 g. Átm.: 18,4—20,3 mm
I. Eberhard salzburgi érsek (1147—1164) Friesach 1 db.	
2. L. 5. BC. 10(?)	0,93 g. Átm.: 18,2—19,2 mm
I. Eberhard salzburgi érsek. Friesach. 1 db.	
3. L. 6. BE. 1	
...RIACE.... I S	1,21 g. Átm.: 19,6—20,1 mm
E	1,20 g. Átm.: 20,0—22,6 mm
..... S I S	1,20 g. Átm.: 18,9—20,5 mm
..... ACELA S I..	1,19 g. Átm.: 18,6—19,1 mm
E	1,19 g. Átm.: 18,0—18,8 mm
..... C	1,18 g. Átm.: 19,3—20,8 mm
..... E	1,17 g. Átm.: 20,3—20,8 mm
..... RIAC	1,16 g. Átm.: 19,6—20,2 mm
..... S	1,16 g. Átm.: 19,0—22,8 mm
..... CE	1,15 g. Átm.: 18,8—20,6 mm
..... IAC	1,15 g. Átm.: 19,5—21,4 mm
ERI	1,12 g. Átm.: 18,5—20,5 mm
ER	1,11 g. Átm.: 19,0—20,5 mm
..... A	1,09 g. Átm.: 19,2—20,5 mm

Rövidítések:

- L. = A. Luschin-Ebengreuth: Friesacher Pfennige.
Numismatische Zeitschrift 56 (1923) 33—146.
- B. C. = E. Baumgartner: Die Frühzeit der Friesacher Pfennige.
Carinthia I. 142 (1952) 255—286.
- B. E. = E. Baumgartner: Das Eriacensis-Gepräge und seine Beischläge.
Numismatische Zeitschrift 68 (1935) 67—88.
- Häv. = W. Hävernicks: Die Münzen von Köln. (Köln 1935).

¹ A lelőköörülményekre adott felvilágosításért Mészáros Gyulának, a szekszárdi Balogh Ádám Múzeum igazgatójának, e helyen mondok köszönetet.

ERAC... LA S I S	1,09 g. Átm.: 18,6—19,3 mm
...C	1,08 g. Átm.: 18,7—19,4 mm
...IACE	1,07 g. Átm.: 19,0—19,9 mm
ERACE	1,07 g. Átm.: 18,8—19,4 mm
ERACELA S I S	1,07 g. Átm.: 18,0—19,6 mm
E	1,06 g. Átm.: 18,7—20,0 mm
...RIA	1,03 g. Átm.: 18,8—19,3 mm
... S I S	1,02 g. Átm.: 19,1—20,1 mm
... ~	1,02 g. Átm.: 18,6—19,3 mm
... I S	1,01 g. Átm.: 18,4—18,7 mm
...RIACELA	1,00 g. Átm.: 19,3—19,8 mm
... S S S	1,00 g. Átm.: 18,0—19,4 mm
... LA S I S S	1,00 g. Átm.: 17,2—19,0 mm
ERI	0,99 g. összehajtott
...AC	0,99 g. Átm.: 18,4—18,8 mm
ERI	0,98 g. Átm.: 18,7—20,3 mm
E	0,97 g. Átm.: 19,2—19,6 mm
...RIAC	0,97 g. Átm.: 18,2—20,0 mm
...C	0,97 g. Átm.: 17,3—18,2 mm
...CELA	0,96 g. Átm.: 17,4—17,6 mm
...A	0,95 g. Átm.: 18,2—19,7 mm
E	0,95 g. Átm.: 17,5—19,5 mm
E ...ACELA S I S S	0,95 g. Átm.: 17,0—18,7 mm
... S S	0,94 g. Átm.: 18,2—18,5 mm
...RIACELA S I S	0,94 g. Átm.: 17,4—18,5 mm
ERIA	0,93 g. Átm.: 18,9—19,9 mm
...AC	0,93 g. Átm.: 18,6—18,7 mm
...RIAC	0,91 g. Átm.: 18,5—19,3 mm
ERI	0,91 g. Átm.: 17,3—17,5 mm
ERI	0,89 g. Átm.: 16,8—18,2 mm
E	0,88 g. Átm.: 17,3—17,7 mm
... LA S I S	0,87 g. Átm.: 17,1—19,2 mm
... S	0,87 g. Átm.: 17,1—19,2 mm
...AC	0,84 g. Átm.: 18,5—18,7 mm
... S I S	0,83 g. Átm.: 17,3—19,0 mm
...IAC	0,82 g. Átm.: 17,8—18,8 mm
E	0,80 g. Átm.: 17,0—18,5 mm

Olvashatatlan felirat:

1,19 g. Átm.: 19,4—21,4 mm.	1,05 g. Átm.: 18,8—20,5 mm
1,18 g. Átm.: 19,3—20,6 mm.	1,02 g. Átm.: 19,0—20,0 mm
1,13 g. Átm.: 19,0—20,0 mm.	0,98 g. Átm.: 18,5—19,2 mm
1,13 g. Átm.: 18,5—21,7 mm.	0,95 g. Átm.: 18,0—19,2 mm
1,10 g. Átm.: 18,1—20,5 mm.	0,92 g. Átm.: 18,7—19,7 mm
1,07 g. Átm.: 20,0—22,3 mm.	0,78 g. Átm.: 16,4—17,8 mm

1164—1180 között Friesachban vert salzburgi érseki denár. 62 db.

4. L. 6. BE. 1. feliratváltozatai. Az éremképek tiszták, megfelelnek a BE. 1.-nek, ill. annak utánzata.

..... I ∞ I ∞ 1,10 g. Átm.: 17,8—18,6 mm

III I EIC ~ I ∞ 1,01 g. Átm.: 18,4—19,0 mm

Az értelmetlen feliratú pénzek verőtöveit minden bizonnyal nem Friesachban készítették, bár az éremképek nem barbarizáltak. 2 db.

5. L. 6. BE. 1. változata.

E/ az érsek ruháján nemcsak középen, hanem mellette, mindkét oldalt még egy-egy gombsor van. Felirattöredéke ~ ∞ I

Az éremkép többi része teljesen azonos a BE. 1-el, ill. annak utánzata.

1,12 g. Átm.: 19 mm. 1 db.

6. L. 6. BE. 2.

ERiace 1,27 g. Átm.: 18,6—19,6 mm

ERiac ∞ I ∞ 1,26 g. Átm.: 20,0—20,1 mm

..... LA ∞ 1,23 g. Átm.: 18,5—21,7 mm

ERia ∞ I ∞ 1,17 g. Átm.: 20,4—21,8 mm

..... LA ∞ I ∞ 1,15 g. Átm.: 16,9—21,3 mm

ERiacela 1,14 g. összehajtott

.. Iacela 1,12 g. Átm.: 17,3—17,8 mm (megnyírt)

ERiacela ∞ I ∞ 1,08 g. Átm.: 19,0—19,3 mm

ERiacela ∞ I ∞ 1,05 g. Átm.: 18,0—18,5 mm

E ∞ I ∞ 1,01 g. Átm.: 19,0—21,3 mm

ERiac 1,01 g. Átm.: 17,2—18,3 mm

ERiace 1,00 g. Átm.: 17,8—19,4 mm

ERI ∞ I ∞ 0,99 g. Átm.: 17,3—17,8 mm (megnyírt)

.... ELA 0,97 g. Átm.: 17,5—18,3 mm (megnyírt)

..... LA ∞ 0,92 g. Átm.: 18,2—19,1 mm

.. IA 0,91 g. Átm.: 19,4—20,6 mm

ERiacela ∞ I ∞ 0,82 g. Átm.: 16,9—17,3 mm (megnyírt)

..... ∞ 0,78 g. Átm.: 18,2—18,8 mm

..... LA ∞ I ∞ 0,76 g. Átm.: 18,0—18,8 mm

ER 0,68 g. Átm.: 17,8—19,2 mm (megnyírt)

A felirat nem a szokásos elhelyezésben van, hanem a kezdő „E” betű esik a mellkép tengelyébe, alulra.

ERiacela ∞ I ∞ 1,11 g. Átm.: 17,5—18,1 mm

Olvashatatlan felirat:

1,05 g. Átm.: 19,0—19,3 mm. 0,91 g. Átm.: 19,3—19,5 mm

1,00 g. Átm.: 17,8—18,7 mm. 0,82 g. Átm.: 18,2—19,4 mm

0,95 g. Átm.: 18,8—20,3 mm. 0,75 g. Átm.: 15,5—17,0 mm (csonka)

1164—1183 között Friesachban vert salzburgi érseki denár 27 db

7. L. 6. BE. 3.

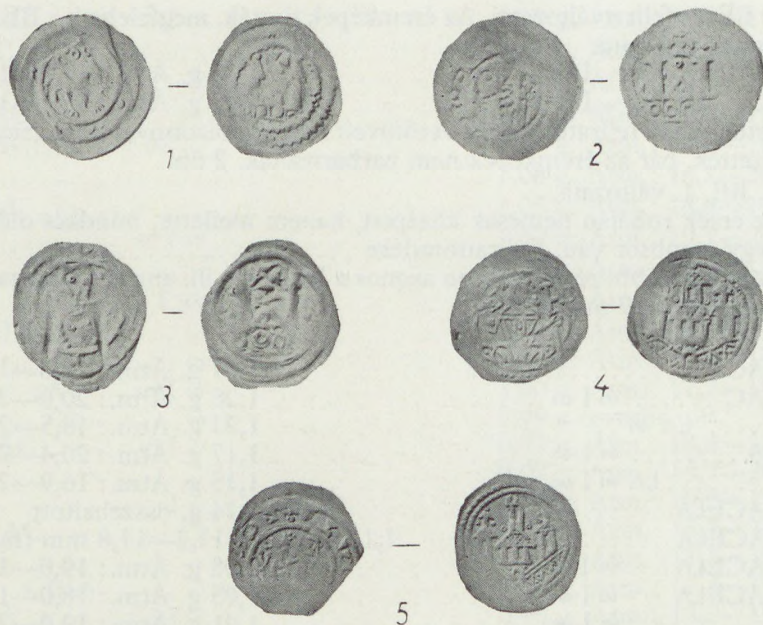
ERia I ∞ 1,10 g. Átm.: 17,4—18,0 mm

1164—1183 között Friesachban vert salzburgi érseki denár 1 db

8. L. 6. BE. 19.

..... Λ II 1,04 g. Átm.: 18,3—18,7 mm

1190 körül Friesachban vert salzburgi érseki denár 1 db

63. ábra

9. L. 6. BE. 81. változata (63. ábra 1).

E/ a képmezőben nincs „A” betű, s a párdúc (?) felett egysorban három karika van, s felettük egy pont. A Baumgartner által megvizsgált érmen az „A” betű valószínűleg felirati mezőben volt; ugyanis a mi példányunkon határozott felirati mező van, s az állat fejének magasságában — ahova Baumgartner is rajzolta — talán „A” betű van. A felirattöredék:

A (?) o Λ/ ∞ 1,27 g. Átm.: 18,3—19,1 mm
Steier veret 1 db

10. L. 6. feliratváltozata.

. . . . I ^ ^ ^ ~ 0,78 g. Átm.: 17,2—17,6 mm
Ismeretlen verde. 1 db

11. L. 6. barbarizált utánzata (63. ábra 2). Anyaga a szokottnál kissé rosszabb ezüst.

. cmc ~ 1,01 g. Átm.: 19,3—19,5 mm
Ismeretlen verde 1 db

12. L. 6. barbarizált utánzata (63. ábra 3).

E/ nagy mellkép, értelmetlen és kivehetetlen felirat.

0,74 g. (hiányos). Átm.: 19,6—20,8 mm. 1 db

13. L. 6. kopott példányok

1,28 g. (összehajtott) 1,07 g. Átm.: 19,3—19,8 mm

1,25 g. (összehajtott) 1,03 g. Átm.: 20,0—21,3 mm

1,19 g. Átm.: 19,0—21,2 0,95 g. Átm.: 19,4—19,8 mm

1,10 g. Átm.: 19,0—21,0 mm 0,95 g. Átm.: 18,6—19,1 mm

0,90 g. Átm.: 17,8—18,6 mm

0,86 g. Átm.: 18,2—19,0 mm

0,90 g. Átm.: 17,2—18,7 mm

0,54 g. töredék.

XII. század végén Friesachban vert denárok. 11 db

14. L. 8.

+eBeRH 1,30 g. Átm.: 19,9—21,5 mm

.....—RD ∞ e P ∞ 1,27 g. Átm.: 18,8—20,7 mm

... e B 1,27 g. Átm.: 18,7—19,7 mm

... R 1,15 g. Átm.: 19,0—19,9 mm

... H 1,15 g. Átm.: 18,3—19,6 mm

... e B e RHA- 1,10 g. Átm.: 18,7—21,0 mm

Olvashatatlan felirat:

1,25 g. Átm.: 17,7—19,6 mm.

1,01 g. Átm.: 18,4—19,0 mm

1,20 g. Átm.: 18,0—20,5 mm.

1,00 g. Átm.: 17,3—18,6 mm

1,08 g. Átm.: 18,8—21,9 mm.

0,63 g. töredék

1,05 g. Átm.: 18,0—20,0 mm.

II. Eberhard salzburgi érsek (1200—1246) Friesach. 13 db.

15. L. 8. feliratváltozata.

..... — e PC e 1,02 g. Átm.: 17,6—20,0 mm

Ismeretlen verde

1 db

16. L. 8. változata (63. ábra 4).

E/ a jobb és bal oldal felcserélve.

+... I √ ∞ 0,81 g. Átm.: 17,6—19,4 mm (megnyírt)

Ismeretlen verde

1 db

17. L. 8. hibridváltozata (63. ábra 5).

E/ ülő alak jobb kezében könyvet, baljában keresztet tart.

~ AC 0,95 g. Átm.: 18,0—18,6 mm

Ismeretlen verde

1 db

18. L. 10.

.... A .. D ∞ e. ∞ 1,28 g. Átm.: 17,4—21,4 mm

... e R C 1,23 g. Átm.: 17,8—20,4 mm

+ e B 1,20 g. Átm.: 19,0—21,4 mm

+ e e P ∞ 1,20 g. Átm.: 18,2—22,5 mm

.....—RD ∞ e 1,20 g. Átm.: 17,8—20,8 mm

..... E 1,17 g. Átm.: 18,3—18,7 mm

..... D ∞ 1,17 g. Átm.: 17,4—17,8 mm

... e R 1,16 g. Átm.: 17,5—21,0 mm

..... HA- 1,08 g. Átm.: 19,2—20,0 mm

..... e P 0,95 g. Átm.: 19,3—21,4 mm

Olvashatatlan felirat:

1,25 g. Átm.: 17,3—18,6 mm.

1,13 g. Átm.: 18,4—21,6 mm

1,20 g. Átm.: 17,0—19,6 mm.

1,05 g. Átm.: 17,1—20,4 mm

1,18 g. Átm.: 17,5—20,2 mm.

II. Eberhard salzburgi érsek. Friesach.

15 db.

19. L. 13.

..... ∞ 1,30 g. Átm.: 17,8—20,5 mm

..... D ∞ P ∞ 1,27 g. Átm.: 17,3—19,8 mm

... e ... R (P?) e 1,09 g. Átm.: 16,9—17,3 mm

- E/ az érsek kezében levő könyvben egy kereszt (+) van.
 1,08 g. Átm.: 18,3—19,6 mm
 1,06 g. Átm.: 17,4—20,1 mm
 Töredék: 0,60 g.
 II. Eberhard salzburgi érsek. Friesach. 6 db
20. L. 130a.
 0,82 g. Átm.: 17,9—19,1 mm.
 IV. Berthold andechs-merani hg. (1188—1204) 1 db
21. L. 130c.
 E/ a hg. paizsa ovális. 1,17 g. Átm.: 19,6—19,9 mm.
 IV. Berthold andechs-merani hg. 1 db
22. L. 130. vagy 184.
 0,86 g. Átm.: 17,6—19,4 mm.
 IV. Berthold andechs-merani hg., vagy II. Ulrik karinthiai hg. (1181—
 —1202) 1 db
23. L. 142. BE. 73.
 HEN ∞ I 1,30 g. Átm.: 19,4—20,4 mm
 IV. Henrik őrgr. (1204—1228) Stein 1 db
24. L. 152.
 1,45 g. Átm.: 18,8—23,0 mm.
 1,32 g. Átm.: 18,3—20,4 mm.
 II. Ottó freisingeni püspök (1188—1220) Gutenvärt. 2 db
25. L. 183.
 1,18 g. Átm.: 19,5—20,9 mm. 1,02 g. összehajtott.
 1,10 g. Átm.: 18,8—19,4 mm.
 Hermann karinthiai hg. (1161—1181) St. Veit 3 db
26. L. 184.
 1,15 g. Átm.: 19,0—21,4 mm. 0,92 g. Átm.: 16,8—18,0 mm
 0,98 g. Átm.: 19,0—19,5 mm. 0,91 g. csonka.
 II. Ulrik karinthiai hg. St. Veit. 4 db
27. L. 186.
 1,25 g. Átm.: 19,2—20,5 mm.
 1,15 g. Átm.: 18,3—20,0 mm.
 II. Ulrik karinthiai hg. St. Veit 2 db
28. L. 296. BE. 65.
 ERIAC Λ/ ∞ I 1,15 g. Átm.: 19,1—20,4 mm
 II. Ottó bambergi püspök (1177—1196) Villach. 1 db
29. L. 297. BE. 64.
 Olvashatatlan felirat 1,20 g. Átm.: 19,7—20,7 mm
 II. Ottó bambergi püspök. Villach 1 db
30. L. 310., vagy 311. BE. 77. vagy 78.
 AQVILEGIA 1,05 g. Átm.: 18,2—19,1 mm
 AQVILEGIA 0,99 g. Átm.: 17,9—18,5 mm(megnyírt)
 Gottfried (1182—1194), vagy II. Pilgrim (1195—1204) pátriárka.
 Aquileia 2 db
31. L. 311. BE. 78.
 A a könyvben: PI-LI

1,25 g. Átm.: 19,4—21,0 mm.

AQVIL a könyvben: PI-LI

0,96 g. Átm.: 17,2—19,0 mm (megnyírt)

II. Pilgrim pátriárka. Aquileia.

2db

B. Köln

32. Háv. 608.

E/..ANCTACOLO....

H/+ THEODER

1,52 g. Átm.: 17,8—17,9 mm (megnyírt?)

E/ olvashatatlan

H/+TVZ

1,16 g. Átm.: 17,4—17,5 mm (megnyírt)

E/+SANACO

H/EODERI

1,05 g. Átm.: 17,5—17,8 mm (megnyírt)

I. Dietrich kölni érsek (1208—1212). Köln.

3 db

Magyarország területén friesachi éremlelet nem ritka. A XIII. század első felében főként a salzburgi érsekek, karinthiai, andechs-merani, és steier hg.-ek, aquileiai pátriárkák jó minőségű denárai elárasztották a Kárpát-medencét² és a pénzforgalomban döntő szerepet játszottak.

A friesachi denárok magyarországi előfordulása fő vonalakban tisztázott. Magyar részről — a leletközléseken kívül — Réthy László mutatott rá a friesachi denárok hatására,³ László József elterjedésével és annak okával foglalkozott,⁴ Hóman Bálint pedig kutatást összegezően állapította meg a friesachi denárok magyarországi szerepét.⁵ A kutatást az osztrák kutatók — Arnold Luschin Ebengreuth és Egon Baumgartner, akikhez Wilhelm Fritsch csatlakozik — vitették előre, és az ő érdemük, hogy valamelyest világosan látjuk a friesachi denárok kérdését. Luschin összeállította a friesachi denárok corpusát,⁶ amelynek kormeghatározását, verdehelyeit Baumgartner helyesbítette, finomította.⁷ A verdehely-meghatározások azonban nem tekinthetők véglegesnek. Az eddig megállapítottakon kívül minden bizonnyal még több — legális és illegális — verde létével kell számolnunk. Ugyancsak a jövő kutatásának feladata a pontosabb kormeghatározás egy kibocsátó veretein belül is.

A kérdések megoldása szempontjából a gyönki lelet nem egy a sok friesachi éremlelet közül. Az eddig előkerült leletek elrejtésének idejét ugyanis — egy-két kivétellel — a tatárok betörésével kellett kapcsolatba hoznunk. Csupán az esztergomi⁸ és kiskunlacházi⁹ leletek tekinthetők biztos XII. századiaknak. Talán még a csomorkányi leletet¹⁰ lehet korábbinak tekinteni, mert a friesachiakkal együtt volt IV. István rézpénz és hajkarikák ugyancsak a XII. század végére utalnak.

² Gedai I., Kontakty handlowe wegier w XI—XIII w. w swietle znalezisk monet. Wiadomosci Numismatyczne 1965:2. 75.

³ Réthy L., Corpus Nummorum Hungariae. I. (Bp. 1899) 26.

⁴ László J., Történelmi Szemle 1915. 229—240.

⁵ Hóman B., Magyar pénztörténet. (Bp. 1916) 289—314.

⁶ Luschin—Ebengreuth, A., Friesacher Pfennige. NZ 55 (1922) 89—118., 56 (1923) 33—146.

⁷ Baumgartner, E., Die Frühzeit der Friesacher Pfennige. Carinthia I. 142 (1952) 255—286.; Ua., Das Eriacensis-Gepräge und seine Beischläge. NZ 23 (1935) 67—88.; Ua., Die Blütezeit der Friesacher Pfennige. NZ 73 (1949) 75—106.; 78 (1959) 14—57.; 79 (1961) 28—63.

⁸ Király F., FA 7 (1955) 127—140.

⁹ Huszár L., FA 12 (1960) 183—190.

¹⁰ Nagy G., Arch. Ért. 33 (1913) 273.

A XII. századnak mondott verseci¹¹ és zombolyai¹² leleteket a pontos meghatározások hiánya miatt figyelmen kívül kell hagynunk. A többi — pontosan meghatározható — lelet elrejtési korát 1241-re tehetjük.

Leletünk XIII. századi, de jóval 1241 előtti. A pontosan keltezhető friesachi érmek a következők:

I. Eberhard salzburgi érsek (1147—1164)	2 db
1164—1183 között Friesachban vert denár	90 db
1190 körül Friesachban vert denár	1 db
XII. század végén Friesachban vert denárok	11 db
II. Eberhard salzburgi érsek (1200—1246) Friesach	34 db
IV. Berthold andechs-merani hg. (1188—1204)	2 db
IV. Henrik örgr. (1204—1228) Stein	1 db
II. Ottó freisingeni püspök (1188—1220) Gutenvört	2 db
Herman karinthiai hg. (1161—1181) St. Veit.	3 db
II. Ulrik karinthiai hg. (1181—1202) St. Veit.	6 db
II. Ulrik karinthiai hg., vagy IV. Berthold andechs-merani hg.	1 db
II. Ottó bambergi püspök (1177—1196) Villach	2 db
Gottfried (1182—1194), vagy II. Pilgrim (1195—1209) aquileiai pátriárka	2 db
II. Pilgrim aquileiai pátriárka	2 db

A pontosan meghatározható 159 db friesachi denár közül 122 db biztosan 1204 előtti veret. Tüzetesebben kell megvizsgálnunk II. Eberhard 34 db veretét. Feltűnő, hogy ez a 34 veret mindössze három fajtából áll (Luschin 8. 13 db. 10. 15 db. és 13. 6 db.) Eberhard huszonnégy típusa közül, a Luschin corpust véve alapul. Különösen feltűnő ez a jelenség, ha összevetjük a többi friesachi érmelelettel, amelyeknek elrejtési idejét, mint említettük, 1241-re tesszük. Ezekből az érmeleletekből sohasem hiányzanak például II. Eberhard érsek Luschin 14., 15., 17—19., 21—24. friesachi, 118. pettaui, stb. veretei. Figyelembe véve a lelet túlnyomó többségét alkotó XII. századi veretet, ezt a három fajt II. Eberhard érsek első vereteinek kell tekintenünk. A Luschin 8. és 10. Luschin szerint is 1220 előtti. A lelet viszonylag korai keltezését II. Ottó freisingi püspök 2 db verete is megerősíti és nem mond ellent IV. Henrik örgr. denára sem, annál is inkább, mert ez a típus a XII. század végére jellemző Luschin 6-hoz csatlakozik. A pontos kormeghatározásnál rendkívül nagy segítséget nyújt I. Dietrich kölni érsek 3 db verete, sőt döntő meghatározó. Eszerint 1208 előtti nem lehet, de sokkal utáni sem, mert akkor II. Eberhardtól több típus fordulna elő és mindenképpen jelen lennének Bernhard karinthiai hg. (1202—1256) veretei, amelyek a többi leletekben igen nagy számban szerepelnek. Hiányuk így is feltűnő. Mindezek a jelenségek arra utalnak, hogy a lelet elrejtésének idejét I. Dietrich érsekségének utolsó éveinél nem tehetjük későbbre, sőt talán megengedhetjük azt a feltevést, hogy ez a faj Dietrich érsek első veretei közé tartozik. Magyarországon a friesachi érmeknek gyakori kísérője a kölni denár,¹³ így ha későbbre

¹¹ Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár 7 (1881) 178.; Berkeszi I., Tört. Rég. Ért. 23 (1907) 46.

¹² Berkeszi I., Tört. Rég. Ért. 23 (1907) 49., 24 (1908) 159.

¹³ Huszár L., Der Umlauf der Kölner Denare in mittelalterlichen Ungarn. Dona Numismatica. (Hamburg 1965) 183—292.

tennök az elrejtési időt, várhatnánk későbbi kölni veretet is. Végző eredményképpen a lelet elrejtésének idejét 1210 körülre gondoljuk tenni. Ebből természetesen következik, hogy II. Eberhard érsek Luschin 8., 10., és 13., II. Ottó püspök Luschin 296. és 297., valamint IV. Henrik örgr. Luschin 142 típusát ez év előtt vert denárainak kell tartanunk.

Említettük, hogy a friesachi denárok főbb verdéi meghatározottak, de — főként az illegális verésre gondolva — több verde létével kell számolnunk a ma ismerteknél. Értelmetlen feliratú pénzt nem tarthatunk a salzburgi érsek, vagy karinthiai hg. stb. veretének, még ha az éremkép tökéletes is és teljesen meg egyezik a hivatalos kibocsátó pénzével. Ilyen veretnek tartjuk a leírás 4. és 5. tételét, ahol a 4. tétel két érmének képe tiszta, jól vésett; nem tér el a többi L. 6. BE. 1.-től, még súlya és anyagának finomsága is megfelel e csoportnak. Ugyanígy tartjuk a 10. tétel L. 6., és 15. tétel L. 8. feliratváltozatú példányait. Természetesen, ahol az éremképek is eltérnek, ott biztosabban mondhatjuk, hogy utánzáttal van dolgunk, s más verde termékeként kell kezelnünk; különösen, ha az éremkép annyira barbarizált, mint a leletleírásban szereplő 11. és 12. tétel példányai. Természetesen minden apró eltérés még nem jelent külön változatot, más típust. Egy faj verőtöveit nem egy vésnök készítette és bár pontosan meghatározott feladatot kapott, ahol a képnek és feliratnak elvileg minden példányon azonosnak kellett lenni — a különböző verőtöveken készültek-nél is —, a szigorú előírás mégis hagyott lehetőséget — ha nagyon kicsit is — a művészi szabadságnak. Pl. a L. 10. előlapján a püspök ruhája különböző. Van olyan példány, ahol csak sima redők vannak, másokon középen végig gombor húzódik, ismét másokon gombok helyett kereszteteket találunk. Természetesen ez csupán azt jelenti, hogy ezeknek a verőtöveit nem egy vésnök készítette. Nem jelent minden esetben változatot a betűk eltérése sem. Ugyancsak a L. 10. példányain figyelhetjük meg, hogy a megszokott *c* betűt némelykor *E*-nek vették. Az egyik L. 6. példány pedig azt bizonyítja, hogy az $\sim$ — ∞ betűváltozatok sem jelenthetnek semmit, mert egy vereten fordul elő mindkét típus. Feltétlenül más fajnak számít viszont a 17. tétel L. 8. hibridváltozata; verdéhez és kibocsátóhoz kötése a jövő kutatásának feladata. A Magyar Nemzeti Múzeumban még egy, ezzel teljesen azonos példány van,¹⁴ sajnos, ismeretlen lelőhelyről. Ennek felirata $\sim$ ACA... Ugyancsak behatóbban kell a jövőben foglalkozni még a 9. tétel L. 6. BE. 81.-el. Ebből a típusból a leletünkben előkerült példányon kívül még két db ismeretes a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának gyűjteményében. Az egyik a somogy megyei Szill-ről való,¹⁵ a másik lelőhelye ismeretlen.¹⁶ Valószínűleg a kettő közül valamelyiket vizsgálhatta Baumgartner, mert leírásában a Nemzeti Múzeum gyűjteményét jelöli. Amit a lelet példányánál az „A” betűre vonatkozóan említettünk, akkor ezt most határozottan állíthatjuk, mert ezeken a példányokon a képmezőben nincs „A” betű, hanem az egyik körirati mezejében látható, ill. inkább csak sejtethető. Mindkét, most tárgyalt típusnál — ez és az L. 8. hibrid — kellő mennyiségű anyag birtokában majd figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy — legalábbis eddig — csak magyarországi lelőhelyről ismeretesek.

¹⁴ Ltsz.: 160/1896—10.

¹⁵ Ltsz.: 39/1878—5.

¹⁶ Ltsz.: 78/1873—10.

A lelet rendkívül figyelemre méltó a súlyviszonyok szempontjából is. A középkori al-marco verés igen tág lehetőséget adott az egyes darabok súlyának eltérésére, de a gyönki lelet egyes darabjai, sőt egyes típusainak átlagsúlya feltűnő. Elsősorban II. Eberhard érsek vereteire gondolunk. Hóman Bálint,¹⁷ majd Luschin¹⁸ részletesen tanulmányozták a friesachi denárok pénzlábát, súlyváltozásait, megállapították egyes fajok súlyát. Eredményeiktől eltérően az 5% hozzáadása nélkül is II. Eberhard L. 8. típusának átlagsúlya 1,152 g, a L. 10.-é 1,163 g, a L. 13.-é pedig 1,22 g, 1 db kivételével egynek a súlya sem volt 1 g alatt. (Az egy: 0,95.) A L. 8-nál 4 db volt 1,25 g, ill. felett, 1 db 1,30 g. A L. 10-nél is előfordul 1,28, s a 13-nál 1,30 g. Ugyancsak feltűnő IV. Henrik örgr. L. 142. fajú 1,30 g-os példánya és különösen II. Ottó freisingi püspöknek 1,45 g és 1,32 g-os példánya, ami így 1,385 g-os átlagsúlyt ad — ismételjük — az 5% nélkül. E magas súlyú — és átlagsúlyú — példányok következetesen zárt leletből nem ismeretesek, legalábbis a rendelkezésünkre álló adatokból, így ebből még messzemenő következtetéseket levonni nem lehet. De a lelet felhívja a figyelmet, s a jövőben gondosan el kell végezni a metrológiai munkákat.

Végül nem érdektelen a lelet földrajzi elhelyezkedése sem. Az ősi kaposvölgyi út középkori használatát a friesachi denárleletek igen határozottan jelzik. Minden bizonnyal ez az út vezetett nyugatra kanyarodva Ausztria, ill. közvetlenül Friesach és St. Veit felé, ahonnan a magyarországi friesachi veretek döntő többsége származik. Luschin szerint¹⁹ a fő irány Horvátország és Szlavónia volt, s innen Magyarország. A leletek azonban — Csáktornya,²⁰ Pusztaszentmiklós,²¹ Nagyberki,²² Somogyszil,²³ Nagyköny²⁴ — az említett útvonalat bizonyítják Luschinnal szemben.

GEDAI ISTVÁN

¹⁷ Hóman B., i. m. 293—295.

¹⁸ Luschin-Ebengreuth, A., i. m. 126—144.

¹⁹ Ua., Die ungarische Friesacher. VHAD 15 (1928) 151—157.

²⁰ Pontelly I., Tört. Rég. Ért. 2 (1886) 241.

²¹ Arch. Ért. 4 (1870—71) 163.

²² Király F., NK 52—53 (1953—54) 11.

²³ Arch. Ért. 12 (1878) 156.; Magyar Nemzeti Múzeum. Irattár 72/1878.

²⁴ Huszár L., FA 10 (1958) 149—154.

DER MÜNZFUND VON GYÖNK AUS DEM XIII. JAHRHUNDERT

In 1963 kam in Gyönk ein aus 208 Stücken — in der Hauptsache aus Friesacher Denaren — bestehender Münzfund zum Vorschein. Die Zeit der Verbergung des Fundes ist vom Gesichtspunkt des Münzverkehrs aus nicht ohne Interesse. Die Mehrzahl der an die anderhalb hundert Münzfunde Ungarns wurde vor den in 1241 nach Ungarn einbrechenden Tartaren der Erde anvertraut, dagegen gehören von den 159 St. Friesachern des Gyöinker Fundes 122 St. mit Sicherheit der Zeit vor 1204 an, während sich die restlichen 34 St. im Ganzen auf drei Gattungen der Münzen Eberhards II. verteilen. Der Umstand, daß die übrigen Münztypen des Erzbischofs von Salzburg sowie jener Bernhards von Kärnten im Fund nicht enthalten sind, weist auf den Anfang des XIII. Jahrhunderts, auf einen Zeitpunkt, der durch die Denare des Erzbischofs von Köln, Dietrich I., ebenfalls Bestärkung erfährt. Infolgedessen glauben wir die Zeit der Fundverbergung in die Jahre um 1201 weisen zu können, voraus aber folgt, daß wir die Typen Luschin 8, 10 und 13 Eberhards II. als die ersten Münzen des Erzbischofs ansehen.

Um die Grenzprägungen und Nachprägungen an bestimmte Prägestätten und Emittenten knüpfen zu können, bedarf die Forschung der Zukunft der Kenntnis noch gar mancher, aus genau beschriebenen Fundstätten stammender Grenz-, bzw. Nachprägungen. Als solche können im Fund von Gyönk die Typen L. 6. der Nummern 4, 5, 10, 11 und 12, sowie L. 8, Nummer 15 gelten.

Selbstverständlich bedeutet jede geringste Abweichung nicht schon eine neue Variante des Typs; so zeigt der Typ L. 10. am Kleid des Bischofs nur ganz unbedeutende Abweichungen und auch die Varianten ϵ — E, ∞ — $\sim$ weisen bloß auf andere Prägestempel hin. Als von Bedeutung ist das Exemplar Nummer 9, L. 6. B E. 81 des Fundes hervorzuheben. Wir meinen, daß dieser Typ auch nach den Forschungen Baumgartners noch immer nicht als vollends geklärt angesehen werden kann.

Die mittelalterliche al-marco Prägung ließ zwar für Gewichtsschwankungen zwischen den einzelnen Stücken einen weiten Spielraum, im Gyöinker Fund gibt es aber ganz auffallende Gewichte; so ist das Durchschnittsgewicht von L. 8.: 1,15 g, von L. 10: 1,163 g, von L. 13: 1,22 g. — Besonders auffallend sind mehrere, 1,30 g überschreitende Gewichte, wie u. a. die 1,45 g schwere Münze Ottos II., Bischofs von Freising.

Die geographische Lage des Fundes belegt, im Einklang mit mehreren anderen Friesacher Funden, den mittelalterlichen Gebrauch der uralten Verkehrsstraße im Kapos-Tal. Dieser Weg führte durch ungarisches — und nicht durch kroatisches oder slawonisches — Gebiet direkt nach Westen in Richtung Friesach und St. Veit, von wo die ausschlaggebende Mehrheit der ungarländischen Friesacher Münzen stammt.

HUNYADI MÁTYÁS BÉCSI HADSEREGÉNEK PAJZSAI

A millenáris kiállítás alkalmával ismerkedtünk meg Mátyás király híres fekete seregének felszereléséből származó néhány gyalogsági állópajzzsal, pavézével.

Mátyás király diadalmas győzelmeit a zsoldjába fogadott, akkor már európai hírnévre emelkedett cseh-morva zsoldosaival vívta ki. Ez volt a híres fekete sereg, amelynek egyik felszerelési darabja, védőfegyvere volt az állópajzs, a *pavéze*; ezek egymás mellé állítva, a földre szúrva, falként védték a mögötte álló harcosokat.

A millenáris kiállítás néhány példánya csupán ízelítőt nyújtott a fekete sereg védőfegyveréről, most azonban az egész Bécsben őrzött anyag rendelkezésünkre áll. Bécs Város Történeti Múzeuma (Historisches Museum der Stadt Wien) igazgatójának szíves engedélye folytán abban a helyzetben vagyok, hogy feldolgozhatom a teljes emléksanyagot.

A PAVÉZÉK ELŐZETES VIZSGÁLATA

1963 nyarán megtekinthettem Bécs Város Történeti Múzeumának kiállításán és a raktárában őrzött középkori pajzsokat. Vizsgálataim folyamán feltűnt, hogy több pajzson az eredeti címerképek későbbi időben át lettek festve.

Ennek a későbbi átfestésnek az okát, a pajzsoknak — a megváltozott körülmények által diktált — újonnan való felhasználásában kereshetjük.

A következő évben Dr. Walter Hummelberger, városi főtanácsos szívese réven — aki felkért, hogy észrevételeimet közöljem egy dolgozat keretében — megkaptam a múzeumban őrzött 68 db állópajzs fényképét. Az ily módon lehetővé vált még részletesebb vizsgálat során sikerült az állópajzsokat kellő kronológiai sorrendbe állítani, amely munka sok érdekes megfigyelést eredményezett mind heraldikai, mind pedig időbeni hovatartozásuk szempontjából.

A megfigyelésekkel kapcsolatban olyan problémák is felvetődtek, amelyek az eddigi megállapításokat revízió alá vonják.

Akadályokat, nehézségeket jelent számunkra az a körülmény, hogy a címerképeket később átfestették, ezzel a munkával a heraldikai elemeket eltüntették, hovatartozásuk leolvasása ezáltal lehetetlenné vált.

Ez az átfestés Mátyás király halála után történt meg.

Mátyás király halála után a bécsi magyar őrséget lefegyverezték, és a fegyvereket Bécs Város Hadszertárába sorozták be. Itt történt későbbben az állópajzsok átfestése, a legtöbb esetben a fehér alapon vörös keresztes, bécsi városi címerrel.

Az átfestés miatt sok állópajzs nemzetiségi hovatartozását megállapítani ma már csupán az átfestés eltüntetésével volna lehetséges.

Az állópajzsokat átfestő mester, elsősorban a magyarországi és a Hunyadi-címereket tüntette el, de ezeken kívül a cseh—huszita jelleget őrző címerek is veszendőbe mentek.

Bécs Város Hadszertárának XV. századi számadáskönyvei az állópajzsok felől értékes adatokat nyújtanak számunkra. A Hadszertár legrégibb Inventáriuma az 1444—45. években 250 db tárcsapajzsot (Tartschen) tüntet fel: „rat, grab, und schwarz und gel, und fünf Setztartschen” továbbá „14 alte gemalte Setztartschen” kerül kimutatásba.

Dolgozatunkban, ebben az esetben, a minket érdeklő, a nagyméretű gyalogsági állópajzsokkal, a „Setztartschen”-ekkel kívánunk foglalkozni.

A Bécs Város Történeti Múzeumában szereplő legrégibb két állópajzs Szent György, ill. szent nő képével van megfestve, még a huszita időkből valók. Az 1444—45. években bevezetett „alte gemalte Setztartschen” közé tartozhattak.

Olvassuk továbbá az Inventáriumban, hogy 1477-ben néhány állópajzs újra lett festve. Ezek közé tartozhatott a karcsú Szent György alakkal megfestett két állópajzs. Kimutatja az Inventárium, hogy 1493-ban Erhart Lisstinger bécsi festő „32 pafesen zu pessern und die schilt zu verneuern” — tehát 42 pavézét megújított, felújított.¹

Ezen utóbbiak közé helyezzük, többek között, a Bécs város címerével átfestett példányokat. A később átfestett állópajzsok három elkülöníthető csoportba sorolhatók. Legelőbb vehetjük azokat a példányokat, amelyeknél a Bécs városát jelentő keresztcs címer a pajzs középső részén helyezkedik el, ebben az esetben a címerpajzs eltakarja Szent Györgyöt a sárkánnyal, továbbá a jobb és a bal oldalon elhelyezett Ausztria és Magyarország címereit.

A pajzs alján levő kis címerpajzsokat, az olmtüzi püspökség és a Boscowitz-család — ez esetben az olmtüzi püspök — címerét szintén átfestette a festő, mégpedig oly módon, hogy csupán maga a címerpajzs maradt épségben.

A második csoportba azokat az állópajzsokat soroljuk, amelyeken Bécs város címere az állópajzsok alsó részét fedi el, ezáltal megsemmisítve az ott ábrázolt cseh, morva és egyéb címerképeket.

Harmadsorban a bécsi címer az állópajzsok felső szintjén helyezkedik el. Ebben az esetben vagy elfedi a sugárkoszorús Krisztus-monogramot, vagy amikor a bécsi címer mind a két felső sarokban helyet kap, Magyarország és a Hunyadi-család címerét takarja. Olyan esetekkel is találkozunk, amikor a bécsi címerpajzs két egymással szemben álló griff karmai közé került.

A Bécs város címerével átfestett állópajzsok száma 21.

Az állópajzsok eredetileg a cseh—huszita zsoldos gyalogság védőfegyvereként szerepeltek a XV. század folyamán. Ezek a pajzsok kellő védelmet nyújtottak az ellenséges nyilak ellen, mögötte a harcosok kellő biztonsággal végezheték a számszeríjak hosszadalmasabb felajzását is.

Bécs Város Történeti Múzeuma a késő gótikában gyökerező huszita haditechnika emlékeinek egyetlen, leggazdagabb állópajzs sorozatát őrzi. Ismerünk ezeken kívül még egynéhány külföldi gyűjteményben, múzeumban a fentiekkel azonos korú és művű állópajzs példányokat, de azokkal jelen esetben nem foglalkozhatunk, mivel dolgozatunk célja csupán a Bécsben őrzött példányok seregszemléje.

¹ Das Wiener Bürgerliche Zeughaus. Gotik und Renaissance. Historisches Museum der Stadt Wien. (Wien 1960) 24—26.

64. ábra

A KÖZÉPKOR HADSEREGEINEK KIALAKULÁSA

Tóth Zoltán a fekete seregről írt művében élénk színekkel ecseteli a középkori zsoldos gyalogság kialakulásának történetét.² A középkori, hadilábra állt sereg a XII. századig egységes. A tulajdonképpeni harcos a lovag volt, kísérete, fegyverhordozói nem vettek részt az ütközetben, a harcok néma szemlélői voltak csak. Ugyanakkor feltűnnek a csatatereken az új, társadalmilag azonban alacsonyabban álló, de már katonai szolgálatot teljesítő rétegek. Kezdetben általában gyalogosok, de fontosságuk fokozódásával mindinkább lovasokká válnak. A XV. századra a *milites* és *militares* — lovag és fegyvernöke — hadtörténeti szempontból már egyet jelent.

A harmadik keresztes hadjárat óta a gyalogságnak bizonyos „reneszánsza” kezdődött és ez az elhanyagolt fegyvernem Európa-szerte új életre kelt. A lovagi harcmód azonban tovább virágzott. Az igazi középkor nem értette, mit jelent a jól szervezett gyalogság, csak a svájciak győzelmei érlelték meg a XV. század végére ennek az elképzelésnek az ellenkezőjét. Svájc ugyanis, miután más ereje nem adódott, gyalogos sereget szervezett és állított csatatérre. Így tett Morgartennél, Murtennél, Gransonnál és Nancynál, ahol legyőzte a középkor legkiválóbb lovas csapatait. Egy svájci zsoldos csapat szolgált például a spanyol infan-

² Tóth Z., Mátyás király idegen zsoldos serege. A fekete sereg. (Bp. 1925)

tériának, amely tüzelő fegyverekkel ellátva és megfelelő szerephez jutva, mintájává vált az európai gyalogságnak.

Az újkor beköszöntését, hadtörténeti szempontból, a gyalogság feltámasztásával és a tüzelő fegyverek széles körű elterjedésével jellemezhetjük. A középkori gyalogos csapatok fejlődésében szervesen összefüggő sorozatokat hiába keressünk. Amíg a hűbéri hadkötelezettség alapján kiállított lovas seregek a háborús szükségleteket önmagukban el tudták látni, a középkor virágjában állott. A hanyatlás, illetve az újkorba való átmenet akkor kezdődött, amikor erre képteleneknek bizonyultak és egy új katonai elem támogatására szorultak, amely külsőségekben megegyezett velük, de lényegében a feudális sereg bukását jelentette. Ez az új elem a zsoldos, nem pedig a feudális urak vagy városok által kiállított gyalogos. Egységes gyalogsága a középkornak nem volt. Az európai gyalogságot csak a XVI. század fejlesztette ki és pedig a spanyol infantéria mintájára.

A feudális társadalmi rend s a velejáró lovagi harcmód erős bástyáján tulajdonképpen a zsoldos hadrendszer befogadásával jelentek meg az első, összeomlást jósól repedések. A zsoldos egyrészt jobb és használhatóbb katonaelem, mint a hűbéri hadkötelezettség alapján mozgósított, a harctértől mindinkább elidegenült s a maguk gazdaságának élni igyekvő feudális hadkötelesek, másrészt pedig a feltörekvő városi polgárság egyre inkább képes a központi hatalomnak rendelkezésre bocsájtani a zsoldos sereg tartásához szükséges pénzüsségeket.

A középkori ütközetek az egyéni mérkőzések eredői. A csak végső szükségben hadba szólított, gyalogszerrel küzdő népi rétegeknek — gyakorlatuk, fegyelmük, hadrendjük nem lévén — nem volt komoly katonai értékük. A lovag főlény a rendetlen gyalogtömegekkel szemben elvitázhatatlan. Ám az újkor határán azt tapasztaljuk, hogy a gyalogos rajok feszes egységekbe kovácsolódtak s a csata nem lovagi párharcok eredője többé, hanem fegyelmezett tömegek mérkőzése. A XV. század folyamán történt szerepcserénél a lovagi rend, amely a XIII—XIV. században még a katonát jelentette, elveszítette csatadöntő szerepét. A svájci gyalogság az első, amely lovagi seregekkel szemben következetesen győzni tudott. Kimondhatjuk azt a törvényszerűséget, hogy ettől az időtől kezdve a fegyverforgatás megszűnt a lovagi rend kizárólagos kötelessége és kiváltsága lenni.

A döntő jellegű nyugat-európai átalakulások Magyarországot is súrolták, és ha nem is esett ki az európai fejlődés menetéből, de a Nyugat-Európával való párhuzamos együttfejlődés, amely középkorunkat jellemzi, csaknem két évszázadra ellanyhult.

Mátyás király beszervezte hadseregébe a cseh—huszita gyalogságot, majd a csehek lovagrendi elemeiből állandó zsoldos seregeket alkotott.

A XV. század első felének átütő jelensége a huszita forradalom volt. A cseh népet heroikus erőfeszítésre képesítette a vallásos és nemzeti eszme összefogása. Rövid idő leforgása alatt félelmetes seregek keltek életre és diadalmasan szálltak szembe az ellenük vonuló keresztesekkel, majd erejük tudatára ébredve, támadásba lendültek a német tartományok és Magyarország ellen. Ebből a fegyverre kelt tömegből kristályosodott ki a XV. század első felének az a legkiválóbb katonai anyaga, amely már szélesebb körű hadicselekményekre is alkalmassá vált. A hazai harcterek elcsendesedtek, így idegen országok szolgálatában is szívesen vállaltak szerepet. Működésük ára természetesen busás zsold volt. Ha ezt meg-

kapták, bárhol hajlandók voltak szolgálatra. Ennek az állapotnak volt az eredménye, hogy a következő évtizedekben Közép-Európa csataterein mindenfelé megtaláljuk a kiváló cseh zsoldos csapatokat. Hadi jártasságuk miatt megbecsültek és keresettek voltak ezek a kemény hadi iskolát megjárta zsoldosok. A cseh katona java zsoldos gyalogos volt. Ez a gyalogság csak tömegben, csak egységes vezetés és erős fegyelem alatt volt képes igazán érvényesülni. A zsoldos hadsereg pajzsos és páncélos, vértezett gyalogsága védelmi elemet jelentett. Ez a gyalogság fal módjára vette körül a közbezárt harcosokat, puskásokat. A felállított pajzssor mintegy körülbástyázott erősséget jelentett, a csapatok köré védelmi övezetet vont.

A PAVÉZÉK MEGCSONKÍTÁSÁNAK PROBLÉMÁJA

A pavézék első vizsgálata alkalmával mindenekelőtt feltűnik, hogy az alsó részük, amely a földbe szúráshoz alkalmas csúccsal volt kialakítva, egytől egyik le van fűrészelve. A lefűrészelés durva módon történt és nem egységesen. Feltehető tehát, hogy nem egyazon időben és nem egy műhelyben történt.

Azonnal szembetűnik már az első látásra, hogy egyes pavéze példányok alja egyenesre, másoké ívben lett lefűrészelve. A sarkok félkörívben vagy pedig ferdén haladó egyenes síkban vannak megcsonkítva. Sok példányon nemcsak a keret díszítése és mintázatai, hanem a díszítő ábrázolás elemei is le vannak fűrészelve.

Önként felvetődik az a kérdés, mikor és milyen célból történt a pavézék megcsonkítása. Bécs Város Történeti Múzeuma vezetőségének álláspontja szerint a pavézék alsó szintjének lefűrészelése a XIX. század folyamán történhetett, egy új kiállítás rendezésével kapcsolatosan. Ezen feltevést támasztaná alá E. Apfalterer: *Civicum augustae Viennensium armamentarium etc. Dissertatio.* (Wien 1740.) c. munkájában szereplő metszet, amelyet W. Kolb készített a bécsi polgári Hadszertár kiállításának trofeáiról.³ Walter Hummelberger szerint ma már meg nem állapítható időpontban fűrészelték le a pajzsok alját, lehetséges, hogy a XIX. század elején, egy kiállítás rendezésével kapcsolatban.⁴ Hummelberger átvizsgálta a múzeum raktárait, de a lefűrészelt pavéze részleteknek nem akadt nyomára. Denkstein ezen pavézékről szóló dolgozatában ugyancsak a XVIII—XIX. századra teszi a pavézék lefűrészelésének időpontját.⁵

Az említett Apfalterer-féle disszertáció metszetén, a Hadszertárban, az erkély alatti sisakos-mellvasas trófeák alatt látunk egy-egy pavézét, hosszan elkeskenyedett alsó végződéssel, pikkelyesen festett díszítéssel. Az ábrázolások alapján két eshetőség merül fel. Apfalterer még eredeti hosszukban, a lefűrészelés előtt rajzoltatta le a pavézéket, vagy pedig már lefűrészelt aljú példányokat, rekonstruálva, feltételezve, hogy ekképpen végződhetek.

Véleményem szerint az ábrázolt pajzsokat nem lehetett a földbe szúrni, azoknak eredetileg valóban hegyben kellett volna végződniek. Az ábrázolt pavé-

³ Das Wiener ... 1. kép.

⁴ Uo. 11.

⁵ Denkstein, V., Pavesen böhmischen Typs im Historischen Museums der Stadt Wien. Sborník Prací Fil. Fak. Brněnské Univ. F 8 (1964) 126.; Ua., Pavězy českého typu III. Sborník Nár. Mus. Praha 19 (1965) 93.

zéken nem találjuk meg sem a szokásos Szent György, sem pedig egyéb ismert festett díszítést, így tehát részünkről nem tartjuk hitelesnek a pavézék alaki ábrázolását sem. Ha esetleg néhány pavézét lefűrészelés nélkül, eredeti alakjukban hagytak volna meg, úgy ezeket ma is meg lehetne találni a gyűjteményben.

Tényként kell elismernünk, hogy az 1848. esztendő előtt történhetett meg a lefűrészelés, erre utal a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött pavéze példány, amelynek eredetét a múzeum Kalauza így írja le: „Mátyás király fekete hadseregéből való katona pajzsa, vászonnal borított fából, közepén koronával fődött „M” betűvel, oldalt s mellette piros lángnyelvekkel, szélén feketére festett pikkelyes díszítménnyel. Bécs város ajándékozta 1848 tavaszán a magyar nemzetnek, a polgári Fegyvertárban őrzött pajzsok közül.”⁶

A turini Armeria Reale gyűjteményében őrzött pavéze, amelyet Carlo Albertonak 1843-ban ajándékozott Frigyes porosz herceg, ugyanilyen módon van lefűrészelve. Ez a pavéze példány egy, még korábbi lefűrészelési időpontot ad meg.⁷ A kreutzensteini Wilczek-gyűjteményben őrzött pavéze ugyancsak lefűrészelt aljú, közepét a Hunyadi-család címere ékíti.

A lefűrészeléset, szerintünk, nem egy újabb kiállításra való előkészítés kívánta meg. Nem valószínű, hogy egy trófeaszerű kiállítás, amely 1740-ben még alkalmazható volt, a XIX. század első felében már csak megcsonkított kiállítási tárgyakkal volt megrendezhető. Nem tartjuk valószínűnek a lefűrészeléset azért sem, mert a pavézék jó néhány példánya királyok, császárok személyéhez kapcsolódik; ezeket tehát egy gyűjtemény keretében is ereklyszámba vették és legenda övezte őket. Ennek a kérdésnek az eldöntését egyelőre nyitva hagyjuk.

Vizsgáljuk meg a XV—XVI. század fordulójának szempontjából a hosszan megnyúlt pajzsok felhasználási lehetőségét. Feltételezzük, hogy a lefűrészelés akkortájt történt.

Mátyás király halála után megszűnt Ausztria magyar megszállása, de az ellenséges viszony továbbra is fennállott a két ország között. Fegyverkezni kellett tehát továbbra is, fejleszteni a védőrségeket. Fel kellett ismét szerelni a hadszertárakat támadó- és védőfegyverekkel. A törvényszerűség diktálta, hogy Kelet ellen keleti fegyverekkel lehet a harcot eredményesen felvenni. Kelet felől pedig csupán a magyar lovas hadsereg jelentett veszélyt. Át kellett tehát hangolni a fegyverzetet keleti módra, azaz a lovas harcosok felszerelését és fegyverzetét kellett megfelelő módon fokozni. A Hadszertárba besorozott huszita—cseh gyalogsági védőfegyvereket, a pavézéket, a lovas harcos használatába kellett állítani, amit azzal értek el, hogy a megnyúlt alsó csúcsukat lefűrészelték.

A magyar lovas harcosok felszerelésében a XV—XVI. század fordulóján divatozott a Mátyás király idejében annyira kedvelt nagyméretű pavéze. Erre a körülményre utal Miksa császár diadalmenetének egyik képe, ahol a magyar urak felvonulását láthatjuk nagy pavézékkal baljukon⁸ (64. ábra). A magyar lovas harcos védőfegyvere, a gyeplőtartó kéz védelmére szolgáló pavéze, nyilvánvalóan Mátyás király korának emlékét őrzi. Későbbben a felugró bal csúcsú tárcsapajzs a divatos forma. Pedig a pavéze, mint lovas felszerelési tárgy, alig kezelhető védőfegyver, megnyúlt formája nehezítette a mozgását az elülső nye-

⁶ Kalauz a Régiségtárban. (Bp. 1912) 44.

⁷ Szendrei J., Magyar hadtörténeti emlékek. (Bp. 1896) 117—178.

⁸ Triumph des Kaisers Maximilian I. (Wien 1884) 39. kép.

regkápa miatt. Védekezés esetében a test felé való fordítása szinte lehetetlennek bizonyult. Nyugaton ekkor a magasra felszökő elülső kápájú nyereg a „Hohes Zeug” divatozik, amely még inkább gátolja a pavéze mozgását.

A 15. számú pavéze példányunk jobb alsó sarka ferde síkban van levágva. A vágás iránya a „Hohes Zeug” felfelé nyúló kápájának oldalsíkjához igazodik. Egyes vélemények szerint ez a ferde levágás trófea összeállítás céljából történt. Pendant példánya azonban nem található, ez a feltevés tehát nem állja meg a helyét. Az ekként levágott sarkú pavéze alkalmasabb volt a lovas harcos szolgálatára, a ló nyakát nem sértette, a nyeregbe támasztva kevésbé terhelte a gyeplőtartó kezét. Helytállhat tehát az a feltevésem, amelyet későbbben alaposabban is igyekszem bebizonyítani, hogy a pavézéket a XV. század végén, vagy a XVI. század legelején csonkították meg.

Térjünk ki néhány szóval a „pavéze” nevének eredetére. A középkori görögben a pajzs neve pabetzion, pavetzion, amely szó nagyobb méretű védő eszközt jelent. A középkori latinban pavisorius néven fordul elő. Francia neve pavois, olaszban pevese, ugyanúgy az oláh nyelvben is. Cseh neve pavéza, az északi szlávban paizs.⁹ Téves tehát az az elterjedt nézet, hogy a pavese szó Pavia város nevével kapcsolható össze.

PAVÉZÉK MÁTYÁS KIRÁLY BÉCSI FOGLALÁSA ELŐTTI IDŐBŐL

Dolgozatunk legfőbb célja seregszemlét tartani Bécs Város Történeti Múzeumának kiállításán és raktárában őrzött 68 pavéze felett. A kronológiai vizsgálat nemcsak a pavéze ábrázolásainak divat szerinti változásaira vet élénk fényt, hanem a festőmesterek és műhelyazonosságok megállapításához is elvezet bennünket.¹⁰

1. sz. A legkorábbi időre datálható példány — amelynek a kettős keretsávon belül eső legendája olvashatatlan — képes mezejét álló, valószínűleg női szent alakja tölti ki. A mélyen aláhulló ruha ujja az 1420—1430-as évek körüli divatot tükrözi. Ugyancsak legenda húzódik a felső képes mező és az alsó, pikkelyesen festett kisebb mező között.

2. sz. Korban csaknem azonosnak vehető az 1430. év körüli, ugyancsak olvashatatlan minusculás legendájú példány, amelynek képes mezejét a sárkányölő Szent György alakja díszíti. Alsó, kisebb mezőben ugyancsak pikkelyesen festett díszítést találunk.

3. sz. A múzeum kiállításának katalógusa még Mátyás király bécsi foglalása előtti időkre helyezi azt a két pavéze példányt, amelyek belső képes mezejét a sárkányölő Szent György alakja tölti ki. A lovag az 1470-es évekre kialakult teljes gótikus vértzetbe öltözött. Körülötte lebegő lángnyelveket látunk. A lovag hosszan megnyúlt, karcsú alakú, a sárkányon áll, jobbában egyenes, kétélű kardját emeli csapásra, baljában kardhüvelyét tartja. A keretdíszítés hullámosan haladó lombozat, a felső sarkokban egy-egy rozetta kapott helyet. A lovag feje kendővel van lekötvé.

⁹ Salamon F., A magyar hadi történethez a vezérek korában. (Bp. 1877) 86.

¹⁰ A pavézéket kronológikus sorrendbe szedve 1—68-ig tartó sorszámmal láttam el. A pavézék tárgyalásánál ezeket a számokat tüntetem fel. Dolgozatomhoz, technikai okok miatt, minden egyes pavéze képét nem adhatom közre, ezért a közölt példányok képe egy másik sorszámmal kap.

4. sz. Ugyanazon festőmester keze munkájára vall a következő példány, magas, karsú Szent Györggyel, jobbában azonban nem kardot, hanem szablyát, ún. Malchus-szablyát tart, a lovag oldalán lógó kardhüvely azonban egyenes. A sárkány torkából letört lándzsarúd nyúlik ki. A lovag feje fedetlen, a kerekezés az előbbiével megegyezik.

5. sz. Egy indadíszes keretű pavéze példány közepét indázat tölti ki. A pavéze felső harmadának közepét az osztrák (Babenberg) pólyás címer díszíti, felette hermelines hercegi korona. A hercegi korona a pavéze körét a magyar foglalás előtti időre határozza meg. A visszafoglalás után Miksa a német királyi sast és Burgund címerét használta. A pavéze kora az 1470-es évekre tehető.

PAVÉZÉK MÁTYÁS KIRÁLY BÉCSI FOGLALÁSA IDEJÉBŐL

6. sz. példányunkon meglehetősen durva módon festett hármass keretsávot figyelhetünk meg. A belső mezőben a felhőkből kitörő sugarak alatt találjuk a Szent György jelenetet, a lovag kardjával dőli le a sárkányt. A lovag jobb oldalánál az osztrák pólyás címet, baljánál pedig Magyarország hármass halmon kettős keresztes címerét találjuk. Denkstein dolgozatában ezt a címet Felső-Magyarország címereként írja le.¹¹

A pavéze, heraldikai értelemben vett, alsó jobb sarkában levő címer vörös alapon ezüst szarufa, megtűzdelve hét ezüst csúccsal, Tas (Protasius) de Boscowitz olmützi püspök címere, a bal sarokban pedig vágott címerpajzsban vörös alapon négy fehér, felfelé álló csúc, alul pedig fehér mezőben két vörös csúc (heraldikai háromszögek) az olmützi püspökség címere díszlik. A címerek bizonyossága szerint ez a pavéze az olmützi püspök, Tas de Boscowitz szolgálatában álló zsoldos gyalogos felszereléséhez tartozott. Szendrei közli ezt a pavézét a millenniumi kiállításról szóló művében, a címereket azonban ismeretlenként írja le¹² (65. árba).

Az olmützi püspök a Boscowitz-család cernahorai ágából származott, jelentős politikai szerepet vitt a cseh korona és Mátyás király közötti harcokban. A püspök korábban Podjebrád György bizalmasa volt, akivel anyai részről rokonságban is állott. Már előbb, brünni prépost korában, majd 1457-ben mint választott olmützi püspök, Podjebrád György politikáját támogatta, az ő szerepének köszönhető, hogy a morva országok behódoltak Györgynek. A Szent-szék nyomására 1466-ban Mátyás király pártjára tért át, akinek ezentúl diplomáciai megbízottja lett György és a lengyel Kázmérral való fontos tárgyalások alkalmával. Az ő műve volt, hogy Mátyást 1470-ben Olmützben, titokban, cseh királlyá választották. Fontos szerepet vitt később is Ulászló és Mátyás közötti tárgyalásoknál, amelyek 1478-ban az olmützi békével és a cseh korona országainak elosztásával, a két uralkodó közötti megegyezéssel végződtek. Ulászló ekkor csupán Csehországot tartotta meg, Mátyásé lettek Morvaország és a cseh korona többi mellékországa: Szilézia, Lausitz, azzal a joggal együtt, hogy a cseh királyi címet Mátyás szintén viselhette. Mátyás cseh királyi címét a császár is elismerte az ausztriai hódítások alatti tárgyalások folyamán.

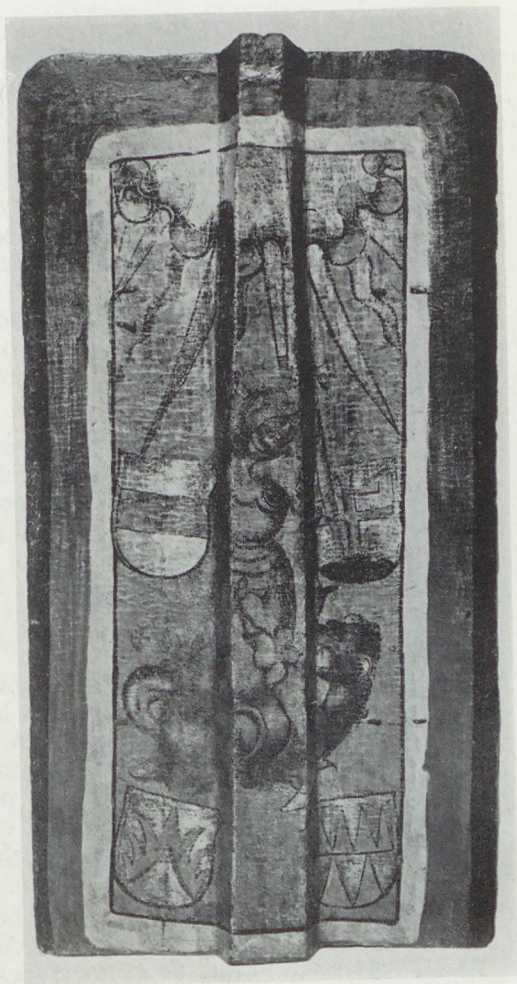
¹¹ Denkstein, V., Pavesen ... 126.

¹² Szendrei J., i. m. 193.

65. ábra

66. ábra

Protasius olmützi püspökkel együtt Olmütz városa is Mátyás pártjára állott. Ennek fejében Mátyás 1469-ben az olmützi titkos választás indítványára a város összes korábbi privilégiumát megerősítette. 1484-ben hűséges szolgálatuk elismerésül néhány falut ajándékozott a városnak. Az olmützi püspökség Mátyás királynak katonai szolgálatot tartozott nyújtani.¹³

Még a cseh háború befejezése előtt Mátyás király hadat indított III. Frigyes császár ellen. A háború folyamán Mátyás (1477–1485. évek között) igen jelentős eredményeket ért el. Bécsújhely elfoglalása után, a hadijog alapján, már Alsó-Ausztria urának tekintette magát. Okleveleiben a régi címei után megjelenik a „nec non dux Austriae” formula is. A magyar határtól az Enns vonaláig, valamennyi fontos hely magyar kézben volt. A fegyverszünet is a magyar király birtokában hagyta a meghódított alsó-ausztriai tartományt. Ez a körülmény magyarázza meg Mátyás magyar címere mellett az ausztriai pólyás címer megjelenését a pavézén.

7. sz. Az olmützi püspökség címere még két pajzson fordul elő, későbbi átfestés nélkül. Az egyik példányon lefelé törő sugarakat figyelhetünk meg, majd alább lángnyelvek között liliomos korona alatt „b” minusculát. Ez alatt lombozatokkal díszített elválasztó sáv, legalul pedig az olmützi püspökség címere díszlik. Denkstein a liliomos koronában a cseh királyi koronát véli felfedezni, ez azonban csupán nemesi korona. A „b” minuscula a Boscowitz-család névbetűje. A pavéze keretezése lombozatos díszű. Denkstein a „b” betűt tárgyalva Zwole Bohuslaw, Tas utáni püspök névbetűjét feltételezi.¹⁴

8. sz. A másik esetben a lángnyelvek között ékeskedő püspökségi címer az egyetlen díszítő motívum. Elmarad a lombozatos keretezés, a sugarak helyett egyszerű háromszögek díszítik a felső szintet (66. ábra). Mindkét pavéze az olmützi püspökség zsoldosainak felszereléséből való, akik részt vettek a Bécs elleni hadjáratban. Eredetileg három pavéze volt azonos módon megfestve a magyar, osztrák, olmützi és Boscowitz címerekkel. A leírt példányt érintetlenül hagyták, a két másikat azonban valószínűleg Lisstinger mester átfestette Bécs város címerével.

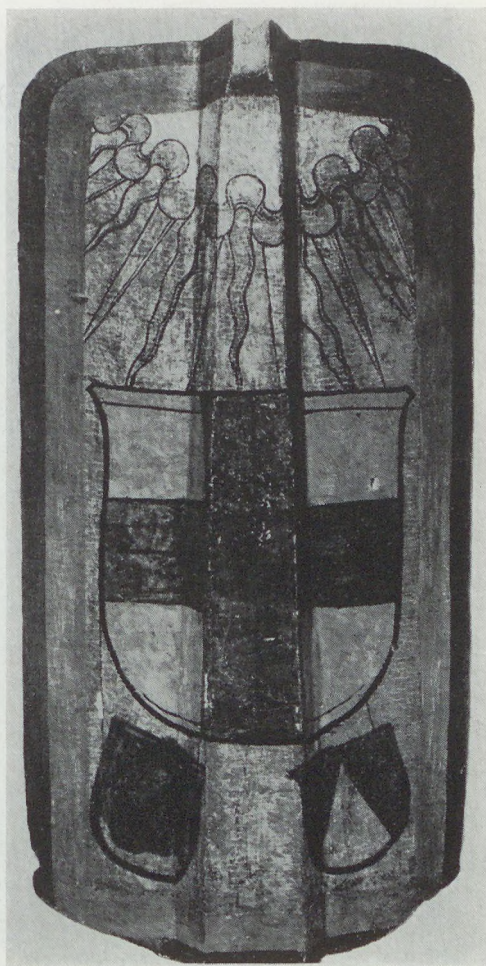
9–10. sz. A későbbben felfestett bécsi címer lefedi az egész belső mezőt, Szent Györgyöt, az osztrák és magyar címerekkel együtt. Az alsó két kis címerpajzs megmaradt ugyan, de a címerképeket durva módon átfestették. Mindössze a felhőkből alátörő sugarak maradtak épségben (67. ábra).

11. sz. Még egy esetben találkozunk a pavéze közepére későbbben felfestett bécsi címerrel, amely Szent Györgyöt és a két oldalcímert lefedi. Az alsó szintet pikkelyesen festett felület díszíti közepén nagyméretű rozettával. A felülről alátörő sugárkévék dúsabban jelentkeznek, a bécsi címert pedig lángnyelvek veszik körül. Az itt fellépő „nagy rozetta” divatos díszítő motívum. Még négy esetben találkozunk alkalmazásával. A nagy rozetták a pavézén egyazon mester keze munkáját jelzik. Mindenesetre azonban a műhelyazonosság mellett tesznek tanúságot.

¹³ Denkstein, V., Pavesen ... 127–130.

¹⁴ Ua., Pavézy ... 96.

67. ábra

68. ábra

69. ábra

12. sz. Az ily módon díszített pavézék első példánya drágakő foglalatokat utánzó kerettel bír, a foglalatok egy része szív alakot ölt. A felső rész pikkelyezetten megfestett, alatta alacsony korona alatt lángnyelvek között a „v” minuscula díszlik (Vladislav), ez alatt pedig keskeny elválasztó sávban ismételt a drágakő foglalatot utánzó díszítőelemet találjuk. Az alsó mezőt ékíti a lángnyelvek között díszelgő nagy rozetta, az előbb említettel azonosan megfestve (68. ábra).

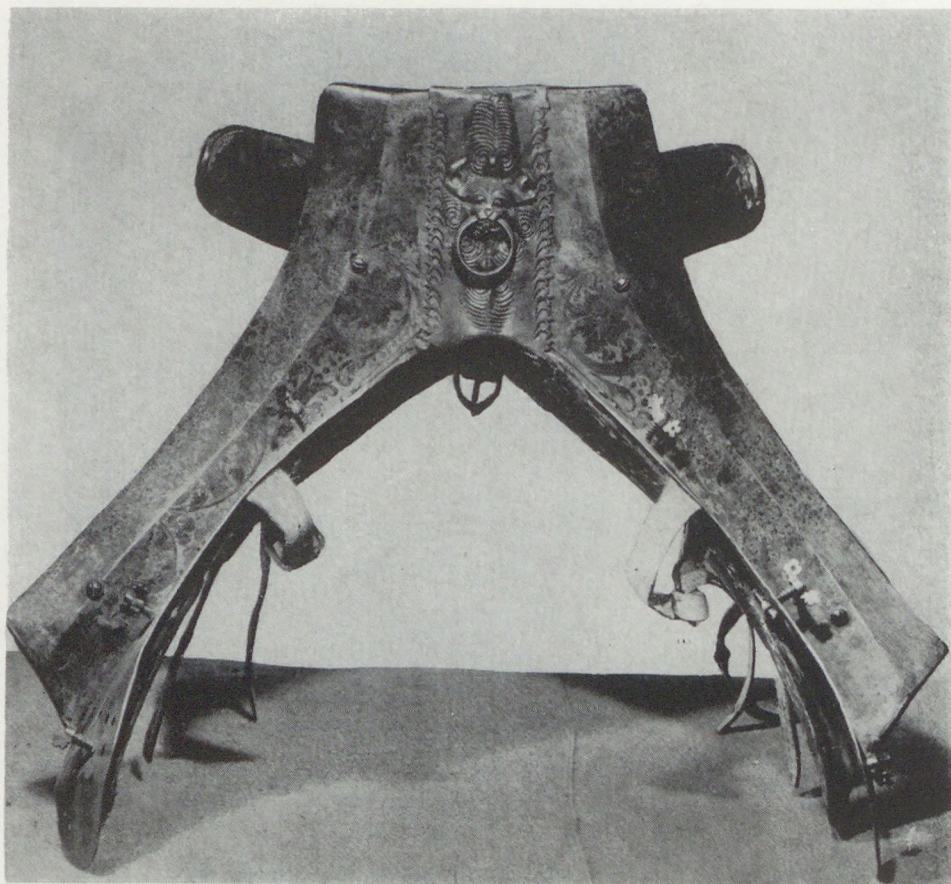
13. sz. A következő pavézénél a keretet körkörös mezőkben levő kisebb rozettákkal megtört, legendát utánzó minusculák sora adja. A felső részen pikkelyesen festett mezőből hullámos fénysugarak törnek alá, egy minusculás keresztcsáv, amely alatt a nagy rozetta látható (69. ábra).

70. ábra

14. sz. Hasonló legendát utánzó betűsoros keretezésű az a pavéze példány, amelynek közepét három részre tagolt vázába ültetett, hosszú, keskeny levelű virágos tő (szekfű vagy tulipán) díszíti. A nagy rozetta az előbb leírt módon az alsó mezőben jelenik meg.

15. sz. Következő példányunkon már kissé stilizálódott a nagy rozetta, lehetséges, hogy más műhely terméke, de korban az előbbiekkal megegyezik. Keretezése kúszó levélsor, a belső mezőt a Szent György jelenet díszíti, rozettákkal és Krisztus-monogramos medaillonokkal. Ez a pavéze kiválik a sorból, levágott jobb alsó sarka miatt (70. ábra). Ez a levágás az akkoriban divatos magas kápájú nyereg, a „Hohes Zeug” miatt történhetett (71. ábra).

71. ábra

A következő csoportba azokat a pavézéket oszthatjuk, amelyeken a későbbben felfestett bécsi címer a pavéze alsó mezejét takarja el. Ez a címerállás 12 esetben ismétlődik. Hat esetben a pavézek alsó címereit fedi el. A bécsi címerek megfestése igen primitív módon történt. Majd mindegyik címerpajzs más és más alakú és méretű.

16. sz. A csoport első példányánál a pikkelyesen megfestett felső szintből hullámosan törnek alá a lángnyelvszerű sugarak. Megjelennek a lebegő kis lángnyelvek is. Keretezése virágos indadísz (72. ábra). A lángnyelvszerű sugarak a nagy rozettás példányoknál ismert díszítőelemek. Ez a körülmény ahhoz a megállapításhoz vezet, hogy az alulra festett bécsi címeres példányok az előbbiekkal azonos korúak.

17. sz. Öt példányon a sárkányölő Szent György jelenet díszlik. A lovag azonban nem karddal, hanem lándzsával döfi le a sárkányt. Mind az öt esetben

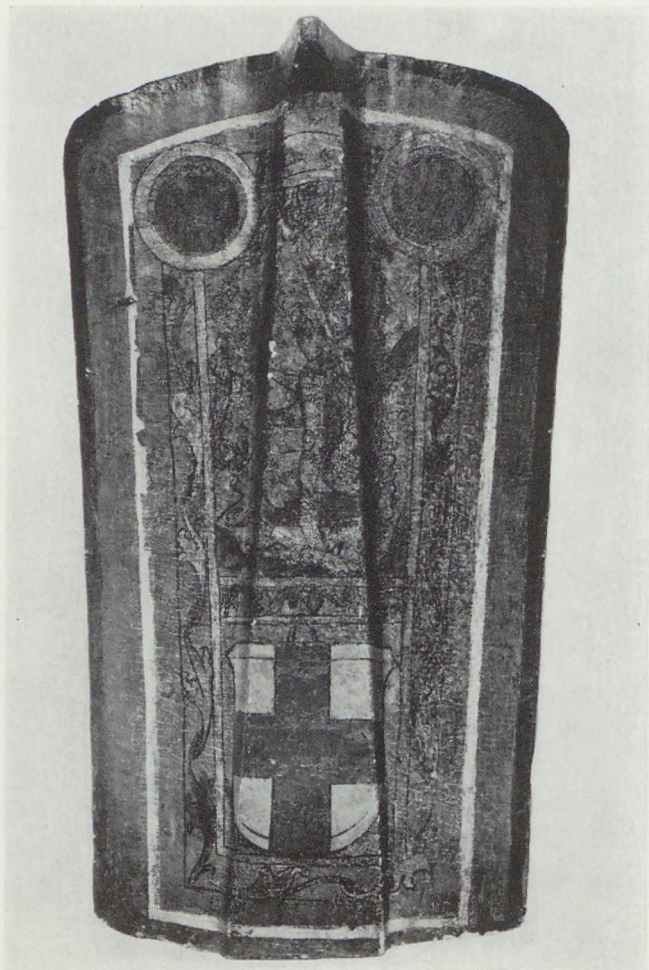
72. ábra

négyzetes alsó mezőt fed le a bécsi címerpajzs. Az első példánynál Szent György mögött pikkelyesen festett hátteret látunk, a bécsi címer lombozatos mezőt takar.

18. sz. Szent György felett napsugaras ékítmény látszik, keretezése kúszónövény, a felső két sarokban körkörös medaillonokban elfedett címereket vélünk — mint később beigazolódik —, Magyarország és a Hunyadi-család címereit. Az alsó mezőt elfedő bécsi címer zsinóron függ (73. ábra).

19. sz. Ugyancsak kúszónövény keretezi ezt a példányt is. A bécsi címerpajzs alól helyenként kilátszik a lombozatos festett díszítés.

20. sz. Erősen megkopott képet nyújt egy legendával díszített példány. Itt a bécsi címerpajzs pikkelyezett mezőt takar (74. ábra). A keretezés legendának látszó, azt utánzó betűsor, csupán betűszerű díszítőhalmaz.

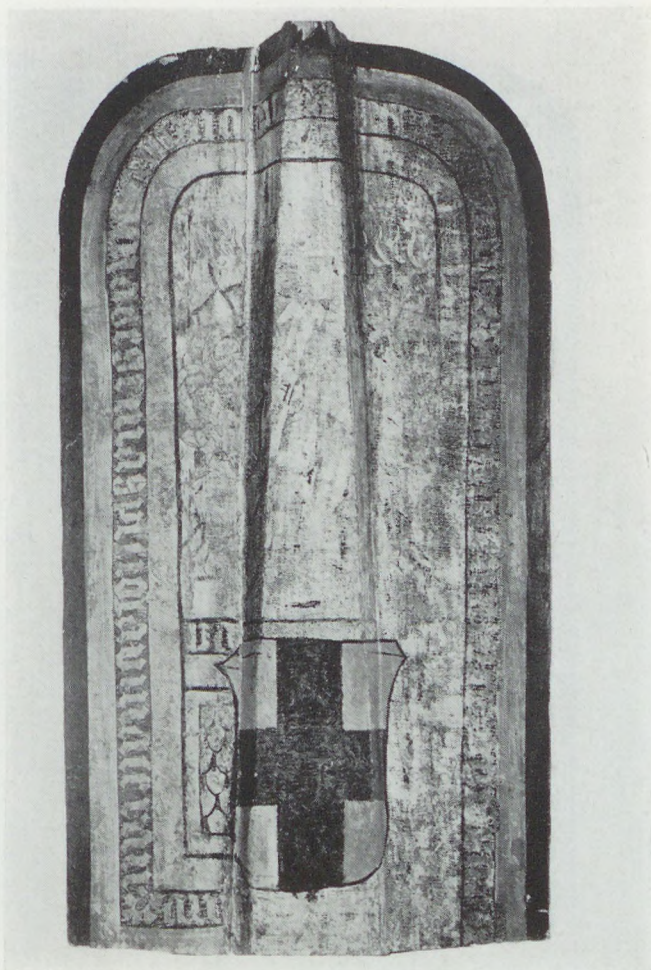
73. ábra

21. sz. Ugyancsak kopott felületű a szintén legendaszerű betűsoros keretezésű példány. Itt már az alsó mezőt elfedő bécsi címer keresztszárai között tűnik elő a pikkelyezett festés.

22. sz. Öt esetben találunk alulra festett bécsi címet, amikor Szent György alakja teljes hosszában kitölti a belső mezőt. Első esetben a keretezés levegős kúszónövény sor, a lovak mögött pikkelyes háttér látszik. A bécsi címer a sárkány alakját fedi el (75. ábra).

23. sz. Testvér példánya ennek a pavézének egy bécsi címer nélküli példány, azonos a keretezés díszítése, pikkelyezett a háttér és azonos a lovak képe is. Ezeknél a műhelyazonosság nyilvánvaló.

24. sz. A pikkelyezett háttér, a térdelő, imádkozó királyné, majd pedig Szent György ábrázolása, ebbe a csoportba sorozza be egy másik bécsi címer nélküli pavézünket. Keretdíszé durva módon van átfestve, úgy, hogy csupán

74. ábra

halványan átütő nyomokban figyelhető meg. Az előbb leírtakkal a műhely azonossága itt is megállapítható.

25. sz. A következő pavézén Szent György mögött a háttérben a várkastély és a térdelő, imádkozó királylány alakja díszlik. A bécsi címer csaknem térdig takarja el Szent György alakját, a sárkányt ugyanúgy. Keretezése kúszónövény (76. ábra).

26. sz. Nagyobb méretben jelenik meg Szent György alakja azon a pavézén, ahol a bécsi címer a lovagot térdén felül fedi el a sárkánnyal együtt. Keretezése kettős kúszónövény sor, a háttérben a várkastély és a térdelő, imádkozó királykisasszony látható, majd pedig vázába helyezett nefelejcs csokor.

27. sz. Növényszár köré csavarodó kúszónövény-díszes az a pavéze példány, amelyen a Szent György feletti medaillonban Krisztus-monogram díszlik. Ettől jobbra és balra egy-egy medaillonban átfestett címereket vélünk. A lovag mögötti

75. ábra

hátteret nyugtalan vonalvezetésű lombozat borítja, a baloldalon a térdelő királylány alakja tűnik elő, fején lilomos koronával. A bécsi címerpajzs a sárkány testét takarja el (77. ábra).

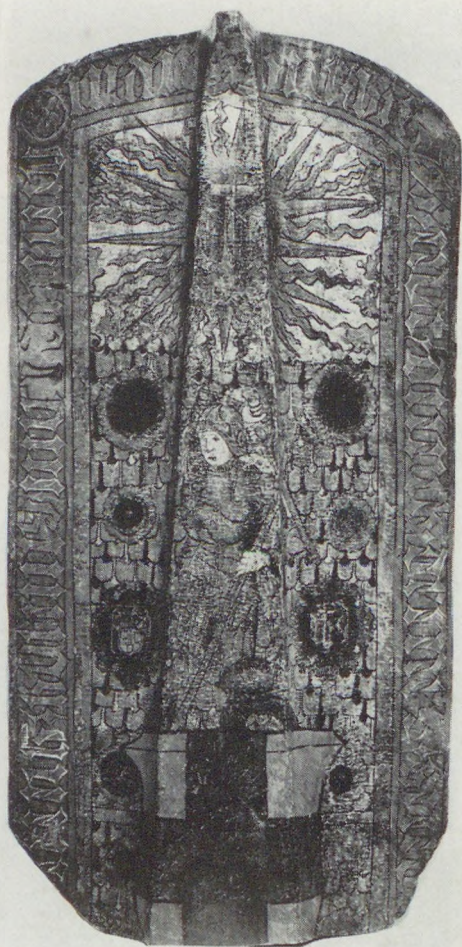
28. sz. Végül pedig a legpompásabban megfestett példánynál a legendaszerrűen betűket utánozó keretezés szándékosan olvashatatlan kabalisztikus jellegű. Olvashatatlansága a legyőzhetetlenséget akarja szimbolizálni. Belső mezejének felső harmadát a sugárkoszorúval övezett Krisztus-monogram ékíti, majd pedig pikkelyesen festett díszítésű. Szent György kezében csapásra emelt kard, baljában lovagi lándzsa, amellyel ledöfi a bécsi címerpajzs által lefedett sárkányt. A lovag oldalainál jobbról és balról négy-négy medaillon kapott helyet, egyikben a Krisztus-monogram, egy másikban korona alatt kis címerpajzs, benne három kis címerpajzs, mint címerkép (művész-címer) látható (78. ábra).

76. ábra

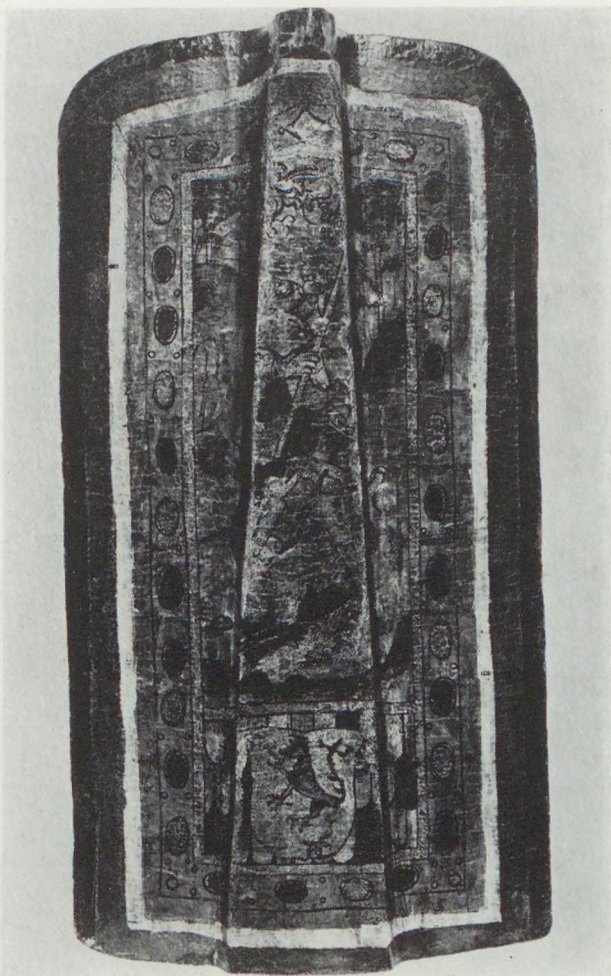
77. ábra

78. ábra

79. ábra

80. ábra

Az átfestett pavézék élénken bizonyítják, hogy a festő nem sok érzékkel bírhatott a festészetet illetően. Egy pompás, gótikus vértetbe öltözött lovagot nem lett volna szabad ilyen primitív módon átfesteni. Magát a sárkányt sem, amely éppen a Szent György jelenettel kapcsolatban feltétlenül szerephez jut.

29. sz. Az alsó szintre felfestett, bécsi címerrel áthangolt pavézék utolsó példányán Szent György helyett gótikus vértetbe öltözött álló alakot látunk. Jobbjában fehér-keresztes lobogós lándzsát, baljában négyszögletes tárcsapajzsot tart. Fején hercegi kalap. A pavéze keretezése drágakő foglalatokat utánozó ovális díszítmények sora. Az ábrázolt férfialak Szent Vencel. Ez a pavéze is Mátyás király bécsi helyőrségének cseh zsoldos felszereléséből való (79. ábra).

30. sz. Ehhez a pavézéhez kapcsolható az a példány is, amelynek keretezését ugyancsak drágakő foglalatokat utánozó ovális díszítmények sora adja. Szent

81. ábra

György alakja mögött tájképet, az alsó szinten levő pikkelyes díszű négyszögletes mezőben címerpajzsban a cseh oroszlánt látjuk (80. ábra).

Ehelyütt jegyezzük meg, hogy a már több ízben is említett pikkelyezett díszítési elem a legtöbb esetben inkább tetőcserepekre emlékeztet. Az Apfalterer-féle disszertációban az ábrázolt pavézék alsó szintje ugyancsak pikkelyezett.

31. sz. A keretezés díszítésénél rokonságot találunk azon pavéze példányunknál, amelyen Szent György is azonos módon van megfestve. Az alsó kis mezőben kör alakú medaillonban a Krisztus-monogram díszlik. A műhelyazonosság a két utóbbi példánynál nyilvánvaló.

A következő csoportba sorolt pavézék között hat esetben találjuk meg a későbbi időben felfestett bécsi címet, mégpedig a felső szinten. A címer vagy egymagában, vagy kétszer, a jobb és bal felső sarokban jelenik meg és ezen esetekben elfedi Magyarország és a Hunyadi-család címerképeit.

82. ábra

83. ábra

84. ábra

32. sz. Elsőnek tárgyalt példányunkon egy valóban művészi készséggel festett Szent György jelenet díszlik, felette kör alakú mezőben levő sugárkoszorúban Krisztus-monogramot fed el a bécsi címer. A lovag alakja az egész képmezőt betölti, a tetőcserepszerűen pikkelyezett háttérrel négy helyen rozetta, illetve egy pikkelyezett mezejű felület töri meg. Pompásan hat az ugyancsak művészien megfestett indakeretezés is (81. ábra).

33. sz. Ugyanazon mester műve a hasonlóan festett következő példányunk, az ugyanott jelentkező bécsi címerrel. A Krisztus-monogramot itt nem keretezi körkörös keret. A rozetták egyikében Krisztus-monogramot, egy másikban „t” minusculát találunk.

34. sz. Következő példányunk is egyazon mester keze munkáját dicséri. A bécsi címer e helyütt nem jelentkezik. A rozetták egyikében „b”, a másikban „s” minusculát olvashatunk. Keretezése kúszónövény (82. ábra).

85. ábra

35. sz. Egyazon mester kezéből került ki a következő pavéze is. Felülete erősen megrongálódott. Itt is elmarad a bécsi címer, a felső szinten azonban Szűz Máriát találjuk, karján a gyermek Jézussal. Az egyik rozettában azonban megjelenik itt is a Krisztus-monogram. Keretezése levegős kúszónövény.

36. sz. Azonos kidolgozású, az előbbiekkal együtt azonos mester munkája a következő pavézénk is. A Krisztus-monogramot itt sem fedi le a bécsi címer. Külső keretezése legendának mutatkozó, erősen stilizált gótikus minuscula halmoz, nem értelmes szöveg, csupán díszítő jellegű s olvashatatlan. Belső keretezése kúszónövény.

37. sz. Nyilván győzelmi trófeaként érintetlenül, átfestés nélkül hagytak egy pavézét, amelyen Magyarország és a Hunyadi-család címere díszlik. A képes mezőben felhőkből alátörő sugarak alatt a Szent György jelenetet látjuk, háttérében várkastély a királyleány alakjával. Az alsó négyszögletes mezőben körkörös

86. ábra

mezőben a Krisztus-monogram jelenik meg. A felső, heraldikai jobb sarokban, kör alakú mezőben a magyar kettős kereszt címerét, a bal sarokban pedig a Hunyadi-család faágon álló, gyűrűt tartó hollós címerét látjuk. A pavézét kettős keretezés díszíti: egy külső levegős-lombozatos és egy belső leveles-indás nővénsor. A levegős-lombozatos keretezést már korábban, a 22. és a 23. sz. példányoknál is megfigyelhettük, tehát az említettekkel nyilvánvaló a műhelyazonosság. A pavéze Mátyás király személyi testőrségének felszereléséhez tartozott (83. ábra).

38. sz. Ugyanazon mester az alkotója a következő pavézének is. A Szent György jelenet erre a példányra át van kopírozva, mindössze a háttér lombozat díszénél találunk eltérést. Az alsó négyszögletes mezőben piros-fehérral kockázott sást, Morvaország címerét találjuk. Számunkra különös érdekességgel bír ez a pavéze abból a szempontból, hogy ez a példány is Mátyás király személyi

87. ábra

testőrségének felszereléséhez tartozott. A felső két medaillonban Magyarország és a Hunyadi-család címere volt egykor, amit később a nap és hold emberi arcot utánzó képével festettek át (84. ábra).

39. sz. Hasonló átfestésre gondolunk a következő példánynál, amelynél a Szent György jelenetet az előbbi mester keze munkájának tekintjük, a lovag felett felhőkből lefelé törő sugárkéve díszlik. A felső két sarokban levő medaillonok, amelyekben a magyar és a Hunyadi címert véljük, bécsi címerekkel vannak fedve. Belső keretezése minusculás betűsor, a külső durván megfestett indázat (85. ábra).

40. sz. Szent György alakja teljesen kitölti következő pavézénk belső mezejét. A háttérret lombozat borítja. A felső sarokban levő két medaillonban a magyar és a Hunyadi címert ráfestett csillag képek takarják. A két medaillon közé festették fel később a bécsi címert.

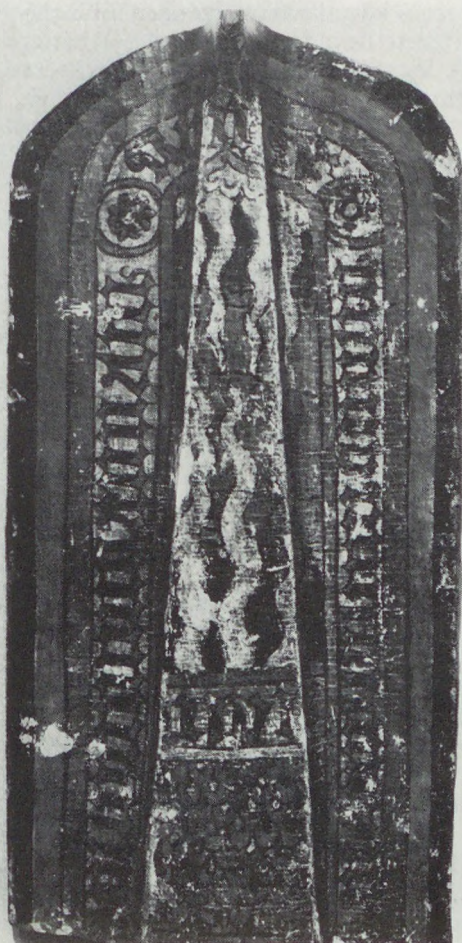
88. ábra

41. sz. Szent Vencel gótikus vértzetbe öltözött képével találkozunk a következő, művészi kézzel megfestett pavézén. A felső, négyszögletes mezőben lombozatok között Vladislav névbetűje a „v” minuscula ékeskedik. A képes mező tetőcserépszerűen pikkelyezett hátterű, ebben áll Szent Vencel, kezében fehérkeresztes lobogós lándzsával, lábánál álló címerpajzsban fehér sas képe díszlik. Kettős keretezése kúszónövény, illetve indadísz.

Szent Vencel alakjával díszített pajzsokat Denkstein a prágai Nemzeti Múzeumban és a leningrádi Ermitazsban dolgozott fel. A leírt pavéze is Mátyás király bécsi helyőrségének cseh zsoldos gyalogsági felszereléséből való.¹⁵

A Szent György jelenetes pavézék közül öt példányt nem sikerült a korábban csoportosítottak közé besorolni. Korban ugyan összetartozásuk nyilvánvaló,

¹⁵ Uo. 65, 68.

89. ábra

Mátyás király bécsi foglалásának idejéből valók, de elütő idegenszerűségek jelentkeznek a festett jeleneteknél. A műhely azonosságát is hiába keressük a korábban leírtakkal kapcsolatban.

42. sz. Ezek közül az elsőnek vett példányunk primitív módon van festve. Bár Szent György arca meglehetősen élethű képet nyújt, de a vértet elnagyolt, hiányzanak róla a gótikus vértetek korhű, részletes aprólékossággal kidolgozott elemei. Nem kapcsolódik a korábban megfigyelt, művészi módon festett gótikus vértetek kidolgozásához. A sárkány alakja teljesen stilizált, a lényeg szinte alig kivehető. A háttér fehér, primitíven megfestett lángnyelveket utánozó ecsetvonások jelzik. Keretezését széles, stilizált levélzet sora adja. Mátyás király foglалása előtti időből származik, zsoldosai felszereléséből való (86. ábra).

43. sz. A következő pavézénken tollforgós saladesisakban látjuk Szent Györgyöt, vérteteze ugyancsak elnagyolt, a háttérrel különböző méretű rozetták töltik ki. A lovag lándzsarúdja meg van törve, felületesen rajzolt, már e hiba miatt sem gondolhatunk elsőrangú festőre. Az alsó, négyszögletes mezőben pikkelyes háttérrel rozettákat látunk, egyikben a Krisztus-monogram. Keretezése sűrű kúszónövény. Mátyás király foglalási idejéből való (87. ábra).

45—46. sz. Az előbbi ábrázolásoktól eltérően a következő két pavézén Szent György nem lándzsával döfi le, hanem kardjával vágja le a sárkányt. Emellett azonban lándzsáját is szúrásra készen tartja. A lovag feje felett sugárkoszorús Krisztus-monogram ragyog. Az alsó, kis négyszögletes mezőben két szent nőalak áll egymással szemben, Veronika kendőjét tartva. Ennél a pajzsnál a vallásos elemek halmozását figyelhetjük meg. Keretdíszítése kettős kúszónövény. Mátyás király foglalási idejéből való példány.

A másik példányon ugyancsak karddal sújt le Szent György a sárkányra, a háttérben várkastély képe látszik a térdelő királykisasszonnyal. Az alsó, négyszögletes mezőben két alakot látunk, az egyik Szent Katalin, aki kezében kardot tart. A kard felett szablya képe látszik. A másik alak férfit ábrázol. Keretezése látszólagos legenda, betűcsoportszerű díszítő elem. Olvashatatlanságával kabalisztikusan ez is a legyőzhetetlenséget óhajtja jelképezni. Mátyás király foglalási idejéből való.

47. sz. Ugyancsak a vallásos elem kerül túlsúlyba a következő példányon, ahol a képes mezőt Szent Katalin alakja tölti ki. A háttér pikkelyesen megfestett. A felső szinten két kisméretű mezőben „b” minuscula, illetve Krisztus-monogram jelenik meg. A „b” betű esetleg Borbála névbetűjét jelenti. Alább rozettákat figyelhetünk meg. Az alsó, négyszögletes mezőben felhőből alátörő sugarak alatt Szent Borbála térdelő alakját látjuk, kezében tornyot tart. Külső keretezése kúszó levélsor, a belső pedig értelmetlen betűszerű halmaz. Mátyás király megszálló zsoldosainak felszereléséhez tartozott (88. ábra).

54. sz. A cseh zsoldos gyalogság környezetébe állítható be, a huszita tradíciókhoz kapcsolódik a passio eszközeivel díszített pavéze. Ábrázolva látjuk rajta a töviskoszorút, a lándzsát, a rúdra kötött spongyát. Mindezek felett látjuk még a „W” minusculát, Wladislaw névbetűjét, alatta pedig „INRI” Krisztus-monogramot. A belső mező egész felülete pikkelyesen festett, keretdíszítése levélsorozat.

Denkstein a „W” betűvel jelzett példányt a prágai Nemzeti Múzeumban említi meg. Az Ulászló név jelentését kérdésesnek tartja.¹⁶

55. sz. Ugyancsak ebbe a körbe sorolható a szintén vallási elemeket mutató példány, amelynek belső mezejét lángnyelvek díszítik, alább pedig „INRI” szöveg olvasható. Alsó mezeje pikkelyesen festett, keretezése legendát utánzó olvashatatlan betűhalmaz (89. ábra).

56. sz. Következő pavézénk középső mezejében balra néző, heraldikusan megfestett oroszlán alakját látjuk, felette pedig virágzó fát. A fa ágai közé minusculás mondatzsalag tekeredik. Alsó szintje teljes szélességében pikkelyesen festett. Keretezése minusculás szöveget utánzó betűcsoportokból áll.

¹⁶ Uo. 98.

90. ábra

57. sz. Primitív, gyakorlatlan mester keze munkájára vall következő példányunk festett díszítése. A középső mezőben rendetlenül megfestett címerpajzsot látunk, abban, mint címerképet, a sugárzó napot véljük felfedezni, csonkán, oldalra eltolódva. Keretezésében találunk rozettákat, leveleket, teljesen rendszer nélkül (90. ábra).

58. sz. Az előbbiekhöz hasonlóan nélkülözi a művészi készséget a következő pajzs is, amelynek belső mezejét minusculás mondatszalg díszíti. A felső jobb sarokban kis címerpajzsban kereszt alakú címerkép látszik. Keretezése leveles indás sorozat.

Ezen utóbbi példányok még Bécs megszállási idejéből valók, a zsoldos gyalogság felszereléséből származnak.

91. ábra

MÁTYÁS KIRÁLY KÉPÉVEL FESTETT MAGYAR
LOVASSÁGI PAVÉZE

44. sz. Az eddig tárgyalt pavézéktól merőben eltér az a példány, amelyik már külső alakjában is elüt a széles gyalogsági fajtától. Keskenyebb alkatú, a közepén végig húzódó előreugrás viszont jóval szélesebb, mint az előbbieken. Mondhatjuk, hogy ez a legszebben megfestett pavéze, részleteiben is a legragyo-
góbb művészi alkotást tárja elénk. A keskeny belső mezőben felhőből alátörő su-
garak alatt Szent György lándzsával dőfi le a lábánál fetrengő sárkányt. A lovag
alaposabb vizsgálatokor szembetűnik a portrészertű, aprólékos finomsággal meg-
festett arc. A lovag feje, amint megfigyelhetjük, nem ül természetes helyzetben
a törzshöz viszonyítva. Egy másik mester kezemunkájára vall az arc kidolgozása.
A lovag tekintete nem a ledőfött sárkányra irányul, a sisak elhagyása, a diadém

alkalmazása, mind azon feltételezésünket látszik alátámasztani, hogy ez a portré a fiatal Mátyás király arcát tükrözheti.

A lovag vértete nem a szokásosan ismétlődő gótikus vértetet, amely hadi öltözet az 1470-es évek utáni divatot képviseli, hanem a „Kastenbrust”, az 1440-es évek utáni kora gótikus vértetet. A lovag oldalán függ hosszú markolatú gótikus kardja. A fegyverzet tehát az 1470-es évek előttre határozza meg a pavéze korát. Feltűnik ezenkívül, hogy a pavéze alakra nem gyalogsági állópajzs, hanem előkelő magyar lovas harcos védőfegyvere lehetett. Az alja sem mutat csonkítást, eredeti állapotában maradt fenn napjainkig. Lehetséges, hogy ez a pavéze Mátyás király közvetlen környezetéhez tartozó udvari, vagy testőri szolgálatot tevő magyar vitéz tulajdona volt.

A római Vatican Könyvtárban őrzött „Vir dolorum”-ot és az „Arma Christi”-t ábrázoló nagy miniatúrán, amelynek előterében Mátyás király térdelő alakját látjuk, a király arcvonásai nagy hasonlatosságot mutatnak a pajzson megfestett Szent György lovag arcvonásaival. A miniatúra 1469-ből való.¹⁷

Nézetünket látszik igazolni az ábrázolt lovag sűrű, hosszú, hullámos haja, amely sisakot viselő lovag számára nem mondható a legelőnyösebb hajviseletnek. Mátyás királynak viszont, mint ahogy azt a Szépművészeti Múzeumban őrzött márvány domborművön is láthatjuk, vállára omló, dús, hullámos haja volt.

Mindezeket a megfigyeléseket egybevetve, úgy találjuk, hogy pavézénkben nem csupán egy magyar, középkori védőfegyvert, hanem egy Mátyás király arc-képét őrző festményt látunk, ami igen értékes, jelentős ereklét tár elénk.

Keretezése ugyancsak művészi módon van megfestve. Keskeny, lombozattal és egy szélesebb, virágokkal ékes, kúszónövényből szövődik. Legbelül ugyancsak ismétlődik a külső keskeny keretdísz, tehát a kúszónövény keret három keskeny levéldíszes sáv között halad. Ez a keretdísz a lovag alakja alatt kétszer egymás alatt ismétlődik (91. ábra).

GRIFFES CSOPORT

Külön, önálló csoportba sorolhatók a griffekkel díszített pavéze példányok és azokkal rokon arabeszkések. A csoport hat darabból áll. Mind a hat példány azonos festő keze munkájára vall. A pavézéknél szinte vonalról vonalra azonos a Szent György jelenet, sárkányostól; az alakok, a virágdíszek át vannak másolva. A felső szinten négy esetben egy-egy griffet figyelhetünk meg, egymással szembe fordulva. Két esetben a griffek a bécsi címert tartják karmaik között.

48. sz. Az első példánynál az alsó sarkokban egy-egy címerpajzsot találunk kutya, illetve emberi arcot ábrázoló napkorongos címerképpel. Stilizált címereknek tekinthetjük ezeket.

49. sz. A másik példányon a két címer helyett díszes rozetták foglalnak helyet, a felső szinten „AVE”, alul, a rozetták között pedig „GADES” szöveg olvasható (92. ábra).

50. sz. Harmadik példányunkon a griffek karmai között a későbbben felfestett bécsi címert találjuk. A rozetták díszesebben mutatkoznak. Alul és felül minusculás szöveg kapott helyet.

¹⁷ Roma, Biblioteca Vaticana. No. 1164. Missale. Fol. 126. v.

92. ábra

51. sz. Negyedik példányunkon ismét megjelenik a bécsi címer a griffek karmai között. A két alsó rozetta keretezés nélkül foglal helyet. A felső szinten „S. MARIA”, az alsón pedig „VIRGI” (?) szöveg olvasható (93. ábra).

52. sz. A következő két példánynál elmarad a két griff ábrázolása, ezek helyett egy-egy címerpajzsot találunk, ugró unicornis, illetve oroszlán címerképpel. Az alsó szint rozettái le vannak fűrészelve.

53. sz. Végül az elmaradt griff és címerképek helyett keretbe zárt rozettás díszítést találunk mind az alsó, mind a felső két sarokban.

Ezek a pavézék Mátyás király bécsi foglalásának utolsó éveéhez kapcsolhatók. Díszítő ízlésükben elhagyják a merev gótikus vonalvezetést és már a reneszánsz levegőjét érezhetjük ki az oldaldíszek, a virágos-leveles arabeszkek megjelenéséből.

93. ábra

A cseh—huszita tradíciókhoz híven a vallási elem jelentkezése szinte elmaradhatatlan az eddig tárgyalt pavézék festett díszítésénél. Legalábbis Szent György képe csaknem velejárója a cseh—huszita zsoldos gyalogság pavézéjének, aki a harcosok védőszentje volt, tehát személyének képe biztonságérzést kölcsönzött viselőjének.

Az eddig tárgyalt pavéze csoportok Mátyás király hadjárataival, Bécs városának megszállásával kapcsolatosak. Vizsgálatuk az ezen idők divatjára, továbbá a festőmesteri és műhelyazonosságokra vetnek élénk fényt. A pajzsok festésének kora Bécs városának 1490-ben történt visszafoglalásáig tartó időszakot öleli fel. Ezzel az esztendővel egyúttal le is záródik a pavézefestő mesterség cseh—huszita tradicionális korszaka.

PAVÉZÉK MÁTYÁS KIRÁLY BÉCSI FOGLALÁSA UTÁN

Mátyás király halála után Bécs városa felszabadul a magyar szolgálatban álló cseh zsoldos gyalogság megszállása alól. Az őrség lefegyverzésével a támadó- és védőfegyverek hadizsákmányként a győztesek birtokába kerültek és besorozták Bécs városának Hadszertárába.

Úgy találjuk, hogy a pavézék egynéhányát, amelyek a Mátyás király-féle megszállásra emlékeztettek — a magyar és a Hunyadi címerrel ékítettek közül — emlékként megőrizték, a többi példányt későbben Bécs város címerével festették át. Azokat a példányokat, amelyek heraldikai szempontból érdekteleneknek mutatkoztak, változtatás nélkül hagyták. Az átfestett, illetve a közömbös képet nyújtó példányokat kiosztották Bécs városőrsége számára.

Az új őrség részére újabb felszerelési tárgyak készültek, amelyekkel feltöltötték a város Hadszertárát. A jól bevált zsoldos gyalogság taktikai és harci fölényének eredményeire élénken reagált az újra fegyverkezés irama és természetesen felhasználták a legyőzött ellenfél fegyvereit, így a pavézéket is. A pavézék e későbbi átfestése, vagy újrafestése, bizonyos törést mutat a korábbi, a kor divatozó díszítő motívumai és elemei, többé-kevésbé megállapodott, kijárt útján. A cseh—huszita kori vallásos elemek ábrázolása immár nem jelentkezik olyan kizárólagos módon. Az újszerű, a kedvelt díszítő elem a lovagok vagy harcosok ábrázolása. Hiszen Miksa maga is lovag, sőt az utolsó lovag a letűnő középkor és a hajnalodó újkor mesgyéjén. Lelkesítő érzés volt a régi ragyogó lovagkorra emlékezni, és ha lehetőség mutatkozott, továbbra is az életbe visszavarázsolni a letűnő lovagi világ tradícióit. Szent György lovag tehát átadja helyét a vértezett lovagnak, Szent Katalin és Borbála az újkori női ideálnak, eltűnik a zsoldos gyalogos pavézéjén otthonos Krisztus-monogram, hogy helyét átadja a német király fekete sasának és a burgundi harántpólyáknak, a dicső lovag, Miksa, címerképeinek.

A zsoldos gyalogos rendszert nem veszi át Ausztria, mert már nincs veszélyes ellenfele, határán még nem kopogtat a török veszedelem. A cseh rablólovagok sem törnek többé Ausztriára, a magyarok pedig el voltak foglalva saját bajaikkal.

Felvetődik ismét a kérdés, hogyan használták tehát Bécs város katonái a pavézéket, mint zsákmányolt védőfegyvereket.

A pavézék eredeti állapotukban csupán a cseh—huszita gyalogos hadrendszerben voltak céljuknak megfelelően alkalmazhatók. A cseh—huszita hadsereg igen jelentős ütőereje a gyalogságon nyugodott. Legfőbb védelmi állásukat a szekérvár jelentette. A lovasság a gyalogságnak mintegy tizedrésze volt, a szekerek száma pedig pontosan a lovasok számának a felét adta. Az arány világosan közli velünk, hogy menetelés alkalmával a szekerek elé két ló volt fogva. Ez az arány rendszeresen megtalálható a cseheknél a XV. század folyamán történő hadbaszállás esetén.

A pavézés gyalogosokra akkor hárult a jelentős feladat, amikor a sereget nyílt mezei harcban, a szekérvár támogatása nélkül kellett bevetni. A földbe szúrt pavézék sora nyújtotta azt a védelmi vonalat, amely mögött a lovasság és a puskás, számszerűs, gyalogság felfejlődhetett és támadásba lendülhetett. A védelmi vonal biztosítása megkívánt a pavéze alsó szintjére bizonyos alkalmazhatóságot, amely révén a földbe szúrása elvégezhető volt. Denkstein idézett művében közli a kutna-horai biblia egyik miniatúráját, amelyen világosan megfigyelhetjük

94. ábra

a pavézék aljának jelentős hegyben való megnyújtását. Ennek a hegynek vasból kellett készülnie, különben a pavéze fűzfa anyaga nem lett volna alkalmas a földbe szúráshoz való erő kifejtésre.¹⁸ Nézetem szerint a pavézék aljára annak teljes szélességében vaspánt volt felszegecselve, amelynek közepén volt kialakítva az alányúló csúcsrész.

Ausztria nem szervezhette meg véderejében a cseh—huszita hadrendet, a már korábban jelzett adottságok miatt. Erre a külső körülmények nem kényszerítették. Tehát a város őrsége számára a cseh gyalogsági védőfegyverek eredeti alakjukban alkalmatlanoknak bizonyultak. Mozgó harc esetében nehézkesek voltak, a lovas harcos számára pedig hasznavehetetlenek.

¹⁸ Denkstein, V., Pavézy ... 33. kép.

Bécs felszabadulása után, a Miksa idejében festett, vagy átfestett pavézék rendszerint magános férfi, esetleg női alakot tárnak elénk. A mezők nem osztottak.

59. sz. Elsőként tárgyaljuk azt a példányt, amelynek lombozatos kerete művészi kézzel festett, a belső mezőnél cakkozott szegély fut körül. A kép öreg, szakállas harcost tüntet fel hasogatott, a kor divatja szerinti ruházatban. Jobbjában „S” keresztvasú kard, baljában husángot tart. A husáng szokatlanul tűnne fel harcos kezében, ha nem tudnánk, hogy ez a Miksa korában divatozó gyalogtorna egyik eszköze volt. Fejét alacsony nemez sapka fedi, lábán alacsony, papucszerű lábbeli. Az ábrázolt a magasba néz, mintha a feje felett lebegő Miksa királyi címerét nézné. A hasított címerpajzsban levő címerkép a német királyi sast és Ausztria pólyás címerét ábrázolja.

60. sz. Szélesebb, csaknem azonos művű és kivitelű keretezésben a következő példányunkon szakállas, bajszos magyar harcost látunk, jobbában szabályját villogtatja, baljában tárcsapajzsát tartja, amelyen a királyi sast és a burgundi harántpólyákat találjuk. A harcos ruházata az ekkor divatos saruig leérő hosszú köpeny, fejfedője magas sapka. A tárcsapajzs bal sarka kissé felfelé nyúlik, mint általában az ez idő szerinti magyar huszár védőfegyvere. A magyarok ebben a korban Miksa szolgálatában testőrként szolgáltak (94. ábra).

61. sz. Ugyancsak azonos keretezésű az álló nőalakot ábrázoló pavéze festménye is. A nő ruhátlanul áll, mindössze vékony, átlátszó fátyol húzódik az alsó testén keresztül. Fején magasra ugró, kettős csúcsú, alul csavart módon a fejre ülő fejfedővel, amelyről ugyancsak fátyol lobog hátrafelé. Felemelt baljában pénzes zacskót tart, hüvelykuján sólyom ül. Jobbjában tartja a földre állított pajzsot, amelyen hasított ill. vágott mezőben a német királyi sast, Ausztria pólyás címerét és a burgundi harántpólyákat látjuk. Lábán hegyes orrú, alacsony saru.

62. sz. Azonos keretezésű, sőt a cakkozás is megfigyelhető következő pavézénken, amelynek festett képe lovag alakja. Jobbjában fahusángot, baljában pajzsot tart. A pajzson a fentebb említett címerképek szerepelnek. A lovag fején tollbokrétás sapka, a hátteret lángnyelvek töltik ki.

63. sz. Faágak körül csavarodó széles szalagú keretezésben, amely belül cakkozott szegélyű, béna harcost látunk. Jobbjával mankóját ütésre emeli, baljával mankójára támaszkodik. Feje fedetlen, ruházata testhez szabott, béna lába alatt tűnik elő az előbbieken már ismertetett címer.

Ez utóbb leírt öt darab pavéze a rajz és a festési technika alapján egyazon festőmester keze munkájaként tárgyalható.

64. sz. Két következő példányon ismét azonos művű keretdíszítést figyelhetünk meg, sőt mindkét esetben megfigyelhetjük a hátrbe benyúló lombozat díszítését is. A képes mezőben vértezett lovag áll, fejét tollbokrétás, rostélyozott tornasisak fedi. Nyakvértje a lovag vállára fekszik. Karját pillangós könyökvasú karvért fedi, mellvása alatt lemezelt csatakötényt visel. Felső lábszárát domborított lábvért takarja, amelynek bélése cakkozott szélű. Lábvértje bokáig fedi az alsó lábszárát, vassarut nem visel. Jobbjában hajítóbárdot, baljában fahusángot tart. Az ábrázolt lovag gyalogtornához öltözött. A hajítóbárdal történő lovagi tornával a Miksa császár életét tárgyaló „Freydal” c. kodex 19. lapján ugyancsak találkozunk, ahol Miksa hasonló hajítófegyverrel vív gyalogtornát Zollern Alberttel.¹⁹

¹⁹ Freydl Codex. Wien, Waffensammlung. 19.

65. sz. Végezetül egy Szent György jelenetre is bukkanunk, egy, az előbbinél megfigyelt, azonos lombozat díszes pavéze példányon. A lovag tollbokrétás sapkája azonosnak tűnik a 62. számú pavézén ábrázolttal.

A két utóbbi példány egyazon mester keze munkája.

Feltehető, hogy ez utóbb felsorolt álló alakos pavézék azon példányok közül valók, amelyeket Bécs város „Zeughausbuch”-ja említ, amely szerint 1493-ban Erhart Lisstinger bécsi festő munkájaként „32 pafesen zu pessern und die schilt zu verneuern” van feltüntetve. Lisstinger festőmester, esetleg műhelye által feltételezett átdolgozáshoz számítjuk a nap és hold képével átfestett magyar és Hunyadi címeres, továbbá a 21 db, Bécs város címerével átfestetteket és végül a hét álló alakkal festett példányt. Ez utóbbiak még Miksa császárra koronázása előtt készültek, de már III. Frigyes halála után.

66—68. sz. A leírtakon kívül őriz a múzeum három db pavézet festett díszítés nélkül. Mindössze alapozással festett példányok ezek, hogy azonban az alapozás miféle festett díszítést takar, ezt már csak a borítófesték eltávolítása után lehetne megállapítani.

A Bécs Város Történeti Múzeumában őrzött 68 db pavéze, legalábbis túlnyomó részében, a legendás magyar hadi múlt ereklvéinek tekintendő. Mátyás király dicsőséges hadjárataival állanak a legszorosabb kapcsolatban. Éppen ezért igen megtisztelő számomra a múzeum vezetőségének az a megbízása, hogy a pavézéket teljes egészükben feldolgozhattam a rendelkezésemre bocsátott fényképanyag segítségével. Dolgozatomban természetesen adódnak problémák, amelyek ma már nehezen tisztázhatók, sőt aligha oldhatók meg; a feldolgozást tehát nem tartjuk befejezettnek, azonban a magyar olvasókat megismertethetjük a teljes anyaggal. Ez a tény is igen kedvező eredményt jelent.

Mivel a pavézék teljes egészükben technikai okok miatt nem adhatók közre, azért igyekeztem a példányokat lehetőleg művészettörténeti szempontok figyelembevételével, részletesebb leírásban nyújtani. Az ilyen módon való ismertetés mindenesetre a további kutatások elindítását lehetővé teszi.

KALMÁR JÁNOS

DIE PAVESEN DER WIENER BESATZUNG KÖNIG MATTHIAS'

Im Sommer 1963 war ich in der Lage, die auf der Ausstellung und im Depot bewahrten mittelalterlichen Pavesen (Setztartschen) des Historischen Museums der Stadt Wien näher betrachten zu können. Die freundliche Zuvorkommenheit Herrn Dir. Dr. Glücks und Herrn Dr. Hummelbergers vom Hist. Museum der Stadt Wien ermöglichten mir, das gesamte Denkmalmaterial gründlich zu untersuchen und bearbeiten zu können.

Im Verlaufe meiner Untersuchungen fiel mir auf, daß die ursprünglichen Wappenbilder auf vielen der Pavesen später übermalt worden waren.

Die Ursache dieser Umgestaltung der Oberfläche können wir darin suchen, daß die Pavesen unter grundlegend veränderten Verhältnissen erneut in Gebrauch genommen wurden.

Die Übermalung erfolgte nach dem Tode König Matthias' als die ungarische Besatzung Wiens entwaffnet und ihre Ausrüstung dem städtischen Zeughaus einverleibt wurde. In der Folge wurden die Pavesen hier übermalt u. zw. mit dem Wappen der Stadt Wien, dem roten Kreuz auf weißem Grunde.

Der mit der Übermalung betraute Meister verdeckte zunächst die Wappen Ungarns und Hunyadis, doch gingen außer diesen auch die Wappen böhmisch-hussitischen Charakters verloren.

Diese später übermalten Pavesen (Setztartschen) können in drei gesonderte Gruppen geteilt werden:

1. Wenn das Kreuzwappen der Stadt Wien den mittleren Teil der Pavesen einnimmt, überdeckt es den hl. Georg und die Wappen Österreichs und Ungarns.

2. Verdeckt das Wappen der Stadt Wien den unteren Teil, so wurden damit die dort abgebildeten böhmischen, mährischen und andere Wappen übermalt.

3. Und schließlich, wenn das Wappen Wiens den oberen Teil der Pavese einnimmt, verdeckt es das Christusmonogramm oder aber die Wappen Ungarns und der Familie Hunyadi.

Ursprünglich dienten die Pavesen im Laufe des XV. Jahrhunderts dem böhmisch-hussitischen Söldnerfußvolk als Schutzwaffe. Der Söldner stellte die Pavese mit der Spitze in den Boden gestochen vor sich hin; so wurde durch die eng nebeneinandergestellten Pavesen eine Mauer gebildet, die einerseits gegen feindliche Pfeile genügend Schutz bot, andererseits konnte das langwierige Aufziehen der Armbrusten in aller Ruhe und Sicherheit vollführt werden.

Das Hist. Museum der Stadt Wien bewahrt in dieser einzigdastehend reichen Serie der Pavesen ein in der Spätgotik wurzelndes Denkmal der hussitischen Kriegstechnik.

König Matthias reihte das böhmisch-hussitische Fußvolk in sein Heer ein und stellte in der Folge aus Elementen des böhmischen Ritterstandes ein ständiges Söldnerheer auf. Diese in harten Kämpfen geschulten Söldner waren ihrer Kriegstüchtigkeit wegen geschätzt und gesucht. Der böhmische Söldner war der beste Soldat, doch gelangte dieses Fußvolk nur bei einheitlicher Führung

und strenger Kriegszucht wirklich zur Geltung. Das gepanzerte, mit Pavesen ausgerüstete Fußvolk des Söldnerheeres bedeutete ein wahres Schutzelement.

Bei erster Betrachtung der Pavesen fällt vor Allem auf, daß ihr unterer Teil, der seinerzeit mit einer zum Einstechen in die Erde bestimmten Spitze versehen war, durchwegs bei allen Exemplaren abgesägt ist. Nach Ansicht der Fachliteratur wurde diese Verstümmelung annahmeweise im Laufe des XIX. Jahrhunderts vorgenommen. Auch Denkstein setzt diesen Zeitpunkt in die Wende des XVIII—XIX. Jahrhunderts.

Unserer Ansicht nach erfolgte die Verstümmelung kaum anlässlich der Vorbereitung für eine neuerliche Ausstellung. Es ist nicht anzunehmen, daß man eine 1740 noch bestandene trophäenartige Ausstellung in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts nur mehr mit verstümmelten Ausstellungsgegenständen wiedererrichten konnte. Wir nehmen an, daß die Pavesen um die Wende des XV—XVI. Jahrhunderts abgesägt wurden.

Mit dem Tode König Matthias' nahm die ungarische Besatzung Wiens ihr Ende, es mußte indessen weiter gerüstet und die Verteidigung entwickelt werden. Die in das Zeughaus eingelieferten Schutz Waffen des böhmisch-hussitischen Fußvolkes, die Pavesen, mußten in den Dienst des berittenen Kriegers gestellt werden und zu diesem Zwecke sägte man ihre verlängerte untere Spitze ab.

Die so verkürzte Pavese erwies sich im Gebrauche des Berittenen als geeignet, sie verletzte den Pferdehals nicht und beschwerte, an den Sattel gelehnt, die zügelhaltende Hand in geringerem Maße.

Auf dem frühesten Stück ist die Gestalt einer Heiligen abgebildet. Die tief herabfallenden Ärmel spiegeln die Mode der Jahre um 1420—30 wider. Ein anderes, ebenfalls um 1430 entstandenes Exemplar weist die Gestalt des hl. Georg des Drachentöters auf. Wohl von der Hand desselben Meisters stammt das nächste Stück, auf dem wir die Abbildung eines schlanken hl. Georg von hoher Statur sehen. Die Mitte einer anderen Pavese wird durch Rankenwerk ausgefüllt; inmitten des oberen Drittels sehen wir das österreichische (Babenberger) Bindenwappen. Die Herzogskrone setzt des Alter der Pavese in die Zeit vor der ungarischen Eroberung.

Im Folgenden behandeln wir Pavesen aus der Zeit der Eroberung Wiens durch König Matthias. Unser erstes Exemplar zeigt den hl. Georg, welcher den Drachen mit seinem Schwert erlegt. Zu seiner Rechten sehen wir das österreichische Bindenwappen, zu seiner Linken das auf dem Dreierhügel stehende Doppelkreuz, das Wappen Ungarns. In der rechten unteren Ecke das Wappen Boscowitz' Bischofs von Olmütz, in der linken Ecke das Wappen des Olmützer Bistums.

Die Wappen zeugen davon, daß die Pavese zur Ausrüstung eines im Dienste des Olmützer Bischofs gestandenen Söldners gehörte. Das Olmützer Bistum hatte König Matthias im Bedarfsfalle Kriegsdienst zu leisten. In seinem gegen Friedrich III. geführten Krieg hatte Matthias bedeutende Erfolge zu verzeichnen. Nach der Eroberung von Wienerneustadt konnte sich Matthias auf Grund des Kriegsrechtes bereits als Herr von Niederösterreich betrachten. In den Dokumenten erscheint nach seinen übrigen Titeln auch die Formel „nec non Dux Austriae“. Dieser Umstand erklärt das Erscheinen des österreichischen Bindenwappens neben Matthias' ungarischem Wappen.

Das Wappen des Olmützer Bistums kommt noch auf zwei weiteren Pavesen vor.

Ursprünglich zeigten drei Pavesen die gleiche Bemalung, die zwei anderen wurden mit dem Wappen der Stadt Wien übermalt.

In noch einem Falle stoßen wir auf das später inmitten der Pavese angebrachte, den hl. Georg und die Seitenwappen verdeckende Wiener Wappen; den unteren Teil ziert eine Rosette großen Formats. Die „große Rosette“ war ein beliebtes Ziermotiv; wir begegnen ihr noch in vier Fällen, immer von der Hand ein und desselben Meisters, allenfalls jedoch zeugen sie von einer einheitlichen Werkstatt.

In 12 Fällen überdeckt das Wiener Wappen das untere Feld der Pavese. Die Wappen zeigen primitive Ausführung, ein Jedes ist von anderer Form und Größe.

Die Legenden vortäuschende Umrahmung stellt lediglich zusammenhanglosen buchstabenartigen Zierat vor. Die übermalten Pavesen bezeugen deutlich, daß der Meister nicht viel Sinn für Malerei hatte; in mehreren Fällen übermalt er Ritter in prächtiger gotischer Rüstung auf höchst primitive Weise.

Unter den Pavesen der nächsten Gruppe finden wir das später aufgemalte Wiener Wappen in sechs Fällen, u. zw. auf dem Oberteil. Das Wappen kommt für sich allein, oder aber zu zweit in der oberen rechten und linken Ecke vor und verdeckt in diesem Falle die Wappenbilder Ungarns und der Familie Hunyadi.

Ein Exemplar wurde — vermutlich als Siegestrophäe — unangetastet belassen; es zeigt die Wappen Ungarns und der Familie Hunyadi, darunter die Abbildung des hl. Georg.

Auf einer Pavese finden wir im unteren viereckigen Felde das mährische Wappen, den rot-weiß gewürfelten Adler. Die oberen zwei Medaillons mit dem Wappen Ungarns und Hunyadis wurden später mit Sonne und Mond, die Menschengesichter tragen, übermalt.

Unser nächstes Exemplar sticht von den bisher behandelten Pavesen ab: es zeigt sehr sorgfältige künstlerische Ausführung. Im schmalen Mittelfeld sehen wir unter aus Wolken hervorbrechenden Strahlen den hl. Georg, welcher mit seiner Lanze den sich zu seinen Füßen windenden Drachen ersticht. Das Antlitz des Ritters ist mit porträtmäßiger Feinheit ausgearbeitet, der Kopf nimmt im Verhältnis zum Körper keine normale Stellung ein und der Blick des Ritters ist nicht auf den Drachen gerichtet. Das Gesicht wurde augenscheinlich von anderer Hand ausgeführt. Der Helm wurde weggelassen, an seine Stelle tritt ein Diadem; dies alles scheint unsere Vermutung zu unterstützen, daß das Porträt den jungen König Matthias darstellen soll. Die Rüstung ist nicht die gebräuchlich wiederkehrende, gotische, sondern eine frühgotische „Kastenbrust“, die nach 1440 getragen wurde. Die Bewaffnung datiert demnach das Alter der Pavese in die Jahre vor 1470. Die auch in ihrer Form abweichende Pavese war die Schutzwaffe eines berittenen ungarischen Kriegers.

Auf den folgenden zwei Pavesen sehen wir in der Hand des hl. Georg statt der Lanze das Schwert. Im unteren viereckigen Felde stehen zwei das Tuch der Veronika haltende weibliche Heilige einander gegenüber. Diese Pavese weist zahlreiche religiöse Elemente auf. Im unteren viereckigen Felde der zweiten Pavese sehen wir die hl. Katharina mit dem Schwert in der Hand. Auch

auf unserem nächsten Exemplar gewinnt das religiöse Element die Oberhand; das ganze Feld wird von der Gestalt der hl. Katharina ausgefüllt. Im unteren Viereckfeld sehen wir unter aus Wolken hervorbrechenden Strahlen die knieende hl. Barbara.

Eine besondere Gruppe bilden die Pavesen mit Greifabbildungen. In zwei Fällen halten die Greife das später gemalte Wiener Wappen zwischen ihren Fängen. Diese Pavesen sind in die letzten Jahre der ungarischen Besetzung Wiens zu datieren. Die steife gotische Linienführung verliert sich und die seitlichen Zierate, Blumen- und Laubarabesken atmen den Hauch der Renaissance.

Das an hussitische Traditionen anknüpfende, mit Passionswerkzeugen gezeichnete Exemplar wäre in den Kreis des böhmischen Söldnerheeres einzureihen.

Nach dem Tode König Matthias' wird Wien von der Besetzung durch das in ungarischen Diensten stehende böhmische Söldnerheer befreit. Mit Ausnahme einiger Pavesen mit den Wappen Ungarns und Hunyadis, die zum Andenken bewahrt wurden, übermalte man später die übrigen Exemplare nach ihrer Einteilung in das Zeughaus der Stadt Wien mit dem Wiener Wappen.

Die im Hist. Museum der Stadt Wien bewahrten 68 Pavesen (Setzartischen) dürfen zum Großteil als Reliquien der legendären kriegerischen Vergangenheit Ungarns betrachtet werden. Sie stehen mit den glorreichen Kriegszügen König Matthias' in engstem Zusammenhang.

Unser Beitrag zur Bekanntmachung der Pavesen ermöglicht allenfalls die Anbahnung weiterer Forschungen.

A VISEGRÁDI PÉNZVERDE A KÖZÉPKORBAN

Középkori pénzverésünk jellegzetes tünete a XIV—XV. századok folyamán, sőt még a XVI. század első felében is a folyamatosan működő nagyobb pénzverdék (Körmöcbánya, Nagybánya, Szeben stb.) mellett az ideig-óráig szereplő kis verdék felállítása és üzemeltetése. Az ilyen ideiglenes verdék tevékenysége néha csak egészen rövid időre terjedt és rendszerint valamilyen különös okot lehet keresni e verdék felállítása mögött, noha sok esetben ezt az okot ez idő szerint nem tudjuk kimutatni. A pénzekben előforduló sokféle pénzverőjegy tanúsítja minden kétséget kizáróan a számos apró verde létezését és az előkerülő írott forrásadatok felhasználásával, illetve azoknak a jegyekkel való egybevetésével lehet remélni, hogy végül is világosság fog derülni középkori pénztörténetünk e gyakran homályos részleteire is.

Ilyen ideiglenes pénzverés emlékei ismereteseek többek között Visegrádról, mely helységnek nagy történeti szerepe kellő háttérrel nyújt az itt lezajlott pénzveréshez. Visegrádon, jelenlegi ismereteink szerint, két ízben történt pénzverés. Az első pénzverés emlékét csak írott források őrzik, a másodikról viszont a visegrádi jegyű pénzek, mint bizonyító tárgyi emlékek fennmaradtak.

Az első pénzverés a XIV. század első felében Róbert Károly uralkodása idején (1308—1342) zajlott le. Nyilván abban az időben, amikor már Visegrád királyi székhely lett. A század elején a vár és nyilván az egész visegrádi település is előbb a cseh Sdyslav vezér (Vencel híve) kezében volt, majd Csák Máté hatalmába került, s tőle csak erővel tudta Róbert Károly elvenni 1315-ben. Ettől kezdve Visegrád országos központ lett, 1320 óta itt tartózkodott állandóan a királyi család, felépült a királyi palota és itt székelt a királyi kamara is. Ezekre az évtizedekre esik Visegrád fénykora és teljesen érthető, ha az egykori királyi székhelyen pénzverés emlékével is találkozunk.¹

A XIV. századi visegrádi pénzverésről már Rupp említést tesz,² noha eléggé óvatos formában. Sajnos, nem nevezi meg a forrást, melynek alapján feltételezi az itteni pénzverést, de utána — nyilván az ő közlése nyomán — mások is említést tesznek a visegrádi pénzverésről.³ Schulek is beszél erről, sőt feltételezi, hogy Róbert Károly azon pénzei, melyeken W jegy szerepel, esetleg visegrádi veretek lehetnek.⁴

Ezeknek a feltételezéseknek a bizonyítására két olyan okleveles adattal rendelkezünk, melyekből meglehetősen határozottsággal lehet következtetni a XIV. századi visegrádi pénzverésre. Az egyik oklevél 1356. július 30-i kelettel arról

¹ Visegrád történetére: *Viktorin J.*, Visegrád hajdan és most. (Pest 1872); *Dercsényi D.*, Pest megye műemlékei. II. (Bp. 1958) 397.

² „... már tán I. Károly idejében pénzverő műhellyel bírt” *Rupp J.*, Magyarország ekkorig ismeretes pénzei. II. (Buda 1846) 166.

³ *Viktorin J.*, i. m. 22.; *Dercsényi D.*, i. m. 397.

⁴ *Schulek A.*, NK 25 (1926) 145.

tesz említést, hogy „Visegrád város hatósága előtt a szász Günther pénzverő, felesége Katalin és nővére Klára a város magyar részében a Szent László kolostor mögött, Pesczo pénzverő özvegyének háza mellett, szemben a kir. kamara épületével álló házat 14 Frt-ért megveszik Vörös Czuczelmustól”.⁵ A másik okleveles forrás szerint 1360. január 26-án Visegrád város tanácsa előtt bizonyos házhely eladása történt és ez alkalommal említve van egy pénzverő neve is, mint a házhely felső szomszédja.⁶

Mindkét oklevélből az derül ki, hogy a XIV. század közepén pénzverők éltek Visegrádon, továbbá említve van a Kamara épülete is, ami szintén valószínűsíti az itteni pénzverést. Mindezek alapján csak a pénzverés ténye valószínűsíthető, de hogy a pénzverés pontosan melyik időben folyt és milyen érmekek kerültek kiverésre, arra nézve megnyugtató választ nem lehet adni. Róbert Károly idején a verdejegyek használata még nem árul el egységes gyakorlatot és így ezekre sem lehet építeni. Feltehető, hogy Visegrádon, mint királyi székhelyen, a királyi denárok egy részének a veretése folyt, de itt készült határozott éremtípusokra hivatkozni közelebbi ismeretek hiányában ez idő szerint nem lehet.

Konkrétabb képet nyújt a második visegrádi pénzverés a XVI. század első negyedéből. A város jelentősége ugyan ekkor már hanyatlóban volt, mert a Mátyás által nyert „damnabilis libertas”-t az 1492.-i 102.-i t. c. elvette s az elvonást az 1498. évi, 39. t. c. megerősítette. A várat az 1492. évi 2. t. c.-ben a korona jobb őrzése érdekében a király a koronaöröknek engedte át. A helyzet tehát az lett, hogy a vár egyelőre királyi birtok maradt, de a koronaörök lettek benne az urak.⁷ Ilyen körülmények között került sor pénzverő felállítására 1524-ben és mutatható ki a pénzverő működése 1524—1526. évekből.

A visegrádi pénzveredére nézve a XVI. századból az első írott adat 1524-ből ismeretes. Ez év április 19-én ugyanis Gyarmathi Balassa Ferenc nógrádi főispán, akinek adója volt a király, a kölcsönösszeg visszafizetésére nézve úgy egyezett meg a királlyal, hogy Balassa a saját ezüstjét, továbbá régi magyar és külföldi pénzt, amennyit csak fel tud hajtani, Visegrádra viszi, ahol a kincstartó olyan új pénzzé vereti, amelyet most mindenfelé vernek. Az elérendő pénzverési haszon $\frac{1}{3}$ része Balassáé lesz, $\frac{2}{3}$ része a királyé és ez a $\frac{2}{3}$ rész szolgál a fennálló 4000 forint adósság törlesztésére. Balassa addig hozhatja a pagamentumot és veretheti a pénzt a fenti feltétel mellett, ameddig akarja és bírja.⁸

A fenti közlésből nyilvánvaló, hogy a visegrádi pénzverde megnyitása az ún. „nova moneta” verésével állott összefüggésben. Erről a pénzről ismeretes, hogy súlyos pénzrontási korszak terméke. II. Lajos nevére ui. 1516—1521 közötti években még a régi szokott ligára folyt a denárok veretése, és pedig egy

⁵ Bártfai Szabó L., Pest megye történetének okleveles emlékei. (Bp. 1938) 66. 345. regesta. Eredeti szöveg: „... honestus vir Gontherus Saxo monetarius unam aream in hungaricali civitate retro claustrum S. Ladislai regis, penes relicte Pesczonis monetarii in acie exposito curie camere regalium existentem...” Esztergomi primási világi levéltár Clas. I. fasc. 2. no. 21. (Horváth Tibor Antal közlése.)

⁶ ... et Kuncz dicti Peurkul monetarii... Varju, E., Bánffy család története. Oklevéltár I. (Bp. 1908) 231.

⁷ Dercsényi D., i. m. 398., 459.

⁸ ... Franciscus Balassa de Gyarmath comes comitatus Newgradiensis... ad cameram nostram Wysegradiensem, ubi illam thesaurarius noster per cutores nostros in monetas novas, quales nunc passim cudificemus, debeat cudifacere... Istványi G., NK 41 (1942) 59.

budai márka 8 latos ezüsből 416 denár. 1521-ben a kincstár nehéz helyzete miatt pénzügyi reform következett, mely szerint a denárok finomsága felére csökkent (4 latos), egyébként az ezüst márkából ugyanannyi denár készült mint előbb, viszont az új pénznek a régivel egyenlő értékben kellett volna forogni. Ez a belső finomságot illetőleg fele értékű denár már külső képében is különbözött a korábbi veretektől, minthogy ezeken az új pénzekben a szokott régi éremképek (címer és Madonna) az egész éremmezőt kitöltötték, viszont semmi más felirat nincs rajtuk, csak az évszám és a verdejegyek. Ezek neve lett nova moneta, szemben a régi antiqua moneta néven emlegetett jó denárokkal. Ezek veretése több pénzverdében is folyt, illetve veretésükkel kapcsolatban néhány új verde felállítására is sor került. Ezek közé tartozik a visegrádi verde is.

A nova moneta denárok veretése másutt már 1521 közepén megindult, Visegrádról azonban csak 1524 áprilisából ismeretes először adat nova moneta veretésére. Úgy látszik, tényleg csak ekkor indult el a verés, mert a visegrádi vereteknek tekinthető pénzek csak 1524-ből ismeretesek legkorábban.

A visegrádi pénzverde ez évi működésére nézve azonban még egy írott adatunk van, amennyiben ez év végéről fennmaradt egy nyugtatvány, melyben Haller János elismeri, hogy ez év szeptember 8—december 25. közötti időben a visegrádi pénzverdében 600 márka ezüstöt veretett pénzzé, melyből a király részére 1500 forint esett.⁹

A közölt adatok szerint tehát Visegrádon 1524 áprilisától kezdve az év végéig bizonyosan működött a verde. Haller János személyéről, akit az idézett forrás „aulicus”, azaz udvari ember címen emleget, ismeretes hogy budai polgár volt. Legidősebb fia a XV. század végén Nürnbergből Budára költözött és ott letelepedett Ruprechtnek, aki a Haller-család magyarországi ága ősnének tekinthető. Haller János Budán lakott, négyszer nősült és kereskedést folytatott.¹⁰ Lehetséges, hogy a királyi udvarral kötött valamilyen pénzügyi tranzakció következménye lehetett a visegrádi pénzverdében felteretésre engedett ezüst ügye.

Arra nézve, hogy a visegrádi verde a következő 1525. évben is működésben volt, a visegrádi vereteknek tekinthető pénzekben kívül bizonyíték a II. Lajos számadáskönyvéből vett azon feljegyzés is, amely ez év május 28-án Keresztury György útiköltségét említi, aki a visegrádi új pénzverő kamara részére Visegrádra pénzt szállított.¹¹ E feljegyzés révén tudomásunk van arról is, hogy a visegrádi pénzverde élén ez időben két prefektus állott, Joannes Crap és Balthasar Meel személyében, akiknek a kilétéről egyelőre többet nem tudunk.

Az említett forrásokból világosan kiderül, hogy 1524—1525. években a nova moneta nevű új denárok verése folyt Visegrádon, tehát a kiverésre került érmekeket ezek sorában kell keresni. Átvizsgálva az ismert anyagot, a V verde-

⁹ ... Joannes Haller in officina... Wyssegradiensi a festo Nativitatis Beatissimae Virginis Mariae anni 1524 usque festum Nativitatis Domini anni eiusdem cudere fecit marcas puri argenti 600, ex quibus ad rationem Maiestatis Regiae per florenos duos denarios quinquaginta singulas marcas computando provenerunt floreni 1500, Joannes Haller aulicus Regiae Maiestatis m. p.... Viktorin J., i.m. 36., kivonatosan Bártfai Szabó L., i. m. 365. 457. regesta.

¹⁰ Szádeczky L., Turul 4 (1886) 57—58.

¹¹ ... Eodem die Gregorio Kerezhwry seruitori nostro ad Joannem Crap et Balthasarem Mell prefectis cusionis nouarum monetarum camere Wyssegradiensis pro apportandis pecuniis ad Wyssegrad misso, pro expensis et solucione currus kochy dedi fl. II. ... Magyar TT. 22 (1877) 183.

jeggyel ellátott pénzeket lehet visegrádi vereteknek tekinteni, annál is inkább, mert ez a verdejegy a többi ismert működő pénzverő nevével nem azonosítható. Ilyen alapon a CNH.II.308A denár L—V 1524 és 1525, majd V—L 1525, továbbá a CNH.II. 309 denár L—V 1524 és 1525 változatait tekinthetjük visegrádi veretű pénzeknek. E jegy összetételében az L és V értelmé Ludovicus, illetve Visegrád, a V—L pedig ugyanennek fordított elhelyezése. A CNH.II.309 denárokon az előlapi címer mellett R-liliom foglal helyet. Ennek értelme nem ismertes, éppen ezért ezeknek a denároknak a visegrádi eredete egyelőre csak feltételezett az L—V pénzverőjegy alapján, de nem teljesen bizonyított.¹²

A nova moneta veretése országszerte körülbelül 1525 közepéig folyt. Sok baj volt azonban ezek forgalma körül és emiatt az 1525. évi rákosi o. gy. 20—23 art. elrendelte, hogy vissza kell térni a régi jó pénz veretéséhez és olyan denárokat kell készíteni, mint I. Mátyás—II. Ulászló korában. Körmöcbányán már 1525-ben meg is indult az antiqua moneta kibocsátása, a többi verdében azonban, így a visegrádiban is, csak 1526-ban folyt a régi pénzláb szerinti denárok veretése a fennmaradt éremanyag tanúsága szerint.

Az antiqua moneta veréséhez a nyersanyag elsősorban a nova moneta beváltásából került ki. A nova moneta átveretésére Thurzó Elek tárnokmester kapott engedélyt. Kitűnik ez azon szerződésből, melyet 1526. május 16-án Budán kötött a Fuggerekkel. Ebben Thurzó Elek elzálogosítja a javait, 20—30 000 Frt erejéig, mely összeg a silány 4 latos pénz beváltásához kell, amiből 8 latos új pénzt veret. Egy további, aug. 1-én kötött megállapodásban az is benne van, hogy a haszn fele a királyt illeti.¹³

Az említett Thurzó Elek a Thurzó féle bányavállalatot megalapító és 1508-ban elhunyt Thurzó János fia volt. Minthogy két testvére, György és János, a vállalkozástól visszavonultak, ő vitte tovább egy ideig a vezetést. 1517—1520. években a körmöci kamara grófja volt és pedig egy ideig fivérével Györggyel együtt, majd annak Augsburgba távozása után egyedül. 1520-ban elvették tőle a kamarát, de rövidesen kincstárnoki kinevezést nyert és előbb 1521—1524. években viselte ezt a tisztséget, majd 1525-ben újra tárnokmesteri (summus thesaurarius) kinevezést nyert. 1543. január 25-én hunyt el.¹⁴

A visegrádi pénzverdével kapcsolatban 1526. évből szintén ismeretes néhány adat, ugyancsak a királyi számadáskönyvekben történt feljegyzések alapján. Ezek szerint ez év május 28-án azoknak a pénzverőknek, akik a király parancsára Budára érkeztek és innen pénzverés végett Visegrádra utaztak, útiköltség kiutalásáról van szó.¹⁵ Majd június 3-án Marsocky József részére kitizedett utazási költség van bejegyezve, akit Visegrádra küldenek a király levelével, hogy a

¹² *Jeszzenszky G.*, NK 26—27 (1927—28) 127 sk. megjelent tanulmányában 22. sz. alatt említi ezt a veretet, de szintén kétesnek véli.

¹³ *Kull, J.*, Zur Geschichte der Münzstätte Kremnitz. Monatsblatt d. Num. Ges. Wien 1889. 301—302.

¹⁴ *Péchy A.*, Alsó Magyarország bányamívelésének története. I. (Bp. 1884) 112—114.; *Krizskó P.*, A körmöci régi kamara és grófjai. (Bp. 1880) 61.; *Thallóczy L.*, A kamara haszna. (Bp. 1879) 225.; *Nagy I.*, Magyarország nemes családai. XI. (Pest 1865) 204.

¹⁵ ... Eodem die cusoribus monetarum qui de voluntate Re Mtis Budam venerant et deinde ad Wysegradum jussu Mtis suae ad cudendam Monetam profecti sunt, pro expensis et solutione curruum kochy dati sunt in bona moneta per duo fl. 15 ... *Engel J. Ch.*, Monumenta Ungarica. (Buda 1809) 187.

pénzverőket onnan hívja vissza Budára.¹⁶ Végül június 4-én három hajós részére történt fizetésről van említés téve, akik a király parancsából a pénzverőket Visegrádról Budára visszahozták.¹⁷

A közölt adatok szerint tehát 1526. május 28—június 4. közötti időben egészen bizonyosan voltak pénzverők Visegrádon. Ezek kimondottan a pénzverés céljából voltak ide küldve. Más forrásból ismeretes, hogy Mária királyné 1526. május 5-én meghagyta a körmöcieknek, hogy mivel az újból 8 latos pénz készítéséhez a pénzverésben jártas emberekben igen nagy hiány van, sürgősen minél nagyobb számban küldjenek pénzverőket Budára, akik a pénzveréshez szükséges szerszámokat is hozzák magukkal.¹⁸ Nyilvánvaló, hogy ezekről az időközben megérkezett körmöci pénzverő munkásokról van itt szó, akiket részben Budán, részben pedig Visegrádon foglalkoztattak.

Átvizsgálva az 1526. évben kiverésre került antiqua moneta éremanyagot és továbbra is a V betűt tekintve a visegrádi verde jegyének, a következőkben lehet elhatárolni a visegrádi veretű pénzeket. CNH.II.306A A—V/HK, V—A/HK, —V/HK, L—V/HK, és L—V jegyekkel valamennyi természetesen mind 1526-os évszámmal. A Nemzeti Múzeum Éremtárában ismeretes ezenkívül még egy A—V/HK — jegyű denár is, különös 1515. évszámmal, de ez csak valami verési hibából eredő téves évszám lehet. Nemcsak a visegrádi verde nem működött 1515-ben, de II. Lajos király uralma is csak 1516-ban vette kezdetét.¹⁹

A felsorolt jegyek feloldását illetőleg az L—V és V—L nyilvánvalóan Ludovicus — Visegrád, illetve Visegrád — Ludovicus, az A—V — és V—A pedig Alexius — Visegrád, illetve Visegrád — Alexius. Ez Thurzó Elek kincstárnok jele lenne, akinek, mint említettük — a nova moneta beváltása és újjáveretése körül volt jelentős szerepe. Hátra lenne még a pénzekben az említett jegyekkel együtt előforduló HK monogram feloldása.

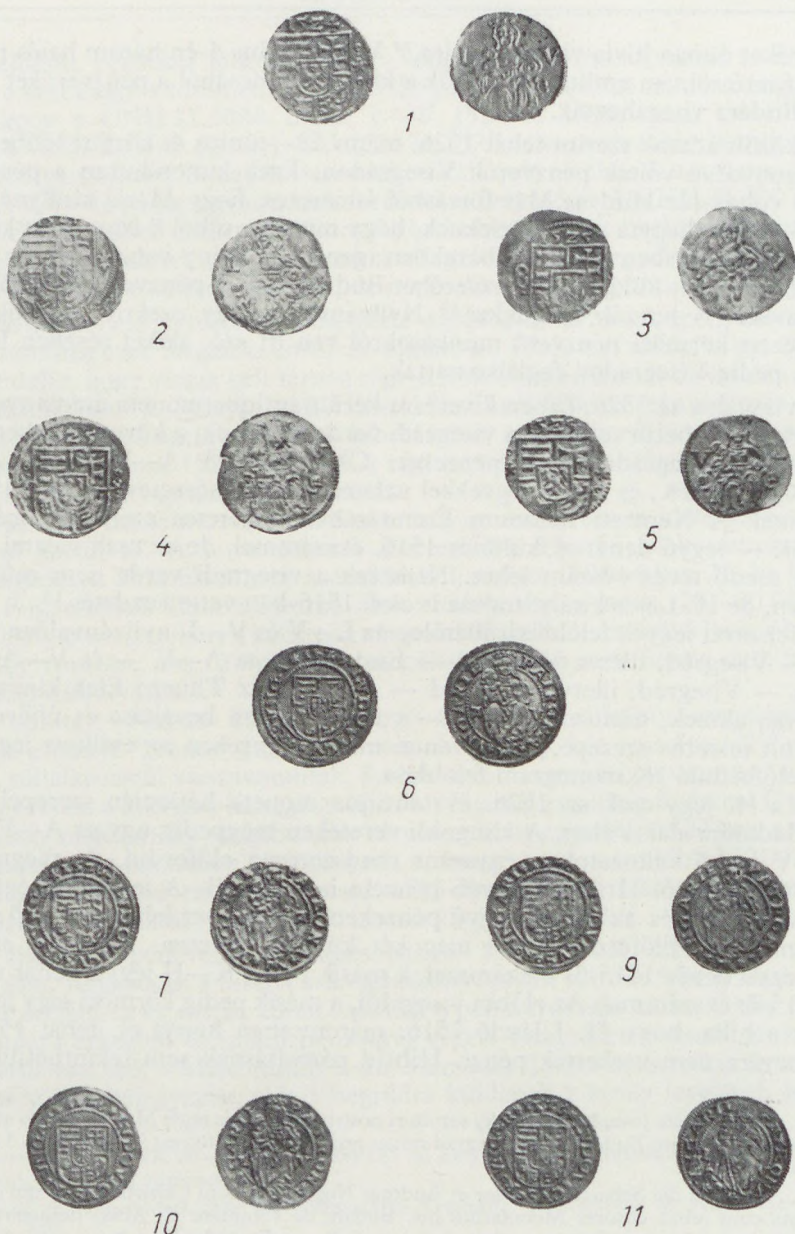
Ez a HK jegy csak az 1526. évi antiqua moneta hátlapján szerepel, mindig a Madonna alakja alatt. A visegrádi vereteken mégpedig úgy az A—V, mint az L—V jegyű változatokon egyaránt rendszeresen előfordul, de megtaláljuk ezenkívül 1526-ból II. Lajos egyéb pénzein is. Így a B—A jegyű kétségtelenül budai vereteken és az A—A jegyű pénzekben, melyek verdehelye ez idő szerint nem ismeretes. Előfordul végül még két különös vereten. Egyik az említett A—V jegyű denár 1515-ös évszámmal, a másik pedig K—H jegyű denár ugyan csak 1515-ös évszámmal. Az előbbi visegrádi, a másik pedig körmöci jegy lehetne, csak az a hiba, hogy II. Ulászló 1516. márciusában hunyt el, tehát 1515-ből Lajos nevére nem verhettek pénzt. Hibrid párosításnak sem tekinthetjük, sem

¹⁶ ... Eodem die Josepho Marsocky servitori nostro cum literis regie Mtis et nostris ad vocandos cutores monetarum Budam ad Wysssegrad misso pro expensis datus est in bonis flor. 1 ... *Engel J. Ch.*, i. h.

¹⁷ ... Eodem die Sebastiano Fodor et Andreas Nagh ac Simoni Capwth nautis qui de Wysssegrad una cum rebus cutores Monetarum huc Budam de voluntate R. Mtis. deduxerunt, pro laboribus ipsorum dati sunt in bona moneta per duos fl. 3 ... *Engel J. Ch.*, i. h.

¹⁸ *Krizskó P.*, i. m. 52.

¹⁹ Ezenkívül Jeszenszky említ még 73. sz. alatt V—A jegyű denárt HK nélkül és 79. sz. alatt Z—V jegyű denárt a terezovaci leletből, ezek azonban bizonytalan veretek és az érmek jelenlegi holléte ismeretlen, tehát nem lehet pontosabban megvizsgálni őket. Jeszenszky 6. sz. alatt említ A—V/HK jegyű denárt 1520-ból, ugyancsak a terezovaci leletből, de ez esetben feltehetőleg az 1526-os évszám téves olvasásáról van szó.

pedig régi verőtő felhasználásával készült veretnek, mert az évszamos oldal köriratában foglal helyet a Ludovicus név.

Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy az 1526-os visegrádi, budai és egyelőre ismeretlen A—A jegyű verdékből származó pénzeken előfordul ez a különös monogram, melyet némelyek esetleg az éremképet készítő vésnök jegyének tekintenek. Anélkül, hogy a jegy megnyugtató feloldását nyújtani tudnánk, egy lehetőségre mégis fel kell hívni a figyelmet. 1522. december 31-i kelettel ismeretes ugyanis Thurzó Eleknek Báthori István nádorhoz intézett levele, melyben arról értesíti a nádort, hogy ő olyan felvilágosítást nyert, mely szerint a nádor bizonyos Hanskruck-ot bízott volna meg a maga és a veszprémi püspök számára pénzt verni.²⁰

Ugyanezen idő tájt Körmöcbányán is szerepet játszott bizonyos Hans Krug, aki Nürnbergben mint éremvész működött, de 1516-ban már Körmöcbányán élt, mint az ottani kamara kémlőmestere. Rövidesen azonban ezt az állását feladta és Selmecen az ottani nemesfém finomító kohó (Schadgaden) birtokába sikerrült betársulnia. Körmök város életében is szerepet játszott előbb mint esküdt, majd mint városbíró és utóbbi minőségben 1527-ben Szapolyai Jánoshoz csatlakozott.²¹

Ezúttal csak felvetni kívánjuk azt a lehetőséget, hogy vajon a körmői Hans Krug és az idézett oklevélben említett Hanskruck személye között nem áll-e fenn valamilyen összefüggés. Ha pedig ilyesmi egyelőre nem mutatható ki, nem áll-e fenn az a további lehetőség, hogy a bizonytalan kilétű Hanskruck és a pénzeken szereplő HK-jel között nincs-e valamilyen kapcsolat, különös tekintettel arra, hogy az idézett oklevél szavai szerint is Hanskruck a pénzverés terén látszott tevékenykedni. Ezt a kérdést azonban egyelőre még megnyugtató módon nem lehet lezárni.

A visegrádi veretű pénzek jegyzékét a következőkben lehet összeállítani.²²

1. 1524. L—V. CNH.II.308A. (95. ábra 1).

E) Négyrésztű magyar címer, szív pajzsban Jagelló-sas, felette 1524, oldalt

H) Mária szemben ül, jobbján Jézus, oldalt L—V.

NM — Jeszenszky 20.

2. 1524. L—V. CNH.II.309. (95. ábra 2).

E) Azonos címer, felette 1524, oldalt R-liliom.

H) Azonos Madonna-kép, oldalt L—V.

NM — Jeszenszky 22.

3. 1525. L—V. CNH.II.309. (95. ábra 3).

E) Azonos címer, felette 1525, oldalt R-liliom.

H) Azonos Madonna-kép, oldalt L—V.

NM — Jeszenszky 22.

²⁰ Kelényi B. O., NK 43 (1944) 17.

²¹ Paulinyi O., NK 48—49 (1949—50) 38—39.

²² Az érmek leírása után az NM azt jelenti, hogy az illető példány a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában foglal helyet, a meghatározásnál pedig a CNH. Réthy L., Corpus Nummorum Hungariae. I. (Bp. 1899) művét jelenti.

4. 1525. L—V. CNH.II.308A. (95. ábra 4). . .
 E) Azonos címerkép, felette 1525, oldalt *—* . .
 H) Azonos Madonna-kép, oldalt L—V. . .
 NM — Jeszenszky 20.
5. 1525. V—L. CNH.II.308A. (95. ábra 5). . .
 E) Azonos címerkép, felette 1525, oldalt *—* . .
 H) Azonos Madonna-kép, oldalt V—L. . .
 NM — Jeszenszky 21.
6. 1526. A—V/Ħ CNH.II.306A. (95. ábra 6).
 E) LVDOVICVS ○ R ○ VNGARI * 1526 *
 Négyrésztű magyar címer, szív pajzsban Jagelló-sas.
 H) PATRONA * Ħ * VNGARIE
 Mária szemben ül, jobbján Jézus, oldalt A—V.
 NM — Jeszenszky 53.
- 6a. *Előbbi változata*
 Minden azonos, csak a hátlap körirat végén ○ VNGAR *
 NM.
- 6b. *Előbbi változata*
 Minden azonos, csak az előlap körirat végén ○ VNGA *
 NM.
- 6c. *Előbbi változata*
 E) Minden azonos, de a körirat végén ○ VNGAR *
 H) Minden azonos, de a körirat végén PATRONA Ħ VNGARIE
 NM.
7. 1526. V—A/Ħ CNH.II.306A. (95. ábra 7).
 E) LVDOVICVS ○ R ○ VNGAR * 1526 *
 Négyrésztű magyar címer, szív pajzsban Jagelló-sas.
 H) PATRONA * Ħ * VNGARIE
 Mária Jézussal, oldalt V—A.
 NM — Jeszenszky 75.
- 7a. *Előbbi változata*
 Minden azonos, de az előlap körirat végén ○ VNGA *
 NM — Jeszenszky 74.
8. 1526. V—A. CNH.II.306A.
 Jeszenszky 73. sz. alatt említi a terezovaci leletből.
9. 1526. — V/Ħ CNH.II.306A. (95. ábra 9).
 E) LVDOVICVS ○ R ○ VNGARI * 1526 *
 Címer a szokott formában.
 H) PATRONA * Ħ * VNGARIE
 Mária Jézussal, oldalt — V.
 NM.
10. 1526. L—V/Ħ CNH.II.306A. (95. ábra 10).
 E) LVDOVICVS ○ R ○ VNGARI * 1526 *
 Címer a szokott formában.
 H) PATRONA * Ħ * VNGARIE
 Mária Jézussal, oldalt L—V.
 NM — Jeszenszky 78.

- 10a. *Előbbi változata*
Minden azonos, de az előlapi körirat végén ○ VNGAR *
NM.
- 10b. *Előbbi változata*
Minden azonos, de a hátlapi köriratban nincs rozetta.
Jeszenszky 77.
11. 1526. L—V. CNH.II.306A. (95. ábra 11).
E) LVDOVICVS ○ R ○ VNGARI * 1526 *
Címer a szokott formában.
H) PATRONA ** VNGARIE
Mária Jézussal, oldalt L—V.
NM. Jeszenszky 76.
- 11a. *Előbbi változata*
Minden azonos, de az előlapi kézirat végén ○ VNGAR *
NM.
- 11b. *Előbbi változata*
Minden azonos, de az előlapi körirat végén ○ VNGA *
NM.
- 11c. *Előbbi változata*
E) Minden azonos, de a körirat végén ○ VNGAR *
H) Minden azonos, de PATRONG *
NM.
12. Jeszenszky 79. sz. alatt említ Z—V jegyű 1526.-i CNH.II.306A. denárt a terezovaci leletből, melynek visegrádi eredete azonban kétes, minthogy a Z lehet Zagrab jegye is.
13. Ismeretes a CNH.II.306A. denár a V—A/HK jegyű verete 1515-ös évszámmal (NM), ami azonban csak téves, vagy hibás évszám lehet.
14. Jeszenszky 6. szám alatt említ 2 db CNH.II.306A. denárt, A—V/HK jeggyel 1520-as évszámmal a terezovaci leletből. Valószínűleg hibás, vagy tévesen olvasott évszám lehet 1526 helyett.

HUSZÁR LAJOS

DIE MÜNZE VON VISEGRÁD IM MITTELALTER

In Visegrád (Plinthenburg) wurden im Laufe des Mittelalters gemäß unseren heutigen Kenntnissen zweimal Münzen geschlagen. Die Erinnerung an die erste Münzprägung wird nur von schriftlichen Quellen der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts — der Zeit des Königs Robert Karl — gewahrt, offensichtlich aus jener Zeit, als Visegrád königliche Residenz wurde (seit 1315). Die Dokumente zeugen dafür, daß um die Mitte des XIV. Jahrhunderts sicherlich Münzer in Visegrád lebten und eine der Urkunden erwähnt auch das Haus der königlichen Kammer. Auf Grund von urkundlichen Aussagen kann also die Tatsache der Münzprägung als wahrscheinlich angenommen werden, ohne aber die dort zur Prägung gelangten Münzen identifizieren zu können.

Ein viel konkreteres Bild wird von der zweiten Münzprägung in Visegrád im ersten Viertel des XVI. Jahrhunderts geboten (in den Jahren 1524—1526). Der erste Hinweis darauf stammt vom 19. April 1524, als Franz Gyarmathi Balassa, Obergespan von Nógrád die Befugnis erhielt, aus eigenem Silber Münzen in der Münze von Visegrád schlagen zu lassen. Bald danach folgt eine Aufzeichnung über János Haller, der zwischen dem 8. IX. 1524 und 25. XII. desselben Jahres 600 Mark Silber münzen ließ. Eine Aufzeichnung vom 8. Mai 1525 erwähnt, daß Georg Keresztury Münzen nach Visegrád, an die neue Münzkammer lieferte. Es ist ebenfalls bekannt, daß in den Personen des Joannes Crap und Balthasar Mell zwei Präfekten an der Spitze der Münze standen. Zu jener Zeit wurden im ganzen Land, so auch in Visegrád die „nova moneta“ genannten Denare vermindelter Feinheit geschlagen. Sieht man den Buchstaben V als das Zeichen der Visegráder Münze an, so kommen die L—V, bzw. V—L bezeichneten Varianten der Denare CNH. II. 308A und CNH. II. 309 A als die diesbezüglichen Visegráder Prägungen in Betracht (L—Ludovicus, V—Visegrád).

Die Prägung der nova moneta währte bis Mitte 1525, nach diesem Zeitpunkt kehrte man wieder zur Prägung der „antiqua moneta“ mit altem Münzfuß zurück. Diese wurden in Visegrád nur in 1526 geprägt. Aus demselben Jahre stammen drei Aufzeichnungen über in Visegrád arbeitende Münzer, die am 28. Mai 1526 aus Buda dort eintrafen und am 4. Juni nach Buda zurückkehrten. Von den antiqua moneta genannten Denaren können die A—V, V—A, L—V und V—L bezeichneten Münzen CNH. II. 306A als Visegráder Prägungen angesehen werden. (A=Alexius Thurzó, Schatzmeister.) Zu diesen Münzbuchstaben gesellt sich unter dem Madonnen-Münzbild auch das Zeichen HK. Diese Bewandnis wirft die Frage auf, ob erwähntes Monogramm nicht mit der Person jenes Hanskruck in Verbindung gebracht werden könnte, der im Zusammenhang mit der Münzprägung zu Buda in einer vom 31. Dezember 1522 datierten Urkunde erwähnt ist.

MAGYAR VISELETFORMÁK A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBAN

A magyarság ősi nemzeti viseletének használata nem szakadt meg az egész középkoron át annak ellenére, hogy állandóan érte a nyugat-európai divat hatása. Ez a hatás azonban nem jutott túl az uralkodókon és az ő környezetükben élők körén. A nyugati divatot sohasem utánozták szolgai módon, hanem átszűrték a mértéktartó magyar ízlés szemléletén. A XVI. századi kismesek és városi polgárok hasonló módon öltözködtek, mint ősünk három évszázaddal azelőtt. Az ősi keleti ruhaformákat őrző magyar viselet a török háborúk idején szükség-szerűen hasonló volt tehát az ellenség öltözetéhez, amikor már nem páncélban, hanem szövetrohában harcolt a könnyű lovasság. Ez a viselet terjedt el azután a tisztek körében, így megtalálta az utat a főnemességhez és a XVI. század elején nemzeti viseletté vált. Ritka és sajátos módja ez a divat változásának, ami az európai államoktól eltérően nem az udvartól és a főnemesi rétegtől indult ki, hanem éppen azok vették át a szegényebb sorsú vidéki és városi lakosság öltözködmódját.

A férfiak öltözete dolmányból, nadrágból, mentéből, süvegből és csizma vagy cipőből állott. Felületesen szemlélve ezeket az öltözetdarabokat, úgy tűnik, hogy két és fél évszázadon keresztül semmit sem változtak. A ruhaformákat tüzetesen vizsgálat alá véve megfigyelhetjük, hogy ugyanabból a ruhadarabból egy időben többféle típus is volt divatban. Az egyes öltözetdarabokat szemlélve így változatos kép alakul ki a XVI. század két utolsó harmadának s a XVII. századnak magyar viseletéről.

A férfiak két inget viseltek egymás fölött. Az alsó egyszerű vászonból varrott, a felső ing, a felimeg, hímzéssel díszített. A legdíszesebbeket a menyasszony vitte hozományba és maga is hímizte. A magyar divatú ing rövid volt és bő ujjú. Tulajdonképpen minden szabás nélkül készült, négyyszögletes lapokból összeállított és álló gallérral volt ellátva. Gallérját, mellét és ujját díszítették hímzéssel. A német ing hosszú volt és szűk ujjú. A leltárakban ezekről nem történik külön említés, de az ábrázolások azt bizonyítják, hogy ilyeneket is viseltek a magyar öltözethez. Példa rá Illésházy Gáspár (megh. 1648-ban) és Illésházy Gábor (megh. 1662-ben) ravatalképe. (A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnoka gyűjteményében.) Mindkettőnek csuklóján kilátszik az ing csipkés közelője, utóbbin az ing csipkével szegett kihajtott gallérja is. Az álló galléros, bő ujjú magyar inget általában a felhasított, vagy csonka ujjú dolmány alá viselték, így érvényesült a bő ingujj hímzett díszítése. Finom, vékony lenvászonból varrták az ilyen ingeket, szálvonásos, vagy vagdalásos fehér hímzéssel díszítették.¹ A különlegesen díszesek arany-ezüst skófiummal voltak gazdagon kivarrrva. Egy ilyen XVII. századi ingnek a hímzését ismerjük pontosan. Ujjai végén apró

¹ Radvanszky B., Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. (Bp. 1896) 69.; Papp K., M. Tört. Lapok I. 432.

tulipánok sora felett 5 cm magas és 6 cm széles félkörök sorakoznak, mindegyikben egy mákfej. Az ujjak szegése keskeny arany-ezüst csipke. Gallérján apró tulipánsor, mellén a 30 cm hosszú hasíték két oldalán tulipánsor felett 1,8 cm magas és 2,7 cm széles félkörökben mákfejek. A gazdagon díszített ingnek legismertebb és legjellemzőbb ábrázolása Esterházy Pál ifjúkori arcképén látható. Hasonló öltözetet láthatunk Jánoky ravatalképén a kassai múzeumban.² Fehérfonalsal díszített nagyon bő ujjú inget visel rövid ujjú dolmányához a XVII. századi fiatal magyar gróf is.³

A fentiekhez hasonló szabásúak és díszítésűek voltak az ún. páncér- vagy páncélingek. Apor szerint az ifjú legények alsó ingük felett viselték és derékon rojtos kötővel kötötték át. Amint a neve is mutatja, eredetileg páncéling felett viselt ruhadarab volt. Ezt bizonyítja Thurzó Györgynek 1593-ban feleségéhez írott levele, melyben arról értesíti, hogy a csatában a sebtől megmenekült, bár tafota ingét megfogta a szablya.⁴ A XVI. századvégi és XVII. századi leltárakban gyakran találunk említést páncélingről. Tatay István hagyatékában⁵ (1607) két páncéling volt. Ezek egyike arannyal, ezüsttel varrott. Berényi Györgyé (1656) vörös tafotából készült paszománnyal díszítve.⁶ Egy XVII. század közepéről való leltár pontosan leírja, hogy egy karmazsinvörös tafotából arany és ezüst fonállal, virágokkal kivarrott páncélingnek melle, nyaka körületi és ujjai keskeny ezüst csipkével két renddel volt prémezve, ezenkívül egy zsinórból való rojtos vitézkötés volt rávarrva, ebben 12 szem gyöngy, kötője karmazsin selyemből, ezüst fonállal vegyes.⁷ Thököly Imrének (1684) egyik páncélinge ezüsttel szövött, a másik vörös szövetből készült ezüst csipkével díszítve.⁸ Keczer Sándor (1697) szőke kamuka páncélinge díszöltözetnek számíthatott, mert skófiummal varrott aranyos ing és néhány arannyal varrott keszkenő is tartozott hozzá.⁹ Esterházy László (megh. 1652-ben) alakját két ábrázolás örökítette meg páncélingbe öltözötten. Egyik a „Trophaeum Inclitae Domus Estoras”-ban levő metszet (96. ábra), a másik ezüst lovasszobor, amit egykorú arckép nyomán Drentwett Ábrahám augsburgi ötvösmester készített. Mindkettőn úgy tűnik, hogy a dolmány fölé öltötte fel a viselője a páncélinget. Erre a viselési módra azonban írott adattal nem rendelkezünk, valószínű tehát, hogy a páncéling alatt viselt sodronying ábrázolásának téves megfigyelésén alapszik.¹⁰

² Garas K., Magyarországi festészet a XVII. században. (Bp. 1953) XXXIV. t.

³ Szendrei J., A magyar viselet történeti fejlődése. (Bp. 1905) I. t.

⁴ Radvánszky B., i. m. I. 71. Thurzó György levelei. I. 36.

⁵ Tatay István hagyatékának leltára, 1607. Radvánszky B., i. m. II. 122.

⁶ Berényi Györgynek a bodoki várkastélyban levő ingóságai, 1656. Radvánszky B., i. m. II. 322.

⁷ Thaly K., TT 1879. 146.

⁸ Mon. Hung. Hist. Script. XI. 352.; Radvánszky B., i. m. I. 70.

⁹ Lipóczi Keczer Sándor végrendelete, 1697. Radvánszky B., i. m. III. 359.

¹⁰ Trophaeum Domus Inclitae Estoras (Trophaeum nobilissimae ac antiquissimae Domus Estorasiae). (Vienna 1800). Több metszetben a mintául szolgáló arcképen ábrázolt viselet téves átvételét figyelhetjük meg. Pl. Esterházy Sándor képmásán. A festményen a mente gallértalan, elején hármass osztásban 9 száras gombbal, a dolmányujj kis ívben hajlik a csukló alá, kezelője nincs. Belső oldalán fűzős bőrkapcát és alacsony sarkú félcipőt visel. A metszeten (Trophaeum ... 117). a dolmány álló gallérját a mentére rajzolták, azonban csak a jobb oldalon, kilenc száras gomb helyett csak öt van. A dolmány ujján leppentő van, logikátlanul elhelyezve, nem a kézfej fölött, hanem a hüvelykujj és a tenyér oldalán. A kapcát a cipővel egybe rajzolták és magas szárú oldalhasítékos cipő lett belőle.

Virtus ad Ardua Tendit.

82.

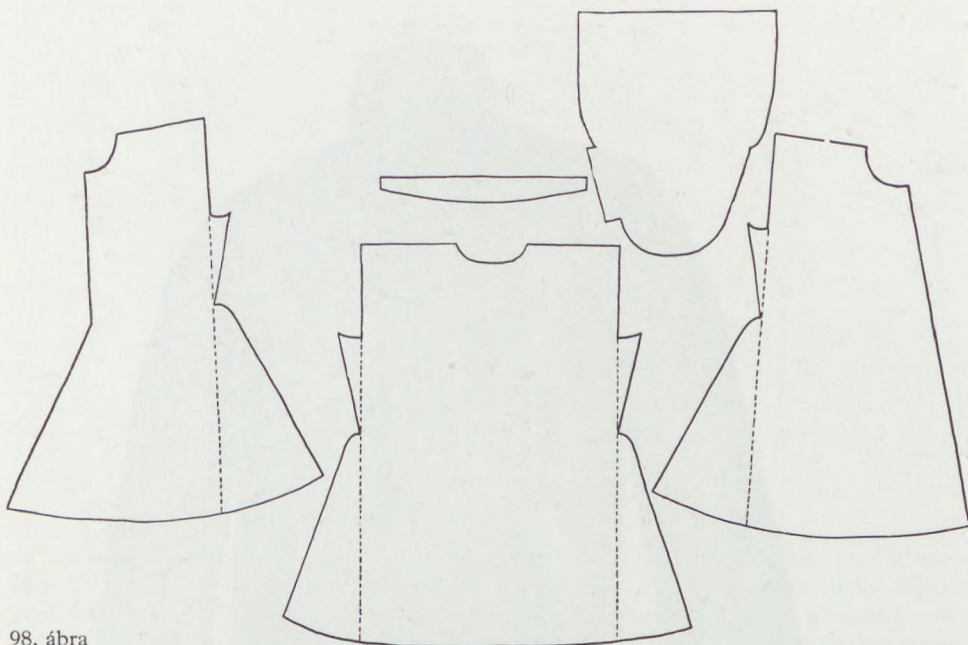
Comes Ladislaus
Perpetui Comes in
sidij Papa Sup: Capita:
it contra Turcas ad Ve

Esterházy de Galánta
Esterházy, Cons: Camfr:
neus, gloriose occubuit
2. E. Kén Anno. 1652.

97. ábra

98. ábra

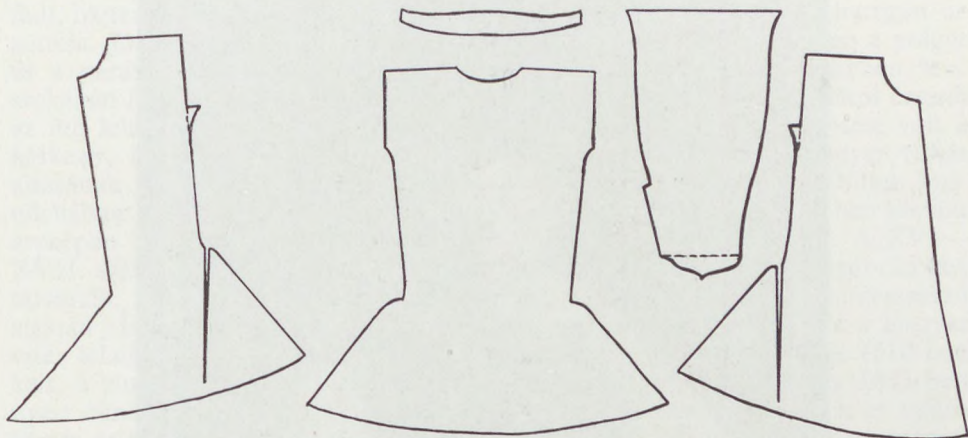
A XVI. és XVII. századi magyar viselethez a mai mellénynek megfelelő ruhadarab nem tartozott. Árszabásokban, leltárakban és Apornál sem történik róla említés, csupán Kőváry írja egy helyen:¹¹ „honn mellényt viseltek, mi fenálló gallérú nyitott mellű, sújtásokkal és értékes gombokkal kapcsolódott”. Az itt mellénynek nevezett ruhadarab azonban házikabát féle volt, amit kényelmesebb szabása különböztetett meg a dolmánytól.

A dolmányt közvetlenül az ingre öltötték fel. Szabása ennek is nagyon egyszerű, válltól derékig egyenes, onnan lefelé a két oldalvarrás mentén bővülő. A derékvonal alatt a két oldalvarrásba félkörös kitüremlést szabtak, ami azt a célt szolgálta, hogy a gyakran súlyos és vastag öv le ne csússzék. A dolmány jobb eleje a XVII. században többé-kevésbé csákóra-vágott. Az ujjak egyenesen bevarrottak, alattuk az oldalvarrásba beállított ék alakú bővítő lappal. Már a XVI. század végétől általános a függőlegesen bevágott zseb. A dolmány szabása a XVII. század folyamán nem változott lényegesen, formája azonban a nyugat-európai divat hatására, ami a testhez állóbb szűk öltözetet kívánta meg, a század végére és különösen a XVIII. sz. első harmadában sokkal szűkebbé vált s a derékvonal lejjebb került. Ezt a változást legszembetűnőbben a Bánffy családtól származó borvörös, mintás bársony dolmány és Orczy István jászkun kapitány brokát dolmánya mutatja (97–100. ábra). A dolmány hosszából nemcsak az idők folyamán vesztett, hanem ugyanabban az időszakban is viseltek hosszabbat és rövidebbet. Az XVII. század eleji leltárak különbséget tesznek hosszú

¹¹ Kőváry L., A magyar családi s közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából. (Pest 1860) 30.

99. ábra

100. ábra

és kurta dolmány között. Az előbbi majdnem bokáig ért, az utóbbi csípőn alul. Hosszú, oldalt felhasított dolmányban ábrázolta a magyar nemes lovas alakját Jost Amman a XVI. század közepén.¹² F. Bertelli magyar nemeset ábrázoló metszete 1563-ban készült. Az ezen ábrázolt dolmány fél lábszárig ér, bőségét sál öv fogja össze.¹³ A XVI. század közepéről való ábrázolások között egyedülálló Zrinyi Miklósnak, a szigetvári hősnek képmása, amelyen a majdnem bokáig érő dolmánynak végig zsinórpárokkal díszített gombolása van.¹⁴ A magyar köznemes fél lábszárig érő dolmányt viselt Theodor de Bry rézmetszetén. F. Bertelli „Nobilis Hungarus” feliratú rézmetszete 1563-ból való. A nemes lovas alakját hosszú bő dolmányban ábrázolja. Elején és a majdnem csípőig érő oldalhasítékon zsinórpárok kíséretében gombok sorakoznak.¹⁵ 1600 körül a hosszú dolmányt díszöltözethez viselhették, mert Dillich: Ungarische Chronica-jában az „Ungarischer Edelman”, a magyar főúr dolmánya majdnem bokáig ér, a polgár „Ungarischer Bürger” és a paraszt „Ungarischer Bawr” dolmánya azonban csak fél combig érő.¹⁶ Díszruhákhoz a XVII. században is viseltek még hosszú dolmányt, különösen ha a szultánhoz mentek követségbe.¹⁷ Ebben az időben lett általánossá a térden felül érő dolmány, ilyen a hosszúsága az Esterházy gyűjteményből ránk maradtaknak. A gallér szabásában lényeges változást hozott a XVII. század. A XVI. század első két harmadában nagyon magas álló gallérja volt a dolmánynak. Ilyet láthatunk Thurzó György kamaraispán ábrázolásán a Fuggerek családkönyvében 1521-ben.¹⁸ A magas, bő gallér nemcsak a nyakat

¹² Felirata: „Hungaricus Eques”. Magyar Művelődéstörténet. III. (Bp. é. n.) 26.

¹³ Omnium Fere Gentium nostrae aetatis habitus, nunquam ante hac aediti. Venetijs Anno MDLXIII. Magyar Művelődéstörténet. III. 112.

¹⁴ Jenichen B. metszete 1566. MTKCs.

¹⁵ Magyar Művelődéstörténet. III. 296, 102.

¹⁶ Dillich, W., Ungarische Chronica. (Cassel 1600) 23a, 28a.

¹⁷ Schmid János Rudolf a gyermek IV. Mohamed szultánhoz küldött portai követ magyar díszruhája. Wiedeman E. metszete 1651. MTKCs.

¹⁸ Varjú E., Magyar viselet a középkor végén. Magyar Művelődéstörténet. II. 496.

101. ábra

fedti, hanem a tarkót is. Elöl kb. 1/3 bőségben ki van vágva, hogy a mozgást ne gátolja. Jó példa erre még Zrínyi Miklós arcképe és Dillich művében a polgár és a paraszt ábrázolása. Báthory Istvánnak az Ambras gyűjteményben levő arcképén láthatunk hasonló gallért. Ez fél bőségében ki van vágva, látni engedi az ing lehajtott gallérjának két sarkát.¹⁹ A magas, álló gallér ellentéte volt a keskeny, lehajtott. A „Triumph des Kaisers Maximilian” öt magyar ruhás alakjának mindegyikét lehajtott gallérú dolmányban ábrázolták.²⁰ Dillich krónikájában ilyen gallért visel a magyar főúr, és Nádasdy Ferenc 1594-ben készült arcképén is lehajtott gallérú a dolmány (Történelmi Képcsarnok). A XVI—XVII. századi címeres leveleinkben is több lehajtott galléros dolmányábrázolást találunk. Törteli Kun Balázs 1549-ben kelt címeres levelében a címerszerző alakján; Hodászy András 1558-ban kapott nemességet, a címerképen a magyar vitéz lehajtott gallérú dolmányt visel. Madarász Péter címeres levele 1610-ben kelt, a címerképen a dolmányábrázolás hasonló. Koruhaim Gergely 1635-ben nyert címerén lehajtott galléros kézelős dolmányba öltözött férfi kévét és szőlőfürtöt tart. Bogdány Miklós és Roska Athanáz 1647-ben kaptak nemességet. A címer alak hosszú dolmányán lehajtott gallért és visszahajtott kézelőt látunk.²¹

A dolmányok ujjának alakjában többféle változatot viseltek egy korszakon belül. Az ún. fosztány, vagy foszlány dolmánynak volt legrövidebb az uja, kb. könyökig ért. Lehetett egészen szűk, vagy lefelé tölcselesen bővülő. Az előbbi formát mutatja Esterházy Pál ifjúkori, 1655-ben készült arcképe (101. ábra), ami vörös selyem, rövid ujjú, csakóra-vágott elejű dolmányban ábrázolja. Mellén hatos csoportokba szedett 18 gomb sorakozik. A bő ujjú ing himzéssel díszített, derekát háromszorosan fogja körül a vastag zsinórkötegekből készült öv. Szűk nadrágjának szára fél lábszárig kapcsolokra jár, fején magas, prémes süveg, sárga bőrcipője kétrészes. Drágakövekkel kirakott hüvelyű kardja, és a jobbjaiban tartott sétatálca a kor divatja szerint jól megférnek. A dolmányzsebből kibuggyanó keszkenő teszi teljessé az elegáns öltözetet. A Jánoky család egy tagjának ravatalképén ábrázolt ifjú dolmányának uja tölcselesen bővül.²² A hosszú ujjú dolmány uja néha a kelleténél is hosszabb volt, úgy, hogy a karon felrándolva viselték. Az ilyen ujj elég bő volt, csak csuklóban szűkült össze. A „Triumph des Kaisers Maximilián” magyar ruhás alakjain láthatunk bő és hosszú ujjú dolmányt. A kor divatja szerint a dolmányok gallérja lehajtott.²³ Az 1521-ben elhunyt Thurzó György kamaraispánnak a Fuggerek családkönyvében levő arcképén a bő, hosszú ujjhoz felhajtott kézelő is járul. Báthory István arcképén (Kober Márton festménye 1583. Krakkó, 102. ábra) a ráncolt dolmányujj visszahajtott kézelője csak kétharmad részben fogja körül a csuklót, ezt hajtották később le, hogy a kézfejet védjék. A XVI. században általában kézelővel látták el a dolmány ujját. Zrínyi Miklós képmásán a kézelő feltűnően széles, a Thököly Sebestyén címeres levelén (1572) ábrázolt magyar nemes dolmányának kézelője is hasonló. Boissard metszetén a magyar öltözetű katonák és zenészek dolmányának is kézelős az uja.²⁴ Theodor de Bry is kézelős dolmányban ábrázolta a magyar főnemest és

¹⁹ Magyar Művelődéstörténet. III. 21.

²⁰ Uo. II. 503.

²¹ Szendrei J., Arch. Ért. 11 (1891) 385—409. és uo. 12 (1892) 129—150.

²² Garas K., i. m. XXXIV. t.

²³ L. 19. j.

²⁴ Jenichen metszete 1566. Boissard, J. J., Sacri Romani imperii ornatus. (Heidelberg 1588)

102. ábra

köznemest. A kézfej felett a kézelő hegyesen kiszélesedik, ez változik a XVII. században leppentővé, amit föl- és lehajtva is viselhettek. A körül egyforma széles, kissé tölcselesen álló kézelőt le is lehetett hajtani, amint ezt Jost Amman „Vngaricvs eqves” ábrázolásán láthatjuk.²⁵ Cesare Vecellio két metszetén ábrázolja a magyar nemest, mindkettőn felhajtott kézelős dolmányba öltözötten.²⁶ Zárai Lázár (1533) és Szutyori Szabó Lukács címere (1549) szablyát tartó kart ábrázol, mindkettőn felhajtott kézelős dolmányujj.²⁷ A XVII. sz. első két harmadában kedvelt viselet volt az ún. síp-ujjú dolmány. Ez könyökig elég bő volt, onnan lefelé szűkült és kb. 15 cm hosszú hasítéka apró gombokkal vagy kapcsolakkal zárt. Az ujj végének félkör alakú nyúlványa a kézfejre borult. A lehajtott kézelő sorvadt félkörös leffentyűvé, amely a század harmadik harmadában keskeny szögletes alakúvá vált. Ezt a formát nevezték kutyafülnek. Az előbbi típust mutatja a fentebb említett dolmány, ami a Bánffy családtól maradt fenn (Magyar Nemzeti Múzeum), azonkívül I. Lipót koronázási öltözetéhez tartozó dolmány 1657-ből (Iparművészeti Múzeum). E két dolmánynak az álló gallérja kissé ívesen magasodik, az előző évszázad magas gallérjainak emlékét őrizve. Ilyen dolmányt visel Esterházy Sándor 1655-ben (103. ábra) és Batthyány Kristóf főpohárnokmester 1665 körül készült arcképén. Az utóbbi típust képviseli az Esterházy-gyűjteményből ránk maradt négy dolmány. Ezeknek egyike dohányszínű bársony, teljesen borítja az igazgyöngy-rozettákkal emelt arany—ezüst domború hímzés. A másik Esterházy Miklós nádor eljegyzési dolmánya, meggyvörös atlaszselyem, arany- és ezüst fonálból alakított, csipkeszerű díszítés fedi a fénylő selymet. Két dolmány bársonyból készült, arany—ezüst vert csipkével teljesen borítva.

A dolmány fölé különböző szabású felső köntösöket öltöttek, ezek közül legáltalánosabb, leggyakrabban viselt volt a mente. Általában hosszabbra és bővebbre szabták a dolmánynál, bár egy korszakban többféle forma is volt divatban. Rövid mentéről is ismerünk néhány ábrázolást a XVI. század közepe tájáról. Hodászy András címerképén (1558) álló vitéz majdnem bokáig érő dolmány felett, rövid, testhezálló mentét visel.²⁸ Az 1566-ból származó ábrázoláson Zrínyi Miklós prémbélésű mentéje alig ér csípőn alul. Gallérja nagy, kerek, a hosszú ujj vállhasítékán dugja ki a karját. Oláh Miklósnak, a nagy humanista főpapnak (1493—1568) mentéje, amit gyermekkorában viselt, szűk, derékig testhezálló, onnan lefelé erősen bővülő. Nagy sarkos gallérja lehajtott, a mente aljáig leérő hosszú ujjá vállánál a bevarrással párhuzamosan hasított. Ezen kellett a kart kibújtatni és a hosszú ujj hátra függött. A csípőn kétoldalt hasíték, a bal oldali a kard markolata számára. A XVI. századból fennmaradt mente (az ún. Mátyás kabát) szabása egyedülálló az ilyen ruhadarabok között. Csípőn alul ér, válltól lefelé egyenletesen bővül, kiterítve körcikk alakú. Háta 24 cm-rel hosszabb, mint az eleje. Két lefelé bővülő elejéből, két, nagyjából háromszög alakú oldalrészről egy lefelé kissé keskenyedő hátrészből áll. A mente aljáig érő ujjá lefelé szűkül, lent egyharmad hosszúságban az összevarrást nyitva hagyták. Vállnál elől, az ujjabevarrás mentén hasíték. Nagy lehajtott sarkos gallérja a vállra és a

²⁵ Magyar Művelődéstörténet. III. 296. 26.

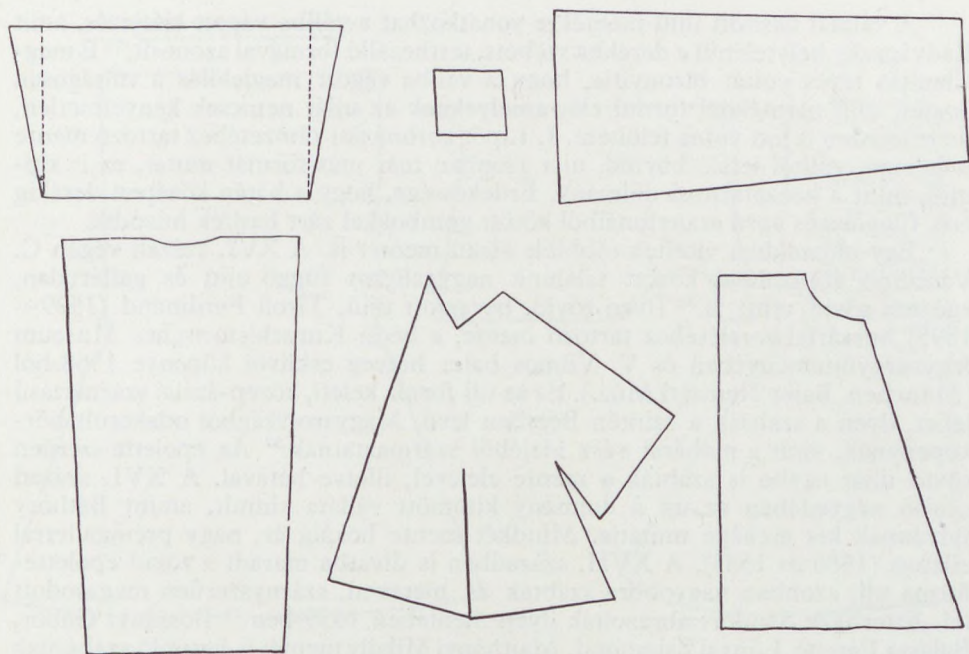
²⁶ Vecellio, C., *Habiti antichi et moderni di tutto il Mondo*. II. (Venetia 1598) „Habito d'ungaro et crovatto nobile” és „Ungaro nel suo proprio et vero habito” 414, 416.

²⁷ Szendrei J., *Arch. Ért.* 1891. 386—409.

²⁸ Uo. 400.

103. ábra

104. ábra

hátra omlik. A XVI. században viseltek olyan mentét, amelynek az eleje rövidebb, a háta hosszabb volt. Ez tette lóhátra alkalmas viseletté (104. ábra).

A XVI. század első negyedéből származó ábrázolásokon a menték hosszúak, féllábszárig, sőt bokáig is érnek, legtöbbször az ujj a mente aljáig ér. Az ujjaknak a bevarrás mentén levő hasítéka szélén gyakran gombok sorakoznak. Így a *Triumph des Kaisers Maximilian* magyar alakjainak mentéjén (1512) és Thurzó György képén a Fuggerek családkönyvében. Hosszú hasított ujjakkal ellátott köpenyábrázolást bőven találunk a XV. század közepétől a XVI. század végéig magyar, olasz, német, németalföldi festményeken, metszeteken, ami azt bizonyítja, hogy ez a köpenyforma Európa több országában általánosan viselt ruhadarab volt. Az ábrázolásokon polgárok és uralkodók egyaránt viselik.²⁹ A Haller-család nemzetségekönyvében a XVI. századból származó ábrázolásoknak csaknem mindegyikén hosszú köpenyt, illetve mentét láthatunk. Különösen tipikus formát mutat Fábíán, Péter, Georg, Sigismund Haller öltözete. C. Vecellio a „magyar vagy horvát” nemest hosszú hátrafüggő, hasítékkal ellátott hosszú ujjú nagygalléros mentében ábrázolja. Hasonló ehhez a magyar főnemes és a polgár mentéje Dillich művében. Az utóbbinak képén az ujj hasítéka mentén gombsor is található, sőt az ábrázolásokon olyan ritkán előforduló kettős gallér is szerepel, egy magasan felálló és egy nagy lehajtott.³⁰

²⁹ Falke, J., *Costümgeschichte der Culturvölker*. (Stuttgart é.n.) 264, 295.; Herberstein, S., *Gratae Posteritati Sigismundus liber Baro in Herberstein*. (Viennae 1560) Herberstein képét német viseletben közli Balogh J., *Ethn.* 59 (1948) 13—28.

³⁰ Vecellio, C., i. m. II. 414.; Dillich, W., i. m. 23a, 29a.

A vállnál hasított ujjú mentékre vonatkozhat a vállba vágott kifejezés, amit Radvánszky helytelenül a derékba szabott, testhezálló formával azonosít.³¹ E megállapítás téves voltát bizonyítja, hogy a vállba vágott megjelölés a túlságosan hosszú ujjú mentéknél fordul elő, amelyeknek az ujját nemcsak kényelmetlen, de lehetetlen is lett volna felöltetni. I. Lipót koronázási öltözetéhez tartozó mente is hosszú, válltól lefelé bővülő, ujjá azonban már más formát mutat, ez is sípujjú, mint a hozzátartozó dolmány. Érdekessége, hogy a hátán középen derékig érő, függőleges apró aranyfonálból kötött gombokkal zárt hasíték húzódik.

Egy időszakban viseltek többféle alakú mentét is. A XVI. század végén C. Vecellino ábrázolásai között találunk nagygalléros függő ujjú és gallértalan, egészen rövid ujjút is.³² Ilyen rövid, bevarrott ujjú, Tiroli Ferdinánd (1529—1595) huszárfelszereléséhez tartozó mente, a bécsi Kunsthistorisches Museum fegyvergyűjteményében és V. Vilmos bajor herceg esküvői köpenye 1568-ból (München, Bajor Nemzeti Múz.). Ez az ujj forma keleti, közép-ázsiai származású lehet, ilyen a szabása a szintén Bécsben levő, Magyarországból odakerült bőrköpenynek, amit a mohácsi vész idejéből származtatnak.³³ Az epolette-szerűen rövid ujjat egybe is szabták a mente elejével, illetve hátával. A XVI. század utolsó negyedében az ujj a dolmány kitömött vállára simult, amint Báthory Istvánnak két arcképe mutatja. Mindkét mente bokáig ér, nagy prémgallérral ellátott (1580 és 1583). A XVII. században is divatba maradt a rövid epolette-forma ujj, azonban nagyobbra szabták és mereven, szárnyyszerűen magasodott fel. Esterházy Sándort ábrázolták ilyen mentében 1655-ben.³⁴ Bossányi Gábor, Balassa Ferenc, Lónyai Zsigmond, Majthényi Mihály mentéi is hasonló szabásúak voltak.³⁵ Baczó Márton 1642-ben kelt címeres levelén ábrázolt férfialak mentéjének a válla is elálló, hasonlít az előbbiekhöz. A rajzoló félreértette a magyar ruhaformát és a váll folytatásaképpen, háromszög alakban lenyúló mellrészt rajzolt.³⁶

A Hyppolit kódex tanúsága szerint a XVI. század elején a menték bokáig értek. Ebből fejlődhetek ki a XVII. században az ún. boér menték, amelyeknek viseletét Apor is bizonyítja: „Hosszú mentéket is viseltenek az akkori emberek, melyet boér mentének híttanak”. 1684. és 1685. évi leltárakban mint boér szánkázó mente szerepel.³⁷ Ugyanezek a leltárak az előbbin kívül hosszú ujjal ellátott, hosszú, vagy öreg mentét, rövid és horvátos mentét s ezeken kívül nyári mentéket is említene.³⁸ A téli, nyári és díszöltözetekhez tartozó menték szabása egyforma volt, csak anyaguk, prém, illetve selyem vagy bársonybélésük különböztette meg azokat. Apor szerint: „Az pompára való mente hosszú volt, annak nagy hosszú széyes galléra hogy majd az háta közepéig érte, az karjának felit elől is az mellye felé jócskán leért... Az két ujjá úgy fityegett az földig... Mikor ritkán felöltötték az ujján való posztó összeráncolódott, ráncolva állott az kar-

³¹ Radvánszky B., i. m. I. 127.

³² Vecellino, C., i. m. II. 414, 416.

³³ Deéd, M. G., Ein Reitermantel aus Ungarn. Waffen und Kostümkunde 7 (1965) 54—58.

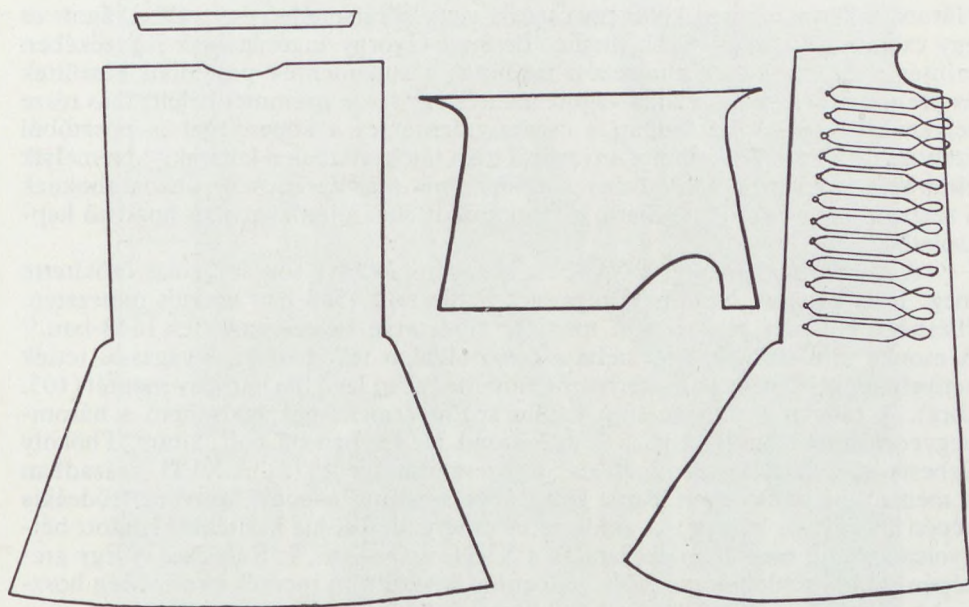
³⁴ Fraknó és Trophaeum ... 117.

³⁵ Ortelius Continuatus, Das ist der Ungarischen Kriegh-Empörungen. (Frankfurt a. M. 1665) VII, XII, XIII. t.

³⁶ Szendrei J., Arch. Ért. 1892. 143.

³⁷ Nagy I., Sz 6 (1872) 220.; Apor P., Metamorphosis Transylvaniae. (Bp. 1927) 5. cikkely.

³⁸ Mon. Hung. Hist. Script. XXIV. 209, 210, 211, 220.

105. ábra

jokon.” A XVI. század II. és a XVII. század I. felében sok a galléros mente-megnevezés. Báthory István országbírónak ujjas galléros mentéjét még Báthory István lengyel király küldte, egy másik hasonlót viszont itthon készíttetett. Pálffy Istvánnak galléros, Baracska Istvánnak öreg galléros mentéje volt, Draholcz Ferenc is hagyott hátra galléros mentét. Bethlen István két galléros mentével rendelkezett.³⁹ A galléros menték téli használatra valók lehettek, mert legnagyobb részük prémmel bélelt volt.

Az egész XVII. század folyamán viselték a félcomb-ig érő, rövid vagy kurta mentét. Ezek lehettek gallérosak, gallértalanok, vagy kis álló gallérral ellátottak. Az ujjas hosszú, a mente aljáig érő, akkor ún. vállba vágott, vagyis elől a karöltő vonalában hasítékkal ellátott, azonban a rövid mente lehetett könyékig érő csonka ujjú, vagy ujjatlan is. A hosszú és csonka ujjú menték egy időben voltak divatban. Ezt bizonyítja az Esterházy-gyűjteményben lévő zöld és lila bársony-mente. Az ujjaktól eltekintve, a szabásuk teljesen egyforma, anyaguk és a széles paszománysávokkal együtt kötött gombjaik szintén. A csonka ujjú mente kedvelt viselet volt. Bethlen Gábor fejedelem ruhatárában levő 50 mente között 34 volt ilyen. Kolozsváron 1650-ben kelt összeírásban többféle mente szerepel.

³⁹ Báthory István országbíró pótvégrendelete, 1603. *Radvánszky B.*, i. m. III. 225.; Özv. Pálffy Miklósné Fugger Anna által István fia szabadulásáért kiadott drágaságok, 1621. Uo. II. 234.; Baracska István végrendelete, 1635. Uo. III. 264.; Draholcz Ferencné Monoky Erzsébet arany és ezüst marháinak száma, 1642. Uo. II. 277.; Bethlen István fejedelem végrendelete. Huszth 1646. Uo. III. 289.

Három galléros mentén kívül egy csausz, vagy kocsismente, egy vállba vágott és egy csonka ujjú, vagy török mente. Berényi György ingóságainak jegyzékében szintén többféle mente elnevezést találunk: a subamenték posztóból készültek és prémmel bélelték, a vállba vágott menték egy része prémmel bélelt, más része selyemszövettel. A felsőruhát, a cserkeszmentét és a köpenyeget is posztóból szabták. A Balázs deák mente anyagáról nem tájékoztatnak a leltárak.⁴⁰ Némelyik elnevezés egyéninek, sőt önkényesnek hat, ma már ezeknek a ruhadaraboknak a szabása nem rekonstruálható, a fennmaradt ábrázolásokkal sem hozható kapcsolatba.

A csonka ujjú mentét a XVI. sz. közepétől kezdve sok ábrázolás örökölte meg. Ilyet visel a „Nobilis Hungarus” F. Bertelli 1563-ban készült metszetén. Illésházy Gáspárt csonka ujjú mentébe öltöztetve ravatalozták fel 1648-ban.⁴¹ A csonka ujjú menték ujját néha a belső oldalon félkör alakú kivágással tették kényelmesebbé, mint az Eszterházy-gyűjteményben levő lila bársony mentét (105. ábra). A csonka és hosszú ujjú mente között átmenetnek tekinthető a háromnegyedes ujjal ellátott. Ujja a XVI. század II. felében bő volt, amint Thököly Sebestyén címeres levelén levő alak öltözete mutatja (1572). A XVII. században a mente ujjá szűk, mint Rosa Imre a garamszentbenedeki konvent íródeákja képen (XVII. sz. közepe). A református erdélyi diákok kis hasítékkal ellátott hétnyolcados ujjú mentében ábrázolták a XVII. században. I. Rákóczi György arc-képen szűk, csuklóban gombolt, leppentős hosszú ujjú mentét viselt. Még hosszabb Batthyány Kristóf főpohárnokmester hátára vetett mentéjének az ujjá, egészen térdig ér (Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok). A református lelkész XVII. századi ábrázolásán vállba vágott, bokáig érő ujjú mentét viselt.⁴²

A XVI. században subának nevezett felsőruha még megtartotta a XV. századi Európa-szerte viselt elnevezést, a ruhadarab azonban a mentével azonosult. 1621-ben Bethlen becsüsei subának nevezik a Pálffy István által előbb mentének jelölt ruhadarabot. A század közepén a suba-mente elnevezés még elmosódottabbá teszi a kettő közötti különbséget. A suba is, mint a mente, lehetett hosszú és csonka ujjú. Az előbbiektől megkülönböztetik a leltárak a felsőruhát, ami általában hosszú ujjú, galléros, vagy gallértalan.⁴³

Felső öltözetként viselték a palástot is. Lehetett hosszabb vagy rövidebb, a XVI. században majdnem bokáig ért, azután a mente hosszának változásával, a palást is rövidebbé vált. C. Vecellio könyvében az erdélyi fejedelem jobb vállán gombbal összefogott brokát palástot viselt.⁴⁴ 1690-ben Esterházy Dániel palástja álló galléros és rövidebb szabású (106. ábra). Kovács Lőrincz címerképén (1631) a lovas hosszú, bő palástba öltözött. A köpönyeg elnevezés is többször előfordul a leltárakban, bár kisebb számban mint a menték, de külön csoportot képezve.

⁴⁰ Radvánszky B., i. m. II. 303.; Berényi Györgynek a bodoki várkastélyban lévő ingóságai, 1656. Uo. II. 320. 321.

⁴¹ Magyar Művelődéstörténet. III. 102. és ravatalkép MTKCs.

⁴² Szendrei J., Arch. Ért. 1891. 402.; Magyar Művelődéstörténet. III. 370., 426. 475.

⁴³ Báthory István országbíró pótvégrendelete, 1603. Radvánszky B., i. m. III. 225.; Néhai nemz. Berényi András ingatlan és ingó vagyonának nemz. Ocskay István és Berényi András árvái részére hivatalosan megejtett leltározása, 1633. Uo. II. 262.

⁴⁴ Vecellio, C., i. m. II. 413. „Habito del principe di Transilvania”. Trophaeum ... 148.; Szendrei J., Arch. Ért. 1892. 132.

Nec Nimis, Nec Parum .

.148.

Comes Da
de Ga
Anno De

niel Esteras,
lanta .
mini.1000.

Szabásukról ezek pontosabb tájékoztatást nem nyújtanak, csak annyit tudunk, hogy hosszú, hosszú ujjú, galléros vagy gallér nélküli.⁴⁵

A magyar öltözethez tartozó nadrág szűk, szabása évszázadokon át nem változott. Elején a hasítékot ellenző fedte, amit a nyugat-európai divattal ellentétben sohasem díszítettek. Szára féllábszárig fel volt hasítva, s rendszerint ezüsből készült kapcsok zárták. Talpaló vagy harisnya formára szabott bőr kapca volt rávarrva. Derékon szíjjal erősítették meg. A XVII. század közepétől nadrágtartót is használtak. A nadrághoz tartozó, lábszáraikat védő ruhadarab volt a salavári. Viselés módjáról Apor tájékoztat: „salavárit is viseltenek az ifjú legények... az nadrág hasítékjáig ért a salavári, ott belől, nadrágon ezüst vagy selyem sinór lévén varrva két renddel, az sinórok végiben fél ujjnyi ezüst, vastag tők, azokat sinóron álltal vonták a salavári lyukain s úgy kötötték az nadrághoz”.⁴⁶ Ilyen ruhadarabra enged következtetni Bethlen Miklós, amikor azt írja, hogy sáros időben a cipőt és a salavárit levetette, mielőtt a szobába ment.⁴⁷

A lábbeli divatban a magyarok mindig a középúton jártak. Sem a nagyon hegyes, sem a túlságosan széles orrú cipőt nem viselték. A magas, puha szárú csizma sarkára, néha az orrára is, patkót verettek. A csizma szára olyan magas volt, hogy az elől felfelé ívelő része a térdet fedte. Ilyeneket láthatunk a már fentebb említett XVI. és XVII. századi ábrázolásokon.⁴⁸ A nagyon magas, puha szárú csizma szárát meg is kötötték, hogy le ne csússzék. Apor is említi a térdkötő használatát: „Az csizmájok szárát alól az horgas inakon szép térdkötővel megkötötték; az jó két ujj széles volt, csatt némelyikének ezüsből, az térdkötő vagy majczból, vagy bagariából volt, vagy közönséges szíjjból volt, az kötőnek az vége az kivel megkötötték vagy cifra selyemrojt volt, vagy az szíjából való cifrázás”. Két részből álló lábbelit is viseltek, ami bokán felül erő, belső oldalán fűzős, vagy csak hasítékkal ellátott bőrkapcából és vas sarkú papucsforma félcipőből, vagy pántos, bocskorhoz hasonló saruból állott. (Mindkét típusú lábbelit őrzi a Magyar Nemzeti Múzeum textilgyűjteménye.) XVII. században a kapca a félcipővel egygyólvadt és magas szárú, belső oldalán fűzős cipő vált belőle. A XVI. és XVII. századi metszeteken, festményeken nagyrészt ilyen kétrészes, vagy már egybe varrott cipőben ábrázolták a magyar ruhás főurakat, nemeseket és polgárokat.⁴⁹

A XVI. században leggyakrabban viselt fejjedő volt a rövidszőrű prémből vagy bolyhozott nemezből készült süveg, felálló karimáján elől, vagy kétoldalt

⁴⁵ Z. Horváth Mátyás és testvére, Kata, Károlyi Mihályné között megejtett osztás, 1579. *Radvánszky B.*, i. m. II. 45.; Ingóságok összeírása (Kapy), 1580. Uo. II. 50.; Báthory István országbíró pótvégrendelete, 1603. Uo. III. 225.; Thurzó Imre özvegyének Nyári Krisztinának és árváinak: Erzsébetnek és Krisztinának a lethavai várból kiadott ingóságok, 1623. Uo. II. 240.; Néhai nemz. Berényi András ingatlan és ingó vagyonának nemz. Ocskay István és Berényi András árvái részére hivatalosan megejtett leltározása, 1633. Uo. II. 262.; Berényi Györgynek a bodoki várkastélyban levő ingóságai, 1656. Uo. II. 320–321.

⁴⁶ Apor P., i. h.

⁴⁷ Bethlen Miklós önéletírása. I. (Bp. 1955) 191.

⁴⁸ I. Rákóczi György arcképén, Bertelli metszetén, a református erdélyi diák képén. *Toppeltinus, L. Origines et occasus Transsylvanorum.* (Lugduni 1667) III, VIII. t.

⁴⁹ Bertelli F. A magyar nemes. *Vecellio, C.*, i. m. II. 416.; *Dillich, W.*, i. m. 28a, 29a; Báthory István Krakkóban levő arcképe, 1583. Illésházy Gáspár ravatalképe, 1648. Esterházy Sándor képmása. 1655. Batthyány Kristóf, 1665 körül. Esterházy Pál díszruhás arcképén, 1681.

hasítékkal. Utóbbinak elejét néha lehajtották, hogy a homlokot védje.⁵⁰ A XVII. században a süveg magasabb lett, egészen prémből készült vagy a fejrésze bársonyból, posztóból, felálló karimája prémből. A nyárinak karimája volt és kalapos süvegnek vagy egyszerűen kalapnak nevezték. Magas süvegben ábrázolták I. Rákóczi Györgyöt, puha tetejű prém karimás posztó süvegben Batthyány Kristófot egész alakos, magyar ruhás képmásán. A magas, ún. „posoni” süvegről és viseletének módjáról Apor tájékoztat: „... rendszerént az süveg alsó karimáján, az zsinórnak helye volt az az kitől kitölt ezüsből, selyemből volt, némelyeknek csak tiszta selyemből. Az süvegnek azon alsó részin némely helyeken hasadék volt, az melyen kieresztvén az sinórt, megcifrázták, az sinór vége hosszú volt, azt az mellye mellett job felől kieresztette, s egy szép kevéssé az övin alól ért szép vitézkötéses lévén azon sinór végén kettős volt az sinór, melyen föl s alá járó gomb volt, mikor nyargaltak, hogy az forgó az posoni süveget le ne vonja az fejekből, azt az sinórt az torkok alá tették s az említett fel s alá járó gombbal megszorították”. Mindenfajta süvegnek tartozéka volt az ötvös medály vagy forgó. Az előbbibe kócsag vagy rövid strucc tollakból kötött bokrétát, az utóbbiba daru-, sas-, gém-, ráró, vagy kerecsentollakat tűztek.

Lapos tetejű nagy kerek karimás kalapban ábrázolja a XVII. századi vízfestmény a magyar református papot.⁵¹ Címeres leveleinken sokféle kalap ábrázolást találunk. Dombay János (1506) és Kánthor Benedek (1509) címeralakja hátul le-, elől felhajtott karimás kalapot visel. Herpáli Dezső Benedek címere (1606) a kévekött és a kezében kalászt tartó parasztot, Szigeti Poncz István (1612) címere a magyar vitézt és Kovács Márton címere a hajdút (1657) kerek pörge kalapban ábrázolja. Bonczidai Péter (1631) címere magas tetejű kerek karimás kalapot mutat.⁵²

Országunkban a nemzetiségek is átvették a magyar öltözködésmódot. A nagyszebeni szász tanácsurat ábrázoló XVII. századi vízfestményen az öltözet teljesen megfelel a magyar viseletnek.⁵³ Conrad Jacob Hildebrandt II. Rákóczi György udvarában járt két svéd követ Welling Gotthard és Sternbach Celesztin kíséretében, útjáról pontos naplót vezetett. Lőcsén jegyezte fel, hogy amikor a tanács tagjai a városházára mennek, magyar ruhájuk fölé német kabátot öltenek.⁵⁴ Késmárkon pedig félig magyar, félig német öltözetben jártak. Bánti—Hunyadi János orvos (1576—1650) angol festmény után készült metszeten fehér csipkés szélű gallért, kézelőt és magyar szabású rövid ujjú mentét visel.⁵⁵

A magyar viselet két évszázadon át szabásában, anyagában szinte semmit sem változott, a nyugat-európai divat hatása alig vehető észre rajta. Csak a XVII. század végén éreztetni hatását a magyar öltözeteken is észrevehetően az egész Európát meghódító francia divat.

V. EMBER MÁRIA

⁵⁰ L. Bertelli, Th. de Bry metszeteit, Thököly Sebestyén képét, Vecellio, Dillich fentebb idézett metszeteit, Báthory István ábrázolásait.

⁵¹ Magyar Művelődéstörténete. III. 475.

⁵² Szendrei J., Arch. Ért. 1891. 385—409. és 1892. 129—150.

⁵³ Magyar Művelődéstörténet. III. 125.

⁵⁴ Conrad Jacob Hildebrand's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel 1656—58. (Leiden 1937); Részleteket közöl: Bertha K., Magyarok és svédek. (Bp. 1946) 48—52.; Magyar Simplicissimus. (Bp. 1956) 80.

⁵⁵ Magyar Művelődéstörténet. III. 401.

FORMES DE COSTUMES HONGROIS AUX XVIe ET XVIIe SIÈCLES

Les costumes anciens hongrois étaient portés tout le moyen âge bien que les formes de costumes subissent constamment l'influence de la mode occidentale. Cette influence s'exerçait cependant dans un cercle restreint, ne touchant que les souverains et les personnes dans l'entourage immédiat de ceux-ci. L'imitation de la mode occidentale, toutefois, n'était jamais servile, les éléments reçus ont été transformés d'après le goût sobre des Hongrois. La petite noblesse et les roturiers des villes portaient au XVIe siècle des costumes taillés dans le style qui avait été celui de leurs ancêtres trois siècles auparavant. Aux temps des guerres contre les Turcs, les vêtements portés par les Hongrois ayant conservé les formes primitives orientales ressemblaient donc forcément aux vêtements portés par l'ennemi. La mode de ces vêtements s'est répandue parmi les officiers et gagnait peu à peu les milieux de l'aristocratie ; au début du XVIe siècle, cette mode devint générale. Voilà une façon assez insolite et rare du changement de la mode, changement qui s'opérait à l'inverse des autres pays européens où la mode était dictée par la cour et l'aristocratie et elle gagnait ensuite les autres classes de la société. En Hongrie, l'aristocratie reçut la mode des habitants d'une condition sociale inférieure des provinces et des villes.

Le costume des hommes se composait d'un dolman, d'un « mente », d'une culotte, d'un bonnet (« süveg ») et de bottes ou de souliers. Considérant ces pièces d'une manière superficielle, il nous semble qu'elles n'ont guère changé dans les derniers 250 ans. En examinant les formes de costume plus minutieusement, on peut constater que plusieurs formes du même vêtement étaient en vogue à la fois. L'image que l'on se forme de la mode hongroise des deux tiers du XVIe et du XVIIe siècles montre donc plusieurs variantes.

La chemise des Hongrois était courte avec des manches larges. N'ayant pas de coupe, elle était composée de parties carrées seulement auxquelles un col montant était appliqué. Le col, la poitrine et les manches étaient revêtus de broderies. Une chemise brodée était portée au-dessous du dolman aux manches fendues ou tronquées ce qui révélait la richesse de la broderie des manches de la chemise.

Les chemises portées au-dessus de la cote de maille (dites pánccér ou pánccél) étaient de coupe et de broderie semblables, cousues de soie richement brodée.

Le costume hongrois des XVIe et XVIIe siècles n'avait pas la pièce de vêtement correspondant au gilet actuel. Le dolman était porté directement au-dessus de la chemise. La coupe du dolman était très simple, droit depuis les épaules jusqu'à la ceinture, en s'évasant de là le long de la couture latérale. La partie droite devant était coupée plus ou moins en forme de « shako » au XVIIe siècle, c'est-à-dire de façon que le pan gauche du dolman se superposait en forme de triangle au pan droit. Les manches étaient cousues en ligne droite avec un supplément en forme de coin appliqué à la couture latérale. Vers la fin du XVIe siècle, la mode de la poche fendue verticale devint général. Au cours du XVIIe siècle, la coupe du dolman ne subit guère de modifications importantes. Sous l'influence de la mode occidentale, laquelle exigeait un costume étroit, moulant le corps, la forme du dolman devint, cependant, vers la fin du siècle, plus étroite et la ceinture se trouvait déplacée vers le bas. Au

cours du temps, le dolman ne perdit pas de sa longueur, la mode n'était pas uniforme, de la même période nous connaissons des pièces plus longues et plus courtes. Dans les deux premiers tiers du XVIe siècle, le dolman avait un col montant très haut avec une large échancrure à l'avant pour que celui-ci ne gênât pas les mouvements. Mais on portait aussi des dolmans avec un col étroit rabattu. Au XVIIe siècle, la mode opta pour une forme de col montant assez étroit. Les manches de dolman montraient plusieurs variantes à la même époque. Le dolman avec des manches, dites en lambeaux, avait les manches les plus courtes n'arrivant que jusqu'aux coudes. Les manches étaient soit très étroites, soit faites avec une coupe qui allait en s'évasant vers le bas en forme d'entonnoir. Parfois les manches du dolman démesurément plus longues que le bras jetaient des plis au bras. Ces manches étaient assez amples avec un étranglement au poignet auxquelles s'ajoutaient des manchettes retroussées ou bien une pièce dite «leppentő», recouvrant le dos de la main. Cette pièce s'est développée de la manchette rabattue.

Des vêtements aux coupes variées ont été portés au-dessus du dolman, dont le «mente» était le plus répandu. Le mente avait en règle une coupe plus ample que le dolman et il était aussi plus long. Dans le premier quart du XVIe siècle, les «mentes» étaient longs, allant jusqu'aux chevilles, avec un col large et des manches longues. Nous trouvons plus tard des mentes sans col, avec un large col montant, avec un grand col rabattu, donc avec un double col et avec des manches très courtes qui nous rappellent l'épaulette. Selon le témoignage des représentations contemporaines le manteau long au col large et aux manches pendantes était en mode partout en Europe, aussi bien parmi les roturiers que les suzerains. Comme il était impossible de passer dans les manches trop longues des mentes, les manches étaient évidées et les bras passés par ces crevés. Les mentes avec une telle coupe étaient nommés mentes évidés à l'épaule.

Le mente venu du XVIe siècle et conservé à la collection d'Esterházy montre une coupe unique. Il allait jusqu'au-dessus de la ceinture en s'évasant uniformément depuis les épaules. Déployé, il a la forme d'un segment de cercle. La longueur du mente au dos est de 24 cm plus grande qu'à l'avant. Il est composé de deux parties avant, s'évasant vers le bas, de deux pièces latérales ayant vaguement la forme d'un triangle et d'une pièce de dos qui va en se resserrant vaguement vers le bas. Les manches du mente allant jusqu'au bas de ce dernier, se resserrent à leur extrémité. La couture manque à l'extrémité des manches sur la longueur d'un tiers. A l'épaule, le mente était évidé. Au côté avant, il y avait un crevé le long de la couture de la manche. Le col grand, rabattu, carré, tombait à l'épaule et au dos. Ce «mente» plus long à la partie-dos était tout particulièrement propre à porter en selle.

Tout le long du XVIIe siècle était porté le «mente» court, allant jusqu'à mi-cuisse, avec ou sans col ou avec un col montant. Les manches étaient soit longues — alors évidées à l'épaule — soit à l'épaulette très courte, tronquées n'allant que jusqu'aux coudes. Parfois, pour plus de commodité, les manches du «mente» tronqué ont été revêtues d'une échancrure au côté intérieur en forme de croissant.

Nous trouvons dans les inventaires plusieurs noms de «mente», ceux-ci sont individuels, ont parfois l'air d'être arbitraires, comme la coupe de ces

vêtements ne peut plus être reconstruite et les vêtements, eux-mêmes, rattachés aux pièces dont nous avons quelques représentations contemporaines.

Le vêtement de dessus, nommé au XVIe siècle houppelande en peaux de mouton, a conservé son nom au XVIe siècle, partout en Europe, mais il s'identifia avec le «mente». Le manteau était porté aussi comme un vêtement de dessus, dont la longueur suivait la modification de la longueur du «mente». Les inventaires mentionnent plusieurs fois le «köpönyeg», sorte de pardessus, tout ce que nous en savons se résume en ce qu'il était un manteau long, ample, avec des manches longues.

La culotte qui faisait partie du costume hongrois était étriquée. La coupe n'en était pas modifiée pendant des siècles. La braguette était couverte d'une pièce rajoutée et, contrairement à la mode occidentale, n'était jamais brodée. Les jambes de la culotte étaient fendues depuis la cheville jusqu'à mi-jambe et fermées par des agrafes, avec sous-pied ou chaussette russe en cuir coupée en forme de chaussette y cousue. Le «salavari» était une pièce de vêtement supplémentaire de la culotte et portée pour protéger les jambes.

Aux XVIe et XVIIe siècles, des bottes molles à tiges montantes étaient portées avec des fers à cheval aux talons. Les souliers portés étaient composés de deux pièces, notamment d'une chaussette russe en cuire à lacets à l'intérieur montant jusqu'au-dessus de la cheville et de souliers bas à talons de fer ayant la forme de pantoufle, ou bien de sandales à boucle semblable aux mocassins. Au cours du XVIIe siècle, la chaussette russe et le soulier bas étaient réunis en une pièce pour devenir des souliers hauts avec lacet au côté interne.

Le couvre-chef le plus généralement répandu au XVIe siècle était le «süveg» (bonnet hongrois) fait d'une pièce de fourrure à poil ras ou de feutre lainé. Au XVIIe siècle, le süveg devint plus haut, fait uniquement de fourrure ou bien la partie couvrant la tête faite de velours ou de drap et le rebord en fourrure. Le süveg porté en été avait un rebord ; en été, le port du chapeau était aussi courant.

Le costume hongrois a été reçu par les Saxons de Transylvanie et par la population à expression allemande des villes de la Hongrie septentrionale.

Le costume hongrois ne subit guère de changement pendant deux siècles, l'influence de la mode occidentale ne s'y manifestait guère. C'est seulement vers la fin du XVIIe siècle que la mode française, ayant conquis toute l'Europe, fit sentir son emprise aussi en Hongrie.

DER AUGSBURGER KUPFERSTECHER DOMINICUS CUSTOS UND UNGARN

In der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts legten sich bereits die Wogen der von schmalkaldischen Kriege verursachten gesellschaftlichen Veränderungen in Augsburg. Die katholischen Patrizierfamilien übernahmen wieder die Führung der Stadtverwaltung von den protestantischen Plebejern.¹ Diese in vielen Fällen schon unter die feudalen Gutsbesitzer zählenden Familien beschäftigen sich mit Bergwerk-, Bank-, und Handelsangelegenheiten, jedoch nicht mit der gleichen Tatkräftigkeit, wie ihre Vorfahren. Auf die Entdeckung bisher unbekannter Weltteile erfolgte die Verlegung der wichtigsten Handelsstrassen, diese Generation suchte aber mit weniger Erfindungsgabe und Talent als die Begründer von einst nach neuen Möglichkeiten. Mehrere aus der Nachkommenschaft der großen Handelsfamilien schieden aus der Führung des Hauses aus und bewarben sich um eine Hofstelle. Das Nachlassen der Wirtschaftstätigkeit ging mit einem regen kulturellen Interesse und Erwachen der Mäzenaten- und Sammlertätigkeit Hand in Hand.² Die zweite Generation der deutschen Handelsherren verbrachte ihre Studienjahre in Italien und wurde von dem Geist der Renaissance durchdrungen. Dem Beispiel des Herrscherhauses und der Feudalherren folgend fanden sie in der Verewigung ihrer eigenen Person und ihrer Ahnen Freude. Die handgeschriebenen, nur für eigenen Gebrauch angefertigten und mit Miniaturbildnissen ausgestalteten Geschlechtsbücher werden später teilweise gedruckt vervielfältigt. In solchen Fällen spielte der Kupferstecher, der den Text zu illustrieren hatte, eine wichtige Rolle.³

Dominicus Custos war der erste grafische Künstler, dessen Tätigkeit hauptsächlich in der Herstellung von Porträt-Serien führender Persönlichkeiten des Bürgertums, des Reiches und sogar von ganz Europa bestand.⁴

Er stammte aus einer Antwerpener Kupferstecherfamilie, sein Familienname hieß früher Baltens. Als Zeitpunkt der Augsburger Übersiedlung des um die Mitte des XVI. Jahrhunderts geborenen Künstlers galt bisher der Anfang der 1580-er Jahre. Diese Vermutung wurde durch seine Heirat mit der Witwe des Kupferstechers Bartholomäus Kilian unterstützt, deren erster Gemahl im

¹ Dirr, P., Clemens Jäger. Zeitschrift des Historischen Vereins von Schwaben und Neuburg. 37 (1910) 1—32.

² Hartig, O., Die Gründung der Münchener Hofbibliothek durch Albrecht V. und Johann Jakob Fugger. (München 1917); Lieb, N., Octavianus Secundus Fugger (1549—1600). Festschrift Werner Fleischhauer. (Konstanz und Stuttgart 1964). — Für die Zusendung des Separatums spreche ich Herrn Professor Dr. Norbert Lieb aufrichtigen Dank.

³ Pölnitz, G., Augsburger Kaufleute und Bankherren der Renaissance. Augusta 955—1955. Forschungen und Studien zur Kultur- und Wirtschaftsgeschichte Augsburgs. (Augsburg 1955) 212. — Herrn Professor Dr. Götz von Pölnitz spreche ich für seine Auskünfte aufrichtigen Dank.

⁴ Lanckoronska, M., Die Augsburger Druckgraphik des 17. und 18. Jahrhunderts. Augusta347.

Jahre 1583 gestorben war.⁵ Nach neueren Angaben müßten wir das Datum aber früher ansetzen. Philipp Edward Fugger erwähnt nämlich in einem Briefe vom Jahre 1579 an Erzherzog Ferdinand von Tirol, der Custos in seinem Dienst zu nehmen beabsichtigt hatte, daß der Künstler bald seine Reise nach Innsbruck antreten werde.⁶ Custos mußte damals schon seit einiger Zeit in den Diensten der Fugger stehen. Nur so war es möglich, daß auf die Anfrage des Begründers der berühmten, bis auf unsere Zeit erhaltenen Ambraser Sammlung, eben seine Person von der Augsburger Familie für das Hofkupferstecheramt empfohlen wurde. Custos hatte die genannte Stelle zur größten Zufriedenheit seines Auftraggebers ungefähr 20 Jahre lang bekleidet. Im Jahre 1586 wurde ihm und seinen fünf Brüdern von Erzherzog Ferdinand die Gunst einer Wappenbesserung erteilt.⁷ Der Hofdienst hatte seine stete Gegenwart in Innsbruck nicht beansprucht, er kehrte auf kürzere oder längere Zeit nach Augsburg zurück und bei einer solchen Gelegenheit hatte er geheiratet. Die meist nach Gemälden des Hans von Aachen verfertigte Porträtfolge der Familie Fugger, erschienen im Jahre 1593, zeugt für ein längeres Verweilen des Künstlers in Deutschland.⁸ Die Anstellung am Tiroler Hofe hatte seine Tätigkeit in gewisser Hinsicht doch beeinträchtigt, da die sich an seinen Namen knüpfenden Bildnisfolgen erst nach dem Tode von Erzherzog Ferdinand entstanden sind.⁹

Die Richtung des künstlerischen Schaffens von Dominicus Custos wurde von seinen beiden Mäzenen, von der großbürgerlichen Familie der Fugger und von Erzherzog Ferdinand aus dem Hause Habsburg bestimmt. Bei der Themenwahl seiner Kupferstichfolgen überwiegt der Einfluß des Letzteren. Unter seinen Werken hängt die Prachtausgabe der Ambraser Rüstung- und Porträtssammlung, sowie die nach den Wandgemälden des Spanischen Saales in der erzherzoglichen Residenz gestochene Bildnisfolge von Tiroler Landesfürsten eng mit seinem erlauchten Auftraggeber zusammen. Das aus Porträten von Herrschern, Feldherrn und führenden politischen Persönlichkeiten zusammengestellte „Atrium Heroicum“ und die verschiedene königliche Familien darstellenden Kupferstichserien (*Saxoniae Ducum Imagines*; *Regum Neapolitanorum Vitae et Effigies*, etc.) sind aus der humanistischen, den hervorragenden Männern Ruhm- und Lob-spendenden Grundidee von Ferdinands Mäzenatentum entstanden. Gleich seinem Urgroßvater, Kaiser Maximilian I. wendete er sein Interesse der eigenen Familie und seinen gekrönten Vorfahren zu. Als Statthalter in Böhmen wollte er die zufolge einer Feuersbrunst zerstörten Königsbildnisse im Prager Hradschin durch neue Wandgemälde ersetzen.¹⁰ Der

⁵ Thieme, U.—Becker, F., Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. VIII. (Leipzig 1913) 219.; Lanckoronska, M., op. cit.

⁶ Hochenegg, H., Die Tiroler Kupferstecher. Graphische Kunst in Tirol vom 16. bis Mitte des 19. Jahrhunderts. (Innsbruck 1963) 17.

⁷ Goldegg, H., Die Tiroler Wappenbücher im Adelsarchive des k.k. Ministeriums des Innern in Wien. I. Zeitschrift des Ferdinandeums für Tirol und Vorarlberg 19 (1875) 118.

⁸ Peltzer, R. A., Der Hofmaler Hans von Aachen, seine Schule und seine Zeit. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses 30 (1911—12) 165.; Thieme, U.—Becker, F., a. a. O.

⁹ Ebenda.

¹⁰ Jahrb. d. Kunsthist. Samml. 5 (1887) L. Regeste Nr. 4145.; Löcher, K., Jakob Seisenegger, Hofmaler Kaiser Ferdinands. (München 1962) 13.

Festsaal in Ambras wurde mit den lebensgroßen Bildnissen Tiroler Landesfürsten geschmückt.¹¹ Der Hofmaler Francesco Terzio von Bergamo schuf die in architektonischen Rahmen gestellten, ganzfigurigen Bildnisse der Familie von Habsburg, teilweise nach den Bronzestatuen auf dem Grabmale von Kaiser Maximilian I.¹² Die Zeichnungen wurden im Jahre 1569 in Innsbruck durch den Padovener Meister, Gaspare Oselli gestochen vervielfältigt.¹³ Er legte eine Sammlung kleinformatiger Ölgemälde von den Bildnissen aller europäischen Herrschergeschlechter.¹⁴ Er besaß eine Bildnisfolge der berühmten Feldherren, von ihm selbst „heroische Gesellschaft“ genannt, und eine weibliche Schönheitsgalerie.¹⁵

In Mitteleuropa sind aus der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts andere, aus ähnlichen Folgen zusammengestellte Bildnisssammlungen bekannt. August Kurfürst von Sachsen beauftragte Lucas Cranach den Jüngeren mit der Anfertigung der Ahnengalerie im Schlosse Augustusburg.¹⁶ Sein Nachfolger, Christian I. schmückte den großen Saal am ersten Stock des Dresdener Stallgebäudes mit 46 Ölgemälden der Wettiner.¹⁷ Familiengeist und verwandtschaftliche Beziehungen spielten beim Anlegen der Porträtsammlung des Erzherzog Karl von Steiermark die Hauptrolle.¹⁸ An Umfang und Inhalt ist die Porträtgalerie der bayerischen Herzöge den Gemälden von Erzherzog Ferdinand am meisten ähnlich. Die Sammlung wurde von dem Schwager des Erzherzog Ferdinand, Herzog Albrecht V. begründet.¹⁹ Die Ambraser Sammlung unterscheidet sich doch wesentlich von den fürstlichen Kunstkammern durch ihre von einheitlichen Grundideen zwecks Besichtigung erfolgte Aufstellung, laut deren sie als das erste Museum im modernem Sinne zu betrachten sei.²⁰

Die Sammlertätigkeit bedeutete für Erzherzog Ferdinand mehr als einen üblichen, herrschaftlichen Zeitvertrieb. Nach Ableben seiner ersten Gemahlin, und nach der zweiten Heirat, die seine Hoffnungen nicht erfüllt hatte, wandte er sich mit ganzer Seele seiner einzigartigen Rüstkammer zu. Die stillen und freudevollen Mußestunden wurden aber von den aktuellen politischen Ereignissen gestört. Die von Ferdinand regierten Länder waren in das Habsburgerreich eingegliedert und nahmen an dessen Problemen teil. Ferdinand führte in seinen Jugendjahren zwei Feldzüge nach Ungarn zur Entsatzung der Festung

¹¹ Hirn, J., Erzherzog Ferdinand von Tirol. II. (Innsbruck 1887) 424.

¹² Ilg, A., Francesco Terzio, der Hofmaler Erzherzog Ferdinands von Tirol. Jahrb. d. Kunsthist. Samml. 9 (1889) 235—262.

¹³ Thieme, U.—Becker, F., op. cit. XXVI. (Leipzig 1932) 70.

¹⁴ Kenner, F., Die Porträtsammlung des Erzherzog Ferdinand von Tirol. Jahrb. d. Kunsthist. Samml. 14 (1893) 37—186.; 15 (1894) 147—259.; 17 (1896) 101—274.; 18 (1897) 135—261.; 19 (1898) 6—146.

¹⁵ Hirn, J., op. cit. 434—435.

¹⁶ Kenner, F., op. cit. 15 (1894) 177.

¹⁷ Thieme, U.—Becker, F., op. cit. XIV. (Leipzig 1921) 305.

¹⁸ Wastler, J., Zur Geschichte der Schatz-, Kunst- und Rüstkammer in der k. k. Burg zu Grätz. MCC 5 (1881) XLI.

¹⁹ Reber, F., Die Bildnisse der herzoglich bayerischen Kunstkammer nach dem Fickler'schen Inventar von 1598. Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen Classe der kgl. Bay. Akad. d. Wiss. 1893. 2—56.

²⁰ Luchner, L., Denkmal eines Renaissancefürsten. Versuch einer Rekonstruktion des Ambraser Museums von 1583. (Wien 1958)

Szigetvár. Im Jahre 1556 ging er mit Erfolg vor, im 1566 hatte aber das Unternehmen kampfflos gescheitert.²¹ Er betrachtete den Kampf gegen die Türken als wichtige Pflicht des Römischen Reiches. Das bezeugt die Tatsache, daß er beide oben erwähnten Begebenheiten auf seinem Grabmal in Reliefs unter seinen wichtigen Lebensmomenten anbringen ließ.²² In den 90-er Jahren des XVI. Jahrhunderts wollte er noch einmal als Heerführer nach Ungarn zurückkehren, wurde aber von einer jäh auftretenden Krankheit daran gehindert. Sein Sohn, Karl Markgraf von Burgau, bekleidete aber einen wichtigen Posten in der Armee.²³ Nach diesen Voraussetzungen ist es selbstverständlich, daß Erzherzog Ferdinand die Ereignisse in Ungarn mit besonderem Interesse verfolgte. Die Gebrüder Fugger, die anderen Mäzenen von Custos, hatten sich, gleich ihrer Heimat, dem Reichskreise Schwaben, mit einer beträchtlichen Summe an den Kriegsspesen beteiligt. Der Reichspfennigmeister Zacharias Geizkofler, der die Aufgabe der finanziellen Verwaltung dieser Hilfgelder innehatte, war vorher Angestellter der Firma Fugger und in Augsburg ansässig.²⁴ Die Bewohner der Reichsstadt verlangten natürlich genaue und verhältnismäßig rasche Nachrichten vom Kriegsschauplatz. Die ungarischen Beziehungen von Custos fangen auch mit den Darstellungen aus dem Feldzuge an.

Sein erstes, einschlägiges Blatt wurde von der erfolglosen Belagerung der Stadt Esztergom (Gran) verfertigt.²⁵ Die Vorlage stammt laut der Signatur von Johannes Ruda, dem ungarischen Herold von Kaiser Rudolf II., dessen Lebenspfad von Kassa (Kaschau, Košice, ČSSR) nach dem Prager Hofe führte. Die Aufgabe der Herolde bestand aus der Aufzeichnung der neuen Wappenbelehungen, die meisten betätigten sich als Wappenmaler.²⁶ Die Radierung zeigt das Ereignis vom Párkányi (Šturovo, ČSSR) Donauufer aus gesehen, und trägt die Beschriftung in deutscher, lateinischer und ungarischer Sprache. Die perspektivische Lösung der Anordnung weist viele Fehler auf und als Schlachtenszene wirkt die Komposition öde und bewegungslos. Die gerade, ein wenig unbeholfene Linienführung unterscheidet sich auch von der schattierten, manieristischen Zeichnungsart des Meisters. Die Verarmung seiner künstlerischen Ausdrucksmittel wurde eventuell von der geringeren Qualität der Vorlage verursacht. Ruda schuf als Wappenmaler hauptsächlich Ornamentalkompositionen, und war auf dem Gebiete der Raumdarstellung wenig bewandert. Der Wappenschild wurde üblich nicht mit vielfigurigen, belebten Kompositionen gefüllt, und so ließ er auf der Belagerungs-szene keinen Soldaten erblicken. Aus dem Leben des in Ungarn gebürtigen Herolds ist uns wenig bekannt, wir könnten auch nach Wortlaut der Signatur „Johannes Ruda inv.“ seine Gegenwart im Lager

²¹ Hirn, J., op. cit. I. (Innsbruck 1885) 24–32. ; II. 291–293.

²² Kittinger, H., Hofburg, Silberne Kapelle und Hofkirche zu Innsbruck. (Innsbruck o. J.) 6.

²³ Hirn, J., op. cit. II. 301–307.

²⁴ Müller, J., Die Verdienste Zacharias Geizkoflers um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II. MIOG 21 (1900) 250., 260., 265., 270.

²⁵ Ungarische Nationalbibliothek Széchényi (im weiteren: Ung. Nat. Bibl. Sz.) Kupferstichsammlung Apponyi Nr. 235. — Radierung, 40,1×47,2 cm. — Literatur: Drugulin, W. E., Historischer Bilderatlas. (Leipzig 1867) Nr. 896. ; Lepold, A., Esztergom régi látképei (Die alten Ansichten von Esztergom). (Bp. 1944) 13–14. Nr. 5.

²⁶ Művészeti 4 (1905) 346.

ÆRE TVOS VVITVS PRO TEMPORE FINXIMVS: AT TV
 IVGA MAVMETEM CVM MISERIS, AVREVS ESTO.

a. 1595. Dominicus Custodit excud. Aug. & Vid.

des Erzherzogs Matthias annehmen. Seine Erlebnisse hielt er in der flächenhaften Sehensart seiner geübten Kunstgattung fest. Neben der Frage, ob Ruda wirklich nach persönlichen Eindrücken arbeitete, müsste auch die etwaige selbstständige Beteiligung von Custos an der künstlerischen Gestaltung der Radierung erörtert werden. Die Klärung der Probleme wird durch das Vorhandensein einer Radierung mit dem Namenszeichen von Hans Ruda und ohne Angabe des Radierers noch erschwert. Bei größter Ähnlichkeit der stilistischen Merkmale ist die topografische Schilderung der Gegend, hauptsächlich bei den Festungsgebäuden sehr verschieden.²⁷ Die deutsche Fachliteratur des vergangenen Jahrhunderts hat die Deutung des Namenszeichens nicht versucht, und wies das Werk einem grafischen Künstler deutscher Abstammung mit Ortskenntnissen zu.²⁸ Will der Ausdruck „excudit“ in der Signatur des früher erwähnten Blattes bedeuten, daß er bei den Zeichnungen des ungarischen Dilettanten nur die Aufgabe des Verlegers erfüllte? In diesem Falle müsste Ruda seine Entwürfe selbst auf die Kupferplatte übertragen, was schwer anzunehmen ist. Die Lösung der Frage, ob die Zeichnungen an Ort und Stelle entstanden seien, weist uns auch deren Wege zu Custos. Wenn Ruda bei der Belagerung zugegen war, so könnten die Darstellungen durch die Umgebung von Karl von Burgau, dem Sohne Erzherzog Ferdinands, zum Künstler gelangt sein. Die Unterschiede zwischen beiden Zeichnungen lassen dies bezweifeln. Eine andere Vermutung scheint der Wahrheit näher zu stehen, und zwar, daß der erste Entwurf aus dem Gedächtnis, oder mit Hilfe von Beschreibungen in Prag verfertigt wurde. Die zweite Fassung der Darstellung hatte Ruda nach Angaben der dort kämpfenden Armee modifiziert. Custos selbst gehörte zum Hofstaat eines Erzherzogs, besaß allenthalben die Möglichkeit zum Erwerben interessanter Entwürfe aus dem kaiserlichen Hofe. Von seinen persönlichen Beziehungen zu Johannes Ruda zeugt das später vorzuführende, radierte Bildnis, das von einem gefühlvollen, lateinischen Gedicht begleitet ist.

Im Jahre 1595 versuchte das kaiserliche Heer wieder die Belagerung von Esztergom, diesmal aber besser vorbereitet. In der Kriegsführung wurde dem Schwiegersohn Marx Fuggers, Nikolaus Pálffy, der persönliche Beziehungen zu Augsburg besaß, eine wichtige Rolle zuteil. Markgraf Karl von Burgau versuchte schon zum zweiten Mal sein Waffenglück gegen die Türken. Der Kreis Schwaben, dem auch Augsburg angehörte, und das angrenzende Herzogtum Bayern sandten bedeutende Truppen. Custos gab ein umfangreiches und den obenerwähnten Darstellungen um vieles lebhafter gestaltetes Blatt aus.²⁹ Die Radierung ist Matthias Thalmann, dem Stadtrichter von Augsburg gewidmet um dem Stolz des Kreises Schwaben Ausdruck zu geben. Sie boten nämlich noch mehr, wie im vergangenen Jahre zur Reichshilfe an,³⁰ und sandten auch

²⁷ Ungarische Historische Bildergalerie (im weiteren: Ung. Hist. B. gal.) Inv. n.: 8397. T. — Ung. Nat. Bibl. Sz. Kupferstichsamml. — Apponyi Nr. 565. — Radierung, 21,2 × 32,6 cm. — Literatur: *Drugulin, W. E.*, op. cit. Nr. 897.; *Lepold A.*, op. cit. 14. Nr. 6.

²⁸ *Nagler, G.*, Die Monogrammist. III. (München 1863) Nr. 1402.

²⁹ Ung. Nat. Bibl. Sz. Kupferstichsamml. — Apponyi Nr. 611. — Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 5515. T. (Stark beschnitten, ohne Inschrift) — Radierung, Bildmassen: 41,5 × 35,3 cm. — Literatur: *Lepold A.*, op. cit. 16—17. Nr. 16.; *Hollstein, F. W. H.*, German Engravings, Etchings and Woodcuts. Ca 1400—1700. (Amsterdam o. J.) 182. Nr. 54. — Abgebildet in *Dercsényi D.* — *Zolnay L.*, Esztergom. (Bp. 1956) 30.

³⁰ *Müller, J.*, op. cit. 265.

Truppen nach Ungarn. Das grafische Blatt von Custos will hauptsächlich die Geschehnisse aus den Monaten Juli-August schildern. Der in deutscher und lateinischer Sprache geschriebene Text weist auf 33 verschiedene Zeichen im Bilde hin, worin die Eroberung der Ratzenstadt, Gockeren, des Thomasberges und der Wasserstadt, so wie der Sieg über den Pascha von Ofen (Buda) erwähnt wird. Die lateinischen Inschriften teilen die Todesnachricht des Armeekommandanten, Graf Mansfeld, mit. Der Sichtpunkt der topographischen Aufnahme ist von den beiden vorher besprochenen Blättern gänzlich verschieden, aus der Richtung der Donauinsel Körtvélyes. Der Stecher konnte in diesem Falle sicher von den schwäbischen Truppen genaue Angaben über den Kriegsschauplatz bekommen. Die Radierung verdient unter den frühen Darstellungen der Stadt besondere Aufmerksamkeit, obwohl sie in der Richtung des Flusses und in den topographischen Beziehungen der einzelnen Stadtteile manche Unpünktlichkeiten aufweist. Das Blatt wurde 10 Jahre später von einem anderen Augsburger Grafiker, Wilhelm Peter Zimmermann in seiner „Eikonographia“ betitelten Kriechronik als Muster verwendet.³¹

Das Jahr 1595 bedeutete den Höhepunkt in den Feldzügen gegen die Türken, nach Eroberung von Esztergom und Visegrád (Plindenburg) erntete das Kaisertum unerwartet eine langgesehnte Frucht: Sigismund Báthory, Fürst von Siebenbürgen brach mit der bisher türkenfreundlichen Politik seines Landes ab und verbündete sich mit Rudolf II. gegen das Osmanenreich. Seine Entscheidung hatte wichtige Siege zufolge. Er jagte zusammen mit den Woiwoden der Moldau und der Walachei die Türken aus beiden Gebieten und schlug den Grossvezier Sinan in der Schlacht von Gyurgyevo (Giurgiu, Rumänien) an der Donau dermaßen, daß er Macht und Stellung am Hofe von Konstantinopel verlor.³²

In diesem Jahre schuf Custos den Kupferstich, der den jungen Fürst in halber Figur und in rechter profilansicht darstellt (Abb. 107). Báthory erscheint gepanzert auf dem Blatte, die Linke ruht auf dem Helm, in der Rechten hält er das Zepter. Die Umrahmung ist aus Wappen zusammengestellt und deutet auf den siegreichen Feldherrn.³³ Die Einstellung der Figur zeugt für die Benützung einer Medaille als Vorlage. Unter den Münzen der Regierung von Sigismund Báthory ist der Silbertaler aus dem Jahre 1593 in den Gesichtszügen und in der Bekleidung unserem Kupferstich am meisten verwandt.³⁴ Dieser Bildnistyp wurde auch als Schulterbild in demselben Jahre in Holzschnitt auf ein Flugblatt verwendet.³⁵ Die Grafiker waren in jedem Falle auf die Verwendung von Münzen als Vorlage angewiesen, als auf der Bühne der Geschichte eine neue Persönlichkeit erschien. Diese ziemlich konservative Stilmerkmale aufweisende Kunstgattung war wegen ihrer Bestimmung im alltäglichen Leben am meisten

³¹ Cenner—Wilhelm G., *Magyarország történetének képekönyve* (Das Bilderbuch der ungarischen Geschichte) 896—1848. (Bp. 1962) 105., 339.

³² *Magyarország története*. (Die Geschichte von Ungarn) 1526—1790. Red. v. H. Balázs É. — Makkai L. (Bp. 1962) 136—137.

³³ Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 751. — Kupferstich, 19,4×13,4 cm.

³⁴ Resch, A., *Siebenbürgische Münzen und Medaillen*. (Hermannstadt 1901) Nr. 139.

³⁵ Ung. Nat. Bibl. Sz. Sammlung von Flugblättern, Nr. 371. — *Siebenbürgische, Crabatische, Vngarische ... Handlung ...* (Nürnberg 1595).

verbreitet. Ob der, in Augsburg signierte Báthory—Kupferstich auf eine direkte Bestellung entstanden ist, oder ein allgemeines Interesse zu befriedigen suchte, ist jetzt schon schwer zu beweisen. Unter den eventuellen Auftraggebern wäre die Familie der Fugger zu vermuten, da Octavianus Secundus Fugger nach seinem Nachlaßinventar zu urteilen, mehrere künstlerische Darstellungen des jungen Fürsten erwarb. In seiner Sammlung war ein Ölgemälde³⁶ nebst mehreren Rollen von Kupferstichen mit Báthory—Bildnissen vorhanden.³⁷

Das oben erwähnte Blatt von Custos wurde in Deutschland rasch bekannt, und bei mehreren, die Kriegereignisse der Türkenfeldzüge bearbeitenden Werken als Illustration verwendet.³⁸ Die Beliebtheit des Bildnisses dauerte bis die erste Hälfte des XIX. Jahrhunderts an. Der Pester Kupferstecher Adam Ehrenreich hatte Báthory in seiner zeitgenössische und geschichtliche Berühmtheiten darstellenden Porträtfolge auch nach Custos gestaltet.³⁹

Im Jahre 1596 wurde die Fortsetzung des Krieges mit größter Aufmerksamkeit erwartet. Der Anschluß von Siebenbürgen an die türkenfeindliche Liga wurde durch einen Familienpakt verstärkt. Der Fürst feierte mit der Nichte des Kaisers, Erzherzogin Maria Christierna von Steiermark, in Gyulafehérvár (Karlsburg, Alba-Iulia, Rumänien) am 6. August 1595 seine Hochzeit.⁴⁰ Das Porträt der jungen Fürstin aus dem Jahre 1596 ist ein Bilddokument dieser politischen Heirat aus der Werkstatt des Dominici Custodis.⁴¹ Die Bezeichnung der Signatur „excudit“ kann hinsichtlich des geringen künstlerischen Niveaus nur als Verlagszeichen gelten. In hoffnungsvoller Erwartung neuer Siege gab er das Báthory-Bildnis des vergangenen Jahres umgearbeitet wieder heraus.⁴²

Um die Anteilnahme des Reiches für Siebenbürgen zu befriedigen, hatte er die umfangreiche Karte dieses, von seiner Heimat fernliegenden Landes radiert, und mit einer kurzen geschichtlichen, geographischen und volkswissenschaftlichen Schilderung in deutscher und lateinischer Sprache versehen (Abb. 108). Links oben in der Ecke ist die auf Wolken thronende Figur der „Victoria“ angebracht, mit dem Doppelwappen Habsburg-Báthory in der Hand. Die Medaillon-Bildnisse des Fürstenpaares sind oben in der Mitte zu sehen. Die Widmung ist an Philipp Edward Fugger gerichtet.⁴³ Das Werk nahm die siebenbürgische Landkarte des Johannes Honterus aus Brassó (Cronstadt, Brasov, Rumänien) in der Umarbeitung von Johannes Sambucus zur Vorlage, die im Jahre 1566 radiert erschien.⁴⁴ Das Bildnis von Sigismund Báthory mit der charakteristischen Haartracht ist nach einem, in Italien, den Niederlanden und Deutschland eben-

³⁶ Lieb, N., op. cit. 140.

³⁷ Fugger-Archiv. 1.1.11 fol. 115. — Für die Zusendung der gebetenen Angaben und für die Hilfeleistung spreche ich der Direktion des Fugger-Archivs besten Dank.

³⁸ Z. B. Bry, Th., Pannoniae Historia Chronologica... (Francoforti 1596) 100.; Ortelius, H., Chronologia, oder historische Beschreibung ... (Nürnberg 1602) zwischen 242—243.

³⁹ Rózsa Gy., Művtört. Ért. 8 (1959) 62.

⁴⁰ Magyarország története... 136—137.

⁴¹ Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 8117. — Kupferstich, 18,3×14 cm. — Literatur: Le Blanc, Manuel de l'amateur d'estampes. II. (Paris 1856—88) 78. Nr. 31.

⁴² Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 167/1951. Gr.

⁴³ Ung. Nat. Bibl. Sz. Kupferstichslg. — Apponyi Nr. 119. — Kupferstich und Radierung, 53,9×50 cm.

⁴⁴ Ung. Nat. Bibl. Sz. Kupferstichslg. — Apponyi Nr. 121. — Radierung, 45×60,5 cm.

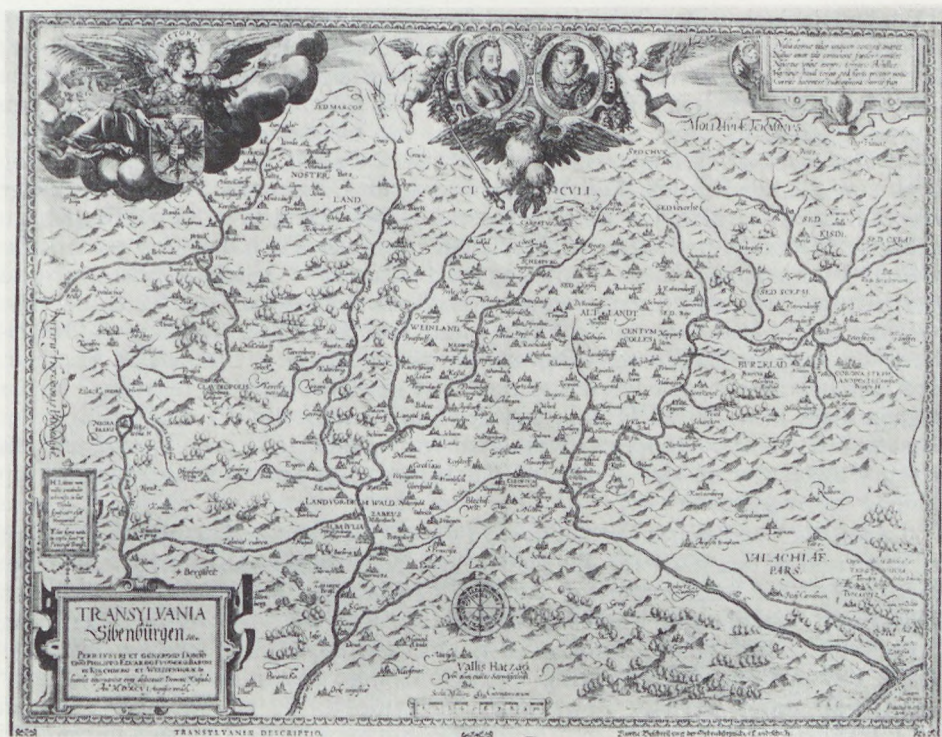

Abb. 108.

falls verbreiteten Typ seiner Ikonographie gestaltet.⁴⁵ Das feine Brustbild von Maria Christierna ist in der Anordnung der obenbesprochenen Werkstattarbeit gleich, aber mit weit grösserem künstlerischem Können gestochen. Die Widmung ist nicht bloß an den längstbekannten Mäzen, sondern an den Kriegsspesen weitgehend beteiligten Geschäftsmann gerichtet. Unter den ausserordentlichen Kriegsgeldern ist die beträchtliche Spende der beiden Gebrüder Fugger in den Jahren 1596/97 vermerkt.⁴⁶

Das siebenbürgische Heer nahm an zwei Feldzügen gegen die Türken teil. Erstens stießen sie unter der Anführung von Michael, Woiwoden der Walachei weit in Bulgarien vor, und nachher kämpften sie mit Báthory an der Spitze bei Temesvár (Timisoara, Rumänien) und Mezókeresztes.⁴⁷ Custos hatte mit seiner zweiten Landkarte der Moldau und Walachei bis zum Schwarzen Meere der

⁴⁵ Mit der Signatur „Franco Forma“ Ung. Nat. Bibl. Sz. Kupferstichslg. — Apponyi Nr. 417.; Von *Crispin de Passe* siehe *Drugulin, W. E.*, Allgemeiner Portrait-Katalog. (Leipzig 1860) Nr. 1062.; Von *Alexander Mair* siehe *Nagler, G.*, Künstlerlexikon. IX. (Leipzig 1835—52) 202. Nr. 26.

⁴⁶ Müller, J., op. cit. 270.

⁴⁷ Magyarország története ... 138.

Ereignisse gedacht. Der Text in zwei Sprachen und das allegorische Beiwerk ist auch hier zu finden. „Nequitia“ ist als flüchtende Frauengestalt, mit dem türkischen Wappen in der Hand dargestellt, von der Kreuz und Feuerschwert haltenden „Nemesis“ verfolgt. Das auf dem Blatte befindliche Schulterbild von Sigismund Báthory zeigt denselben Typus, wie bei der obenerwähnten Landkarte. Das lorbeerbekränzte Haupt des Kaisers Rudolf weist auf das Bild von Hans von Aachen zurück. Die Widmung ist für Octavianus Secundus Fugger sicherlich aus der gleichen Ursache, wie bei der Karte von Siebenbürgen zu erklären.⁴⁸ Octavianus Fugger ließ beide Karten auf Tuch gezogen und nachträglich koloriert in seiner Sammlung aufbewahren.⁴⁹ In der Zeichnung und Beschriftung hielt sich Custos an das großformatige Blatt von Alexander van der Mair, der damit Octavianus Fugger und Johann Welser, die beiden Duumviren von Augsburg beehrte.⁵⁰ Das weitere künstlerische Schaffen des Augsburger Alexander van der Mair zeugt von dem großen Ansehen, das die Familie Fugger ihrer finanziellen Hilfsbereitschaft wegen genoß: die Darstellung des Entsatzes von Lippa (Lipova, Rumänien) im Jahre 1596 mit Dedikation an Georg Fugger,⁵¹ und das Blatt der Rückeroberung von Hatvan, das Philipp Junior Fugger gewidmet ist.⁵²

Nach der verlorenen Schlacht von Mezökeresztes stockte die Kampfplust ermattet und in den nächsten Jahren ist bloß ein erfolgreiches Unternehmen zu verzeichnen: die Rückeroberung von Győr (Raab) im Jahre 1598, das für den ungestörten Verkehr mit Wien von Wichtigkeit war. Die Bestürmung der Burg wurde von Adolf von Schwarzenberg geleitet, neben ihm spielte Nikolaus Pálffy, Kommandant der Festung Esztergom, eine ansehnliche Rolle. Er hielt das Schloß unter strenger Bewachung, demzufolge die kaiserlichen Truppen den günstigsten Moment für den Angriff ausnützen konnten. Custos feierte den Sieg mit einem Schwarzenberg gewidmeten Blatte.⁵³ Die bewegte Schlachten-szene wird oben in der Mitte durch das Medaillonbildnis Kaiser Rudolfs II., von schwebenden Putten gehalten, bekrönt. Auf beiden Seiten der Widmung-Cartouche erscheint ein beflügelter Genius mit Posaune und Lorbeerkranz. Die Darstellung der Ereignisse stimmt mit den geschichtlichen Quellen überein. Die Nachrichten liefen direkt vom Quartier des Grafen Pálffy aus an seine Verwandten, die Familie Fugger in Augsburg. Die Zeichnung der Festung unterscheidet sich wesentlich vom Hoefnagel-Kupferstich. Die zwei, fast gleichzeitig erschienenen Blätter hatten verschiedene Phasen der Stadtgeschichte verewigt. Hoefnagel arbeitete nach der Zeichnung des italienischen Festungsingenieurs,

⁴⁸ Ung. Nat. Bibl. Sz. Kupferstichslg. — Apponyi Nr. 120. — Kupferstich und Radierung, 54,1 × 49,2 cm.

⁴⁹ Fugger-Archiv. 1. 1. 11. fol. 115. — Kunststücke und Kupferstiche in einem Bücherkasten ... „Sibenbürgen, Moldaw und Walachei auf Duech gezogen und ausgestrichen...“

⁵⁰ Ung. Nat. Bibl. Sz. Kupferstichslg. — Apponyi Nr. 126. — Radierung 51,4 × 99,2 cm.

⁵¹ Ung. Nat. Bibl. Sz. Sammlung Apponyi Hungarica (im weiteren: App. H.) Nr. 1928. — Neue Siebenbürgische Victorien... (Cölln 1596).

⁵² Rózsa Gy., Budapest régi látképei (Alte Budapester Städtebilder) 1493—1800. (Bp. 1963) 297—298.

⁵³ Ung. Nat. Bibl. Sz. Kupferstichslg. — Apponyi Nr. 606. — Kupferstich und Radierung, 41 × 50,5 cm. — Literatur: Hollstein, F. W. H., op. cit. 182.; Cenner—Wilhelm B., op. cit. 110. mit Abbildung.

Niccolò Aginelli, die noch vor der Feuersbrunst im Jahre 1566 entstanden war.⁵⁴ Die Domkirche, aus den Flammen gerettet, wurde ihrer Türme verlustig,⁵⁵ wie sie auf dem Stiche von Custos unter dem Zeichen „F“ zu sehen ist. Die Komposition der Schlachtendarstellung wurde von dem Nürnberger Kupferstecher, Johann Siebmacher zweimal übernommen. Erstens als selbständiges Blatt,⁵⁶ später in seiner „Chronologia“.⁵⁷ Wilhelm Peter Zimmermann hatte den Kupferstich verkleinert in seiner „Eikonographia“ auch kopiert.⁵⁸

Die Rückeroberung von Győr hatte den Weg zur Belagerung der ehemaligen Hauptstadt, Buda (Ofen) freigemacht. Für die Vorbereitungen wurde viel Zeit vergeudet und das Unternehmen scheiterte daran.⁵⁹ Zu diesem Zeitpunkt hatte Custos seine Landkarte mit den Kriegseignissen der vergangenen fünf Jahre radiert.⁶⁰ Das Blatt zeigt nur eine Teilaufnahme unseres Landes, in nord-südlicher Richtung von Besztercebánya (Neusohl, Banská-Bystrica, ČSSR) bis zu der Insel Csepel, in west-östlicher Richtung von Pozsony (Preßburg, Bratislava, ČSSR) bis Nagyálló. In hydrographischer Hinsicht weist die kompulatorische Darstellung viele Mängel, wie alle Landkarten dieses Jahrhunderts auf.

Erzherzog Ferdinand starb im Jahre 1595, der Künstler hatte aber bis 1600 an dem großen Kupferstichwerk der Ambraser Sammlung gearbeitet. Das nach den feudalen Rangstufen aufgestellte Museum⁶¹ gab dem Meister die Idee zu einer weiteren Bildnisfolge. Dieses Werk setzte die Darstellung der Fürsten, geistlicher Würdenträger und Aristokraten des Römischen Reiches deutscher Nation zum Ziel, deren Kreis später auf die anderen europäischen Herrschern, namhafte politische Persönlichkeiten und Heerführer erweitert wurde. Die künstlerische Anordnung der Bildnisse zeugt auch von dem Einfluss der Ambraser Sammlung, genau bezeichnet von den Ovalbildnissen der nicht aus Herrschergeschlechtern stammenden Feldherrn. Die kleinformatigen Schulterbilder trugen Namen und Rang des Dargestellten in der Umschrift und waren neben den Waffen angebracht.⁶² Die Kupferstichfolge zeugt selbst durch den Titel „Atrium Heroicum“ davon, daß sie von der Grundidee des IV. Saales der Ambraser Rüstkammer, der Gruppe geschichtlich bedeutender Helden angeregt sei.⁶³ Das Werk erschien in vier Teilen, jeder auf Kosten verschiedener Mäzene, binnen zwei Jahren, anlässlich der Messen in Frankfurt. Den Bildnissen wurden

⁵⁴ Urbium praecipuarum mundi theatrum quintum. (Coloniae 1597—98) 54. — Siehe Rózsa Gy., Régi várképek (Die alten Burgenbilder). (Bp. 1955) 9.

⁵⁵ Jenei F.—Koppány T., Győr. (Bp. 1964) 23.

⁵⁶ Ung. Nat. Bibl. Sz. Kupferstichslg. — Apponyi Nr. 33. — Radierung, 23,8×32,3 cm.

⁵⁷ Ortelius, H., op. cit. zwischen 388—389.

⁵⁸ Cenner—Wilhelm G., FA 9 (1957) 200. Nr. 45.

⁵⁹ Acsády I., Magyarország háromrésze oszlásának története (Das Zerfallen vom Ungarreiche in drei Teile). (Bp. 1897) 520—522.

⁶⁰ „Chronologia vnd abrisz der Vöstungen in Vngern so die Christen dem Türcken vom dem 1593. bis auff das 1598. Jar abgedrungen... Getruckt zu Ausgurg bey Johann Schultes in verlegung Dominici Custodis“. — Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 909. T. — Radierung, Flugblattillustration, 25,2×35,8 cm.

⁶¹ Luchner, L., op. cit. 101.

⁶² Ebenda. Abb. 51.

⁶³ Atrium Heroicum... Pars I—IV. (Augustae Vindelicorum 1600—02) — Literatur: Le Blanc, op. cit. 78. Nr. 228.; Hollstein, F. W. H., op. cit. 182. Nr. 58.

kurze lateinische Lobgedichte vom Poeten Marcus Henning beigegeben.⁶⁴ Unter den Dargestellten befinden sich fünf Personen ungarischen Ursprungs: Nikolaus Pálffy, Sigismund Báthory, Stephan Báthory, König in Polen, Nikolaus Zrínyi, der Held von Szigetvár und Johann Sigismund von Zápolya, Fürst von Siebenbürgen. Bei den Bildnissen von Pálffy und Sigismund Báthory konnte die Ambraser Sammlung dem Künstler nicht als Vorbild dienen, da sich die Tätigkeit Beider in den Türkenkriegen nach dem Tode von Erzherzog Ferdinand entfaltete. Stephan Báthory war in der erzherzoglichen Rüstkammer unter den Königen vertreten und mit der stillen Achtung für den sieghaften Gegner bedacht. An der polnischen Königswahl im Jahre 1576 nahm zeitweise auch Erzherzog Ferdinand als Kandidat teil.⁶⁵ Nikolaus Zrínyi, der Held von Szigetvár behauptet in der Waffensammlung auch einen Platz und seiner kriegerischen Tätigkeit gemäß figuriert er im „Atrium Heroicum“. Das Porträt von Johann Sigismund, Herzog zu Oppeln, dem Sohne des früheren ungarischen Königs Johann Zápolya, und dem nachmaligen Fürsten von Siebenbürgen stammt aus dem Jahre 1602. Der Zeitpunkt fällt mit dem Beginn der Regierung des kaiserlichen Feldherrn, Giorgio Basta in Siebenbürgen überein.⁶⁶ Der Bevollmächtigte von Johann Sigismund, Kaspar Békés unterschrieb im Jahre 1570 in Speyer eine ähnliche Ausgleichsurkunde mit Kaiser Maximilian II., wie Sigismund Báthory vor kurzer Zeit mit Rudolf II.⁶⁷

Nach Untersuchung der thematischen Leitmotive bei der Auswahl der Dargestellten wenden wir uns der ikonografischen Analyse zu. Am frühesten ist das Bildnis von Nikolaus Pálffy erschienen. Das Blatt ist grösser und reicher wie die anderen Porträte gestaltet. In der Umrahmung hat der Künstler Waffen und Füllhorn nebst dem kleinformatigen Bilde des brennenden, im 1596 eroberten Párkány (Gockeren, Šturovo, ČSSR) angebracht.⁶⁸ An der oberen Hälfte des Stiches ist ein Gedicht auf den genannten Sieg in lateinischer Sprache zu lesen. All das beweist, daß wir hier die Neufassung eines, anlässlich der Eroberung von Esztergom verfertigten Blattes vor uns haben. In der Grafischen Sammlung der Ungarischen Historischen Bildergalerie ist ein, dem Stiche im „Atrium Heroicum“ an Größe, Beschriftung und Komposition gleichendes, in der Anordnung aber umgekehrtes Pálffy-Bildnis ohne Signatur zu finden.⁶⁹ Das Gesicht des Dargestellten ist jünger als im „Atrium Heroicum“, die technische Ausführung ist schwungvoller. Wir nehmen an, daß das letzterwähnte Stück früher zu repräsentativen Zwecken entstanden ist. Wegen der feinen Linienführung, der Ausführung von Rüstung und Waffen, und der symbolisch-dekorativen Umrahmung kann das Blatt zu den Werken von Custos gezählt werden. Der Meister wirkte hauptsächlich als reproduzierender Kupferstecher und das

⁶⁴ Henning arbeitete mehrmals mit Custos zusammen, so bei der Bildnisfolge der Tiroler Landesfürsten und der sächsischen Herzöge. — Siehe, *Adelung, J. Ch.*, Gelehrten Lexikon. II. (Leipzig 1878) 1917.

⁶⁵ *Szádeczky L.*, L'élection d'Etienne Báthory au trône de Pologne. Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transilvanie. (Cracovie 1935) 82—104.

⁶⁶ *Magyarország története...* 145.

⁶⁷ Ebenda 41.

⁶⁸ Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 3584. — Kupferstich, 20,5×13,9 cm. — Literatur: *Drugulin, W. E.*, Portrait-Katalog. Nr. 15547.; *Cenner—Wilhelm G.*, Bilderbuch. 109. Mit Abb.

⁶⁹ Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 3583. — Kupferstich, 21,1×14 cm.

Abb. 109.

künstlerische Niveau seiner Schöpfungen hängt von der Qualität der Vorlage ab. Hier hatte er das Bild eines guten Meisters, vielleicht aus der Familiensammlung der Fugger, als Muster verwendet. Wenn wir die Bildnisse von Sigismund Báthory und Pálffy nebeneinander betrachten, so wird die Hypothese, daß die Blätter angeblich zu einer geplanten Heldenfolge der Türkenkriege gehören, bekräftigt. Der ikonografische Typ von Pálffy kehrt in dem, die Ereignisse in Ungarn erzählenden Werke des Theodor de Bry (1596) samt dem Siebenbürger Fürstenbildnisse wieder.⁷⁰ Der Kopf allein ist im Holzschnitt auf dem Titelblatte verschiedener deutscher Flugschriften angebracht.⁷¹ Der Porträt-typ fand auch seinen Weg nach Italien: wir finden ihn im Werke des Kupferstechers Giacomo Franco wieder.⁷² Das Pálffy-Bildnis im „Atrium Heroicum“ müßte im Jahre 1599 entstanden sein, das Vorwort des ganzen Bandes ist nämlich vom Monat März des Jahres 1600 datiert. Der Künstler hatte die Gesichtszüge älter gestaltet, um die Wandlung der vergangenen fünf Jahre in der Physiognomie des Dargestellten zu verzeichnen. Die spätere Kunstübung griff gerne auf Custos zurück. Hans Siebmacher bildete den Körperausschnitt des Originals nach dem einheitlichen Stile der Bildnisse in der „Chronologia“ um, und verzichtete auf die rechte Hand.⁷³ Adam Ehrenreich verwendete in seiner „uomini illustri“-Folge im Geschmack des XIX. Jahrhunderts den gleichen Porträt-typ Pálffys.⁷⁴

In demselben Jahre ist der zweite Band der Bildnisfolge und darin das Brustbild von Sigismund Báthory erschienen. Das Blatt stellt uns den jungen Fürsten in einer pelzverbrämten Mütze, mit den schon bekannten Gesichtszügen nach einem Gemälde des Hofmalers Hans von Aachen vor⁷⁵ (Abb. 109). Sigismund besuchte im Jahre 1596 das erste Mal den Kaiser in Prag,⁷⁶ und wurde während seines Aufenthaltes von Aachen gezeichnet, wie es uns die Inschrift des Stiches erzählt.⁷⁷ Der grafische Vortrag der verschiedenen Gemälde des Hofmalers von Custos zeigt in Hinsicht der technischen Ausführung und psychologischen Charakteristik die gleiche Vollkommenheit und jene Stiche gelten als die besten Blätter des „Atrium Heroicum“.⁷⁸ Der Augsburger Kupferstecher änderte die Originalkomposition des Fürstenbildnisses insoferne, als er den längst ersehnten und im Jahre 1597 vom spanischen Könige erhaltenen Orden des goldenen Vlieses auf das Porträt anbrachte. Das Bildnis mit der Pelzmütze zählt mit den gepanzerten und den aufgetürmte Haartracht zeigenden Darstellungen zusammen zu den drei meistverbreiteten Typen von Sigismund Báthory. Die Zeichnung des Hans von Aachen wurde schon vor dem

⁷⁰ Bry, Th., op. cit. 68.

⁷¹ Ung. Nat. Bibl. Sz. App. H. Nr. 606. „Siebenbürgische Herrliche victoria...“ (Nürnberg 1596); Ung. Nat. Bibl. Sz. App. H. Nr. 609. „Warhaffte Glückliche Zeyttung...“ (Nürnberg 1596); Ung. Nat. Bibl. Sz. App. H. Nr. 636. „Warhafftige Zeitung...“ (Nürnberg 1598).

⁷² Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 3581. — Kupferstich, 19,9×13,2 cm.

⁷³ Ortelius, H., op. cit. 314.

⁷⁴ Rózsa Gy., Művtört. Ért. 8 (1959) 62.

⁷⁵ Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 6731. — Kupferstich, 19×14,4 cm. — Literatur: *Le Blanc*, op. cit. 78. Nr. 32.; *Singer, H. W.*, Allgemeiner Bildniskatalog. Nr. 85051. — Abgebildet in *Acsády I.*, op. cit. 501.

⁷⁶ Magyarország története... 138.

⁷⁷ Peltzer, R. A., op. cit. 102.

⁷⁸ Ebenda 162., 167.

Stiche des Custos zu Illustrationen verwendet.⁷⁹ Auf den Blättern des großen historischen Werkes vom Zeitalter des Kaisers Ferdinand II. begegnet uns der Fürst mit der originellen Hutform von Martin Bernigeroth dem Älteren gestochen, wieder.⁸⁰

Der dritte Band, im Jahre 1601 erschienen, enthält zwei ungarische Bildnisse: Stephan Báthory und Nikolaus Zrínyi. Das Porträt des Königs von Polen ist nach einem anonymen Stiche gestaltet. Der Maler oder der Stecher dessen konnte bei der Zusammenstellung der Ikonographie von Stephan Báthory nicht identifiziert werden.⁸¹ Das Gesicht der anatomisch nicht tadellosen Vorlage ist dem frühesten von Jost Amman gezeichneten Bildnis des Königs ähnlich. Custos hatte die Unsicherheiten in der Körperzeichnung und den steifen, leblosen Ausdruck mit geübter Hand auf seinem Werke geändert.⁸² Dieser Porträt-typ ist später hauptsächlich in der niederländischen Buchillustration verbreitet worden.⁸³ Bei Nikolaus Zrínyi, dem Helden von Szigetvár diente ihm die Radierung von Matthias Zündt aus dem Jahre 1566 als Muster.⁸⁴ Das umgekehrt angeordnete Brustbild weist sowohl in technischer, wie auch in charakteristischer Hinsicht keine erfolgreiche Lösung auf.⁸⁵ Dieses Werk wurde am meisten von der historisierenden grafischen Kunst in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts nachgebildet. In Hormayr's „Oesterreichischer Plutarch“ von Johann Blaschke gestochen,⁸⁶ in der Bildnisfolge von Adam Ehrenreich,⁸⁷ und auf einer lithografierten Bildnisgruppe von Nikolaus Barabás kehrt dieses Zrínyi-Antlitz wieder.⁸⁸ Im vierten Teil des „Atrium Heroicum“ ist das Porträt von Johann Sigismund Zápolya zu finden.⁸⁹ Custos arbeitete in diesem Falle nach dem Schulterbilde des Venezianers Niccolò Nelli in reicher, ornamentaler Umrahmung⁹⁰ und erweiterte die Gestalt zum Brustbilde ohne viel Mühe auf die technische Vollkommenheit zu verwenden.

⁷⁹ Ung. Nat. Bibl. Sz. App. H. Nr. 625. „Discvrs Ungarischer, Sibenbürgischer, ... Handlungen...“ (Nürnberg 1598) Blatt A 4/b. — App. H. Nr. 1935. „Prosapia vel Genealogia Imperatorum Turcicum...“ (Straubing 1598) Blatt D 2/a.

⁸⁰ Khevenhiller, F., Annales Ferdinandi. XIII. (Leipzig 1721) zwischen 330—331. — Literatur: Singer, H. W., op. cit. Nr. 5337.

⁸¹ Komornicki, E. S., Essai d'une iconographie du roi Etienne Báthory. Etienne Báthory... 436—438. Nr. 7.

⁸² Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 742. — Kupferstich, 17,3×12,2 cm. — Literatur: Drugulin, W. E., Portrait-Katalog. Nr. 20213. ; Komornicki, E. S., op. cit. 438—439. Nr. 9. mit Abb.

⁸³ Komornicki, E. S., op. cit. 439—442. Nr. 9/1—16.

⁸⁴ Ung. Nat. Bibl. Sz. Kupferstichslg. — Apponyi Nr. 26. — Radierung, 28,5×19 cm. — Literatur: Drugulin, W. E., Bilderatlas. Nr. 257. ; Cenner—Wilhelmb G., Bilderbuch. 95. mit Abb.

⁸⁵ Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 4447. — Kupferstich, 18,1×13,3 cm. — Literatur: Drugulin, W. E., Portrait-Katalog. Nr. 23766.

⁸⁶ Pataky, D., A magyar rézmetszés története (Die Geschichte des ungarischen Kupferstichs). (Bp. 1951) 88. Nr. 36.

⁸⁷ Rózsa Gy., Művtört. Ért. 8 (1959) 62.

⁸⁸ Gerszi T., A magyar körrajzolás története a XIX. században (Die Geschichte der ungarischen Steinzeichnung im XIX. Jahrhundert). Der Katalog zusammengestellt von T. Gerszi und G. Cenner—Wilhelmb. (Bp. 1960) 129. Nr. 420.

⁸⁹ Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 4722. — Kupferstich, 17,8×12,3 cm.

⁹⁰ Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 91/1939. Gr. — Radierung, 17,4×13,4 cm.

Die Grundidee des „Atrium Heroicum“ stammt aus dem geistlichen Leitmotiv der Sammlungen im Schloß Ambras. Parallel mit dem Erscheinen des ebenbesprochenen Werkes ging die Arbeit an dem illustrierten Katalog der berühmten Rüstkammer.⁹¹ Erzherzog Ferdinand erzielte damit die Veröffentlichung des wertvollen Materials für Alle, die sich dafür interessierten, selbst wenn sie die Möglichkeit der persönlichen Betrachtung nicht besäßen.⁹² Die Korrespondenz für wichtige Lebensdaten der Dargestellten und die Betreuung des Textteiles wurde seinem Sekretär, Jakob Schrenk anvertraut, der auch sonst mit großem Eifer bei der Vermehrung der Sammlung mitwirkte.⁹³ Die Bildnisse in ganzer Figur sollten die einzelnen Personen so weit als möglich in jener Rüstung vorstellen, die im Museum zur Schau gestellt war. Auf die Rückseite des Bildes kam die Lebensbeschreibung. Die Vorlagen für Custos stammten meistens von Giovanni Battista Fontana, der im Jahre 1573 in den Dienst des Erzherzogs trat.⁹⁴ In der Reihe der ungarischen Bildnisse gilt jenes von König Ludwig II. als Ausnahme, da sein Rüstungsstück nach dem im Jahre 1587 erfolgten Tode von Fontana, zwischen 1594/96 in die Sammlung geraten sei.⁹⁵

Als Vorlagezeichner der „Armamentarium“-Stiche wurde einst auch Hans Maisfelder, Maler von Hall angenommen.⁹⁶ Der Vertrag von Maisfelder spricht von dem „Ehrenwerck“ und aus dieser Benennung entstand das Mißverständnis. Der einheimische Künstler sollte die Wiederholung des Bildschmuckes der Familiengeschichte der Habsburger, eine Handschrift von Johann Jakob Fugger, bewerkstelligen.⁹⁷

Die jüngstveröffentlichten Ergebnisse Ambraser Forschungen wiesen auf den Einklang der Ausstellungsmethode von pfeilergeschmückten Kästen und des Nischensystems im Kataloge hin.⁹⁸ Die Anordnung der Illustrationen richtete sich nach dem Wunsche des Begründers, um das Bildwerk in größtem Masse nach der originalen, musealen Aufstellung zu gestalten. In den Schau-räumen war auf der unteren Hälfte der Vitrinen ein Ölgemälde zum Verlebendigen der Gegenstände angebracht. Dem architektonischen Nischensystem können wir früher auch bei Francesco Terzio in der Familiengalerie der Habsburger für Erzherzog Ferdinand begeben.

In der Sammlung von Ferdinand waren drei ungarische Rüstungen zu finden: das Achselstück König Ludwigs II., der Halbharnisch von Stephan Báthory und die Sturmhaube, der Säbel, der Damastrock und der Wappenrock von Nikolaus Zrínyi.⁹⁹ Der bei Mohács in jungen Jahren gefallene König Lud-

⁹¹ Schrenk von Nozingen, J., Augustissimorum Imperatorum ... verissimae imagines... et rerum... descriptiones... a serenissimo principe Ferdinando... conquista... in celebri Ambrosiana arcis armamentario... (Oeniponti 1601) — Literatur: Hollstein, F. W. H., op. cit. 182. Nr. 60.

⁹² Luchner, L., op. cit. 54—55.

⁹³ Hirn, J., op. cit. II. 350—353.

⁹⁴ Thieme, U.—Becker, F., op. cit. XII. (Leipzig 1916) 180—181.

⁹⁵ Luchner, L., op. cit. 69.

⁹⁶ Waldner, G., Quellenstudien zur Geschichte der Typographie in Tirol bis zum Beginne des XVII. Jahrhunderts. Zeitschrift des Ferdinandeums 34 (1890) 233.

⁹⁷ Hartig, O., op. cit. 332.

⁹⁸ Luchner, L., op. cit. 108. Abb. 47., 49.

⁹⁹ Ebenda 69., 59., 66.

Abb. 110.

wig ist nicht nach der gewöhnlichen, jugendlichen Art dargestellt. Der mit der Krone auf dem Haupte und gepanzert erscheinende Fürst weist in den wesentlichsten Gesichtszügen etliche Ähnlichkeit mit dem kleinformatigen Ölbildnis in der Ambraser Porträtsammlung auf.¹⁰⁰ Eine gleiche, unpersönliche Darstellung von Ludwig II. ist uns auf einem allegorischen Holzschnitte, in der Reihe der gegen die Türken kämpfenden und gefallenen Helden, bekannt.¹⁰¹ Die gepanzerte Gestalt sinkt samt dem Pferde in den Sumpf. Nach wissenschaftlichen Veröffentlichungen behandelte der Miniator in Johann Jakob Fugger's Bilderchronik „Spiegel der Ehren des Erzhauses Österreich“ die gleiche Begebenheit.¹⁰² Der Verfasser trat später in bayerischen Hofdienst und überführte die Handschrift mit seiner ganzen Bibliothek nach München, wo auch der obenerwähnte Holzschnitt entstanden war. Der Fugger-Kodex wurde aber zur Zeit der Vorbereitungen zum „Armamentarium“ dem Innsbrucker Hofe zum Kopieren ausgeliehen. Es wäre dabei anzunehmen, daß Custos von der Komposition in der Münchener Handschrift inspiriert wurde. Der kriegerisch gerüstete Bildnistypus fügte sich thematisch besser in die Reihenfolge der Rüstkammer ein, als das bürgerlich gekleidete Porträt in der Galerie der Herrscherhäuser.¹⁰³

Auf dem Blatte von Stephan Báthory können wir die Elemente dreier verschiedener ikonographischer Quellen wahrnehmen. Das Gesicht ist dem trefflichen Porträt der kleinformatigen Ölbild-Serie in Ambras nachempfunden. Die Rüstung ist die getreue Abbildung des von dem polnischen Könige selbst geschenkten Harnisches. Die Kleidungsstücke (Pelzmütze und — Mantel, Schuhe) sind dem großen Ölgemälde von Martin Kober aus dem Jahre 1593 verwandt.¹⁰⁴ Dieser ikonographische Typus fand in den folgenden Jahrhunderten nur in der Form von fiktiven Medallionbildnissen seine Verbreitung.¹⁰⁵

Im Falle des Porträts von Nikolaus Zrínyi können wir auch mehrere ikonographische Quellen unterscheiden¹⁰⁶ (Abb. 110). Zu der Darstellung der in der Rüstkammer aufbewahrten Waffen gesellt sich das Ölgemälde in Halbfigur als Vorlage, das sich ebenfalls im Besitze von Erzherzog Ferdinand befand.¹⁰⁷ Das steife Ölbildnis in verkehrter Einstellung wurde von Fontana zur Zeichnung von der Kleid- und Hutform benützt, und die Komposition nachträglich meisterhaft mit Wappenrock und Damastrock ergänzt. Er füllte das ausdruckslose Gesicht mit Leben und hatte die Hände naturgetreuer gestaltet. Das schwungvolle Motiv des Streithammers stammt samt der eigenartigen

¹⁰⁰ Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 2838. — Kupferstich, 43,7×29,9 cm. — Literatur: Drugulin, W. E., Portrait-Katalog. Nr. 12614. ; Gozdzik T., A Jagelló-házból származó magyar uralkodók ikonográfiája (Die Ikonographie der ungarischen Könige aus dem Hause der Jagellonen). (Bp. 1947) Dissertation in Maschinenschrift. Nr. 36.

¹⁰¹ Schrot, M., Wappenbuch des heiligen Römischen Reichs... (München 1581) Illustration zwischen Blatt C/b—CII/a.

¹⁰² Schnorr von Carolsfeld, F., Katalog der Handschriften in Dresden. II. (Leipzig 1882) 282.

¹⁰³ Kenner, F., op. cit. Jahrb. d. Kusthist. Samml. 14 (1893) 146—147. Nr. 159.

¹⁰⁴ Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 741. — Kupferstich, 43×29,4 cm. — Literatur: Komornicki, E. S., op. cit. 467—469. Nr. 51. mit Abb.

¹⁰⁵ Ebenda 469—472. Nr. 52—59.

¹⁰⁶ Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 9421. — Kupferstich, 42,5×29 cm. — Literatur: Drugulin, W. E., Portrait-Katalog. Nr. 23768.

¹⁰⁷ Wien, Kunsthistorisches Museum, Gemäldegalerie, Inv. n.: 8006. — Zurzeit im Schloßmuseum Ambras ausgestellt.

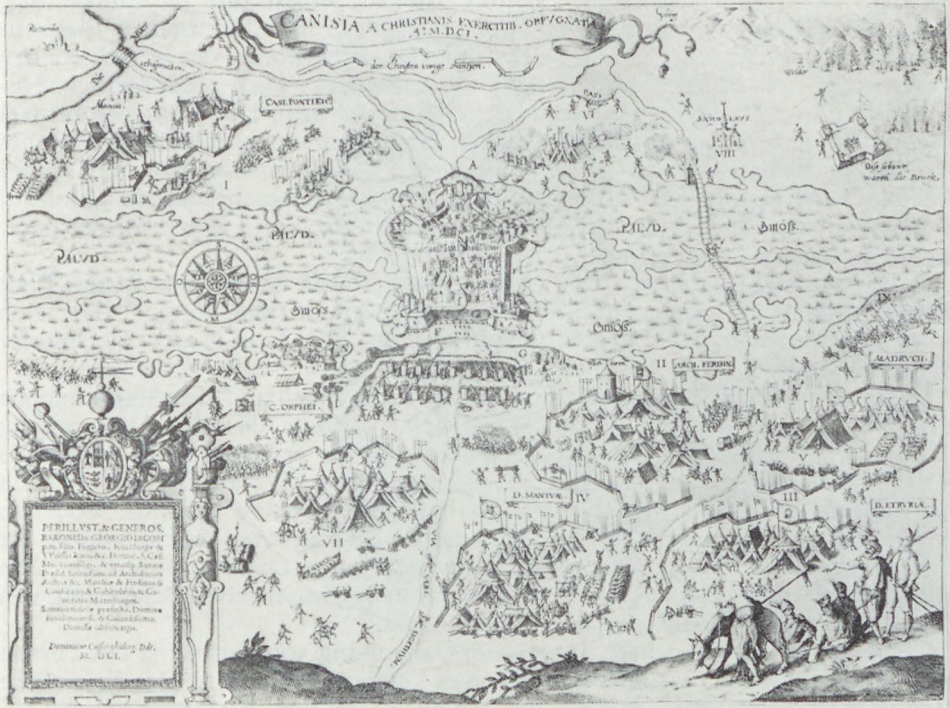

Abb. 111.

Fußbekleidung von einem früheren Porträt des Helden in Holzschnitt.¹⁰⁸ Die grafische Ausführung ist fein durchgearbeitet. Custos gab nach einer Reihe massenhafter Produktionen von durchschnittlichem Niveau wieder den Beweis, daß er zu gleichwertiger Wiedergabe von qualitätsvollen Vorlagen fähig ist.

In das Jahr 1600 fällt der mißlungene Versuch der Wiedereroberung der Festung Kanizsa in Ungarn, von Erzherzog Ferdinand von Steiermark dem nachmaligen Kaiser, geleitet.¹⁰⁹ Custos hatte noch während der zwei Monate dauernden Belagerung den Plan der Festung mit Umgebung und dem kaiserlichen Lager radiert¹¹⁰ (Abb. 111). Links unten steht die Widmung an Georg Jakob Fugger in reicher, manieristischer Umrahmung. Der Grundriß der Festung, ein reguläres Fünfeck weicht von den Darstellungen der türkischen Belagerung aus dem Jahre 1600 ab.¹¹¹ Jene Stiche sind nach der Zeichnung von Giulio Turco

¹⁰⁸ Nivemontius, P., *De Sigetho, Hungariae propugnaculo...* (Witebergae 1587) Blatt C2/b.

¹⁰⁹ Acsády I., op. cit. 528—530.

¹¹⁰ Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 1252 T. — Radierung, 32,5×43,2 cm. — Literatur: Hollstein, F. W. H., op. cit. 182. Nr. 55.

¹¹¹ Cenner-Wilhelmb G., FA 9 (1957) 191., 200. Nr. 51., 55.

aus dem Jahre 1569 gearbeitet.¹¹² Custos hatte die äußere und die innere Burg auf seinem Bilde nicht durch den Graben, sondern nur durch einen Planken-zaun getrennt dargestellt. Die Verteilung der Lagerplätze der verschiedenen Truppen ist den anderen Abbildungen des Ereignisses auch nicht ähnlich. Neben den Zelten können wir ein reges Leben wahrnehmen. Die Komposition von Custos wurde verkleinert, aber in allen Einzelheiten treu noch in demselben Jahre von Georg Keller kopiert.¹¹³ Das Gedicht auf der Cartouche gibt der Trauer wegen des Mißerfolges Ausdruck. Johann Siebmacher beschränkte sich bloß auf die Übernahme des Festungsgrundrisses,¹¹⁴ und durch sein Werk wurde dieser ikonographische Typ allgemein bekannt.¹¹⁵

Das vorletzte datierte Werk ungarischen Themas von Custos ist das Blatt mit der türkischen Belagerung von Esztergom aus dem Jahre 1604.¹¹⁶ Der Stich ist in Ungarn nur aus der Fachliteratur bekannt, und war in der Augsburger Sammlung auch nicht vorhanden.

Im Jahre 1608 arbeitete Custos an einem Sammelband der Stammbäume europäischer Herrschergeschlechter. Im Hintergrunde des die Abstammung der ungarischen Könige behandelnden Blattes hatte er das Schloß von Buda (Ofen) nach der Ansicht Hoefnagel's aus dem Jahre 1572 angebracht.¹¹⁷ Auch ein anderes Blatt desselben Themas ist in seinem Oeuvre bekannt. Von den beschnittenen und nur durch das Namenszeichen signierten Stiche konnte die Forschung zurzeit nur die benützte ikonographische Quelle bestimmen: den königlichen Palast aus der grossen Komposition der kaiserlichen Belagerung von Ofen (1541), ein Holzschnitt des Erhard Schön.¹¹⁸

Die einzige undatierbare ungarische Darstellung von Custos ist das Porträt von Johannes Ruda, darum wollten wir es zuletzt besprechen. Der kaiserliche Herold und Mitarbeiter an den Schlachtenbildern von Esztergom blickt aus einem ovalen, beschrifteten Rahmen auf den Betrachter (Abb. 112). Er ist in schwarzer, spanischer Hoftracht mit weißer Halskrause. Auf der Brust trägt er ein Medaillon mit dem ungarischen Wappen. Die Haar-, und Barttracht richtet sich nach höfischer, der herabhängende Schnurrbart nach Soldatenart.¹¹⁹ Die dekorative Umrahmung ist aus dem ungarischen Wappen, und aus dem Familienwappen und Zimier von Ruda zusammengestellt.¹²⁰ Das lateinische Gedicht unter dem Bildnis erwähnt den Dargestellten schon als verschieden und stellt sein Leben für jeden wohlwollenden Menschen als Muster hin. Das Todesjahr von Ruda ist uns nicht bekannt, so können wir zum Behelf das Jahr seiner Wappenbelehnung als terminus post quem ansetzen. Ein fast gleichzeitig entstandenes, handgezeichnetes Wappenalbum spricht von dem Jahre 1596.¹²¹ Die an

¹¹² Gerő L., A magyarországi várépítészet (Der Burgbau in Ungarn). (Bp. 1955) 371—372

¹¹³ Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 5869. T. — Radierung, 21×30 cm.

¹¹⁴ Ortelius, H., op. cit. zwischen 518—519. — Literatur: Drugulin, W. E., Bilderatlas. Nr. 1064.

¹¹⁵ Cenner-Wilhelmb G., FA 13 (1961) 234—235. Nr. 33., 35., 40.

¹¹⁶ Drugulin, W. E., Bilderatlas. Nr. 1115.; Lepold A., op. cit. 17. Nr. 18.

¹¹⁷ Rózsa Gy., op. cit. (Bp. 1963) 47—48. Nr. 10. Taf. XIX.

¹¹⁸ Ebenda 85—86. Nr. 31/a.

¹¹⁹ Ung. Hist. B. gal. Inv. n.: 3751. — Kupferstich, 19,8×14,5 cm.

¹²⁰ Für den Familienwappen von Ruda siehe: Kubinyi M., Turul 6 (1888) 21.

¹²¹ Ebenda.

Abb. 112.

Abtönungen reiche Gestaltung und feine Charakteristik des ausgezeichneten Bildnisses deutet auf eine Vorlage hoher Qualität hin. Vor allem können wir den Hofmaler Hans von Aachen als Zeichner annehmen, dessen Werke von Custos vortrefflich vervielfältigt worden sind. Das Fehlen der Signatur von Aachen kann unsere Annahme nicht entscheidend beeinflussen. Auf dem Porträt von Christoph Lobkovitz-Poppel im „Atrium Heroicum“ nach einer Miniatur des Hofmalers ist dessen Name auch nicht angegeben.¹²² Der künstlerische Entwurf und die begleitenden Verse beweisen, daß das Bildnis mit besonderer Sorgfalt dem Andenken der persönlichen Beziehungen Beider geweiht sei. Custos verweilte nach literarischen Angaben im Jahre 1607 vorübergehend in Prag.¹²³ Ob er Ruda noch am Leben fand und ob das Porträt damals entstanden ist, wäre heute schwer festzustellen. Das Blatt ist als Darstellung eines ungarischen Stadtbürgers von Ende des XVI. Jahrhunderts wichtig, da die ungarischen Bildnisse der Zeit hauptsächlich Feudalherren zeigen.

¹²² Peltzer, R. A., op. cit. 162.

¹²³ Thieme, U.—Becker, F., op. cit. VIII. (Leipzig 1913) 219.

Am Beginn unserer Abhandlung haben wir schon die Abhängigkeit der künstlerischen Themenwahl des Meisters von seinen Mäzenen betont. Das deutsche Reich unterstützte Ende des XVI. Jahrhunderts unter bedeutendem wirtschaftlichem und militärischem Kraftaufwand die Feldzüge gegen die Türken. Die anfänglichen Erfolge wurden durch die schleppende kaiserliche Kriegsführung zunichte gemacht. Die Türkenkämpfe darstellenden Blätter von Custos zeugen auf das rege, durch die finanzielle Beteiligung inspirierte Interesse des Hauses Fugger. Diese Aufmerksamkeit erlosch allmähig in dem alle Kräfte in Anspruch nehmenden Ringen des dreißigjährigen Krieges. Die Werke von Custos beweisen den gesellschaftlichen Widerhall der Vorgänge.

Die auf feudalen Grundideen aufgebaute Heroen-Verehrung von Erzherzog Ferdinand fand in dem Meister einen treuen Verwirklicher. Auch deren Verbreitung in Ungarn hatte Custos, obwohl lange nach seinem Tode, übermittelt. Der Augsburger Kupferstecher Elias Widemann stellte in drei Bildnisfolgen die Aristokratie der Habsburgischen Länder um die Mitte des XVII. Jahrhunderts dar.¹²⁴ In den Titeln der einzelnen Bänder wird das Wort „heros“ stark betont. Der erste Band trägt die Bezeichnung „heroum, qua sanguine qua virtute illustrium“, die Wiederholung des Grundgedankes der Ambraser Sammlung. Die Bildnisstiche von Widemann richten sich in der Anordnung genau nach dem Werke von Custos.¹²⁵ Kann diese formale und inhaltliche Übereinstimmung ein Zufall sein, oder ergibt sie sich aus der Tatsache, daß beide Meister einstweilen in derselben Stadt, in Augsburg arbeiteten? Nach der genauen Untersuchung des gesellschaftlichen Hintergrundes der Bildnisfolgen von Widemann und seiner ungarischen Beziehungen können wir wichtige Schlußfolgerungen ziehen. Schon früher hoben wir die große Achtung Widemanns für die Familie Pálffy hervor.¹²⁶ Der Mäzen der Widemann'schen Folgen, Johann Christoph Puchaim, Kommandant in der Festung Komárom (Komorn, Komárno, ČSSR) war der Schwiegervater des ungarischen Kronhüters, Stephan Pálffy.¹²⁷ Zu Beginn der ungarischen Beziehungen von Widemann war Maria Fugger, die Witwe von Nikolaus Pálffy und Mutter des obenerwähnten Stephan Pálffy noch am Leben. Aus Augsburg stammend hatte sie den Künstlern ihrer Vaterstadt verschiedene Aufträge anvertraut. Die Pläne zum Grabmal ihres Gemahls stammen von dem Augsburger Bildhauer Paul Mayr.¹²⁸ Von dem prächtigen *Castrum doloris* der im Jahre 1646 verstorbenen Maria Fugger und ihrer beiden Söhne hatte Widemann einen seitdem verschollenen Kupferstich gefertigt.¹²⁹ So stand der Künstler schon seit seiner Übersiedlung nach Wien mit der Familie Pálffy in Beziehung. Der „Atrium Heroicum“-Band mit dem Bildnis von Nikolaus Pálffy spielte gewiß in der Familientradition eine besondere Rolle. Der geistige Inhalt der Urfolge entsprach Puchaim vortrefflich zur Darstellung der Aristokratie der Länder von verschiedenen Nationen als einheitliches Ganzes. Er hatte längere Zeit in Ungarn verbracht und so fügte er einen dritten

¹²⁴ Cenner-Wilhelmb G., *Acta Hist. Art.* 4 (1957) 325—347.

¹²⁵ Ebenda 327.

¹²⁶ Ebenda 343—344.

¹²⁷ Nagy I., *Magyarország családai* (Die Familien von Ungarn). IX. (Pest 1862) 47.

¹²⁸ Aggházy M., *A barokk szobrászat Magyarországon* (Die Barockskulptur in Ungarn). (Bp. 1959) I: 22., II: 218—219.

¹²⁹ Cenner-Wilhelmb G., *Acta Hist. Art.* 1957. 327.

„ungarischen“ Band zu, um dem bekannten Nationalstolz des ungarischen Adels Genüge zu leisten. Als Hauptberater in ungarischen Angelegenheiten beim Hofe wurde seine politische Tätigkeit durch die dynastischen Interessen bestimmt. Auf seinem Vorschlag hin wurden die oberungarischen Schlösser mit deutschen Truppen besetzt.¹³⁰ Den Gegenangriff der Kaiserlichen gegen den Fürsten von Siebenbürgen, Georg Rákóczy I. hatte er im Jahre 1644 geleitet.¹³¹ Die persönliche Auswahl der Dargestellten in den Folgen wurde nach den Grundsätzen des Bestellers verwirklicht. Diese Grundsätze glichen denen des kaiserlichen Hofes, der in diesen Jahren nach Vernichtung der vorübergehenden Erfolge des nationalen Freiheitskampfes und nach Verhinderung der Ratifikation des Linzer Friedensschlusses trachtete.¹³² Im Stillen begannen schon die Vorbereitungen zur Abänderung der zwar formell geübten Königswahl der Habsburger in ein erbliches Königtum in Ungarn.¹³³ Widemann hielt in diesen verhängnisvollen Jahren das Bild der Herrscherklasse fest und sein Werk diente lange Zeit hindurch zu ähnlichen, das Selbstbewußtsein der Feudalherren dokumentierenden Folgen als Muster.¹³⁴ Die von der Renaissance durchdrungene ritterliche Grundidee der Ambraser Sammlung wurde durch die Vermittlung der beiden grafischen Künstler Dominicus Custos und Elias Widemann in den Galerien der ungarischen Herrschaftshäuser fortgepflanzt.

GIZELLA CENNER-WILHELMB

¹³⁰ *Klaniczay T.*, Zrínyi Miklós (Bp. 1964) 363.

¹³¹ *Angyal D.*, Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig (Die Geschichte von Ungarn unter den Königen Mathias II., Ferdinand II., Ferdinand III.). (Bp. 1898) 489., 492.

¹³² *Magyarország története...* 195.

¹³³ *Klaniczay T.*, op. cit. 530.

¹³⁴ *Cenner-Wilhelm G.*, FA 8 (1956) 169—182.

A TÁROGATÓ

1853-ban, az akkor beinduló „Déliab” c. folyóirat hasábjain gr. Fáy István, a nemzeti zene lelkes propagátora, felveti a tárogató problémáját.¹ Naiv túlzással hivatkozik arra a sürgető szükségre, miszerint ezt az „ős-eredeti” magyar hangszert — amelyet oly sokszor emlegetnek és oly kevésbé ismernek — haladék nélkül fel kell kutatni, és be kell kapcsolni izmosodó nemzeti kultúránk eleven vérkeringésébe. Felhívását így fejezi be: „Valyon nem találná-e hivatásköréhez méltónak a zeneegylet a tárgyat felkarolni s összeköttetések, tudakozódások által feltámasztani halottaiból egy a mostani világ előtt ismeretlen s a hajdan-korból annyira elterjedt zenét.” A szerkesztő ezt még megtoldja egy ígérettel: „Ha tisztelt honfiaink közül mások még többet tudnak e tárgy felől, ismereteiket nagy örömmel fogjuk közzé tenni lapjainkban.”²

A felhívásnak fogantatja lett, mert még ez évfolyamban Virág Lajos ad hírt egy birtokában levő tárogatóról,³ amelyet azután a Nemzeti Múzeumnak ajánlódékoz. Részletes leírásában — méretekkel és rajzzal — előadja, hogy a hangszer kezelője mintegy 20 évvel azelőtt halt meg, és 1814—1815 táján Somogyi Antal jászkun főkapitány beiktatásán másodmagával, felváltva szólaltatták meg a tárogatót. Ettől a kunszentmiklósi Selyem Istvántól került hozzá a közölt példány.

Fáy gróf és Virág Lajos kezdeményezése nyomán a múzeum évről évre gyarapodott hasonló darabokkal; hosszú ideig jóformán csak ez jelzi, hogy a kérdés még foglalkoztatja a közvéleményt. Néhány cikk is megjelent a lapokban, de szélesebb körű érdeklődés csak 1859-ben (Kazinczy Ferenc születésének centennáriumán) bontakozik ki, midőn a Vasárnapi Újságban ismét Fáy István éleszti a kutató buzgalmat.⁴ Az esztendő folyamán egész sereg közlemény lát napvilágot, amelyek mind a tárogató-üggyel kapcsolatosak.⁵ Ezek közül nagyon sok érdekes és — a hangszer jövőjére nézve — előremutató megjegyzés is akad.

Nyitráról közlik például, hogy „a tárogató egészen el nem vészett, mert az Nyitrán csakugyan feltalálható még. Magam is hallám azt — írja a cikk írója — deák koromban fűjni Palugyai Imre nyitrai püspök beiktatásán. A nyitrai tárogató a Ligats-család tulajdona, apáról fiúra száll és ezek birtokában feltalálható. Ligats-családbeliek fűjták e hangszer a bandériumban. . . . Azon becsületes Ligats nevű polgár, kinek e hangszer birtokában van, apjától örökölte azt, és fűjni is tudja úgy, a mint azt apjától gyermekkorában megtanulta. Hangszerétől megválni nem akar, de különben nem is nagy baj, mert a jelen tárogató Nyitrán készült a régi megromlott tárogató után, és a mester, ki azt készíté, még maig is él, s mint esztergyálos-mesterember keresi mindennapi kenyerét”.⁶

¹ Fáy I., Délibáb 1853. 126.

² Uo.

³ Uo. 186.

⁴ Vasárnapi Újság 1859. 176.

⁵ Uo. 476., 501., 512., 534., 549., 560., 571., 584., 597., 609.

⁶ Uo. 476.

Nagyon érdekesen ír továbbá Jeszenszky Danó Balassagyarmatról,⁷ felvetve e hangszerek rekonstrukciójának ötletét, és Hajdu László ügyvéd,⁸ aki szorgalmazza a tárogató-játék megfejlesztését és egy tárogató-iskola kidolgozását. Fáy István pedig — a tőle megszokott lelkesedéssel — cigányainkat szólítja fel,⁹ tanulják meg e régi hangszer kezelését és vigyék be zenekaraikba!

Ilyen előzmények után szánja rá magát Szuk (más helyen: Suck) András nemzeti színházi muzsikus, hogy az egyik múzeumi tárogatóról másolatot készíttessen, és begyakorolja technikáját.¹⁰ A munkát Scripski jónevű budai messterre bízta, aki a megadott szempontok szerint háromféle változatban gyártotta le a hangszereket. A kísérlet azonban alapjaiban elhibázott volt, mivel Szuk Andrásék nem tárogatótípust választottak ki a múzeumban, hanem az angolkürt korábbi formáját (félkörbe hajló, bőrrrel borított testtel), nyilvánvalóan abban a hitben, hogy megtalálták a „legősibb” tárogató példányát. Ezt a téveszmét az előzmények is magyarázzák. Még 1853-ban Fáy István írja,¹¹ hogy „Később Pestre lemenvén a múzeum akkori igazgatója — feltehetően Kubinyi Ágoston — megmutatta az ott létező tárogató példányát, mely egymás mellett függött Bihari hegedűjével. . . Alakjára hasonlít az angolkürthöz” stb. stb.

Ez a közlés nemcsak azért téves, mert 1853-ban — vagy még előtte — a múzeum még nem birtokolt tárogatókat, hanem egyszerűen azért, mivel a tárogató és az angolkürt régi típusa nem identikus.

A félreértés annál bántóbb, hisz az 50-es évek végére a múzeumba került valamennyi — máig is fenn maradt — hiteles hangszer-példány, és Szuk András kísérletének idején ezeket a Vasárnapi Újság publikálta is,¹² nagyon pontos — még az alkatrészeket is feltüntető — rajzokkal (113—114. ábra)!

Mindenesetre a Szuk-féle felújítást hangversenyen (a Nemzeti Múzeum dísztermében) bemutatták és bizonyos elismerést váltott ki. A méltatás szerint „hangja sokat hasonlít a klarinét hangjához, de ennél áthatóbb és kellemesebb, talán minden fúvó hangszer között legjobban közelíti meg az ének hangját. . . A bemutatott hangszer további kifejlésre teljesen képes, de jelenlegi primitív alakjában is főképp cigány bandákban igen jól alkalmazható”.¹³ Az udvarias szavakból kicsendül a csalódottság. Elképzelhetjük az 1859. december 8-i koncert közönségének érzelmeit, midőn a bemutató végén felhangzó közbekiáltásokra, hogy játszaná el a művész a Rákóczi-nótát, ez sajnálkozó karmozdulatokkal volt kénytelen elutasítani a publikum követelését.

Ennek a restaurációs mozgalomnak a végkifejlesztését jelentette azután a Schunda W. J. által konstruált — és Káldy Gyula által támogatott — hangszerekreáció, klarinét-, ill. saxofon-szerű egyszerű nyelvvel, két és fél oktáv terjedelemben, amely napjainkig mint „tárogató” él a köztudatban, holott voltaképpen

⁷ Uo. 534.

⁸ Uo.

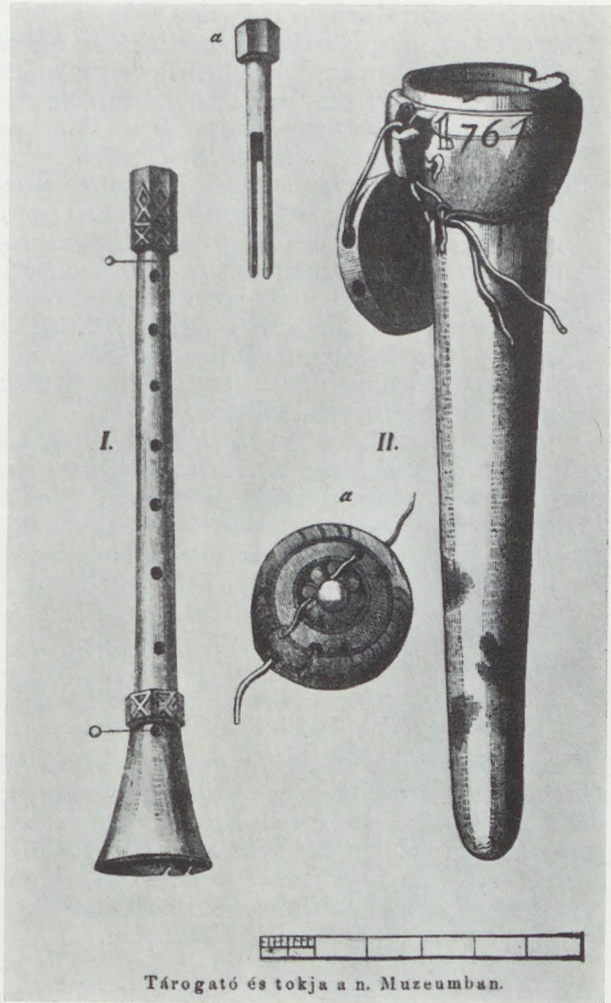
⁹ Uo. 501.

¹⁰ Uo. 549. ; A múzeumi példányokról *Vahot I.* a Magyarország, valamint *Jókai M.* a Délibáb c. folyóiratokban is írtak.

¹¹ Délibáb 1853. 126.

¹² Vasárnapi Újság 1859. 560. A Nemzeti Múzeumban látható tárogatók.

¹³ Idézi *Haraszi E.*, II. Rákóczi Ferenc a zenében. Rákóczi Emlékkönyv II. (Bp. 1934) 246.

113. ábra

Tárogató és tokja a n. Muzeumban.

semmi köze nincsen a típus eredeti formájához. Mégis, könnyű játszhatóságával és főként behízelgő, édes-bús hangjával maradéktalanul ki tudta fejezni a „hősi múlt” romantikus elképzeléseit és zenei igényét.

Az „igazi” tárogatók pedig továbbra is ott maradtak a múzeum homályos polcain, a legcsekélyebb remény nélkül, hogy bárki figyelemre méltassa őket — e szerény dolgozat csak kísérlet lehet százéves hiányok pótlására.

A Nemzeti Múzeum tárogaói 1853 és 1864 között, tágabb értelemben a Szabadságharc és a Kiegyezés által határolt időszakban, kerültek állományába. E hangszerek mellett egyébként néhány olyat is „tárogató síp” néven jelölnek leltárkönyveink, amely példányok különben nem tartoznak ebbe a csoportba. Így a már említett — és Szuk András által rekonstruáltatott — angolkürt-típuson kívül például egy ún. Blockflöte, amely pedig nem más, mint a furulyának műzenei változata. (Gondoljunk csak Kupeczky híressé vált képére, ahol a tárogatósnak jelzett muzsikusz ugyanilyen hangszert tart a kezében.)

Ezek leszámításával 6 darab hangszerünk marad, amelyek megfelelnek az általános típusnak. Formai változatosságukon túl közös sajátosságuk: a kónikus hangszertest, amelynek végén oboaszerű kettősnád szolgál hangképzésre, rendszerint egy villás toldalékcsőbe illesztve. Közülük — egy kivételével — mind dallamképzésre alkalmas, tehát hanglyukakkal ellátott példányok. A hanglyukak száma azonban változó: 6—1, 7—1 és 8—1 lyukúak (amelyekből egy lyuk mindig a cső átellenében van elhelyezve).

A legkorábbi bekerülésű példány¹⁴ Virág Lajos kiskunszentmiklósi buzgó gyűjtő ajándéka, és talán ez a lelkesedés magyarázza, hogy utólag másolatnak bizonyult a tíz évvel később ajándékozott Beliczay tárogató után.¹⁵ Beliczay Mátyás, aki Kiskunszentmiklóson volt tanácsos, saját példányát csak a 60-as években adta a múzeumnak, ez indokolhatja Virág Lajos buzgalmát. E kettőnek azonos méretei (114. ábra IV; 115. ábra c):

teljes hossza	34,3 cm
tölcsér átmérete	7,4 cm
villás betétje	11,7 cm
réz csőrésze	4,8 cm
hanglyukak száma	7—1 db

Az időrendben ezeket követő — és ugyancsak Virág Lajostól származó — tárogató már egyszerűbb és minden jel szerint amatőr munka (esetleg az ajándékozó műve).¹⁶ Ennek teljes hossza 29 cm, tölcsér átmérete 7 cm, réz csőrésze pedig 10,2 cm. Hiányzik rajta a villás betétcső — amely pedig a típus egyik állandó tartozéka — és tölcsér formája is a rendestől eltérő harang alakú. Hanglyukainak száma 8—1. Valószínű azonban, hogy a 8. hanglyuk kiképzése utólagos fejlemény (114. ábra III; 115. ábra a).

A soron következő hangszert gr. Bethlen Ferenc ajándékozta a múzeumnak¹⁷ és hozzá tartozó, bőrrel bevont tokján az 1767-es évszám látható. Népies munkának tűnik, hitelességéhez azonban kétség sem férhet. Méretei leginkább a Beliczay-féle tárogatóhoz hasonlóak (113. ábra I—II):

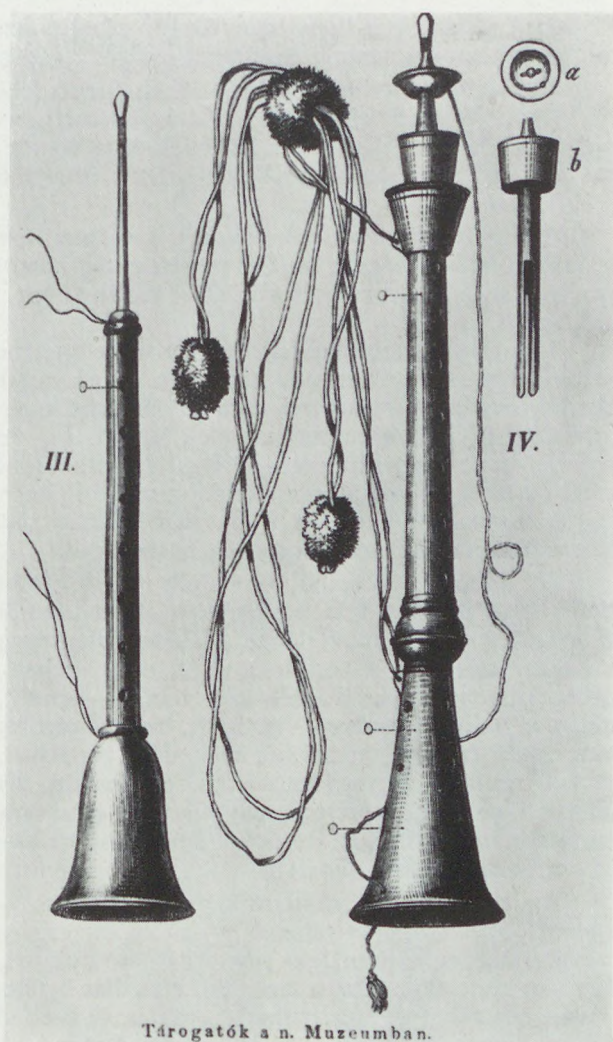
teljes hossza	31,8 cm
tölcsér átmérete	5,6 cm
villás betétje	13,3 cm
réz csőrésze	5,7 cm
hanglyukainak száma	7—1 db

¹⁴ Leltári száma: 1853.52. (Későbbi jelzete: K. 55.451c.)

¹⁵ Leltári száma: 1864.48. (Későbbi jelzete: F. 57.6426.) Történetét lásd: Bors K., Vasárnapi Újság 1859. 571. II.

¹⁶ Leltári száma: 1854.5. (Későbbi jelzete: F. 57.6427.) Publikálva: Delibáb 1853. 186.

¹⁷ Leltári száma: 1857.11. (Későbbi jelzete: F. 57.6425.)

114. ábra

Tárogatók a n. Muzeumban.

Az ötödik hangszer az előzőektől eltérő kiképzésű, amit az magyarázhat, hogy későbbi, múlt századi munka.¹⁸ Mestere talán azonos azzal a nyitrai esztergályossal, aki egy fentebbi közlés szerint¹⁹ a Ligats-család elpusztult tárogatóját rekonstruálta. Mindenesetre gyönyörű példány, jávorfából, és tölcserének jellegzetessége, hogy a szokottnál nagyobb, öblösebb. A csoporttól elkülöníti az a körülmény is, hogy jelzett példány, két helyen beütve találjuk „KOCH M. NYITRÁN” szignatúráját. A hangszer teljes hossza 38,8 cm, tölcser átmérete

¹⁸ Leltári száma: 1859.60. Ajándékozta Kelecsényi József.

¹⁹ Vasárnapi Újság 1859. 476.

11 cm. A villás betét itt is hiányzik (ez a múlt században már feleslegesnek hatott), e helyett hordószerű külön tag szolgál a nád betűzésére (116. ábra).

Utolsó hangszerünk sok tekintetben a legérdekesebb darab, és máig komoly problémát jelent értelmezése.²⁰ Nemcsak azért, mert minden eddigitől eltérő méreteket és bizonyos formai különállást mutat, de főként azáltal, hogy hosszúkás sípcsöve *nem* dallamképzésre szolgál, mivel összesen egy lyuk van rajta (115/b ábra).

A legfeltűnőbb külső kiképzése: gondosan esztergályozott elegáns, karcsú teste barokkosan tagolt, befúvó részén pedig hatalmas, gömb alakú, ún. körte, amelyet számos lyukasztás tör át, nyilvánvalóan a hangképzés, ill. hangszín érdekében.

Mindezen eltérései ellenére azonban kénytelenek vagyunk ebbe a csoportba sorolni, hisz semmilyen más típushoz nem közelíthető. Leginkább a duda ún. bordun-csővére emlékeztet, azzal a különbséggel, hogy ez a példány önálló funkciójú és művészi megmunkált darab. Fel kell tételeznünk, hogy — ha szórványosan és rövid időre — létezett valaminő többszólamúságra való törekvés, amely a kisebb, dallamhordozó sípok mellé ilyen nagyobb, basszusmegtámasztást biztosító hangszereket is használt, főként olyan együttesekben, amelyekben a tárogató volt az uralkodó hangszertípus!

Ha ebből a sorozatból kiemeljük a legteljesebbnek — tehát tipikusnak — mutatkozó Beliczay-féle példányt és összehasonlítjuk a nemzetközi hangszer anyaggal: kiderül, hogy eléggé általános jelenséggel van dolgunk. Curt Sachs, a hangszer történet fő szaktekintélye, szinte teljes áttekintést nyújt a típusról, „Kegeloboe” néven.²¹ Idézett könyvében — amely az összehasonlító zenetudomány egyik mesterműve — rámutat, hogy ábrázolása először az i. sz. II. században, zsidó érméken tűnik fel, mégpedig párosával. Helytelen lenne — írja — ezeket trombitának vagy harsonának értelmezni, hisz a befúvócső alatt világosan látszik a jellegzetes tárcsa, amelyre a fúvó ajkai támaszkodnak. Hangsúlyozza és kimutatja elterjedtségét Európa-, Ázsia- és Afrika-szerte, ami nyilvánvalóan az izlárnak köszönhető. Ezért is nevezik sok helyütt török- ill. arabsípnak.

Az arab—perzsa miniatúrákon ez a típus — amelynek mai elnevezése *zamr* (többes számban *mizmár*) — fából esztergályozott, 7—1 hanglyukkal, tárcsával a befúvó nyílásnál, és egy forgatható nyakkal, ami mélyen a csőbe nyúlva úgy van kimetszve (lásd a fent említett villás betétet), hogy a három felső hanglyukat (és a hátsó oktávlyukat) forgatás által elfedi, ill. használat közben szabadon hagyja.

A tárogató további típusai: a mongol és az indiai változat. A mongol típus végén erősen kihajló, trombitaszerű bádogtölcsér van, míg az indiai variáns tölcsére általában bronzból öntött, kisebb és laposabb.²²

A rendelkezésre álló adatokból megállapítható, hogy a tárogató ősi alakja eredetileg Ázsiában, vsz. az iráni fennsíkon alakult ki, ahonnan perzsa—arab—török közvetítéssel a XIII. században jutott el Európába (részben Spanyolországon, részben a Balkánon át), és nagyon valószínű a feltevés, miszerint

²⁰ Leltári száma: 1860.53. Ajándékozta gr. Andrássy Manó.

²¹ Sachs, C., Geist und Werden der Musikinstrumente. (Berlin 1929) Kegeloboe.

²² Lajtha L., Zenei Szemle 12 (1928) 108.

115. ábra

őseink már jóval korábban — a turk fajú népek révén — ismerhették.²³ A XVI—XVII. században *töröksíp* néven elterjedt a magyar tábori és rezidenciális zenében, ami arra vall, hogy a törökséggel való érintkezés felújította ennek a keleti hangszernek a kultuszát (117. ábra).

Az egykorú írott forrásokból és ábrázolásokból kitűnik, hogy töröksíp és tárogatósíp azonos hangszert jelöl. Haraszi Emil azonban rámutat, milyen sokféle — nem ritkán egymástól teljesen különböző — fúvótestre alkalmazták ezt a kifejezést.²⁴

Maga a tárogató kifejezés érdekes nyelvészeti vitát kavart fel. A szó etimológiáját két elmélet is magyarázza. Az egyik Szarvas Gábor és Ponori Thewrewk Emil elgondolása,²⁵ amely szerint a szó hangutánzó eredetű, a másik Réthei Prikkel Mariáné,²⁶ aki a tárogatni-billegetni kifejezésből vezeti le. Ez utóbbi, állításánál hivatkozik Comenius Janua-jának egyik sokat idézett helyére (169. l.), ahol az „organum tibiis et fistulis constat” mondatot így fordítja le: „az orgona lyukas szárú bordókból és billegető, tárogató sípokból áll”.

A tárogató-szót már Murmelius latin szójegyzéke (1532., 2490. sz.) tartalmazza, majd a XVI. század második felétől egyre gyakrabban találkozunk vele. 1572-ben írják, hogy „Szezin Horváth Markó tárogató syposa vala, ha uram megh fogagia, hath mindiarast venne neki tárogatho sypoth, a tömlő syphoz is tud” — idézi Haraszi.²⁷ Zrínyi Ilona két török síposról tesz említést,²⁸ Thököly Imre pedig 1691-ben Horváth Ferencnek írja: „Ügyekezék kegyelmed szerezni valamely hat török sipost”.²⁹

Hangzására és szerepeltetésére jellemző Praetorius leírása: „Erstlich reiten zwei Türcken vorher, einer mit Heertrummel, der andere mit Schalmeyen . . . Diese Lumpen music wird noch heutiges Tag bey den Türcken in hohem Wert geachtet”.³⁰ A tudós európai nyilván elviselhetetlennek tartotta ezen hangszerek éles, sivító hangját, keleti miliőben.

Hol tanulták a magyar tárogatósök hangszerük kezelését, nem tudjuk. Valószínű, hogy a törökség itt is közvetítőként szerepelt.³¹ Takáts Sándor rámutat, milyen jelentős terjesztői — általában a keleti muzsikának — a török cigányok.³² Nyilvánvaló, hogy a másfél száz éves együttélés folyamán magyar és török szokások kölcsönösen hatottak egymásra s ebből a kölcsönhatásból az utóbbi volt a hatásosabb.

A magyar hangszeres zenének — és vele a tárogatónak is — virágkora a XVII. század. A háborús veszedelmek elől várakba és udvarházakba szorult művészi kedvtelés annál inkább erőteljesen megnyilvánult. Számtalan adatból értesülünk róla, hogy a tárogató (illetve töröksíp) itt már nemcsak tábori hang-

²³ Szabolcsi B.—Tóth A., Zenei lexikon. (Bp. 1931) Tárogató.

²⁴ Haraszi E., i. h.

²⁵ Szarvas G., Magyar Nyelvőr 23 (1894) 84.

²⁶ Réthei Prikkel M., Magyar Nyelvőr 47 (1918) 1.

²⁷ Haraszi E., i. h.

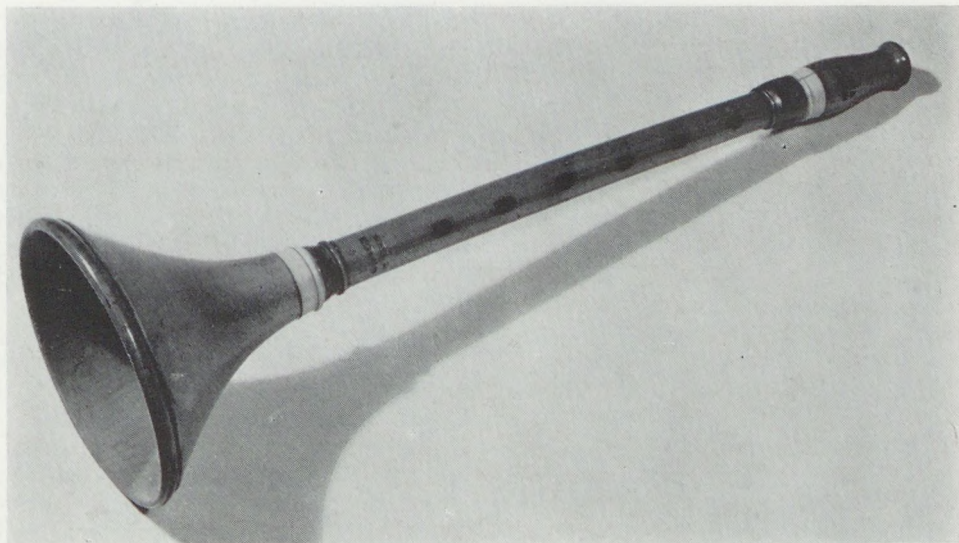
²⁸ Szilágyi S., TT 1880. 422.

²⁹ Mon. Hung. Hist. Script. XXIV. 398.

³⁰ Theatrum Instrumentorum. 1619. Facsimile Wolfenbüttel Verlag.

³¹ Hóman B.—Szegfü Gy., Magyar történet. V. (Bp. 1936) 66.

³² Takáts S., Rajzok a török világból. I. (Bp. 1915) 426.

116. ábra

szerként, de a korabeli élet minden területén intenzíven használatban volt.³³ Kőszeghy Pál, Bercsényi házassága (1695) c. művében így írja le az egyik lakomát:

Vacsorához ülnek s vannak nagy vigadván,
Trombita-harsogást, sip-sikoltást hallván.³⁴

Apor Péter a *Metamorphosis* 3. részében (Az vendégségről és ebédről és vacsoráról) több adattal egészíti ki ezt a képet:

„Mikor megittasodtanak az emberek, soknak énekes inasai voltak, akkor énekelni kezdettek, valami szép magyar dolgokról énekeltették, néha szerelem énekét is mondtanak, kivált az nagy embereknek régi időben mikor mulattanak igen kedves muzsikájuk volt az *török síp*, egyszersmind az dob, akkor szép magyar nóták voltak, s azokat futták, s annál ittak az nagyja az embereknek. Amely nótákat pedig az síppal futtanak, ugyan indította az embereket, mind az itatra, mind a vigasságra . . . Trombitáltak is némelykor, de azt úgy futták, mintha egy farkas ordított volna.”³⁵

A lakomákon kívül — most már az egyes alkalmi funkciókat tekintve — többek között menyegzőkön is használták. Rettegi György, Lakodalmi solennitások c. feljegyzésében (1760) szintén említi:

„Így osztán nagy sereggel megindultak, *török sípossal*, akinek volt, s egyéb musikásokkal, úgymint hegedüs, gardonos és cimbalmosokkal oda, az hol a menyasszony szülei, vagy maga lakása volt.”³⁶

³³ Lásd különösen: Szabolcsi B., A XVII. század magyar főúri zenéje. A magyar zene évszázadai. I. (Bp. 1959) 211—280.

³⁴ Uo. 222.

³⁵ Mon. Hung. Hist. Script. XI. 330.

³⁶ Szabolcsi B., i. m. 224.

117. ábra

Ezekkel a szemelvényekkel részben már a XVIII. sz. hasonló gyakorlatára is fény derül, viszont nyilvánvaló, hogy az e korból való leírások is régebbi praxisra utalnak vissza.

Thököly naplója³⁷ katonai temetésnél említi:

„1693. márc. 23. . . reggel volt temetése szegény Borbély István kapitánynak, magam szállása alá hozatván a testit, itt volt felette prédikáció, voltak búcsúztató versek is ének szóval . . . Az szegény Borbély Istvánnak, mint régen bujdosó kapitány hívemnek megkívánván adni utolsó tisztessigét, lovas és gyalog zászlós hadakkal, és dob, trombita s *török síp* szónál kísértettem temető helyére.”³⁸

Cserei Mihály (1668—1756) szerint „Halotti alkalmatosságokra *török sípoknak*, trombitásoknak külön nótájuk volt, melyet futtanak, olyan szomorúan s keservesen, még a temetésen levő idegen férfiakot s kivált az asszonyokat, mindjárt sírni indították”.³⁹

Végül ismét Apor tanúságát idézzük, amely megerősíti az előbbieket:

„. . . az deákok, papok elől megindultanak, azok után voltanak az trombitások és *török síposok*, egy verset az deákok énekeltének, más verset az trombitások és *török síposok* futtanak, de azoknak temetésre olyan keserves nótájuk volt, hogy még az férfiakot is sírásra indították, az asszonyokat pedig épen zokogásra. És mind az deákok énekeltének, mind ezek futtak épen az temetőhelyig, ott is mindaddig, valamig az testtel elérkeztek és letették, az keservesek is elérkeztek és az testet körülülték”.⁴⁰

Láthatjuk tehát, hogy a tárogató v. töröksíp nemcsak időben, de térben is sokkal korlátlanabb szerepet tölt be, mint azt a múlt századi köztudat hangsúlyozta. Voltak ugyan túlzó nézetek — mint a Fáy-féle —, mely szerint hangszerünket még Ázsiából hozták magukkal őseink (erre azonban nem került bizonyíték), általában viszont a tárogatót úgy tekintették, mint a kuruckor legjellegzetesebb hangszerét. Ez utóbbi vélemény persze nem megalapozatlan, hisz a Rákóczi-mozgalomnak — különösen visszatekintve reá — szinte szimbólumává magasodott a tárogató. De pusztán erre az időszakra redukálni használatát, és főleg oly mértékben elromantizálni, aminthogy ezt az elmúlt század „restaurációs” mozgalma cselekedte — óhatatlanul hamisításhoz vezet!

Ez a hamis szemlélet hozta létre — szükségszerű módon — azután a Schunda-féle kreációt, amely napjainkig elfödte a valódi típus formai és tartalmi lényegét. A mi feladatunk ennek az illúzióknak megdöntése és a figyelem visszaterelése a helyes — történetileg megalapozott — mederbe.⁴¹

GÁBRY GYÖRGY

³⁷ Mon. Hung. Hist. Script. XV. 62—63.

³⁸ Szabolcsi B., i. m. 234.

³⁹ Idézi: Tóth B., Magyar ritkaságok. (Bp. 1907) 334—451. A tárogató c. fejezetben.

⁴⁰ Mon. Hung. Hist. Script. XI. 409.

⁴¹ A 115—117. ábrák felvételeit Holics Gyula fotoművész készítette.

LE TÁROGATÓ

Dès les années 50 du siècle passé l'intérêt se porta sur les instruments de musique «tárogató» qui avaient connu une vogue aux XVIe—XVIIIe siècles et avaient un intérêt d'histoire de la civilisation hongroise. Le type, dont 6 spécimens sont conservés au Musée National Hongrois — et dont il existe encore quelquesuns à réunir — n'était autre que le *chalumeau dit chalumeau turc*. En comparant les pièces les plus caractéristiques de ce groupe, il devient évident que le chalumeau turc (en hongrois: tárogató) était jadis un instrument de musique répandu en Asie, Afrique et Europe en usage général. D'après la détermination de C. Sachs c'est un hautbois, «Kegeloboe» donc un prédécesseur primitif de la famille des hautbois (chalumeau).²¹

Dans les miniatures arabes-persanes, cet instrument de musique (connu aujourd'hui sous le nom de *zamr* [au pluriel: *mizmar*]) était tourné en bois avec 7—1 perces (trous), avec disque à l'embouchure et avec un cou tournant, lequel prolongé profondément au tuyau, a été découpé de façon qu'il couvrît les trois perces supérieures (et le trou d'octave arrière), ou bien, pendant le jeu, en le tournant, il les laissât libre. (Voir les photographies.)

Les chercheurs antérieurs hongrois (Émil Haraszi, László Lajtha) ont mis en évidence l'apparentage de ce type arabe-persan aux variantes mongoles et indiennes et ont avancé l'hypothèse que la forme primitive du *tárogató* avait été créée en Asie, tout probablement sur le plateau iranien et parvint en Europe par l'intermédiaire de l'Islam en particulier (au cours du XIIIe siècle), à travers l'Espagne d'une part, d'autre, part par les Balkans. Cet instrument devait venir en Hongrie à l'époque de la domination du Croissant, quoiqu'il ne soit pas exclu qu'il eût été connu déjà bien antérieurement par les Hongrois primitifs — entourés par des peuples de race turque. Conséquemment, le culte de cet instrument de musique oriental était renouvelé seulement par la coexistence et le commerce suivis des peuples du Croissant.

Le type ancien du *tárogató* ne doit être confondu, en aucun cas, avec la création réalisée vers la fin du siècle passé par W. J. Schunda et ne servait que les buts et prétentions de rendre romantique le passé historique. Ces instruments de musique se sont répandus entretemps partout dans le monde et actuellement, il est très difficile à établir ce que les «vrais» *tárogató* étaient dans leur essence.

L'un des objectifs majeurs de notre époque serait de rassembler les anciens spécimens et de mettre au point leur description scientifique.

A PARASZTSÁG ÉS NEMESSÉG ADÓZÁSA A RÁKÓCZI SZABADSÁGHARCBA (1703—1711)

A hegyaljai (1697), majd a tiszaháti (1703) felkelésben az a számtalan forrásból táplálkozó elkecseredés egyesült mindent elsőpró árrá, amely a Habsburg abszolutizmus kiépítésének ebben a szakaszában a XVII. sz. utolsó évtizedeiben a magyarországi feudális társadalom szinte minden rétegét eltöltötte. A brezáni kiáltvány, majd a *Recrudescent* megrázó sorai pontosan felsorolják azokat a politikai, vallási, katonai és talán első helyen a gazdasági, adóügyi sérelmeket, amelyek egyaránt sújtották a parasztságot, nemességet és polgárságot. A Habsburg abszolutizmus 1671-től különös gyorsasággal meginduló kiépítése, katonai és hivatali apparátusának kifejlesztése ugyanis nem öncélú folyamat volt: ennek a szervezetnek kellett előteremtenie a török- és nyugat-európai háborúk pénzügyi fedezetét, elsősorban az adóprés kíméletlen megszorításával. Ez a magyarázat a hazai adóterhek rohamos, szinte képtelennek tűnő emelkedésére a XVII. század végén (porció bevezetése, a pénzterhek kb. tízszeresre emelkedtek, fogyasztási adók stb.). Mindehhez járult a császári katonaság kíméletlen rablása és fosztogatása, a kincstári jövedelmek bérbeadása idegen tőkéseknek. Az adóterhek túlhaladták Magyarország adózó lakosságának teljesítőképességét, s ezt az önmagában is katasztrofális helyzetet két tényező súlyosbította: 1. a pénzadó előteremtése a magyarországi alacsony szintű áruforgalom, a piacok hiánya miatt külön nehézséget okozott a parasztságnak, ráadásul a második jobbágyság kiépülése következtében az árutermelés és áruforgalom kihasználása az adómentességet élvező birtokos nemesség kezébe került. 2. A befolyó adóösszegek elvesztek a hazai gazdasági élet számára: ezeket szinte teljesen az örökös tartományokban használták fel (hadsereg felszerelése, fegyverek, lőszer biztosítása stb.), hazánkban legfeljebb a hadsereg élelmezése jelentett bizonyos, bár erősen korlátozott jövedelmet a nemesség számára. Az adózás minden abszolút feudális államban súlyos terhet rótt a parasztságra és polgárságra, de ugyanakkor az adóösszegek az ipar és kereskedelem révén a polgárság anyagi erejét növelték.

Az adóterheknek ez a katasztrófát előrevetítő növekedése természetesen elsősorban a parasztságot sújtotta. Közvetve azonban a nemességet is érintette a jobbágyság állami terheinek nagymértékű fokozása, mert ezáltal csökkent a földesurak által elszámítható termékmennyiség. Ezért a megyei nemesség, bár a vármegye szervezete a Habsburg abszolutizmus államgépezetében jelentős szerepet kapott, maga sem lelkesedett a bécsi gazdaságpolitikáért, osztálykiváltságai biztosítása érdekében azonban messzemenően kiszolgáltatta azt. Különösen szembeűnő ez az 1698-ban kiadott adórendelet tükrében. Ez a parasztságnak a jobbágyságból már többé-kevésbé kiemelkedő rétegeit (mezővárosi parasztság, volt katonáskodó parasztok, nemesi telken élők, armalist szerzők stb.) és a nemességnek deklasszálódó rétegét (armalisták, egytelkes nemesek stb.) tekintette az adóalap növeléséhez a legjelentősebb „rejtett tartaléknak”, s ezzel a

megye is egyetértett, mert ugyanezekben látta a jobbágysági munkaerő növelésére a legfontosabb forrást. A Habsburg adópolitika és a második jobbágyság kiépítését hasznosító nemesség tehát a XVII. század végén összefogva vet gátat a szabadparaszti fejlődés utolsó, már erősen csökevényes lehetősége elé.¹ És éppen ebből a rétegből, a jobbágyság és birtokos nemesség közt elhelyezkedő bizonytalan sorsú paraszti és kiscsászári rétegből kerül ki a kuruc felkelések szervező gárdája, a Rákóczi behívó tiszaháti felkelők zöme és vezetői, a kuruc hadsereg fegyvereseinek nagy része, altisztek, kisebb tisztek, a „szegénylegények” — a kuruc szabadságharc leghűségesebb és legvégsőig kitartó fundamentumát képezik ők.

Mindebből szükségszerűen következik, hogy az állami terhek problémája a szabadságharc sorsának alakulásában igen jelentős helyet foglal el. Rákóczi nemcsak a jobbágyság—nemes ellentétét kellett számolnia, hanem össze kellett egyeztetnie az állami terhek jelentős csökkentését remélő parasztság kívánságát a kuruc hadsereg rohamosan növekvő anyagi szükségleteivel. Mindazok, akiket a bécsi abszolutizmus adórendszere gyötört, koldosbotra juttatott, helyzetének javulását remélve csatlakozott a kuruc felkeléshez.

Kétségtelen, hogy a parasztság helyzetének javítására irányuló szándék megvolt a szabadságharc vezetőiben, amint ez pl. Szirmai Miklós főcommissárius megbízólevelében szépen kifejezésre is jut (1705. január 15. előtt): „... akarván el kerülnünk az törvénytelen Német Nemzet alatt ki gondolt és el viselhetetlenül practicalt súlyos Impositiokat, hogy az mig el kerülhetetlen szüksége az Nemes Orszagnak nem kényszerít, azon kegyetlen iga alatt el fogyatkozott szegénység ne aggravalassék”.² A kuruc hadsereget azonban a felkelés első pillanatától kezdve élelmezni, ruházni, fegyveresíteni kellett. Márpedig mindennek a terheit a parasztság és városi polgárság viselte; neki kellett viselnie, akár vetettek ki hivatalosan adót, akár nem.

A felkelés győzelmes előretörése elűzte a Habsburg abszolutizmus állami szerveit, így elsősorban az adóügyeket az ország keleti területein intéző szepesi kamara³ tevékenysége is megszűnt. A fiskális birtokok, kincstári jövedelmek, harmincadok, sóhivatalok gyakran ebek harmincadjára kerültek. Rákóczi szinte légüres térben kellett az új gazdasági apparátust létrehozni, és megállapíthatjuk, hogy gazdasági szervezőmunkája jelentőségben nem marad alatta politikai és katonai tevékenységének. Ebben a kezdeti periódusban (1703—1704) elsősorban arra törekedett, hogy a kincstári jövedelmeket (fiskális birtokok, harmincadok, sókereskedelem, bányák stb.) és saját birtokait állítsa a kuruc hadsereg ellátásának szolgálatába. Ez először is megkövetelte a jövedelmi források összeírását és Rákóczihoz hű tisztviselők irányítását. 1703 második felében a fejedelem több megbízást írt alá a kincstári jövedelmek rendbevitelére.⁴

Ezzel azonban a parasztság nem szabadult meg az állami terhektől. Tiszántúli előnyomulások folyamán a kurucok a helységeknek előre megírták, „hogy

¹ R. Várkonyi Á., Sz 99 (1965) 679—718.; Pach Zs. P., Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. (Bp. 1963.)

² OL. RSZL. I. 2. e. 127. sz.

³ Ember Gy., Az újkori magyar közigazgatás története. (Bp. 1946.)

⁴ A teljesség igénye nélkül néhány adat a fiskális birtokok és kincstári jövedelmek 1703 második felében történő rendezéséről: Szatmár alatti tábor, 1703. okt. 7. A fejedelem Ramocsaházy

mindennemű eleségett úgymint abrakott, szénát es vágott (t. i. marhát), adminisztrálynak...⁵ Ugyanígy élelmeztek magukat Eger környékén is.⁶ Majd az élelmezés biztosításához is a lassan újra működni kezdő vármegyei apparátust vették igénybe. 1703. október elején Nógrád vármegyének Gyöngyöshöz kellett bizonyos mennyiségű élelmet szállítania⁷, Szabolcs vármegye pedig 1703 október-novemberében részben a szatmári, részben a tokaji ostromló csapatokat élelmezte.⁸

A kuruc csapatok a parasztságot sem kímélték, s emiatt már 1703 őszén sok a panasz nemcsak a nemesség, hanem a szegénység részéről is. Ezekben a hónapokban azonban még szükségállapotok uralkodtak, s a feudalizmus kori hadviselésnek mondhatni természetes velejárója volt a parasztság készleteinek igénybevétele. Rákóczi felismerte ennek káros politikai következményeit, s 1703. szeptember 7-én kibocsátott ediktumában igyekezett gátat vetni a falusi lakossággal szembeni harácsolásnak és erőszaknak.⁹

Az első nagyobb, egy helyben történő katonai akció, Szatmár várának ostroma idején már főcommissárius biztosította a hadak ellátását, elsősorban a legnehezebbet: az élelmezést. 1703. december 4-től Gyulai Ferenc, majd 1704. február 26-tól Boros Zsigmond volt az ostromló sereg főcommissáriusa.¹⁰ Mindkettőjük feladata kimondottan csak a hadak élelmezése volt. Az adatok szerint munkájuk abból állt, hogy a szükséges élelmet — a korabeli katonai élelmezési norma szerint — és abrakot kivetették a vármegyékre. Gyulai Ferenc már 1703. december 5-én 6250 orális és 3934 equilis porciót rótt Szatmár, Középszolnok, Mármaros, Ugocsa vármegyékre, Szabolcs vármegye 3, Belsőszolnok 2 járására, valamint Kővárvidékre. Ez szám szerint emberenként havonta 60

Györgyöt „az Tiszán innen levő oeconomicalis Tiszteink felett való” prefektusnak kinevezte. Hatásköre kiterjedt harmincadosokra, kamaraispánokra, udvarbírákra, tisztartókra, vámosokra és alárendelt tisztjeikre. OL. RSZL. I. 2. e. 20.; Tokaji tábor, 1703. okt. 27. Ialkóczy Imre kinevezése csegei officialissá. Uo. 8—9. sz. Tiszacsege jelentős sóárusító és átkelőhely volt. A máramaros-szigeti és bocsói kincstári birtokok és sóbányák provizora Majos Ferenc lett. ARÁ I. (Bp. 1873) 173. és OL. RSZL. I. 2. e. 26—29. sz. A Duna—Tisza közén az elkobzott jószágokat Szijjártó István írta össze. Jelentése 1703. nov. 28. OSzK Thaly-gy. 17/229.; 1703. dec. 6-án Rákóczi kinevezi Szatmári Jánost a Gömör, Heves és Külsőszolnok megyékben fekvő lefoglalt és fiskális birtokok prefektusának. *Esze T.*, Kuruc vitézek folyamodványai. (Bp. 1955) 127. és OSzK Thaly-gy. 17/230.; Abaúj megyében Zabreczky János foglalja le a labanc nemesség jószágait. OSzK Thaly-gy. 17/230.; A Nógrád megyei fiskális birtokok rendbevitelére Kajali Pál kap megbízást 1704. január 22-én Rákócztól. OL. RSZL. I. 2. e. 108—109.; A bányavárosok környékén Bercsenyi ad ki hasonló megbízásokat. L. pl. Zólyom, 1703. december 11. Utasításai Károlyi Sándorhoz a fiskális és gazdátlan javak lefoglalásáról, a tisztek elszámoltatásáról, örökletésről, kenyérsütésről, kocsmákról stb. Rákóczi tár II. (Pest 1868) 41. stb.; Szigorú parancsot küld a fejedelem a harmincadosok tevékenységét akadályozó katonák ellen Sennyei Istvánhoz. Tokaji tábor, 1703. nov. 1. ARÁ I. 139.; 1703. nov. 3-án pedig pátenst bocsát ki a szabad kereskedés védelmére. OSzK Thaly-gy. 17/217.; Ugyancsak 1703 őszén kerül fejedelmi megbízottak irányítása alá a nagybányai, sóvári, szomolnokai és besztercebányai bányauzem, a pénzverőekkel. Vö. *Bánkuti I.*, FA 15 (1963) 149 skk.

⁵ Eger, 1703. augusztus 12. Ordódi György alispán Bécsbe Koháry Istvánnak. OSzK Thaly-gy. 2/176.

⁶ Kékkő, 1703. szeptember 12. Dúl Mihály Koháry Istvánhoz. OSzK Thaly-gy. 2/257.

⁷ Gyöngyös, 1703. okt. 7. Almássy János Nógrád vmhez. OSzK Thaly-gy. 2/318.

⁸ Szabolcs és Zemplén élelemszállításáról és az ezzel kapcsolatos kirovásokról több irat ARÁ I. 174—175., 87.

⁹ *Markó Á.*, HK 1 (1954): 3—4. 150—153.

¹⁰ OSzK Thaly-gy. 17/220. és ARÁ I. 77.

font húst, fél köből lisztet, lovanként 1,5 köből abrakot jelentett. (Vagyis összesen havi 375 000 font hús, 3155 kassai köből liszt és 5901 köből zab.) Ezenkívül a fenti megyéknek 375 ft 72 denárt kellett fizetniük, s 190 szekeret kiállítaniok. A terhek zömét, kb. kétharmad részét Szatmár és Máramaros viselte.¹¹

Ezt a kiírást, amely tudomásunk szerint az első a Rákóczi szabadságharcban, több szempontból érdemes megvizsgálni. Egyrészt figyelemre méltó azért, mert az első kísérlet a terhek tervszerű és arányos elosztására, tehát fejlődést jelent az alkalmi, zsákmányoló vagy egyenesen rabló élelmiszer szerzéssel szemben. Másrészt megállapítható belőle, hogy a hadsereg élelmezését még így is a hadszíntér kb. 50 kilométeres sugarú körzetében élő lakosság viselte. Ezt a tényt az utak akkori, különösen őszi-tavaszi állapota és a szállítóeszközök primitív volta, vagy éppenséggel hiánya eléggé megmagyarázza. De ha ehhez a kétségtelenül objektív tényhez hozzávesszük a hadak fegyelmetlenségéből származó kilengéseket, akkor nyilvánvaló a szükségszerű következmény: tartós, egy helyben történő táborozás, hadakozás az adott körzet erőforrásait, elsősorban élelmiszer-, gabona- és takarmánykészleteit teljesen kimerítette, esetleg több évre is. Minél tökéletesebb volt a hadtápszervezet, a terhek annál inkább megoszottak az ország egészen és fordítva. A vármegyék persze, amelyeknek a kirótt élelem- és takarmánymennyiséget a falukról össze kellett gyűjteni és a táborba szállítani, leginkább azt szerették volna, ha ehelyett a hadakat osztják szét a kijelölt falvakra.¹² A vármegyei apparátus igénybevétele már kezdetől a nemesség kezébe adta az állami terhek behajtását, tehát gyakorlatilag eleve útját állta a közteherviselés későbbi megvalósításának.

Körülbelül a fent leírtakhoz hasonlóan történt a fejedelem vezetése alatt álló tokaji ostromló csapatok élelmezése is.

Forgách Simon tervezete (Gács vára, 1704. október 7), az 1702. évi portaszámot alapul véve minden portára a következő mennyiséget rótt ki havonta: 12 pozsonyi mérő lisztet, 20 pozsonyi mérő abrakot, negyedfél mázsa húst, 3 portánként 2 „Fen álló”, azaz állandóan útra kész szekeret.¹³

Mindezek az adatok is bizonyítják, hogy a parasztság már a felkelés kezdetétől meg volt terhelve a kuruc csapatok élelmezésével (a fiskális és Rákóczi birtokok készlete erre kevés volt).

De nem ez volt az egyetlen állami teher, amely a parasztságra és a városokra hárult. Az élelmen kívül fegyvert, ruházatot, csizmákat, lovat, egyéb felszerelési tárgyakat szedtek a parasztoktól és városoktól. Rendszeres terhet jelentett a portális hajdúk kiállítása: portánként 4 felszerelt gyalogost kellett a parasztoknak küldeniök. Ez lényegesen alacsonyabb szám, tehát kisebb teher volt a megelőző gyakorlatnál (portánként 10 katonát). A nemesség saját insurrekciója megváltására lovaskatonákat állított ki.¹⁴

Mindez azonban kevés volt a hadsereg ellátásához, a kuruc állam szükségleteinek kielégítéséhez. A hadsereg fenntartása, zsoldjának fizetése, fegyverzetének és felszerelésének előteremtése, rendszeres pótlása, az államapparátus

¹¹ OSzK Thaly-gy. 2/216.

¹² ARá I. 77., 110.; OSzK Thaly-gy. 17/288.; TT 2 (1901) 399.

¹³ OSzK Thaly-gy. 3/119.

¹⁴ Takács J., Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. (Zalaegerszeg 1941) 93–98.

fenntartása, jelentős készpénz mennyiséget igényelt. A fiskális jövedelmek egy része ugyan készpénzben folyt be (pénzverés, harmincadok, birtokok jövedelmének egy része, sókereskedelem haszna stb.), mindez azonban a szükségletekhez képest nagyonis kevés volt. Ezt két számadat jól megvilágítja. 1708-ban a hadsereg zsoldja, ruházata, fegyverzete, a tüzérség felszerelése, zsoldja összesen kb. 6 millió ft-ba került (nem számítva a természetbeni élelmezést, sőt és a lovak abrakját).¹⁵ Ehhez jöttek a feudális állam „civil” kiadásai (udvartartás, hivatalok, posta stb.). Ezzel szemben a fiskalizáció összes (tehát nemcsak pénzben befolyó) jövedelme 5—600 000 ft-ra rúgott. (Ennyire becsülte az innen eredő bevételeket maga Rákóczi, a francia követ előtt).¹⁶

A pénzbeli igények és a rendelkezésre álló pénzjövedelmek közti aránytalanságból következett, hogy a kurucok állandó és nyomasztó pénzhiányban szenvedtek. A francia pénzsegély¹⁷ jelentett ugyan bizonyos támogatást a külföldi bevásárlásoknál, de lényeges pótlást nem adott.

A készpénzbevételek alacsony szintje készítette Rákóczit a rézpénz kibocsátására, ami azonban csak rövid időre (1704—1705) bizonyult segítségnek, majd újabb problémák okozója lett s végül több kárt, mint hasznot okozott.

Nem csoda, hogy a parasztok és városok terhei közt kezdettől találkozunk pénzterhekkel is.

Ezek eleinte kimondottan a sarcolás jellegét viselték magukon. 1703-ban pl. Selmecbánya városa 2000 ft-ot „adott” Rákóczi részére, tisztjeinek pedig 200 tallért és feles számú posztót, de a hírt közlő levélíró rögtön hozzát teszi: „igen nagy rémülésben vannak, el annyira, hogy a bótok is üressék . . .”¹⁸ Kecskemét városa már 1704-ben is fizetett pénzdót, a tanács „hazafiatlan” magatartása miatt, tehát tulajdonképpen büntetés jellegű volt.¹⁹ A megyék már 1704-ben többször pénzt is kiróttak a parasztokra. 1704. január 10-én pl. Ugocsa megye arra hivatkozva, hogy a fejedelem parancsából postalovakat kell tartaniok, 1000 ft rendkívüli adót rótt a jobbágyokra. Ebből az összegből vásárolták meg a Rákóczinak szánt ajándékot s fizették ki a megyei tiszték hátralékos fizetését is.²⁰ Moson megye Károlyi Sándor utasítására 4000 rénes ft-ot vetett a jobbágy-ságra. Valószínű, hogy így volt ez a többi dunántúli megyében is, amely Károlyi csapatainak ellenőrzése alá került 1704 márciusában. Ezek után természetes volt, hogy a kőszegi kamarai adminisztráció is szedett pénzt. Hevenesi János, a hivatal ideiglenes vezetője, 1704. március 13-án jelenti Károlynak: „Az 3000 ft-ot

¹⁵ Uo. 9. sk.

¹⁶ Köpeczi B.—R. Várkonyi Á., II. Rákóczi Ferenc. (Bp. 1955) 165.; Az ónodi országgyűlés prozódáiában 495 475 ft évi jövedelem szerepel e forrásokból. Áldásy Á., Az 1707. évi ónodi országgyűlés története. (Bp. 1895) 39.; Bilovessky J., Adalékok a rézpénz és adózás történetéhez II. Rákóczi Ferenc korában. 1703—1711. (Veszprém 1914).

¹⁷ Takács J., i. m. 37—44.

¹⁸ Csábrág, 1703. szeptember 19. Kovács János Koháry Istvánnak Bécsbe. OSzK Thaly-gy. 2/273.

¹⁹ ARÁ IX. (Bp. 1883) 162.; Ordasi tábor, 1704. május 9. Rákóczi pátense. Kecskemét, Kőrös és Cegléd 1000 lovast köteles állítani, de 26 magyar ft-jával megválthatják. Ezenkívül kötelesek 50 dragonos alá való lovat, a fegyveren kívül teljes felszereléssel kiállítani. OSzK Thaly-gy. 17/266. A hűtlenségi esetre l. Hornyik J., Kecskemét város története, okirattárral. (Kecskemét 1866.)

²⁰ TT 2 (1901) 398—399.

viszi Révai Mihály, a 3800 frt-ról assignatiót ad a tékéntes kamara, executióval meg lehet venni”.²¹ További kutatás, amely a nemesi vármegye szerepével behatóbban foglalkozna, nyilván bővítené ezeket az adatokat, bebizonyítva, hogy a központi hatalom és a megye az adózás és a parasztság megterhelése kérdésében kezdettől külön utakon járt.

Hivatalosan először azonban csak a rozsnyói szenátusi ülés rótt ki adót 1706 decemberében, 2 millió forintnyi értékben. A javaslatot Bercsényi tette meg, s elképzelése szerint az adót a vármegyék terményekben gyűjtötték volna össze, s az így felhalmozott mezőgazdasági cikkeket, elsősorban szarvasmarhát, a Hellenbach főbányaadminisztrátor vezetése alatt álló kereskedelmi társaság révén a sziléziai és morvaországi határon a kuruc hadsereg számára szükséges iparcikkekre cserélték volna el.²² A kivetés valóban így is történt. A felosztási táblázat szerint,²³ mely vármegyékre és szabad királyi városokra lebontva tartalmazza az adóösszeget (megadva a kirovás alapjául szolgáló portaszámot), a kivetett pénzmennyiséget különböző, de meghatározott termékekben kellett fizetni: posztóban, gyapjúban, csizmában, süvegben, ökörben, viaszban stb.

Nem is fogadták a megyék lelkesedéssel a kirovást. Az 1707 februárjában a vármegyékhez küldött fejedelmi biztosok instrukciójában — noha főként a rézpénz ügyéről kellett tárgyalniuk — ez az ügy is helyet kapott. A fejedelem a biztosokon keresztül igyekszik megmagyarázni a megyéknek, hogy az adó-kivetésre a rézpénz elértéktelenedése és forgalmának megcsökkenése miatt volt szükség, hogy ezáltal a rézpénznek jobb cirkulációt biztosítsanak. Ha a vármegyéknek terhes volna a kivetett naturálék megszerzése, akkor küldjék el követeket Kassára, ahol a generális commissárius jelenlétében egyenlő értelemmel osztják majd fel egymás között a terheket úgy, hogy az a legkönnyebb legyen mindegyik megye számára.²⁴

Az adózás jelentősége az inflációval párhuzamosan és az egyéb bevételi források elapadásával megnövekedett. 1706-ban a rézpénz értéke tovább romlott a megmentésére tett minden kétségbeesett kísérlet ellenére, s ezért a fejedelem arra kényszerült, hogy 1707-ben, az ónodi országgyűlésen újabb adó megszavazását kérje. Az ónodi országgyűlés a fejedelem közbelépésére újra megajánlott 2 millió frt subsidiumot (ebből 500 000 frt-ot azonnal beszedni rendelték). Rákóczinak — tekintélye latba vetésével — még azt is sikerült elérnie, hogy a már elégedetlenkedő megyék elfogadták a közteherviselés gondolatát, legalábbis elvben. Ez egyúttal szükségessé tette a portalis adózás feladását, s áttérést egy más adóalapra. „Ettől penigh a Subsidiumnak praestálásatul, se a Főlséges Fejedelem, se Méltóságos Fő és egyéb Generálisok, Papi Urak, és mások nem eximáltatnak, hanem mindenikének az eő Jószága dicáltatni fog” — mondotta ki a diéta június 10-i határozata. Az országgyűlésen részt vevő Beniczky Gáspár, akinek naplójából idéztünk, megörököltette a rendek nem éppen lelkes magatartásának adatait is. Felajánlották ugyan a 2 millió subsidiumot, „mindazonáltal sok felé járván némelyeknek elméjek, tanácslották, hogy Fiscalításokbul, és az

²¹ ARÁ I. 120—121.; Egyéb adatok az ország különböző részéről. Takács J., i. m. 119.

²² Heckenast G., A Rákóczi szabadságharc. (Bp. 1953) 85—86.

²³ Takács J., i. m. 118. sz. sk.; OSzK Thaly-gy. 5/415—422.

²⁴ Rozsnyó, 1707. február 3. Rákóczi instrukciója Galambos Ferenc részére. ARÁ II. (Bp. 1873) 13—14.

Ország proventussábul s Bányákbul kitelhetik azon két Millió, és ha az elég nem volna, az bene merita personáknak conferált Jóságokat is visszavenné eő Fölsége; mellyre felkiáltván az hadi tisztek, éppenséggel annak consentiálni sok helyes rátiókra nézve nem akartak, némelyek penig, az kik hazájoknak szükségét szívekhez közölyebb eresztették, olly Sentimentummal voltak, hogy tized-részt mindennek akárki is adgya elő”. A fejedelem erre azt javasolta, hogy mind szegény, mind gazdag, amije van, az után adózzék, „nem lehetvén ragaszkodni se Fiscalításokhoz, se Bányák és Harminczadok Proventussához, a kiknek ugyan nagy híre vagyon, importálnak is esztendőnkint egynéhány százezer forintokat, de respectu tantae Patriae necessitatis nem derék dolog, mivel azokbul Ártelláriához szükséges requisitumokat, és külső Országokbul a hadak számára külön-különféle materiálékat eddig is szerzett az Ország”.

Rögtön intézkedések történtek az adókirovás gyakorlati végrehajtására is. A június 11-i ülésen elhatározták: minden megye kijelöli a dikális összeírókat, akiknek a kiadandó instrukció szerint a szolgabírák jelenlétében két hónap alatt kell befejezni munkájukat.²⁵ Az 1707. év második fele valóban a dikák megállapításával telt el. Az ónodi gyűlés azonban nemcsak adót vetett ki, hanem a június 11-i ülésben számot vetett az elmúlt egyévi időszak pénzügyéről is. Egy ismeretlen résztvevő naplójában így foglalta össze a tanácskozást: „Az Introitusnak és Exitusnak lajstroma az Tek. Státussok előtt föl számláltatott és az ország közönséges szükségére kiadatott pénz találtatott 2.998. 962 fl.”²⁶

A dikátorok munkájához még az ónodi gyűlés adta meg a részletes instrukciókat. Az utasítás szerint „a fő- és nemesi, annyival inkább az egyházi és a hadakban levő rendeknek sem személyük, sem feleségük, sem gyermekük, sem belső majorbeli cselédjük nem fog dicáltatni”. A katonáskodók, „ámbár paraszt lenne is”, személye szerint (és felesége, gyermeke) nem róható meg. „Azonkívül a közrend egy dicát importáló jószága hagyattassék ki és csak az dicáltassék, ami azon felül lenne.” Egy dikát alkotott minden 16 évét betöltött személy: 2 igás ló, 2 fejős tehén, 4 meddő tehén, 4 üsző, 4 kanca, 12 fejős juh, 12 sertés, 16 fejős kecske, 16 kas méh; 12 kassai köből búza, 16 köből liszt, 16 köből árpa, 30 köből zab, 40 köből tönköly, 60 font dohány, a borokat négy osztályba sorolták, s minőség szerint 6—9—12—30 urna képezett egy dikát; egy mészégető kemence; iparosok, kereskedők, bányászok, fuvarosok, korcsmárosok, malmosok jövedelméből 30 frt alkotott egy dikát; ugyanennyit vetek egy dikára a cenzusból, tizedből, kilencedből, általában minden pénzbeli jövedelemből.²⁷

Rákóczi 1707. december 5-ére Kassára hívta a rendeket, a megyei és városi követeket, hogy a dikák elosztását megtárgyalják és végleg jóváhagyják. Az addig végzett munkáról érdemes néhány szót ejteni.

Keczer Sándor districtuális commissárius 1707. június 30-án Klobusiczky Ferencet így tájékoztatja az adókirovásról: „Az Hus, Gabona, Zab és pénzbeli repartitio így lön: minden 7 ft 22 d után egymása hus, egy forint és 88 d után egy Kassay Köből Zab.”²⁸ Ugyancsak ő közli július 14-én Szepes megyével:

²⁵ Beniczky Gáspár naplója. Rákóczi tár. I. (Pest 1866) 9—10, 14.; *Aldásy A.*, i. m. 73.

²⁶ TT 3 (1902) 416.

²⁷ OSzK Thaly-gy. 7/376—379.; *Takács J.*, i. m. 136—141.

²⁸ OL. RSZL. II. 4. d. 603. sz.

az ónodi országgyűlésen megajánlott 2 millió forint pénzbeli adóból Szepesre a kivetés szerint 21 236 rénes ft. a hadak tartására megszavazott naturálékból 11 286 kassai köből gabona, 10 016 köből zab, 2941 mázsa hús jutván negyed-évenként, kéri a pénznek a kassai pénzverőház tiszjeinek való átadását, hogy a rézpénzt lebélyegezvé, fizethessenek. Az élelmet az egri éléstárba szállítsák.²⁹ A districtuális commissáriusok tehát függetlenül a kassai gyűlésen várható módosításoktól, már 1707 nyarán megkezdték a megyéktől és városoktól a negyed-évi adó beszédését, ami természetes is, hiszen a hadsereget pillanatnyi szünet nélkül el kellett látni. Bár Keczer Sándor levelében arról van szó, hogy a pénzdátó rézpénzben kell befizetni, Rákóczi 1707 őszén azt szerette volna, ha legalább a városok „fejérpénzben” adóznak. Ezt egyes városok meg is tették.³⁰

A december 5-ére hirdetett kassai gyűlés a rendek és megyei követek késedelmessége miatt csak 12-én kezdhette meg munkáját.³¹ Két héten át a fejedelem jelenlétében folyt a dikák felülvizsgálata. Ez sem volt könnyű munka. Beniczky Gáspár pl. a december 14-i tárgyalásokról ezt jegyezte fel naplójába: „... vizsgálván azért némely N. Vármegyék Dicáit, az kik felől gyanóság volt, u. m. Zemplin, Gömör, Sáros és többi, a régi portákat is más Nemes Vármegyékhez combinálva: jó lelki-isméret szerint, a mennyire gondolták, hogy más igazságtalanságok miatt meg ne romolylék, augeálták, és azalatt hogy újabb conscriptió meglegyen, decidáltak”. Vagyis egyes vármegyék legtagadtak az adóalapból, hogy a rájuk kivetett adó minél kevesebb legyen. A december 16-i ülésen viszont a városok némelyikével volt baj: volt köztük olyan, amely „semmi utilitásokat conscribálni” nem engedte. Ezeknél a dikák számát becslés útján állapította meg a gyűlés. Végül is összegezték a megyei megbízottak összeírását, tekintetbe véve az azokon végrehajtott rektifikációkkal, s összesen 1 033 000 dikát állapítottak meg. Utána a dikáknak „fejér pénzen való praestatióját elvégezték”. „Itt is penig a F. Fejedelem és M. Fő-Generális a szegénység megmaradásáról gondolkodván, non per formam latae legis, mindazonáltal insinuatíve értésére adta, hogy 3 poltura egy ezüst-garasban in Contributionibus acceptáltassék.” A kassai gyűlés utolsó napján, december 24-én még néhány általános fontos határozatot hoztak: az urak és főrendek „ad ultimum Januarij a Dicák után való obtingenseket egyszersmind 3 forintjával megfizessék” a többi köznemes február végéig; „nemkülönb a Condescensiók és Magazinumok felől is bizonyos rendtartás szabattatott”. Mivel a lovas regimenteknél kevés a ló, ezért minden 100 dica után egy lovat, vagy 20 tallért vetettek.³²

A gyűlés végeztével a fejedelem hivatalosan is megküldte a megyéknek és városoknak a rájuk eső adóösszegek kimutatását. Csak egy megye adatait ismer-tetjük. Szepes vármegyére esett: az uri és nemesi, egyházi és világi főrendekre 9157. $\frac{1}{4}$, a hadakban szolgáló úri, fő és nemesi vitézlő rendekre 809 $\frac{3}{4}$, a paraszti

²⁹ *Thaly K.*, Sz 7 (1873) 106.

³⁰ Sárospatak, 1707. november 8. Bercsényihez. ARÁ II. 131.

³¹ Szerencs, 1707. október 23. Rákóczi Bercsényihez a december 5-i terminusról. Kassa, 1707. december 13. Bezzegh Imre írja Kassáról: a munkát csak tegnap kezdték meg, „eddig csak az időt töltötték”. OSzK Thaly-gy. 18/185.

³² Rákóczi tár I. 75 : 76, 79.; A kassai tárgyalásokra fontos: *Wellmann I.*, LK 13 (1935) 42—72.

rendre 36 912, a fegyvert viselő parasztokra 42 $\frac{1}{4}$ dika. Összesen tehát az egész megyére 46 922 $\frac{1}{2}$ dika jutott félévenként, azaz egy évre 93 845 dika. Ehhez a nyári hónapokra 11 730 $\frac{1}{4}$ kassai köből gabona, 11 730 kassai köből abrak és 375 372 bányavárosi font hús járult; a téli hónapokra pedig a bekvártélyozott hadak ellátása.³³ A dikaszámok elosztása jól mutatja, hogy milyen arányban vállalt terheket a nemesség. Az összes dikaszámnak kb. az egyötöde terhelte a nemességet, s ez az arányszám a végrehajtás során még tovább torzult a jobbágyság kárára. Ennek ellenére hazánk történetében ez volt az első kísérlet a közteher-viselés megvalósítására.³⁴ Maga Rákóczi 1708. február 3-án elégedetten írta Pápay Jánosnak: „... ez elmúlt napokban az ónodi gyűlés végezése szerint az nemes vármegyék követjeit összehivattatván Kassára, és ugyanott az ország fundussát elintéztvén fejpénzü, reménljük, hadakozásunkat állandóképpen folytathatjuk”.³⁵

Csakhamar kiderült azonban, hogy a megyék a dikák megállapításánál (vagyis az adóalap összeírásánál) rosszhiszeműen jártak el. Megtehették, hiszen Rákóczi nem rendelkezett a rendi befolyástól mentes központi apparátussal, az összeírást a megyékre volt kénytelen bízni. Ezek viszont arra törekedtek, hogy minél kevesebb dikaszámot mutassanak ki. Zemplén vármegye pl. az előző évek 73 000 dikaszámával szemben Kassán csak 59 000 dikát tüntetett fel. 1708 márciusában maga Rákóczi ment a megye gálszécsi gyűlésére: kiderült, hogy elsősorban Klobusiczky Ferenc főispán (a GT elnöke), az alispán birtokai és magának Rákóczinak az uradalmi részesültek „elnézó” megrovásban. A fejedelem jelenléte megtette ugyan a hatását, de hát ez csak egy megye volt a sok közül.³⁶

Egy másik kibúvó volt a megyék számára, vagy legalábbis lehetőséget nyújtott számukra Rákóczinak az az engedménye, hogy ti. hozzájárult a fiskális birtokok megrovásához. Ez kétségtelenül a megyei nemességnek tett engedmény volt. Ezzel a központi államvezetés tulajdonképpen egy fontos bevételi forrás felett átengedte az ellenőrzést a megyéknek; feleslegesen megnőtt a pénzügyi adminisztráció; s végül a megyei nemesség alkalmat nyert arra, hogy a kirótt terhek egy részét áthárítsa az állami birtokokra, csökkentve ezzel a saját adóterheit.

A szomolnokai kincstári „negotiatiót”, amelyhez az egyik legfontosabb bányaüzem is tartozott pl. 2813 dikával terhelte meg Szepes megye. Ez, tekintetbe véve a természetbeni szolgáltatásokat is, összesen 16 901 frt 49 d terhet jelentett az uradalomra. A Consilium Oeconomicum 1708. február 4-én tiltakozott is ez ellen, mondván, hogy a birtok terhei aránytalanok; ráadásul a dikátorok szabálytalanul jártak el a rovások számának megállapításánál, mert nem tartották be a fejedelem utasítását, hogy ti. az uradalom vezetőjének bevallása alapján állapították volna meg a dikákat, ahogyan ezt a nemesi birtokok esetében tették. A sárosi dikátorok a sóvári uradalmat, amelyen fontos sóbánya és sófőző működött, 1501 dikával rótták meg, ez pénzre átszámítva 7174 frt 99 dénár adóterhet jelentett.

³³ Sz 7 (1873) 106–107.

³⁴ Heckenast G., i. m. 90–91, 108–109.; Az adóalap összeírásáról, a dikák kirovásáról: Rákóczi tár. II. 220–224.; Az adózásra mindmáig legrészletesebb és leghasználhatóbb Takács J. idézett könyve, sok adattal, de a társadalmi összefüggések jelentőségének felismerése nélkül.

³⁵ ARÁ II. 162.

³⁶ Uo. 175, 187.; Hasonló eset Abaújban: uo. 217. stb.

A bányáüzemekkel rendelkező kincstári jóságok megadóztatása nem is a kirótt összeg nagysága miatt volt katasztrofális, hiszen ez a pénz végső soron csak bekerült az államkasszába. Minthogy azonban a bányászok alapjában véve munkabérből éltek, ezt viszont az egyre inkább elértéktelenedő rézpénzben kapták, élelmezésük mind súlyosabb problémát jelent. Kb. 1707-től kezdve a bányászok ellátatlansága már a bánya- és kohóüzemek működését veszélyezteti. Gyakran külön gabona- és élelemszállítmányokat kell a bányákhoz küldeni, mert a bányászok és családtagjaik éheztek. Nemcsak a szabadságharc katonái potenciálja szempontjából oly fontos bányaművelés lehanyaglása volt az egyik „eredmény”, hanem a selmeci bányászfelkelés 1707-ben és a szomolnoki nagyméretű bányászsztrájk 1709-ben. A bánya- és kohómunkások megadóztatása, mégpedig nemcsak pénz-, hanem élelemadóval való megrovása több volt, mint önzés, ez szinte tudatos felbomlasztása volt a felkelés társadalmi bázisának a nemesség részéről. Ez az engedmény és elnézés egyben fényt vet a központi államhatalom teljes erőtlenségére, s mindennél ékebben bizonyítja, hogy milyen messze állott Rákóczi az abszolutizmus gyakorlatától. A helyzet azután sem változott, hogy 1708. március 8-án a GT kérte a fejedelemtől a sóvári és szomolnoki dikák elengedését, mert különben a bányászokat nem tudják fizetni, aminek a bányaművelés látja kárát. Ugyanígy meg voltak róva a többi fiskális birtokok is, a murányi jóság pl. 292 dikával.³⁷ A GT maga is gyakran olyan pénzhiánnyal küzdött, hogy kénytelen volt haladékat kérni a megyei hatóságoktól az adófizetésre, mint pl. 1708. június 17-én a pazdicsi jóság dikáira Zemplén vármegyétől.³⁸

Mindezek után nem volt csoda, hogy az adófizetés igen vontatottan haladt, a vármegyék nem igyekeztek a behajtással, gyakran csak katonai executióval tudták a kirótt pénzt és élelmet behajtani. Különösen súlyosan érintette a szabadságharc pénzügyeit az, hogy éppen a dikák után járó készpénzadó csordogált igen gyéren. A kivetés szerint ugyanis minden dika után 3 frt készpénz járt, s mint láttuk, Rákóczi még abban is reménykedett, hogy ezt a pénzt féhrpénzben (ezüst) kapja meg, s ezzel némileg enyhül a már szinte katasztrofálissá váló pénzhiány. Keczer Sándor pl. 1708 februárjában már ezt írta Bercsényinek: „Januariusnak el teltével, majd a Februarius is elmulik, Nemes Vármegyék pedig a Dicalis Pénznek Collectatiojába nem igen industriuskodnak...”³⁹ Ugyanezt panaszolja Bercsényi is. 1708. március 24-én azt írja Rákóczinak, hogy a vármegyék csak megígérték, de nem fizetik a dikapénzeket. Most executiókat küld mindenfelé.⁴⁰ De még ez a módszer sem hozott eredményt. Sréter János magának Bercsényinek jelenti, hogy Gömör vármegyében már két hete fegyveres asszisztenciával szedik a pénzt, de neki eddig csak 2200 forintot adtak át.⁴¹ Később sem javult a helyzet. 1708. április 2-án Bercsényi elkeseredetten írja a fejedelemnek: „...de még az evő falatját is az hadaknak ki kell sinya-rinya, morgani az vármegyéktül! Most is csak ezen districtusban is több van 200 000 forint féhrpénz restantia...”⁴²

³⁷ OL. Kamarai lt. 3584/9.; OL. RSZL. II. 2. b.

³⁸ OL. Kamarai lt. 3584. Rákócziana 1707—1710. 53. sz.

³⁹ OSzK Thaly-gy. 10/154.

⁴⁰ ARá V. (Bp. 1877) 578—579.

⁴¹ OSzK Thaly-gy. 9/367. 1708. március 23-án Kassáról.

⁴² ARá V. 590.

Igaz, a pénzhiány valóban nagy volt az országban, s ez késztehetette pl. Zemplén megyét, hogy a dikapénzek fizetésére a következő pénznemeket állapítsa meg: a birtokos nemesek pénzadójukat (vagyis a dikánként járó 3 frt-ot) 2/3 részben ezüst, 1/3 részben réz, a birtoktalan nemesek 1/3 részben ezüst, 2/3 részben réz, a parasztok pedig fele ezüst, fele rézpénzben kötelesek fizetni. Ezt azután Sáros vármegye is átvette.⁴³ Voltak azonban olyan megyék is, amelyek a kassai határozat ellenére (hogy ti. „a contributio egészen ezüst pénzü lőgyen”), kihasználva a fejedelemnek a szegénység könnyebbségére tett engedményét, mellyel megengedte, hogy parasztoktól a polturát is el lehet fogadni adóba, most teljesen rézpénzben akarják a dikapénzt fizetni, tehát a nemesség is rézpénzt ad, nem pedig fehérpénzt.⁴⁴ Pedig a kassai gyűlésnek ezt az engedményét úgy kell értelmezni, hogy csak azokban a megyékben alkalmazható, amelyekben a rézpénz forgalomban van — teszi hozzá Bercsényi.

Persze, hamis képet kapnánk, ha azt állítanánk, hogy a parasztság hazafias lelkesedéstől áthatva buzgón fizette az adót, s csak a nemesség húzta ki magát alóla. A parasztság, mint Rákóczi leveleiből ismerjük, sok helyütt elszökött az adószedők elől — pl. éppen az ő birtokáról menekült vagy 50 parasztcsalád Lengyelország területére —, s még a természetbenieket sem szolgáltatták be szívesen.⁴⁵

Végül is 1708 májusára a fejedelem Egerbe újra összehívta a szenátorokat és a megyék követeit, az adóügy megtárgyalására. Május 22-től június 9-ig tanácskoztak. A fejedelem sürgette a megyék elszámolását a június 1-ig terjedő időről. A következő derült ki: a nemesség hátraléka 55 530 frt 83 4/6 d, a parasztságé 88 888 frt 95 d.⁴⁶ Elrendelték az új dikális összeírásokat, újra megállapították a dikaszámot: 892 854. Ebből a vármegyékre és hajdú-kún kerületekre 807 611 jutott, a városokra pedig 85 243. Dikánként és havonként 5 garast (= 15 poltúra) számolva, az évi pénzadó 2 678 562 frt-ot, 6 garast (= 18 poltúrát) véve alapul pedig 3 214 274 frt 40 dénárt tett ki.⁴⁷ Ugyanakkor bizonyos változtatásokat hajtottak végre a dikákban is. Az új kivetésnél a szegényeknél a 16 éven felüli személyek csak fél dikát tettek az előző egy helyett; a falukon lakó mesteremberek a parasztokkal egy kategóriába kerülnek, s a perszonális dikán kívül még fél dikát fizetnek; a bor-, sör-, pálinka-, márcz- és mustkocsmák, a vas-, papiros-, deszka- és posztómalomok, mészárszékek, égetőkatlanok jövedelmének minden 30 frt-ja képez egy dikát; általában bármi földesúri, szántóföldi stb. jövedelem 30 frt-ja után kell egy dikát kiróni; a tőkepénz, kereskedelmi és bányajövedelem minden 30 frtja szintén egy dikát jelent; a borokból minőség szerint 2—9 hordót vettek egy dikának.⁴⁸ A fejedelem rövidesen utasítást adott arra is, hogy szüntessék meg a szegénységre az ezüstpénz beszedése céljából kiküldött katonai executiókat.⁴⁹ Az Egerben tartott szenátusi ülés 1708. szeptember 20-án az új dika-

⁴³ OSzK Thaly-gy. 10/156. Kassa, 1708. április 7. Keczer Sándor Bercsényi Miklóshoz.

⁴⁴ Besztercebánya, 1708. március 21-én olvashatjuk ezt Bercsényi levelében. OSzK Thaly-gy. 8/108—109.

⁴⁵ ARÁ II. 197.

⁴⁶ OSzK Thaly-gy. 10/222—223. Az egri tanácskozásra Beniczky Gáspár naplója i. h. 127—134.; *Takács J.*, i. m. 187. sk.

⁴⁷ OSzK Thaly-gy. 10/224—225., 228—229.

⁴⁸ Eger, 1708. június 10. Rákóczi rendelete a GT-hoz. OL. RSZL. II. 4. d. 655—656. sz.

⁴⁹ Eger, 1708. augusztus 22. Keczer Sándor Rákóczinak. OSzK Thaly-gy. 10/160.

számokhoz igazította a nyári hat hónapra járó élelemszolgáltatást is: havi 15 136 kassai köből gabonát, 15 136 köből abrakot és 6001 mázsa 63 font húst kellett a megyéknek és városoknak havonta szolgáltatniok.⁵⁰ A természetbeni terhek egy 30 000 főnyi sereg szükségleteire voltak méretezve.

A parasztság elkeseredése azonban ekkorra már olyan méretűvé vált, hogy maga Rákóczi jellemzi így a helyzetet: a szegénység „átkozódásiért nem hiszem, hogy Isten ő szent Felsége reánk bocsátotta volna ostorát: mivel annak mi directe nem valánk okai, sőt az rézpénz folytatásában is könnyebséget kívántunk néki szerezni, és bizonyára mindenek nagy consolatióra lettenek volna, hogyha az Isten annyira meg nem vakította volna nemzetünket annak folytatása respuálásában, mert legnagyobb terhe s pusztulása abból okoztatott, hogy az marha- s gabona-vevő commissáriusok magok limitálták a marhát, és torkon verve vették el a szegénységtől, s másfelül az vásárbírák kínzották őket és az vármegyék her-telen inpositiói”.⁵¹ Éppen az adószedés körül tapasztalt sok huzavona, késedelmesség, visszaélés készíthette arra a fejedelmet, hogy újra az assignációs módszer tervét vegye elő: a szenátoroknak és megyei követeknek azt javasolta, „hogy faluk s gazdák assignáltassanak az katonának, s maga szedje fizetését; kapva kaptak: kiki fog holnapra tenni projectumot és difficultásokat pro elucidatione possibilitatis... Tolláltnak ezáltal az vármegye tisztei húzási s vonási, az hadak excessusi, executiók és panaszok, s egyszóval: könnyű lenne az nehéz is.”⁵² Ugyanígy szeretne volna a téli beszállásolás és ellátás ügyét megoldani: „ha lehetséges volna, csak jó volna minden katonának kimutatni az gazdáját: szedné kiki az magáét az qvártély alkalmatosságával...”⁵³

Mindez közvetve bizonyítja a pénzadózás csődjét. Vannak azonban adataink arra is, hogy a készpénzösszegeket a vármegyék csak marhával tudták teljesíteni. 1708. március 24-én Máramaros megye kéri Bercsényit, hogy mivel pénzüik nincs, a hadak fizetésére és mundirungra fogadjon el tőlük 300 darab ökröt.⁵⁴ Ugyanabban az évben a tiszántúli districtus az egész rárótt pénzkvantumot ökrökkel törlesztette. Hellenbachnak 30 000 frt fejében 1720 ökröt, Szluha Ferencnek 14 000 frt fejében 987 ökröt adott át a három tiszántúli vármegye (Szabolcs, Szatmár, Bihar). A Partium az erdélyi hadak ruházatára a murányi raktárból átadott posztók és egyéb textíliák fejében 850 ökröt adott ugyancsak Hellenbachnak, aki azokat nyilvánvalóan exportálta, hogy ellenértékükért a hadsereg ellátásához nélkülözhetetlen tárgyakat szerezzen be.⁵⁵

Súlyos gazdasági problémák közepette ült össze 1708 decemberében a sáros-pataki gyűlés, melyre a fejedelem ismét meghívta a vármegyék és városok köveit. A katonai helyzet akkor már nem is súlyos, hanem egyenesen katasztrofális volt. A császári csapatok elfoglalták a bányavárosokat, és a Szepességet is fenyegették. A katonai helyzet rosszabbodásával párhuzamosan a belpolitikai nehézségek is fokozódtak. A parasztság és nemesség Habsburg-ellenes összefogása 1708-ra már lényegében felbomlott, a parasztság közönyösen szemlélte a csá-

⁵⁰ OSzK Thaly-gy. 10/228—229. ; ARÁ II. 335.

⁵¹ 1708. szeptember 22. Bercsényihez ARÁ II. 335.

⁵² Eger, 1708. szeptember 8—12. között Bercsényihez. ARÁ II. 320.

⁵³ Nagykároly, 1708. október 12. Rákóczi Bercsényinek. ARÁ II. 352.

⁵⁴ OSzK Thaly-gy. 10/336.

⁵⁵ Szatmár, 1708. október 28. Eötvös Miklós kimutatása. OL. RSZL. V. 3. d/B.

száriak elleni harcot; a bányák és kohók munkássága pedig — igaz, végső sülygtől hajtva — sztrájkokkal, felkelésekkel tiltakozott tarthatatlan helyzete ellen. Egy szóval: a szabadságharc bukása előre vetette árnyékát.

Mindezek a nehézségek megmutatkoztak a sárospataki gyűlés tárgyalásai folyamán. Már a gyűlés első napján a fejedelem a szegénység túlságos megterhelésének ügyét hozta elő „... úgy is a Nemes Vármegyék részéről emegált szegények Contributioja körül rövidségeket exprobalta, példát kívánván statuálni: mivel minden igyekezeti ellen eő Felségének ezek löttenek; hogy azért földnépe ne idegeníttessék, remediumot tett azok eránt eő Felsége”. December 3-án tárgyaltak a postirungban levő hadak ellátásáról. Végül is, hogy a császáriakkal szembenálló vonalakban levő hadak ne éljék ki túlságosan azokat a megyéket, amelyekben tartózkodnak, „segítségül a más Vármegyékből minden 30 dica után egy köből gabonát, s öt font húst rendeltek akár pénzül, akár in natura administralni”. Az ügy ezzel azonban nem zárult le. Másnap ugyanis — mint Beniczky Gáspár írja — „A Státusok a Palotára conflualván, minekutánna a sok kiáltásokkal és ellenkező discursusokkal az Postirung subsistentiájáru, senki messze voltával, ki tehetetlenségével, ki kiszorult Nemességnek Intentioniájával mentvén magát, semmi állandóságot nem végezhettek...” Végül is a nemesség a szokásos megoldást ajánlotta fel: személyes insurrectiót. Rákóczi azonban nem elégedett meg ennyivel. A harc továbbfolytatásához pénzre is szükség volt: „annak proportionate való concurrálását ki porta, ki Dica szerint ezután folytatni vitatta”, a fejedelem a devalvált dikák szerinti kivetést javasolta. Végül is a vármegyék bizonyos summát vállaltak. Ezenkívül a rendek felajánlották 12 000 felfegyverzett hajdú kiállítását.⁵⁶ Felmerült az a terv is, hogy minden adás-vevésnél a vételár 10 %-át az állam kapná meg.⁵⁷

A pénzdó egyik formája volt az ónodi országgyűlés által Rákóczinak és Bercsényinek felajánlott külön subsidialis pénz (az előbbinek 100 000, az utóbbinak 50 000 tallér). Természetesen ez az összeg is éppolyan nehezen folyt be, mint a többi pénzdó.⁵⁸ A sárospataki gyűlés volt az utolsó, amely hivatalosan róttá ki az adót. Ennek összege, tekintettel a felkelés területi szélsőséges elterjedésére, kisebb volt az előző kvótánál.⁵⁹ Ezután az adószedés rendszertelenné, alkalmosszerűvé válik.

Maga a fejedelem két véglet közt vergődik. 1709. április 9-én pl. ezt írja Bercsényinek: nem lát más módot, minthogy „az executoroknak meg kell parancsolni: ne csak az házakban keressék az szegény embert, de az erdőben is, és vegyenek az hol találják...” A vármegyékkel oly végzés kell tétetni, „hogy az földösura fizessen az elsőkött parasztemberért; tudom ugyan, hogy ebben is nagyon elég difficultás, de különbön, ha félelme nem lesz az földösurnak, mind elfuttatják az falukat”.⁶⁰ 1709-ben természetesen egyre nagyobb problémát okozott az adószedés.⁶¹

⁵⁶ Beniczky Gáspár naplója i. h. 171—175.

⁵⁷ OSzK Thaly-gy. 8/53—54.

⁵⁸ ARÁ VIII. (Bp. 1882) 73.; OSzK Thaly-gy. 13/96.; Uo. 107.; ARÁ II. 191.; OSzK Thaly-gy. 14/17.

⁵⁹ Heckenast G., i. m. 115.; Takács J., i. m. 207. sk.

⁶⁰ ARÁ II. 402.

⁶¹ Kassa, 1709. március 5. Sréter János jelenti Rákóczinak, hogy Gömör megyében, Kiszébenben és Bártfán executióval szedik a pénzt, de eddig csak 3000 frt-ot kapott. OSzK Thaly-gy. 12/217.; Gács, 1709. április 15. Nógrád vármegye levele Bercsényihez. Noha ígéretet kaptak

Ugyanakkor Rákóczi volt az, aki, tekintettel a parasztság teljes passzivitására és elkeseredésére, az adóterhek egy részét át akarta hárítani a nemességre. A problémát világosan látta, amiről többek között 1710. március 18-án Bercsényihez írt levele tanúskodik: „...csak azt praecaveáljuk, hogy az gazdag az szegény paraszt- és nemes-ember nyakában ne vesse, szokás szerint; az magáébul, ne az jobbágyébul fizessen: mert máskint az átkozódást és az szegénység végső de-separációját el nem fogjuk kerülni — az mely veszedelmesebb az gazdagok panaszánál”.⁶² Kísérlete eredménytelen maradt, s emiatt tovább tartott a szabadságharc politikai alapját képező nemzeti összefogás szétesése. Az adózás kérdésében látszott meg talán a legvilágosabban, hogy a központi hatalom mennyire tehetetlen és gyenge volt a nemesség hatalmi szervével, a vármegyével szemben. Minthogy az adószedést — központi államapparátus hiányában — nem a fejedelem ellenőrzése alatt álló központi hivatal intézte, a vármegyéknek módjukban állott az adóterhek teljes áthárítása a parasztságra.⁶³

Jellemző, hogy e probléma politikai fontosságát Rákóczin kívül elsősorban Bottyán ismerte fel. Tőle származik 1708-ból az a javaslat, hogy mindenki adja oda az államnak pénze tizedét (mint ahogy ez a gondolat már az ónodi országgyűlésen is szóba került): „Mint annakelőtte, úgy most is alázatosan Főlségednél emlékezem, mivel az bányábul semmit nem várhatunk: kiki maga pénzének tizedit közre adja — én adom legelsőben is elő az magamébul...”⁶⁴ (Érsekújvár, 1708. november 21.) Javaslatából természetesen nem lett semmi, ekkora áldozatra az elsősorban érintett főnemesség soha nem volt hajlandó.

A sárospataki kiróvással tulajdonképpen véget ért az adószedés is, sőt a kirott mennyiségeket 1709 folyamán már nem is tudták beszedni. 1709. április 5-én Bercsényi levele jól mutatja az összeomlás felé közeledő kuruc pénzügyi helyzetet: „... és jóllehet csak száz forint sincsen az cassában, az ki assignálva nem vólna, mert egyszersmind designáltatott az egész pénz mindenfelé: de még csak az harmadát sem tudják megvenni az hadak. Megvállik, mire fognak az cassirerek mehetni”.⁶⁵ Július hó folyamán Bercsényi jelentős összegű utalványokat állított ki a megyék pénzdóbjára, de hogy ezeket a pénzeket a megyék átadták-e, nem tudjuk. (Pl. Zemplén adójából 11 300 rénes frtot, Sáros megyéjéből 8041 frt 27 xrárt, Nógrád, Nagy- és Kishont kontingenséből 10 000 frtot, Bor-

hog 14 000 frt-nál többet nem kell a megyének fizetnie, Gellen Gergely cassirer mégis ezen felüli summát vetett rájuk, s executióval szedi. A szegénység képtelen a pénzt előteremteni. OSzK Thaly-gy. 13/238—239.; Ung és Zemplén vármegye szintén hátralékban volt, a parasztság pénz híján naturálékkal és az ungvári vári építésénél robottal róhatta le adóját. ARá VIII. 51.; Kassa, 1709. június 18. Döry András adószedő elszámolása. Alája tartozott Zemplén, Sáros, Abaúj és Ung vármegye, Késmárk és Lőcse. Ezeknek összes pénzbeli obtingense 285 019 frt 85 d, fegyverpénze 36 054 frt, a fejedelem subsidiuma 42 033 frt 33/1/3 d, Bercsényi subsidiuma 21 016 frt 55 dénár volt. Hátralékuk a négy tétel után összesen kb. 47 000 frt volt. OSzK Thaly-gy. 13/157—160.; 1710. március 1-én a sárospataki computusból 108 398 rénes frt 21 d volt a hátralék. OSzK Thaly-gy. 16/71—72.; Eger, 1710. április 14. Gellen Gergely adószedő Bercsényinek. Nógrád vármegye perceptora, Szalontai János kb. 6000 frt-tal volt hátralékban, mindenféle kivetést össze-sítve, de nem tudott vele elszámolni, mert az ellenség hirtelen benyomult a megyébe. Kishont 3000 frt-tal hátralékos, Nagyfont alig tartozik. OSzK Thaly-gy. 16/60—61 stb.

⁶² ARá III. (1874) 72—73.

⁶³ A probléma fejtegetése *Heckenast G.*, i. m. 109—111. forrásokkal.

⁶⁴ ARá IX. 559, 569, 571.

⁶⁵ Rákóczi tár II. 268—269.

sod, Heves, Pest-Pilis és Solt megyék adójából pedig szintén 10 000 rénes frtot utalt ki a hadak fizetésére és egyéb célokra.⁶⁶

1710-ben a fejedelem már nem is hívta össze a megyei követeket az adókivetés megbeszélésére, csupán az egyes megyéket igyekezett rávenni bizonyos összeg kifizetésére. Indoklása szerint erre a pénzre az idegen csapatok zsoldja és egyéb katonai szükségletek fedezésére van szükség. A fejedelmi hatalom helyzetét jól mutatja, hogy Rákóczi a megyéktől most már csupán „önkéntes felajánlásokat” kért. Minden megyéhez egy-egy szenátort küldött, hogy minél nagyobb összeg felajánlására vegyék rá a közgyűléseket. Az eredmény azonban nem volt valami fényes. 1710. július 1-én Rákóczi összegezi Bercsényihez írott levelében a megyék felajánlását:

Szabolcs vm a nemesség részéről 1500 r. frtot, a parasztság részéről 5000 frtot, Sáros vm a nemesség részéről 1000 tallért, a parasztság részéről 6000 frtot, Abaúj vm a nemesség részéről 1000 frtot, a parasztság részéről 1000 frtot, Torna vm a nemesség részéről a tavalyi summát, „a’ Parasztság részéről magokat ajánlani semmire nem merészelve”, végül Zemplén vármegye a nemesség és parasztság részéről összesen 15 000 rénes forintot szavazott meg.⁶⁷ Zemplén megye azonban csak úgy vállalta a beszedést, ha a fejedelem katonai asszisztenciát biztosít nekik, amit Rákóczi nem szívesen teljesít. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a megyék teljesítették ígéretüket, mert többségük még 1710-ben is 2–3 évi restanciával kínlódik. Klobusiczky Ferenc pl. 1710 júliusában elszámolt Zemplén vármegyével, s kiderült, hogy a megye még 38 000 frt adóval hátralékban van.⁶⁸ Berthóti Ferenc Abaúj megyén a harmadévi kvártélyt akarja megvenni, de Rákóczi ezt nem engedélyezi.⁶⁹ Minthogy 1710 folyamán a császári csapatok ismét jelentős területet szálltak meg a Felvidék középső és keleti részén, a kurucoknak adózó megyék száma ismét csökkent. Minthogy ezekben az években egyre nagyobb lett a gazdasági ügyintézésben az anarchia, ezek az összegek legfeljebb töredékükben kerültek behajtásra.

A kuruc állam adóügyének még ilyen vázlatos áttekintése is lehetővé teszi néhány következtetés levonását. Mindenekelőtt azt, hogy az adózás különösen a szabadságharc második felében játszott nagyobb szerepet, amikor a bányák egy része elveszett, a pénzverők leálltak, s a rézpenz teljesen elértéktelenedett. Ekkor a Rákóczi-birtokok jövedelmein kívül — hiszen ezek mindvégig a katonai erőfeszítések fontos bázisát képezték⁷⁰ — ez jelentette az egyetlen pénzbevételei forrást. Az sem látszik túlzásnak, ha megállapítjuk: a jobbagyprobléma mellett

⁶⁶ ARÁ VIII. 126–127.

⁶⁷ OL. ARF. Fasc. 27. No. 3.; OSzK Thaly-gy. 14/32–33.; Ung vármegye a nemességtől 1000, a parasztságtól 3000 frt-ot ajánlott meg, de szintén katonai erőt kért a behajtáshoz. OSzK Thaly-gy. 15/372–373.; Vö. még az egész problémára: *Biloveszky J.*, i. m. 24–26.; *Takács J.*, i. m. 278. sk.

⁶⁸ OSzK Thaly-gy. 15/372–373.

⁶⁹ Fegyvernek, 1710. július 1. Rákóczi Bercsényihez. OSzK Thaly-gy. 14/32–33.; *Biloveszky J.*, i. m. 44–46.

⁷⁰ L. erre Rákóczi elkeseredett kifakadását a pénzt követelő Károlyi Sándor előtt 1708. március 28-i levelében. ARÁ II. 221. sk. Itt említi, hogy 1707-ben 28 000 frt-ot érő gabonát, 1708-ban is 1000 hordó tokaji bort adott csak elismervényre az országnak.

az adóterhek alakították leginkább a paraszt-nemes viszonyt, ami a szabadságharc alapvető politikai kérdése volt.

Az adózás tükrözte legvilágosabban a Habsburg-ellenes összefogás igazi tartalmát. A parasztság és nemesség együttműködésében a munkamegosztás nagyon is egyoldalú volt: a parasztság már kezdetől fogva jelentős terheket viselt, s ezek később egyre növekedtek. A nemesség a vármegyei szervezet segítségével már aránylag korán, 1704-től döntően tudta befolyásolni az állami terhek elosztását, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a parasztság a terhek egyre nagyobb hányadát viselte. A mezőgazdasági árutermelés és áruforgalom haszna nagyrészt a birtokos nemesség kezében halmozódott ugyan fel, az ő adómentességüket azonban Rákóczi, a közteherviselés elvének kimondása ellenére, abszolút államhatalom híján, a gyakorlatban nem tudta áttörni. A parasztság passzivitásában a jobbágyp probléma megoldatlanságán belül, azzal összefüggésben jelentkezők az adóterhek aránytalan megoszlása volt.

A befolyó adóterheknek csak csekély részét tette ki a pénz. Ebben az ország gazdasági elmaradottsága, iparának és kereskedelmének fejletlensége tükröződött. A modern hadseregfejlesztési követelmények és a 18. század eleji Magyarország gazdasági teljesítőképessége között megoldhatatlan ellentmondás állott fenn: fejlett polgárság hiányában, egy 150 éves pusztító háború és a második jobbágyság nyomorúságától szenvedő, adózóképtelen parasztsággal Rákóczi minden erőfeszítése és biztató kezdeti lépések ellenére nem szervezhetett sem abszolút feudális államot, sem annak keretén belül modern hadsereget, egyszóval: a függetlenség kivívásának gazdasági alapjai elégtelenek voltak.

BÁNKUTI IMRE

DIE STEUERZAHLUNG DES BAUERTUMS UND DES ADELS WÄHREND DES RÁKÓCZI- FREIHEITSKRIEGES (1703—1711)

Die Einnahmen des Kurutzenstaates zur Zeit des Freiheitskrieges entsprangen verschiedenen Quellen. Nachdem die rücksichtslose Steuerpolitik des Habsburg-Absolutismus eine der grundlegenden Ursachen des Aufstandes war, ging Rákóczi's Bemühen dahin, die Steuerlasten des am erdrückendsten besteuerten Bauerntums herabzumindern. Die ausgebliebenen Steuereinnahmen wurden durch Einnahmen des Fiskus (staatliche Güter, Bergwerke, Dreißigstellzölle, Zölle, Geldprägung) und die finanzielle Hilfe Frankreichs ersetzt. Alldies erwies sich jedoch als wenig: die immerzu wachsende Armee musste ausgestattet und gepflegt werden, es kam also 1704 als Übergangslösung zu Prägung von Kupfergeld, was in Bälde zu Inflationserscheinungen, Rückgang des Warenumsatzes, zu Unzufriedenheit und Streik der mit Kupfergeld entlohten Soldaten und Bergarbeiterschaft führte. Es gelang Rákóczi, durch diese Hilfsquellen zu erreichen, daß in der ersten Periode des Aufstandes (1703—1706) durch die zentrale Staatsmacht keine Bargeldsteuer ausgeworfen wurde. Das Bauerntum jedoch trug auch weiterhin fast allein die Lasten der Verpflegung und Versorgung des Heeres, ihm fielen auch die Aufstellungskosten des „Porta“ Fußvolkes zu. Außerdem verpflichtete das adelige Komitat, aus der Gelähmtheit der ersten Aufstandsperiode (ca Ende 1703—Anfang 1704) rasch wieder zu sich gekommen, das Bauerntum auch wieder zu Bargeldsteuern.

Ende 1706 tritt eine Wendung ein: der Fürst findet keine andere Möglichkeit zur Besserung der katastrophalen Finanzlage, als die Wiedereinführung der Besteuerung. Das erste Projekt bringt auf der Basis der alten „Porta“ Steuer den Auswurf von 2 Millionen zum Vorschlag. Der Landtag von Ónod spricht das Prinzip der allgemeinen Steuerpflicht aus und ordnet die neuerliche Zusammenschreibung des Steuerfonds an. 4/5 der für das ganze Land nachgewiesenen 1 Million fielen an das Bauerntum, denn sowohl die Zusammenschreibung des Steuerfonds, als auch die Eintreibung der auferlegten Steuer wurde durch den Apparat der adeligen Komitates durchgeführt. Die allgemeine Steuerpflicht wurde demnach in der Praxis nicht verwirklicht, die Zentralmacht war nicht imstande, die Steuerfreiheit des Adels aufzuheben. Die Komitate verminderten ihre Steuerlasten auch dadurch, daß es ihnen gelang, die Güter und Bergwerke des Fiskus mit Steuern belegen zu lassen. Dies wirkte sich besonders auf das mit Kupfergeld bezahlten Grubenarbeitertum auf katastrophale Weise aus; die Bargeld- und Viktualiensteuern erschwerten die an sich drückenden Lebensmittelverhältnisse noch mehr. Die Folgen waren: 1707 Aufruhr in Selmecbánya (Schemnitz), 1709 Streik in Szomolnok (Schmölnitz, heute Smolnik, CSSR).

Von 1709 an gibt es keine systematische Steuerbemessung mehr, der Finanzapparat ist in Auflösung begriffen, lediglich einige, noch in den Händen der Kurutzen befindliche Komitate bieten bestimmte Summen an, die jedoch auch nicht immer eingetrieben werden können.

Nur ein geringer Teil der ausgeworfenen Steuer floß in Bargeld ein, meistens zahlten die Komitate in Naturalien (Ochsen, Getreide, Futter).

Wir können demnach feststellen: die Lasten des Freiheitskrieges trug das Bauerntum; seine Lieferungen wuchsen im Besonderen durch die Einführung

der Steuerzahlung an, da die Bestimmung des Steuerfonds und die Steuereintreibung in Händen des adeligen Komitates war. Die geringe Beteiligung des Bargeldes an den Steuern spiegelte Ungarns lastende Zurückgebliebenheit in der bürgerlichen Entwicklung wider.

Die Übertragung der Steuerlasten auf das Bauerntum trug in bedeutendem Maße zum Zusammenbruch der Habsburgfeindlichen Vereinigung bei; auch weisen die niedrigen Bargeldsummen darauf hin, daß die wirtschaftlichen Kraftquellen des Landes zur Realisierung eines modernen Heeres unzulänglich waren.

EVŐESZKÖZKÉSZLET A XVIII. SZÁZADBÓL

A Magyar Nemzeti Múzeum ötvösmívű evőeszközei 1961-ben érdekes, komplett készlettel gyarapodtak. A vásárlás útján megszerzett tizenkétszemélyes kanál, kés, villából álló készlet eredeti tokjában maradt fenn.¹

A családi hagyományban, illetve feljegyzésekben sajnos csak nagyon rövid ideig követhetjük visszafelé e tárgyak sorsát. Csupán annyit tudunk róluk, hogy a Bánffy—Barcsay-család tulajdonában voltak és első, név szerint is ismert tulajdonosa a múlt század hetvenes éveiben született Bánffy Katalin Barcsay Tamásné.² Tudjuk azonban, hogy őhöz is mint régi darabok, családi hagyatékképpen kerültek. Mielőtt a készlet részletes ismertetésére és korának meghatározására rátérnénk, nézzük meg röviden, mit találunk az írott forrásokban a magyar evőeszközökről.

Már a XVI. század elejéről fennmaradt leltárak (hozomány, hagyaték, végrendelet) sokszor említenek kanalakat, villákat, késeket ezüstből, illetve aranyozott ezüstből.³ Különösen általánosakká válnak ezek az adatok a XVII—XVIII. században. A korban szokásos nagy vendégljárások és vigasságokhoz képest azonban feltűnően kevés ezeknek az eszközöknek, különösen késeknek és villáknak száma.⁴ Ezt a tényt támasztja alá, sőt egyben magyarázza is Apor Péter,⁵ aki az étkezések leírásában a következőket mondja: „... az pohárnok... az főhelyre egy, vagy két tángyért tett, az asztalkeszkenyővel betakarván az egész czipót, oda (asztalfőre) egy, vagy két ezüst kalánt tevén... azután kinek kinek beadta az tángyért és czipót keszkenyővel. De kést senkinek nem adtanak, hanem az igen nagyjánál az embereknek az inassánál volt az maga kése, úgy adta be az urának; de ezen kívül is, akármely nagy ember volt, az öviben hátul az hüvelyiben volt a kése, mikor asztalhoz ült, elé vette az hüvelyit, kivette a kést, és ett vele, azután hogy ett vele, megint az hüvelyibe betette, az háta megé az öviben szurta”.⁶ Nemcsak a férfiak, de az asszonyok is magánál hordta evőeszközeit. „Az asszonyok is a kést magok hordozták, rendszerént egy hüvelyben, két kis kések volt s egy villájok, az sinórra övekhez kötötték, hosszan sinórral az előruhájok mellett lebozsátották, hogy az hüvelyek vége csaknem az bokájokat érte”⁷ (118. ábra). Saját kanalát azonban csak a nagyon gazdag, vagy magasrangú ember vitte magával kis különálló tokban. Általában „ha valaki leves étet kalánnal akart enni, az mint

¹ Az Újkori Osztály naplóiban 61. 2856. 1—37. leltári számon vannak bevezetve.

² Kempelen B., Magyar nemes családok. I. (Bp. 1911) 344.

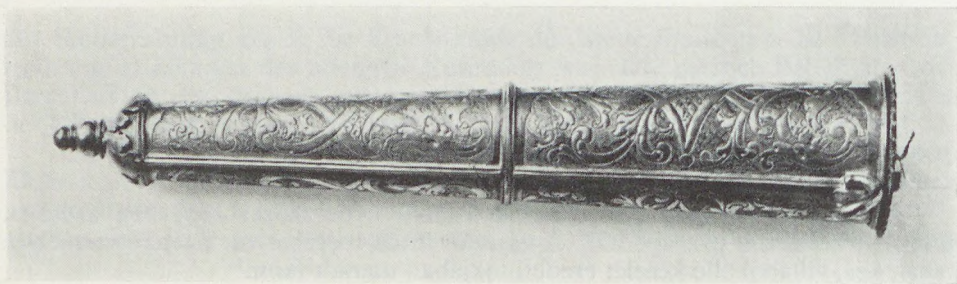
³ Radvánszky B., Magyar családélet és háztartás. II. (Bp. 1879)

⁴ Uo. I. (Bp. 1896) 340—344.

⁵ Apor P., Metamorphosis Transylvaniae. (Alsó Torja 1736) Kiadva Wildner Ö. gondozásában. (Bp. 1927) III. cikkely.

⁶ Képét lásd: Messer Löffel Gabel, Sammlung Bodo Glaub und Bestecke aus der Sammlung des Museums. (Frankfurt a. M. 1964)

⁷ Apor P., i. h.

118. ábra

feljebb írásmintára, hogy az főhelyre egy vagy két kalánt tettek, onnan lekérték, s evett vele, s meg visszaadta”.⁸ Nyilvánvalóan ebből a szokásból adódik — a kések-villák és kanalak száma közötti feltűnő eltérés. Csak a XVII. század közepe táján kezd szokássá válni, hogy a lányoknak ugyanannyi villát adnak hozományba mint kanalat.⁹ Ezen azonban nem kell a készlethez tartozó egyforma darabokat érteni, hiszen különös gondot fordítottak például a villák nyelének változatos kiképzésére.¹⁰ A fél, egész vagy nagytucatból álló készletek — egyforma kivitelű darabjainak — szokása csak a XVIII. század II. felében válik divatossá külföldi, elsősorban francia hatásra. Igaz, hogy a formák is egyszerűsödnek, az ékköves vagy figurális díszítések eltűnnek és legfeljebb vésett növényi dísz, címert vagy monogramot tesznek az aranyozott vagy csak sima ezüst felületre.

A megnövekedett mennyiségi igényt már csak szinte „sorozatgyártással” tudják az egyes műhelyek kielégíteni és az egyedi darabok lemezből kalapált megmunkálása helyett áttérnek az öntésre. Ezt az egyszerűbb formák is lehetővé teszik. A kiöntött nyers darabok felületét utólag cizellálják.¹¹

Ebben a korszakban már a vendégségbe járók egyre ritkábban hordják magukkal evőeszközeiket. Amennyiben mégis találkozunk ilyennel, egy nagyobb dobozban komplett étkezési felszerelést láthatunk pohárral, sótartóval, tojástartóval együtt. Különösen Németországban készítik ezeket nagyobb számban, és a sokat úton levő egyházi személyek körében kedveltek.¹² A már fentebb említett egyforma kivitelű kanál, kés, villa készletek pedig a kiszedő villával vagy kanállal együtt ugyancsak közös nagyobb tokban kapnak helyet (119. ábra).

A mi evőeszközeink is egy puszpángfából készült, barna borjúbőrrel bevont tokban helyezkednek el, amelyet mélyített, arany-nyomású inda- és apró virágdísz ékít. Belseje vörös szarvasbőrrel borított, s a széleken arany paszománnyal díszített.¹³

⁸ Uo.

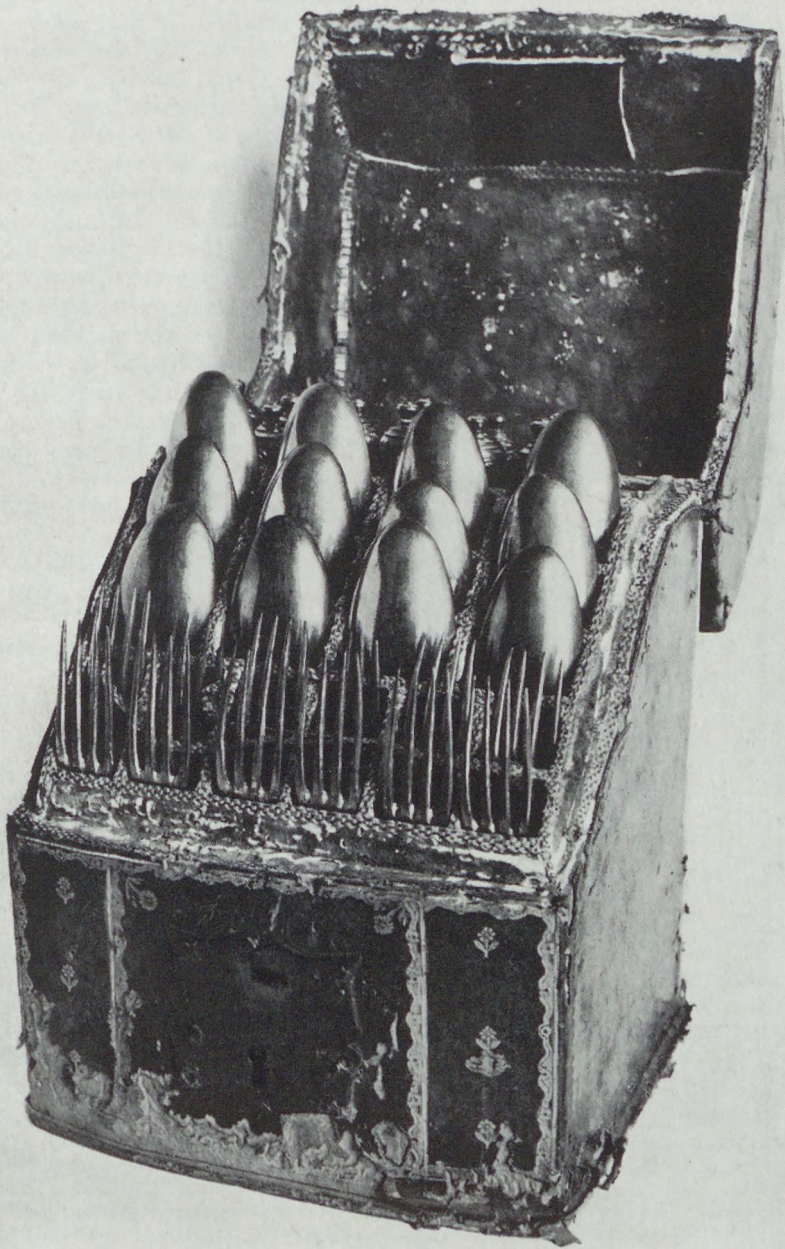
⁹ Radvánszky B., i. m. I. 343.

¹⁰ Uo.

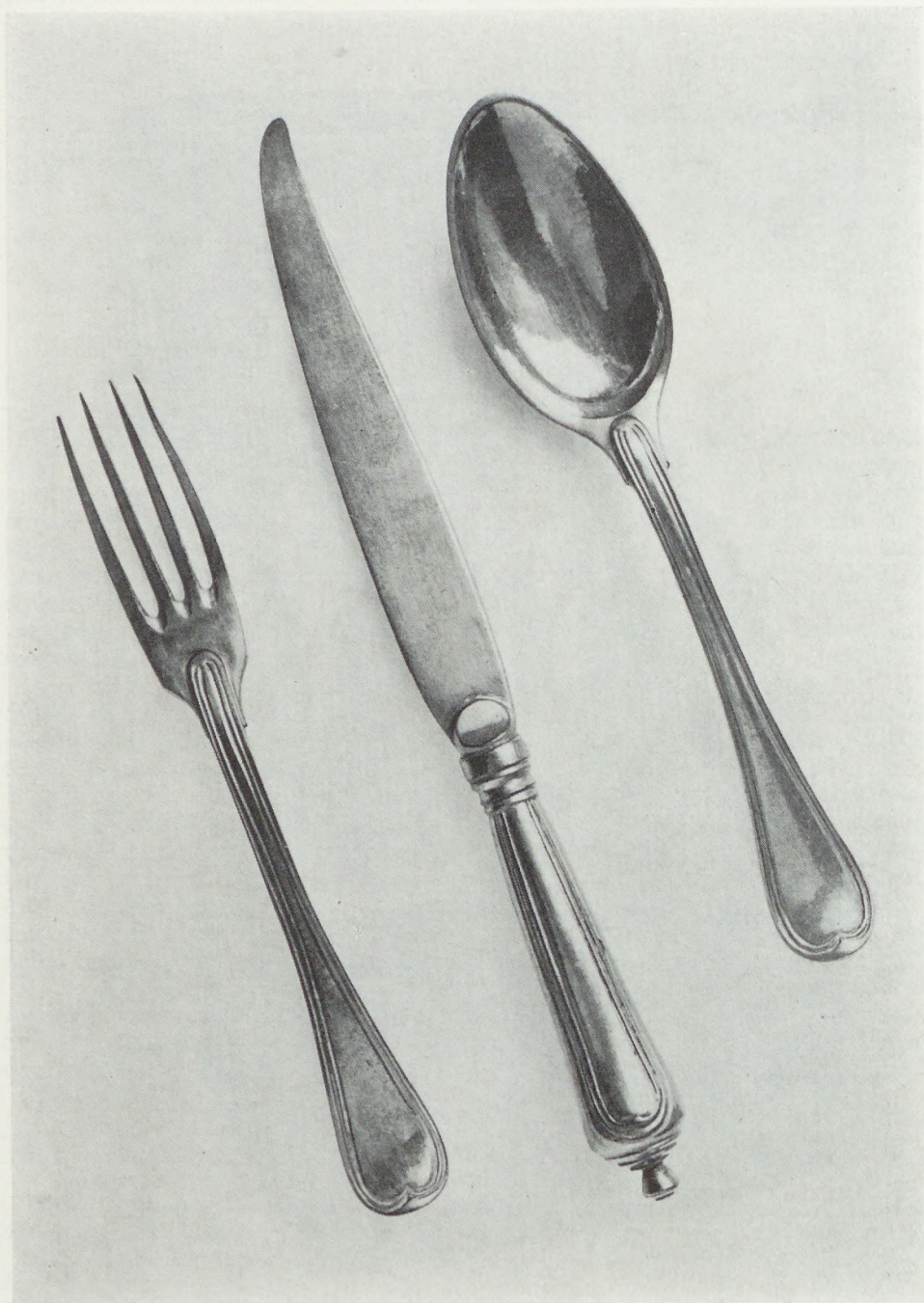
¹¹ A gyűjtemény e korból való darabjának vizsgálatát Szabó László ötvösrestaurátor végezte és megállapítottuk, hogy a rendelkezésünkre álló anyag mintegy 70 %-a készült a fenti módszerrel.

¹² A múzeum gyűjteményében 1911.28. számon van ilyen. Több hasonló darab képe közölve: Messer... i. m.

¹³ A tok farészai erősen szúrágottak, bőre szakadozott. Vizsgálatát Hegedűs László bútorestaurátor végezte, akinek ezúton mondok köszönetet.

119. ábra

120. ábra

A közel téglahasáb alakú doboz fedele felfelé nyílik, benne helyezkednek el függőleges irányban a villák és kések két sorban, három sorban a kanalak.¹⁴ Evőeszközök viszonylag kis méretűek.¹⁵ Ennek alapján feltételezhető, hogy ún. csemege evőeszközök. Ezt támasztja alá, hogy a késeknek nem külön készített acélpengéjük van, hanem a nyéllel együtt öntött, hegyük hátracsapott és csak ott élezett.¹⁶ Készletünk sárgarézéből öntés útján készült.¹⁷ Utána az egész felületet csiszolták és cizellálták, majd az egészet dúsan aranyozták. A villák és kanalak nyele egyforma piskóta alakú, felfut a villa-, illetve kanálfejre és szélükön kettős mélyített vonaldísz fut körbe. A kések nyele hasonló piskóta idomú, de hengeres, végén kis gombbal. A pengék elő- és hátlapjának megfelelő oldalakon a villa és kanalakkal egyező kettős vonaldísz van (120. ábra). A villák négyágúak, ami ugyan a korban nem általános, de nagyon gyakran előfordul.¹⁸ Az egész készlet formailag teljesen megfelel a XVIII. század közepén leegyszerűsödött, nálunk azonban csak a század végére általánosodó evőeszköz típusoknak.¹⁹

Ebben az időben történik az első nagyobb átépítési munka a bonchidai kastélyon²⁰ amely nemcsak építészetiileg, hanem belső berendezésében és felszerelési tárgyaiban is akkor rendkívül sokat gazdagodott.²¹ Evőeszközeink ebben az időben megrendelésre, vagy ajándékozás útján kerültek a Bánffy-család birtokába. A XVIII. század II. felében készültek, valószínűleg magyar nyelvterületen, illetve Erdélyben, de külföldi mintalapok alapján.

T. NÉMETH ANNAMÁRIA

¹⁴ A kések sorában két hely üresen van, innen valószínűleg a kiszedő kanál és villa hiányzik.

¹⁵ A kanalak hossza 15,6 cm; a késeké 20 cm; a villáké 15,4 cm.

¹⁶ Ilyen — ún. csemege evőeszközöket ismerünk a XVIII. század második feléből az angol, francia, északi és német anyagból. Képük közölve: *Lassen, E., Ske kniv og gaffel*. (Köbenhavn 1960)

¹⁷ Egyes darabokon jól láthatók az öntéskor keletkező, apró, gombostűhegy nagyságú lyukacskák, amelyek az öntőformában rekedt levegőbuborékok nyomai.

¹⁸ *Jackson, Ch. J.*, An illustrated history of English plate ecclesiastical and secular in which the development of form and decoration in the silver and gold work of the British Isles from the earliest known exemplar to the latest of the Georgian period is delineated and described. II. (London 1911); Katalog der Besteck-Sammlung Franz Emmerich gr. Lamberg, Dorotheum, Wien CCXXI. Kunst-Auction (1912); *Hopley, H. and W.*, Three centuries of English domestic silver 1500—1820. (London 1952); Messer Löffel Gabel i. m.

¹⁹ A múzeum gyűjteményében a XVIII. század 60-as éveiből szerepel ez a kanáltípus, többek között augsburgi, müncheni, bécsi hitelesítő jeggyel. Hasonló darabok képei közölve: *Lassen, E.*, i. m.

²⁰ A családi hagyományból tudjuk, hogy a bonchidai kastély felszerelési tárgyai közé tartozott.

²¹ *Biró J.*, A bonchidai Bánffy-kastély. (Kolozsvár 1935)

EINE EßBESTECKGARNITUR AUS DEM XVIII. JAHRHUNDERT

Im Jahre 1961 erwarb das Ungarische Nationalmuseum eine aus Löffel, Gabel und Messer bestehende Eßbesteckgarnitur, die in ihrem Originalsetui erhalten geblieben war.

Der Zeugenschaft der zeitgenössischen Quellen nach trug zur Zeit der grossen Gästeempfänge im XVI—XVII. Jahrh. noch jedermann sein Messer und seine Gabel mit sich. In den erhaltengebliebenen Inventaren finden wir zwar noch andere Eßbestecke, doch keine kompletten Garnituren von gleicher Ausführung für mehrere Personen; es sind höchstens Gegenstücke mit reich verziertem Griff von sorgfältiger Ausführung.

Den im XVIII. Jahrhundert sich bemerkbar machenden größeren quantitativen Anspruch konnten die einzelnen Werkstätten nurmehr durch sogen. Serienfabrikation, in einfacherer Ausführung nachkommen. An Stelle der aus Platten getriebenen Einzelstücke ging man zur Herstellung von gegossenen Erzeugnissen über.

Auch unsere Garnitur ist mit Gußtechnik erzeugt, das Material Messing. Die ganze Oberfläche wurde geschliffen, ziseliert, nachher das Ganze reich vergoldet. Der Griff der Gabeln und Löffel weist die gleiche Biskuitform auf, an den Rändern läuft eine vertiefte doppelte Linienzier um. Der Messergriff von ähnlicher Biskuitform ist indessen zylindrisch und mit einem kleinen Knopf abgeschlossen. Die Gabeln haben vier Zinken, was zu der Zeit zwar nicht allgemein war, jedoch sehr oft vorkommt. Die ganze Garnitur entspricht in ihrer Form zur Gänze den Mitte des XVIII. Jahrhunderts vereinfachten, jedoch bei uns erst gegen Ende des Jahrhunderts verallgemeinerten Eßbestecktypen.

Zu dieser Zeit tragen die Tischgäste ihr Eßbesteck nicht mehr mit sich, aber die kompletten Garnituren werden in größeren, gemeinsamen Etuis von dekorativer Ausführung gehalten.

ADATOK MAYER PÁPAI ÉS HERENDI GYÁRIGAZGATÓ MŰKÖDÉSÉHEZ

A nagy harcnak, amely a herendi gyár birtokáért Stingl és Fischer között folyt,¹ nem csupán a gyár tulajdonképpeni alapítója és megindítója vált áldozattá, hanem rövidesen elsikkadt, károsultjává lett Mayer János is. Egykori szerepe érdemtelenül elfelejtődött, nyom nélkül betemetődött. Pedig nagy tudású, fontos személy volt. Jelentőségét már az is mutatja, hogy kiemelkedő helyről, a pápai kőedénygyár éléről került a herendi gyár igazgatói posztjára.

Egy századnál is több, mély hallgatás után csak most legújabbán kezd reávetődni a múltat kutatók figyelme. Alkotó tevékenységét egykori kortársain meszeze túlnövőnek vélik, sőt van, aki úgy sejtí, hogy ő az első olyan porcelánművészünk, akinek munkássága a legjelentősebben függ össze a magyar kerámia- és porcelángyárak történetével.²

Ez a magasra értékelése ennek a nagy mesternek sejtett Mayernak annál inkább meglepő, mert személyéről, munkásságáról alig tudunk valamit. Félő tehát, hogy tevékenységének ilyen nagy szerepben való megjelölése valószínűleg csak erősen megnövekedett fantázia. Hihetőleg túlzó elképzelések formálták őt nagygyá.

Hogy tényleges szerepét és a magyar kerámiatörténet e fontos szakaszát az egykori valóságához vihessük közelebb, a levéltári adalékok, a korabeli feljegyzések és hitelt érdemlő hírforrások szerény adatainak a felkutatása és összegyűjtése látszik a leghasznosabbnak.

I

Elsősorban is a dunántúli területeken felbukkant és a magyar kerámiagyártással némi kapcsolatba hozható Mayer Jánosokra vonatkozó adatok felülvizsgálása szükséges. Ezek sora azzal a Mayer Jánossal kezdődik, aki mint Mayer János József szekrénykészítő és Schoder Agatha fia, 1786-ban látta meg a napvilágot. Tirolban született, a Bodeni-tótól délkeletre, a svájci határtól mintegy 15 kilométerre fekvő Vandans-ban, Bludenz-től délre, a 2600—2800 méteres hegyek tövében fekvő harmadik faluban. Mint rézműveslegény került Magyarországra és 1810. november 25-én Sopronban feleségül vette a megőzvegyült Stingl Lipótné, Stermenszky Katalint. E házasság révén Stingl Vincének, a herendi kerámiagyár (későbbi) alapítójának mostohaapjává vált. Ezen adat alapján a mérsz fantázia már megalapozottnak vélne azt a következtetést, hogy Stingl gyár-alapítása vette rá Mayert a rézművesség folytatása helyett a kerámiával való foglalkozásra. Ezt azonban megdönti, hogy Stingl mostohaapja, nemsokára házasság-

¹ Mihalik S., FA 17 (1965) 253—269.

² Tasnádiné Marik K., IMÉ 3—4 (1959) 190., valamint Molnár L., Iparművészeti törekvések a reformkori Magyarországon (Bp. 1963) kandidátusi értekezésében. A Mayer személyével és működésével kapcsolatban felállított tételek ingatagságát, illetőleg további megalapozásaik szükségességét lásd: Mihalik S. opponensi véleménye Molnár L. kandidátusi disszertációjáról (Bp. 1964) értékelésében.

kötése után, 1812. február 25-én — majdnem másfél évtizeddel a herendi gyár alapítása előtt — 26 éves korában Pápán már elhalt.

Stingl mostohaapjával egyidejűleg egy másik Mayer János is él valahol Veszprém városa, avagy a megye területén. Akkor szerzünk róla tudomást, amikor Veszprém vármegye 1813. évi egyik ülésén felolvassák a Helytartó Tanácsnak azt a felszólítását, amely szerint „a Styriából Eisenertz városából való Mayer János, a'ki 1809-ik Esztendőben Bétsből Magyarországra által költözött, az ő Édes Annyáról reá maradtott örökségének által vételére, a' fent nevezett Város Tanástól a'kképpen meghívattatik, hogy akár személyesen akár írásban a' vagyon mostani Gondviselőjének Szvefum (?) Ferentznél magát jelentse”.³

Ez a Mayer János nem azonos Stingl Vincének az egy év előtt elhalt mostohaapjával, mert amint azt szerencsére feljegyezték, Stingl mostohája Tirolban született, ez a másik Mayer Stájerország északi felső részében, a 2000 méteres Hochschwab hegység nyugati csücskénél.

A dunántúli kerámiagyártási térségben felbukkant Mayerek közül különösebben figyelemre méltó az a Majer György, aki mint „fabrikáns legény”, 1836. szeptember 2-án, 20 éves korában halt meg Pápán.⁴ Személyére azért érdemes felfigyelni, mert az elhunytak anyakönyvébe feljegyezték róla, hogy a csehországi Tanovából származik.

Ez a nyom vezet rá ugyanis minket a herendi gyártásban, illetőleg az egész magyarországi kerámiagyártásban a sejtések szerint „az egyik legnagyobb szerepet vitt” Mayer János személyének, származásának és Magyarországra kerülése problémájának a felderítéséhez, megfejtéséhez.

A Majer György haláláról szóló feljegyzés után az 1837. december 1-i megyei közgyűlés jegyzőkönyvének az egyik pontja ugyanis részletesen feljegyezte, hogy „Mayer János Tannovai Csehországi Helységben származású — s' jelenleg Pápán Vinter Mátyás gyárjában dolgozó, kőedényt készítő legény —, hazájából leendő végső el bocsájtatását, annak útján kieszközöltetni kívén, A kért végső el bocsájtatás meg nyerhetése tekintetéből felsőbb rendeletek szerint kellőképpen megkívántató Urodalmi Bizonyítvány arról, hogy a' szabadulni kívánó elbocsátása esetére szabad lakhatási just nyerend, a' folyamodás mellé zárva nem lévén, minekelőtte az felterjeszthetne, ez érdemben, az illető Urodalomnak meg hallgatására is adandó nyilatkoztatásának bemutatására Pap János Jár. Fő Bíró Ur ki küldetik”.⁵

Ez a számunkra fontos feljegyzés kétségtelen bizonyíték, igazolója annak, hogy az előbb a pápai, majd közvetlen utána a herendi kerámiagyártásban irányító és vezető szerepet vitt Mayer János a csehországi Tannowa-(Dannova)-ból, a mai Ždanov-ból származott át Magyarországra, került Pápára s kapcsolódott be a magyar kőedénygyártásba.

A stockauai uradalom területén a Mayer Ferenc József és Társa által 1813-ban alapított gyár — noha a kerámiagyártás szempontjából mindvégig csak szerény szerepű maradt — Magyarországra is el tudta juttatni termékeit. Az 1827 és 1830-ban említett pesti lerakatának hirdeteményeiben „K. k. priv. Tannovaer

³ Veszprémi Állami Levéltár: Veszprém vármegye 1813. április 15-i közgyűlésének jegyzőkönyve, 196. 18. sz.

⁴ A pápai plébánia halálozási anyakönyve.

⁵ Veszprémi Áll. Lvt.: Veszprém vármegye 1837. december 1-i közgyűlésének jegyzőkönyve. 2345. sz.

Steingut-Fabrik"-nak nevezi magát és készítményeit „nach Art der englischen Wedgewood erzeugte echte und verbesserte Steingut”-nak mondja, amelyek „sowohl in Ansehung der Schönheit, als auch der inneren Qualität und besonders wegen seiner Härte, als das beste und dauerhafteste Gesundheitgeschirr”.⁶

Kőedényeken kívül porcelán edényeket is gyártott. „Tannowa”, olykor „Tannawa” jelzéssel ellátott egyszerű, szerény porcelán készítményei eltörpülnek és háttérbe szorulnak a cseh porcelán készítmények remekeinek sorában. Hét évtizeden át — mert állítólag 1880-ig működött — nem bírt, nem tudott feltörni a cseh nagyobb gyárak sorába.

Minthogy az 1837. december 1-én előbukkant Mayer János Tannowa-ból került Magyarországra, az 1836-ban — 20 éves korában — Pápán elhalt s az ugyancsak Tanova-ból származó Majer Györggyel szoros kapcsolatban lehetett.⁷ Amíg azonban Majer György karrierje és pályája fiatal élete startjánál már rögtön megakadt, addig Mayer János tovább táplálhatta a reménységét és szorgalmazhatta a magyar földre való átszármazása lehetőségeit. A pápai uradalom sürgős meghallgatása és a személye iránt való kedvező állásfoglalása sorsdöntő fontosságú volt reá nézve, mert letelepedési, az uradalom „lakhatási” engedélye nélkül a csehországi kötelekeiből való ki- és elbocsájtását sem remélhette.

Annak ellenére, hogy Veszprém megye még az 1837. december 1-i közgyűlésén Mayer elbocsájtásának kieszközlése érdekében elrendelte az uradalom meghallgatását, a kellő időben mégsem történt semmi és így december 11-én újból kellett intézkednie: „Mayer János Pápán dolgozó Kőedény készítő Legénynek hazájából végső elbocsátása esetére a’ Pápai Uradalomtól remélhető lakhatási szabadsága érdemében azon Uradalom Pap János Főbíró Ur által meghalgattatni rendeltetvén:

Fő Szolgabíró Ur a tellyesitendők tellyesítésére emlékeztetik”.⁸

Így halasztódott Mayer János elbocsájtatási kérelmének ügye kerek másfél évig, amíg végre elintéztést nyert. A Magyar Helytartó Tanács 1839. Szent György hava (április) 9-én kelt 13689. számú intézkedésére a „Pápán tartózkodó Mayer Jánosnak a’ Cseh országi Kormány által kiadott végelbocsájtási levele, a’ m. e. Bőjtmas hava 12-ről (március) tett felírás folytatában küldetik le” és „A leküldött elbocsájtólevél záradékival együtt a nevezett Mayer Jánosnak Fő Szolgabíró Ur által kiadattatni rendeltetik”.⁹

Amíg Csehországból való elbocsájtása és a pápai megtelepedési ügye így húzódott, Mayer ismeretségbe került Csernoszter Ceciliával, Csernoszter János pápai polgár és felesége, Schuster Erzsébet leányával.¹⁰ Csakhamar szoros kapcsolatba kerültek egymással és 1838-ban meg is születik szerelmük gyümölcse, a kis Aloyzia, aki szülei együttélésének rendezetlensége miatt, április 23-án mint házasságon kívüli gyermek kerül keresztség alá a leányanya által a keresztszülői

⁶ Siklóssy L., Kuny Domokos, egy budai keramikus a XVIII. században. (Bp. 1917) 159.

⁷ Tannová-t a magyar forrásokban hibásan néhol Tarová-nak írják.

⁸ Veszprémi Áll. Lvt.: Veszprém vármegye 1837. december 11-i közgyűlésének jegyzőkönyve, 2615. sz.

⁹ Veszprémi Áll. Lvt.: Veszprém vármegye 1839. május 1-i közgyűlésének jegyzőkönyve, 712. sz.

¹⁰ A pápai római katolikus anyakönyv szerint 1818. április 24-én született Pápán. Kereszt-szülei Villax József és Veisz Cecília voltak.

tisztre felkért Kelemen Márton és Vilmand Erzsébet jelenlétében.¹¹ 1839. március 23-án újabb, immár a második házasságon kívüli gyermeküket keresztelik: József Ferencet, amíg végre a 27 éves Mayer János „polgár” és a 22 éves Csernoszter Cecilia „pápai lakosok” 1839. május 27-én az oltár előtt egymásnak örök hűséget fogadtak, Ibi Ferenc és Adam Ferenc tanúk előtt házasságot kötnek.¹²

II.

Mayer János, akit a régi iratok a pápai kőedénygyár „Mű igazgató”-jának, „Werkmeister”-ének neveznek, 1839-től fokozottabb, jelentékeny szerepet játszik a magyar kerámiagyártás területén.

A pápai gyárnak a Fischer Mór nevével jelzett 1837–1838. évi átmeneti korszaka után az úriszéktől azt a megbízást kapja, hogy a Mayer György által megvásárolt pápai kőedénygyár raktárának a leltárát Solemarz Józseffel együtt készítse el.¹³

Az 1839-es év első felében több pénzügylettel kapcsolatban szerepel. Az április 24-én Pápán kelt adóslevél alapján a Veszprém vármegyei közgyűlés jegyzőkönyvébe június 1-én „Bejegyeztetik Bartakovits Gábor és ennek kezesei Májer János és Deram József ellen 1000 az az ezer forintok ezüst pénzben”, amely „a Pápai Városi árva pénztráéból 6pC kamatra hitelezetett”.¹⁴

A május 18-án kelt pápai második adóslevél arról a 150 forintról szól, amelyet a július 1-i megyei közgyűlési jegyzőkönyv akkor „Bejegyeztetett Kovács József és Vágó Katalin adósok, a Mayer János kezes ellen 150 azaz százötven váltó forintok”, amellyel „az általok vásárolt ház árából a városi Gyámságnak egymásért jót állás és 6pC interes kötelezés mellett tartoznak”.¹⁵

A legfontosabb azonban az az adóslevél, amely 1839. augusztus 11-én Pápán kelt és Mayer János által, valamint Tschernoster Cecilia nevű feleségével és Tschernoster Erzsébettel együtt aláírva arról szól, hogy Mayer 1800 forintos kölcsönt vett fel Fischer Mórictól.¹⁶

Ezzel kapcsolatban történhetett, hogy 1839 nyarán Mayer János Werkmeister kilép Majer György pápai kőedénygyárából és szeptember hó 19-én már a herendi gyárban dolgozik.

Ez ideig nem sikerült még felderíteni, mi az oka annak, hogy a Herenden működő, sőt először Stingl-lel ott közösségben levő, majd a Fischer Mórral is együtt dolgozó Mayernak a családi kapcsolatai Herend helyett a továbbiakban is miért Pápával és nem azzal a helyszeggel kapcsolatosak, ahol ő mint gyárigazgató működik.

Ugyanis, noha Mayer János Herenden tevékenykedik, 1840. július 28-án

¹¹ A pápai római katolikus anyakönyv bejegyzése szerint.

¹² Uo.

¹³ *Mihalik S.*, FA 15 (1963) 183.

¹⁴ Veszprémi Áll. Lvt.: Veszprém vármegye 1839. június 1-i közgyűlésének jegyzőkönyve, 973. sz. — Nem teljesen bizonyos, de valószínű, hogy az ekkor szereplő Mayer János a keramikus Mayerünkkel azonos.

¹⁵ Veszprémi Áll. Lvt.: Veszprém vármegye 1839. július 1-i közgyűlésének jegyzőkönyve, 1673. sz.

¹⁶ *Mihalik S.*, FA 1963. 183. ; A Veszprém megyei jegyzőkönyvek 1840. évi 1752. számú feljegyzése, valamint a betáblázásról szóló 1841. évi 489-es bejegyzés (Kéry Bertalan közlése) szerint.

Mária Anna nevű újszülött kisleánykáját nem Herenden, illetőleg az illetékes szentgáli parochián tartják keresztvíz alá, hanem Pápa városában.¹⁷

Veszprém megye 1841. március 1-i közgyűlésén Mayer János és felesége Tschernoster Cecilia, valamint Tschernoster Erzsébet ellen bejegyzik azt az 1800 forintot, amellyel Fischer Moritznak tartoznak.¹⁸ A többi között ez is egyike azon jeleknek, melyek azt mutatják, hogy az egész üzemet Fischer máris a kezébe ragadta és így a herendi gyár történetének, életének egyik fejezete már lezárult.

Ekkorára Stingl kiesett a gyár tulajdonából. Mayer még ott van, de vergődik Fischer markai között, Fischer anyagi szorításában. Hogy Mayer ekkor még Herenden van, igazolja, hogy feleségével együtt 1841. június 2-án keresztstülők a szentgáli római katolikus templomban Gruber János és Hertz Erzsébet herendi lakosok Cicelle leánykájuk keresztelésénél.¹⁹

Ezzel szemben Mayer János és Tschernoster Cecilia negyedik gyermekét, Sándor Jánost, 1842. február 20-án Pápán keresztelik.²⁰

Lehetséges, hogy Mayer ekkor már eltávozott s végleg otthagyta a herendi gyárat. Legalábbis erre lehet gondolni a pápai városi tanács 1842. február 26-i tanácsülésén hozott határozat alapján, amely arról szól, hogy „Mayer János előbb pápai, utóbb herendi kő edény gyárak igazgatójának maga jámbor és erkölcsös viseletéről ugy szinte az irt gyár kormányzásában tapasztalt ügyességéről, a'mennyire kebelünkben tartózkodott, szülő bizonyítvány kiadása meg engedtetett”.²¹

A Stingl után a herendi gyárból kiszorított Mayer János, egykori működési helyére, Pápara térhetett vissza.

Abból az időbeli egybeesésből kiindulva, hogy a regéci porcelángyártók személyi kimutatása szerint 1843-ban egy Mayer János áll a gyártás élén,²² személyi azonosságra következtek.

Molnár László a reformkori iparművészetről írt disszertációjában az egyes dunántúli kerámiai termékeken kívül a regéci porcelángyári készítményeken is látható és nyílhöz hasonló jegy tulajdonosát Mayer János személyében vélte felismerni. Ezt a véleményét a herendi porcelángyár reformkori szakaszáról szóló tanulmányában megismétli,²³ igazolásul annak a feltételezésének, hogy a Pápán, Herenden és a telkibányai „Regéc”-i gyárakban működött Mayer János egy és azonos személy.

Ennek elhihetősége érdekében tisztázandó volna, hogy az a Mayer, aki előbb „a pápai, utóbb herendi kőedény gyár igazgatója” volt s 1842. február 21-én

¹⁷ A pápai római katolikus keresztelési anyakönyvekben. A Mayer—Tschernoster házaspár harmadiknak született, de immár törvényesnek bejegyzett leánykájuknál is ugyanazok a keresztstülők, akik az előző két gyermeknél is ezt a szerepet töltötték be.

¹⁸ Veszprémi Áll. Lvt.: Veszprém vármegye 1841. március 1-i közgyűlésének jegyzőkönyve, 489. sz.

¹⁹ A szentgáli római katolikus egyház keresztelte anyakönyvében.

²⁰ A pápai római katolikus egyház anyakönyvi bejegyzése szerint a keresztstülők az előző három gyermek keresztelésénél szerepelt személyekkel azonosak.

²¹ Pápa város 1842. február 26-i tanácsülésének jegyzőkönyve. 40. 162. sz. (Jelenleg a pápai Városi Múzeumban.)

²² „Az 1843-iki fizetési illetőségek Lajstroma” szerint (Országos Levéltár, Bretzenheim hercegi rész) Mayer fizetése 600 forint. (A hét gyári személyzet összilletménye 1111 forint.) Lásd még Mihalik S., Művészettörténeti Tanulmányok 1954—55. 151.

²³ Molnár L., A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1 (1963) 235.

a pápai városi tanácstól kér működési bizonyítványt, tényleg azonos-e azzal a Mayer Jánossal, aki — egy 1845. évi igazgatósági ülés egyik határozatának rendelkezéseiből következtetve — már 1841 óta a regéci porcelángyárral kapcsolatban állt.

Ennek kiderítésére annál inkább is szükség volna, mert — szerintünk — nem bizonyítható az az állítás, hogy a hazai kerámiai készítményeken látható és az 1-es számhoz, továbbá horgonyhoz is hasonló jegyek nem formaszámok, hanem Mayer János bélyegei. Amíg tényleg helyes, hogy azok valóban nem formaszámok, mert több kerámiai darabunkon a formaszámokkal egyidejűleg együttesen szerepelnek, addig viszont ezeket a nyílszerű jegyeket Mayer János bélyegének vélni téves és túlzás. A magunk részéről úgy gondoljuk, hogy ez egy olyan korongosnak a jegye, aki végigjárta azokat a gyárakat, amelyek készítményein ezeket a jelzéseket találjuk. Ez annyiban is helytállónak látszik, mert ezt a jelzést — a magyarországi készítmények keletkezése előtt — már a prágai kőedénygyárban is használták, miként ezt az Országos Iparművészeti Múzeumban az ebből a gyárból származó szép fedeles levesfazék is bizonyít.

Ingatagok tehát a Mayer személyével kapcsolatban felállított tételek, jobb megalapozást igényelnek. A tárgyi és személyi adatok további bizonyítékaira van még szükségünk, hogy Mayer János tevékenységét, alkotó munkáját tényleg olyannak lássuk, amely valóban messze túlnő kortársain. Még nagyon sok konkrét, pozitív bizonyítékot kell ahhoz gyűjteni, hogy tényleg bizonyítható lehessen: ő az első olyan porcelánművészünk, akinek munkássága a legjelentősebben függ össze a magyar kerámia- és porcelángyárak történetével.

Véleményünk szerint megnyugató hitellel ez idő szerint még az sem állapítható meg, hogy a pápai és a herendi gyárak élén az 1839 és 1840-es évek fordulóján igazgatói minőségben működött Mayer János valóban tényleg egy és ugyanazon személy azzal a Mayerral, aki 1843-tól mint felügyelő dolgozott a regéci porcelánt gyártó telkibányai gyárban.

Ez a regéci porcelánt készítő mester a mesterségének kiváló művelője volt, ami abból is tükröződik, hogy a Sárospatakon 1845. július 14-én tartott igazgatósági ülésen részvevő Mayer János gyárigazgató érdemei fényes elismerésben részesültek, mert megállapították, hogy az a 10 000 forintból álló kölcsön, amely Moll József kassai nagykereskedőtől az uradalmi pénztár részére az elmúlt évben vétetett fel, a gyári jövedelemből kifizettetett „a Moll József 3000 forintban át vett debreceni raktár árának betudásával”.

Ekkor értesültek Mayer gyárigazgató tájékoztatásából arról is, hogy „most már a gyár oly helyzetbe jött, mi szerint holnaponként biztos tiszta jövedelmet képes előmutatni”.²⁴

Az 1845. augusztus 26-i igazgatósági ülés egyik határozatából következtetni lehet, hogy a regéci porcelánnak e nagy fellendítője már 1841-ben került a regéci porcelánt készítő gyárral kapcsolatba. Ez a határozat ugyanis Mayer János telkibányai gyárigazgatót figyelmezteti, hogy a gyári pénztáron múlt 1841-ik évről fennmaradt követelései tekintetében, a fennforgó követelésének az uradalmi pénztárnál leendő kiegyenlítését eszközölje.

²⁴ Országos Levéltár. Herceg Bretzenheim sárospataki egykori levéltárának maradványai közt az 1845. július 15-i igazgatósági ülés jegyzőkönyvében.

A herendi gyár történetének még mindig el nem döntött kérdése, sarkalatos problémája: Stingl avagy Fischer Mór biztatására és kedvéért hagyta el Mayer a pápai kőedénygyártás vezető posztját és ment onnan Herendre.

Mi — a magunk részéről — mostani ismereteink szerint úgy véljük, hogy Mayer előbb Stingl-lel társult és így — mint társak — ketten együtt próbálkoztak némi életet vinni az üzembe, fellendíteni a Stingl által alapított gyárat.

Mikor 1839-ben Mayer Herendre kerül, 27 éves volt, Stingl 43. Együttműködésük nyoma némileg megőrződött abban az emlékezésfószlánban, amely szerint Stingl társa egy ideig „egy Mayer” nevű ember is volt. Ezt az együttest hálózta be, bontotta meg és „forgatta ki” azután Fischer. Előbb pénzkölcsönökkel segítette (láncolta magához) őket, majd maga is társukká vált s végül Stingl után Mayert is kiszorítva, egyedüli tulajdonosa lett a gyárnak.

A herendi gyár tényleges létrehozójának és alapítójának, Stingl Vincének az emlékét ködösítésekkel és csalfa mesterkedésekkel elfeledtették. Annyira, hogy például Ullrich Károly (1874—1951), a herendi gyár helyi születésű későbbi művezetője,²⁵ saját szavai szerint, Stingl Vincéről sohasem hallott. Amikor személye után a községben a legvénebb emberek között is érdeklődtek, a Stingl név előttük csak mint egy porcelánfestő neve rémlett fel, de ők maguk sem tudtak már semmi közelebbit róla.

A herendi gyár alapítója emlékének elfeledtetése után könnyű volt a vele egykor társtulajdonosként működött Mayer János emlékét is elködösíteni és eltüntetni.

Most, a gyár 125 évesnek vélt fennállása jubileumakor, illendőnek és kissé elégtételadásnak érezzük, hogy Mayer János személyét is ismeretessé tegyük, érdemei elismerésül hálás kegyelettel emlékezzünk meg róla.

MIHALIK SÁNDOR

²⁵ Hegedüs Gy.-né, FA 6 (1954) 183—188.

ANGABEN ÜBER DIE TÄTIGKEIT DES PÁPAER UND HERENDER FABRIKSDIREKTORS MAYER

Jenem erbitterten Kampfe, der 1839 und 1840 von Vinzenz Stingl und Moritz Fischer um den Besitz der Keramikfabrik von Herend geführt wurde, fiel nicht nur Stingl, der eigentliche Gründer, zum Opfer, auch Johann Mayer kam zu Schaden. Die Bedeutung seiner Person wird dadurch bewiesen, daß er von der Spitze der Steingutfabrik in Pápa weg den Direktorposten der Herender Fabrik erlangte.

Sein schaffendes Wirken schritt nach mancher Meinung seinen Zeitgenossen weit voraus, es gibt sogar Forscher, nach deren Mutmaßung er der erste Porzellankünstler ist, dessen Tätigkeit in bedeutendster Form mit der Geschichte der ungarischen Keramik- und Porzellanfabriken zusammenhängt.

Dies ist umso überraschender, nachdem wir über seine Person, über seine Tätigkeit kaum etwas wissen. Es ist also vonnöten, die auf in Transdanubien aufgetauchten und mit der ungarischen Keramikfabrikation in irgendwelchen Zusammenhang zu bringenden Johann Mayers bezugnehmenden Angaben zu sammeln. Ihre Reihe beginnt mit jenem Johann Mayer, welche 1786 in Tirol, südöstlich vom Bodensee, im in der Nähe der schweizerischen Grenze gelegenen Ort Vandans geboren wurde. Er gelangte als Kupferschmiedeselle nach Ungarn und heiratete 1810 in Sopron (Ödenburg) die Witwe Leopold Stingsls, Katharina Stermenszky. Durch diese Eheschließung wurde er Stiefvater des späteren Gründers der Herender Fabrik, Vinzenz Stingl. In Bezug auf die Fabrik kam ihm jedoch keinerlei Rolle zu, denn er verstarb bereits fast eineinhalb Jahrzehnte vor ihrer Gründung.

Derjenige Johann Mayer, welcher in der ungarischen Keramikfabrikation eine Rolle spielte, stammte — der Protokolleintragung der Generalversammlung des Komitats Veszprém vom 1. Dezember 1837 gemäß — aus Tannova (heute Ždanov, Ort in der Tschechoslowakei) und arbeitete bereits Ende 1837 in der Pápaer Steingutfabrik von Matthias Vinter als Töpfergeselle. Im April 1839 erhält er im Interesse seiner Niederlassung in Pápa den Verabschiedungsbrief der tschechischen Behörden. Bald darauf, im Sommer 1839 tritt er als Werkmeister aus der Steingutfabrik in Pápa aus und arbeitet bereits Mitte September in der Herender Fabrik. Mitte 1841 ist er noch dort tätig, doch bewilligt der Stadtrat von Pápa im Februar 1842 daß „Johann Mayer, vorerst Direktor der Steingutfabrik in Pápa, nacher derjenigen von Herend ein sein frommes und sittliches Betragen, sowie, insoweit er bei uns weilte, seine gewährte Geschicklichkeit in der Führung genannter Fabrik bekräftigendes Zeugniß“ ausgegeben werde.

Es gibt auch eine Hypothese, laut welcher die Person Johann Mayers mit dem Eigentümer der auf einzelnen ungarischen Keramikprodukten sichtbaren pfeilähnlichen Marken in Zusammenhang gebracht wird. Unserer Ansicht nach kann nicht bewiesen werden, daß die an heimatlichen Keramikerzeugnissen ersichtlichen und der Zahl 1, sowie auch einem Anker ähnlichen Marken nicht Formnummern, sondern die Marken Mayers sind. Es ist dies unserer Meinung nach die Marke eines Töpfers, welcher in all den Fabriken gearbeitet hatte, auf deren Erzeugnissen wir die Zeichen finden. Dies scheint uns begründet, denn dieses Zeichen verwendete man bereits vor dem Entstehen der ungarischen Erzeugnisse in der Steingutfabrik zu Prag.

IPACS JÁNOS

1903—1966

Küzdelmes évtizedeket maga mögött hagyva, 25 éves múzeumi szolgálat után elhunyt Ipacs János hivatalsegéd. Emberszeretete, áldozatkészsége és becsületesége mindnyájunk számára közismert volt. Szerettük és megbecsültük, mert azok közé tartozott, akik zaj és hangoskodás nélkül művelnek nagy dolgokat.

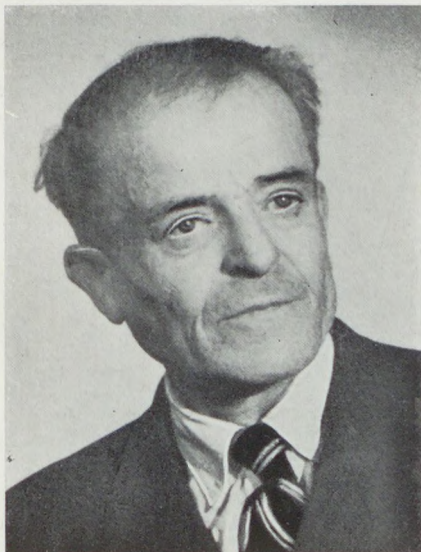
Dombegyházán élő dohánykertész hatodik gyermeke volt. 1903-ban született s amikor atyja az első világháborúban elesett, az alig 13 éves gyermekre hárult a családfenntartás minden gondja. Földet művelt, napszámba járt, később szénkihordással tengette életét. Alkalmazta a Sertés-vágóhid, Lőszergyár, de megbetegedése miatt utcára került és ismét alkalmi munkával volt kénytelen keresni kenyerét.

1941 októberében a Magyar Nemzeti Múzeum havibéres szolgának alkalmazta. A Történeti Osztály vezetője a törekvő, szorgalmas és megbízható dolgozóról hamarosan elismerően nyilatkozott és ezzel megkezdődött életének nyugodtabb korszaka.

Ipacs János szerette a múzeumot, a múzeumi anyagot, munkatársait. Éveken keresztül mintaszerűen ápolta a rábízott raktárakat, szállította a műtárgyakat, mindenkor a legnagyobb körültekintéssel, gondossággal. Mint ember jólelkű, mint munkás precíz volt. Vidéki lakásából sokszázezer kilométert utazott a ledolgozott negyedszázad alatt, de panasz soha nem merült fel ellene. Rajongásig szerette a kiállításokat, múzeumi tárlatokat, rendezési munkálatokat s ha áldozatot kellett hozni a múzeumügyért, azonnal cselekedett.

Ipacs János nem volt tudós, író, mégis akik ismerték őt hiszik, hogy maradandót alkotott. Ott van munkája minden tudományos dolgozatban, írásban, tanulmányban, ott van a porráégett lapidárium újjáépítésében, hangszer-, ötvös-, kerámia-, fegyverraktárunk kialakításában. Beszélnek róla a Budapesten megrendezett, nagy sikert elért kiállítások dokumentációi ugyanúgy, mint a vidéki városok tárlatai.

60 éves korában — 1963-ban — nyugdíjba akart távozni, de családi körülményei folytán, az orvosi rendelőt soha nem látott ember, tovább dolgozott.

Egyetlen vágya volt gyermekét becsületes dolgos embernek nevelni, intézetünk-nél egyhuzamban 25 évet eltölteni s a nagy történeti kiállításunk megrendezése után a jól kiérdemelt pihenést megkezdeni. Terveinek mi is örültünk, vágyait megértettük, mert sikeres munkánk nélküle elképzelhetetlen volt. Reményei közben vidéki otthonában ragadta el barátainak, munkatársainak, a múzeumi terület dolgozóinak legnagyobb fájdalmára a gyors halál.

T. F.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

MTA Könyvtára

Periodika

260

/19

68.

